

DÜNYA EDEBİYATI

M.A.ŞOLOXOV

SAKİT DÖN

MİXAİL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV

416(2)
578

245399

SAKİT DON

İKİNCİ KİTAB

M.F. Axundlov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"AVRASİYA PRESS"
BAKİ-2006

Bu kitab "Mixail Şoloxov. Əsərləri. Səkkiz cildə. III cild"
(Bakı, Azər nəşr, 1965) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

Rus dilindən tərcümə edən:

Cahanbaxş Cavadzadə

891.733-dc22

AZE

Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Sakit Don. İkinci kitab. Bakı, "Avrasiya
press". 2006. 408 sah.

ISBN10 9952-421-91-3

ISBN13 978-9952-421-91-0

© "AVRASIYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

SAKİT DON

İKİNCİ KİTAB

DÖRDÜNCÜ HISSƏ

I

Min doqquz yüz on altıncı il. Oktyabr. Gecə. Yağış yağır, külək əsir. Meşəlik. Qızılağac kolları basmış bataqlıq kənarında səngərlər. Qabaqda tikanlı məftillərdən çəpər çökülmüşdür. Səngərlər soyuq və palçıqdır. Gözətçinin yaş sipəri donuq işildayır. Tək-tək qazmalardan işıq gəlir. Zabit qazmalarından birinin qapısı ağızında alçaqboylu zabit bir dəqiqəliyə dayandı; islanmış barmağını yaxasında gözdirdi, tələsik şinelinin düymələrini açdı, yaxalığının üstündəki suyu silkələdi, uzunboğaz çəkmələrini palçığa bulaşmış bir dəstə küləşə tələsik sildi, yalnız bundan sonra qapını itələyib açdı, azca əyilərək, qazmaya girdi.

Ağ neftlə yanan balaca lampanın sarı işığı gələnin üzünü işıqlandırdı. Pəncəyinin yaxası açıq bir zabit taxta çarpayıdan qalxdı, əli ilə çallaşmış saçlarını sıgallayıb əsnədi.

– Yağış yağır?

– Yağır, – deyərək qonaq cavab verdi, şinelini və islanmış furajkasını çıxartdı, qapının yanındakı mıxdan asdı. – Bura istidir. Nəfəsinizlə qızınmışdır.

– Sobanı yenidən qalamışıq. İşləri bircə bu korlayır ki, yeraltı su sızır. Yağış isə, ay onu lənətə gəlsin, bizi lap zinhara gətirmişdir. Hə? Bunçuk, siz nə fikirdəsiniz?

Bunçuk əllərini bir-birinə sürtə-sürtə əyildi, balaca sobanın yanında çömbəltmə oturdu.

– Altınıza həsir salın. Bizim qazma çox qəşəngdir: lap ayaqyaların gözmək olar. Bəs Listnitski hanı?

– Yadır.

– Çoxdanmı yadır?

– Oyatmaq vaxtıdır mı?

– Oyadın. Şahmat oynarıq.

Bunçuk enli və qalın qaşlarının üstündəki yağış suyunu şəhadət barmağı ilə sildi, başını qaldırmadan yavaşca səslədi:

– Yevgeni Nikolayeviç!

- Yadır, - deyə çallaşmış zabit köksünü ötürdü.
- Nə var? - Listnitski qalxıb dirsəkləndi.
- Şahmat oynayaq?

Listnitski ayaqlarını çarpayıdan salladı, çəhrayı yumşaq ovucu ilə kök sinosini xeyli vaxt övkələdi.

Birinci oyunun axırına yaxın beşinci bölüyün zabitləri - yasavul Kalmikov və yüzbaşı Çubov gəldilər.

Kalmikov hələ kandarda ikən qışqırdı:

- Təzə xəbər var! Çox ehtimal ki, polkumuzu buradan götürsünlər.

Çallaşmış kiçik yasavul Merkulov şübhə ilə gülümsündü:

- Haradan bilirsən?
- Petya dayı, inanmırsan?
- Doğrusu, inanmıram.

- Batareya komandiri telefonla bildirmişdir. O haradan bilir?

Axı o, diviziya qərargahından dünən gəlmişdir.

- Hamamda canımızı buğa verib çimsəydik pis olmazdı.

Çubov məmnun-məmnun gülümsündü, hamamda yanlarını süpürgə ilə döyəcləyən adamı təqlid etdi. Merkulov güldü.

- Bizim qazmada su elə boldur ki, təkə qazan qoyub qızdırmaq qalır.

Kalmikov şalban divarlara, lıqlı torpaq döşəməyə baxıb don-quldandı:

- Hər yan yaş sudur, sudur, qardaşlar.

- Yan-yörəmiş batalıqdır.

- Allaha şükür ələyin ki, siz bataqlıq yanında rahatca oturmusunuz. Düz-əməlli yerlərdə adamlar hücum edirlər, biz isə burada həftə ərzində adama cəmi bir daraq patron atırıq.

- Burada qalıb diri-diri çürüməkdənsə, hücumda olmaq daha yaxşıdır.

- Petya dayı, kazakları hücumu göndərüb məhv etmək üçün saxlamırlar. Sən riyakarcasına sadələşməyə edirsən.

- Bəs sənə nədən ötürü saxlayırlar?

- Hökumət, məqamı gələndə, köhnə adətine görə, yenə də kazaklara arxalanmağa çalışacaqdır.

Kalmikov əlini yellətdi:

- Boş söz danışırısan.

- Necə yeni boş söz danışırısan?

- Elə belə.

- Boşla, Kalmikov! Həqiqəti danmağın mənası yoxdur.

- Axı bunun nəyi həqiqətdir...

- Bu ki, hamıya məlum olan işdir. Niyə özünü bilməməzliyə vurursan?

- Cənab zabitlər, diq-qə-ə-ə-t! - deyə Çubov qışqırdı və süni təzim edib Bunçuku göstərdi: - Bu saat zabit Bunçuk sosial-demokratların yuxu yozan kitabından nağıllar danışmağa başlayacaq.

Bunçuk Çubovun üzünə tərs-tərs baxıb gülümsündü:

- Deyəsən oyunbazlıq edirsiniz? Hə, nə cybi var, oyunbazlığı davam etdirin, axı hərənin öz peşəsi var. Mən bunu deyirəm ki, keçən ilin ortasından bəri biz müharibə görmürük. Mövqə müharibəsi başlandıqdan bəri kazak polklarını xəlvət yerlərə köçürüb, məqam gözəyərək gizləndə saxlayırlar.

Listnitski şahmatı yığışdır-a-yığışdır-a soruşdu:

- Bəs sonra?

- Sonra isə cəbhədə hərə-mərclik başlandıqda - bu isə mütləq olacaqdır: çünki müharibə əsgərləri tənqə götürməyə başlamışdır, fərarilərin sayının artması bunu sübut edir, - onda qiyamları yatırtmağa, sakitləşdirməyə kazakları göndərəcəklər. Hökumət kazak qoşunlarını dəyənəyə keçirdilmiş ağır bir daş kimi hazır saxlayır. Məqamı gələndə o, həmin daşla inqilabın kəlləsini darmadağın etməyə cəhd edəcəkdir.

- Səhv edirsən, əzizim! Sənin mülahizələrin olduqca çürükdür. Hər şeydən əvvəl bunu bilmək lazımdır ki, hadisələrin gedişatını qabaqcadan demək olmaz. Gələcəkdə hərə-mərclik və nələr olacağını sən haradan bilirsən? Bəs biz belə bir şeyi təsəvvür etsək: müttəfiqlərimiz almanları əzişdirir, müharibə parlaq bir qələbə ilə başa çatmaqdadır, - onda sənin fikrincə kazaklar nə kimi bir rol oynamalidirlər?

Bunçuk könülsüz olaraq gülümsündü:

- Müharibənin qurtardığı, xüsusən parlaq qələbə ilə başa çatdığı nə isə görünür.

- Müharibəni uzatdılar...

- Hələ bu harasıdır, daha da uzadacaqlar, - deyə Bunçuk vəd etdi.

- Sən məzuniyyətdən nə vaxt qayıtmısan? - deyə Kalmikov soruşdu.

– Srağagün.

Bunçuk dodaqlarını büzüb, tüstü burumunu dili ilə bayıra buraxdı, papirosun kötüyünü tulladı.

– Harada idin?

– Petroqradda.

– Hə, oralar necədir? Paytaxt yenə gur-gur guruldayırmı? Eh, orada birçə həftə yaşamaq üçün nə istəsələr verərdim.

Bunçuk kəlmələrini fikirleşə-fikirleşə sözünü davam etdirdi:

– Orada insanın ürəyini şad edən şey azdır. Çörək çatışmır.

Fəhlə rayonlarında aclıq, narazılıq, gizli etiraz hiss olunur.

– Biz bu müharibədən sağ-salamat çıxı bilməyəcəyik. Siz nə fikirdəsiniz, ağalar? – deyə Merkulov sualedki nəzərlə hamıya baxdı.

– Rus-yapon müharibəsi min doqquz yüz beşinci il inqilabını doğurdu, bu müharibə də yeni bir inqilabla nəticələncəkdir. Özü də təkçə inqilabla deyil, həm də vətəndaş müharibəsi ilə nəticələncəkdir.

Bunçuk dinləyən Listnitski əli ilə qeyri-müəyyən bir hərəkət etdi, elə bil ki, Bunçukun sözünü ağzında qoymaq istəyirdi, sonra isə ayağa qalxdı, qaşqabağını sallayıb qazmada gəzişməyə başladı. O, toxtaq bir kinlə danışımağa başladı:

– Mən buna təəccüb edirəm ki, zabitlərimiz arasında bunun kimi – o, barmağı ilə belini bükmüş Bunçuku göstərdi – adamlar var. Ona görə təəccüb edirəm ki, onun vətəna, müharibəyə nə kimi münasibət bəslədiyi bu vaxtdək mənə aydın deyildir... Bir gün söhbət zamanı o çox dumanlı şəkildə olsa da, başa düşüləcək dərəcədə aydın surətdə bildirdi ki, bu müharibədə bizim məğlubiyətə uğramağımıza tərəfdardır. Fikrini düzgünmü başa düşmüşəm, Bunçuk?

– Mən, məğlubiyətə uğramağımıza tərəfdaram.

– Axı niyə? Mənçə, sən hansı siyasi əqidə sahibi olursansa ol, amma vətəninin məğlubiyətə uğramasını istəyirsənsə, bu, milli xəyanətdir. Bu, hər bir abır! adam üçün rəzalətdir!

Söhbətə Merkulov da qoşuldu:

– Yadıncızdadırımı, bolşeviklərin Duma fraksiyası hökumət əleyhinə təbliğat aparmaqla məğlubiyətə kömək olmırdımı?

– Bunçuk, sən də onların nöqtəyi-nəzərinə şərikənsənmi? – deyə Listnitski sual verdi.

– Mən ki, məğlubiyətə tərəfdar olduğumu bildirirəm, deməli, həmin nöqtəyi-nəzərə şərikəm; həm də öz partiya fraksiyamızın nöqtəyi-nəzərinə şərik olmamaq üçün, RSDFP üzvü, bolşevik üçün gülünc bir hərəkət olardı. Yevgeni Nikolayeviç, mənə bundan daha çox orası heyətləndirir ki, sən ziyalı bir şəxs olduğun halda siyasi cəhətdən savadsızsan...

– Mən hər şeydən əvvəl hökmdarımızın sədaqətli əsgəriyəm. “Sosialist yoldaşlar”ın təkçə görkəmləri mənə iyrendirir.

Bunçuk özlüyündə: “Sən hər şeydən əvvəl zırrama, sonra isə özünü bəyənen qanmazsan” – deyə düşündü və təbəssümünü gizlətdi.

– Allahdan başqa tanrı yoxdur.

– Hərbi qulluqçular arasında şərait çox müstəsna idi, – deyə Merkulov üz istəyirmiş kimi əlavə etdi, – hamımız siyasətdən kənarda dururuq, bunun bizlərə dəxli yoxdur deyirdik.

Yasavul Kalmikov oturub sallaq bığlarını eşirdi, onun qaynar monqol gözləri işim-işim işlədaydı. Çubov çarpayısında uzanmışdı, danışanların səslərinə diqqətə qulaq verib, divardan asılmış şəkə tamaşa edirdi; Merkulovun çəkdiyi və papiros tüstüsündən saralmış bu şəkildə sifətdən Maqdalina oxşayan yarımcılpaq bir qadın üzüntülü və ədəbsiz halda gülümsünür, öz çılpaq məmələrinə baxırdı. O, sol əlinin iki barmağı ilə məməsinin şabalıdı gilesindən tutub qabağa dərdir, çəçələ barmağını ehtiyatla yana tuturdu, aşağıya zillənmiş göz qapaqlarının altı kölgəli idi, bəbəkləri şölə saçırdı. Sürtüşüb düşən alt köynəyini qabarıq çiyini saxlayırdı, cınaqlardakı çuxurlar ağappaq idi. Qadının duruşu elə gözəl və canlı, tutqun boyalardakı rəngarənglik o qədər milsiz idi ki, Çubov ixtiyarsız olaraq qımışdı, sənətkarcasına çəkilmiş şəkə valeh oldu, danışanları eşitə də, onları süren dərk etmirdi.

O, gözlərini rəsmdən ayırıb ucadan səsləndi:

– Çox yaxşıdır!

Lakin onun sözü çox münasibətsiz çıxdı, çünki bu zaman danışan Bunçuk sözünü qurtarıb belə deyirdi:

– ...Çarizm məhv ediləcəkdir, buna əmin ola bilərsiniz!

Listnitski eşmə büküdü, acı-acı gülümsünərək, gah Bunçuka, gah da Çubova baxdı.

– Bunçuk! – deyə Kalmikov səsləndi. – Listnitski, dayan!.. Bunçuk, eşidirsinizmi?.. Hə, yaxşı, tutalım, bu müharibə vətəndaş

müharibəsinə çevriləcəkdir... sonra nə olacaq? Hə, deyək ki, siz mütləqiyyəti yıxacaqsınız... bəs sonra, sizin fikrinizcə, hansı üsulidərə olmalıdır? Nə cür hakimiyyət yaranacaqdır?

- Proletar hakimiyyəti.
- Yoxsa parlament olacaqdır?
- Dayazdan gətin! - deyə Bunçuk gülümsündü.
- Bəs möhz nə olacaq?
- Fəhlə diktaturası olmalıdır.
- Belə de-e... Bəs ziyalılar, kəndlilər nə kimi rol oynayacaqlar?
- Kəndlilər və düşüncəli ziyalıların bir qismi bizim arxamızca gedəcəklər, yerdə qalanları isə... yerdə qalanları isə biz bax, belə eləyəcəyik... - Bunçuk əlindəki bir parça kağızı bərk eşdi, dişlərini qıca-yaraq, kağızı silkələdi, sözünü belə qurtardı: - Bax, belə eləyəcəyik!
- Çox yuxarılarda uçursunuz... - deyə Listnitski güldü.
- Yuxarılara da qonacağıq, - deyə Bunçuk sözünü bitirdi.
- Bəri başdan altınıza küləş döşətdir.
- İndi ki, elədir, onda siz niyə cəbhəyə könüllü gəlmisiniz, hətta qulluq göstərib zabit rütbəsinə qədər yüksəlmisiniz, hə? Axı sizin görüşlərinizlə bu heç düz gəlmir? Tə-əccüb-lü-dür! Bu adam müharibənin əleyhinədir... He-he... necə deyirlər... öz sinif qardeş-larının möhv edilməsinin əleyhinədir... özü isə xorunjidir!

Kalmikov əllərilə çəkmələrinin boğazını şappıldadaraq, tam səmimiyyətlə qəhqəhə çəkdi.

- Pulemyot komandanızla birlikdə siz nə qədər alman fəhləsi qırmısınız? - deyə Listnitski soruşdu.

Bunçuk şinelinin yan cibindən bir dəstə bükülmüş kağız çıxartdı, dalını Listnitskiyə çevirib xeyli vaxt onları çşələdi və stola yaxınlaşaraq, köhnəlmis, saralmış bir qəzet səhifəsini iri ovucu ilə hamarladı.

- Nə qədər alman fəhləsini qırmışam - bu, məlum deyil. Mən cəbhəyə könüllü ona görə gəlmişəm ki, fərqi yoxdur, onsuz da apar-acaqdılar. Zənnimcə burada, səngərlərdə əldə etdiyim biliklər mənə gələcəkdə, bəli, gələcəkdə lazım olacaqdır. Bax, burada yazılmışdır... - Bunu deyib Leninin sözlərini oxudu:

- "Müasir qoşunu götürək. Bu, təşkilatların yaxşı nümunəciklərindən biridir. Bu təşkilat da yalnız ona görə yaxşıdır ki, o, çevikdir, milyonlarla insanları vahid iradə altında toplaya bilər. Bu gün bu

milyonlar ölkənin müxtəlif cəhətlərində hərə öz evində oturmuşdur. Sabah səfərbərlik əmri verildə onlar hamısı müəyyən edilmiş məntəqələrdə toplaşirlar. Bu gün onlar xəndəklərdə uzanmışlar və bezən də aylarla bu xəndəklərdə qalırlar. Sabah onlar başqa qayda ilə hücumə gedirlər. Bu gün onlar güllələrdən, şrap-nellərdən özlərini qoruyaraq, möcüzələr göstərirlər. Sabah onlar açıq döyüşdə möcüzələr göstərəcəklər. Bu gün onların ön dəstələri yerə mina basdırır, sabah onlar göy üzündən təyyarələrin göstə-rişi ilə onlarla verst başqa yerə hərəkət edəcəklər. Bax, təşkilat buna deyirlər ki, milyonlarla insan bir meqsəd uğrunda toplaşaraq, bir arzu ilə ruhlanaaraq, öz ünsiyyət və hərəkət formasını dəyişir, dəyişmiş şəraitdən və mübarizənin tələblərindən asılı olaraq, öz alət və silahlarını dəyişir.

Bu, fəhlə sinfinin burjuaziyaya qarşı apardığı mübarizəsinə də aiddir. Bu gün hələ zahirdə inqilabi situasiya yoxdur..."

- Bəs "situasiya" nədir? - deyə Çubov onun sözünü kəsdi.

Bunçuk yuxudan oyadılmış adam kimi qurcuxdu və verilən sualı dərk etməyə çalışaraq, baş barmağının buğumu ilə şişman alnını övkələməyə başladı.

- Soruşuram ki, "situasiya" sözü nə deməkdir?

- Mənasını başa düşürəm, amma ağıllı-başlı izah etməyi bacar-mıram... - Bunçuk uşaq kimi aydın və sadələvhçəsinə gülümsündü; bu təbəssüm onun iri, qəmgin simasında qərribə göründü, elə bil balaca bir dovşan balası, atıla-atıla, oynaya-oynaya yağış həsrəti ilə yanan çöl ilə şütüdü. - Situasiya vəziyyət, şərait deməkdir, buna bənzər bir şeydir. Düzmü deyirəm?

Listnitski qeyri-müəyyən bir şəkildə başını silkələdi.

- Dalısını, oxu.

"...Bu gün hələ zahirdə inqilabi situasiya yoxdur, kütlələri həyəcana gətirmək, onların fəallığını yüksəltmək üçün şərait yoxdur, bu gün sənin əlinə seçki bülleteni verirlər, onu al, həbsxana qorxusundan kreslodan bərk yapışan adamları parlamentə, isticə yerlərə keçirmək üçün deyil, bu bülletenlə düşmənlərini döymək üçün birleşməyi bacar. Sabah seçki bülletenini səndən qayıt əlinə tufəng və gözəl maşın mexanikasının son sistemini ilə qayırılmış avtomat top verərlərsə, bu ölüm və dağıdıcı silahları da al, müharibədən qorxan sentimental ah-vayçıların sözünə qulaq asma; fəhlə

sifinin azad edilməsi üçün hələ yer üzündə atəş və dəmirlə məhv edilməli olan çox şey qalmışdır, əgər kütlələr arasında hiddət və həyəcan get-gədə artarsa, əgər inqilabi situasiya meydana çıxmışsa, yeni təşkilatlar yaratmağa və bu qəder faydalı olan ölüm və dağıdıcı silahlarını öz hökumətinin və öz burjuaziyanın əleyhinə işə salmağa hazır ol...”

Bunçuk oxumağı qurtarmamışdı ki, beşinci bölüyün vaxmistri qapını döyüb içəri girdi.

– Zati-aliləri! – deyə o, Kalmıkova müraciət etdi, – polk qərargahından çapar gəlmişdir.

Kalmıkovla Çubov geyinib getdilər. Merkulov fit çala-çala oturdu, şəkil çəkməyə başladı. Listnitski isə bayaqkı kimi qazmada var-göl edir, balaca bığlarını dartışdırı-dartışdırı nə haqda isə düşünürdü. Tezliklə Bunçuk da xudahafizləşib getdi. O, sol əli ilə şine-linin yaxasından tuta-tuta, sağ əli ilə etaklarını qaldıra-qaldıra qazmalararası palçıqlı yolla yavaş-yavaş yeriyirdi. Külək viyılı ilə bu dar yola soxulur, tingələri döyəcləyir, uğuldayır, fırlanırdı. Qaranlıqda yeriyən Bunçuk öz ələmində nəyə isə gülümsünürdü. O, yağışdan tamam islanmış, üstünə qızılağac yarpağı çürüntüsünün iyi çökmüş halda öz qazmasına gəldi. Pulemyot komandasının rəisi yatmışdı. Onun qarabuğdayı, qarabıqlı sifətində yuxusuzluğun gömgöy izləri görünürdü (o, üç gecə idi ki, qumar oynayırdı). Bunçuk, keçən vaxtlardan qalmış əsgər torbasının içərisini eşələdi, bir dəstə kağız çıxarıb, qapı ağzında yandırdı, şalvar ciblərinə iki banka konserv, xeyli tapança gülləsi doldurdu, eşiyə çıxdı. Qapı bir saniyə qəder açıq qaldı, külək içəri tərildi, yandırılmış kağızların qapı yanındaki boz külünü havaya sovurdu, tüstülənən çırağı söndürdü.

Bunçuk gedəndən sonra Listnitski beş dəqiqəyə qəder kirimiş-cə gəzindi, sonra stola yaxınlaşdı. Merkulov başını yana əyib şəkil çəkirdi. Çox nazik çətilmiş karandaş kağız üzərində bozuntul kölgələr buraxırdı. Bunçukun həmişəki kimi ötəri, elə bil məcburiyyət qarşısında yaranmış təbəssümlü siması dördkünc kağızdan baxırdı.

Merkulov şəkil əlinə götürdü, kənarında saxlayıb dedi:

– Sifəti zəhmliidir, – sonra da başını qaldırdı, Listnitskinin üzünə baxdı.

– Hə, necə adamdır? – deyə Listnitski sual verdi.

Merkulov sualın mahiyyətini anlayaraq cavab verdi:

– Onu lənətə gəlsin! O qərribə oğlandır, indi niyyətini izah etdi, çox şey aydınlaşdı, amma əvvəllər onun nə əqidə sahibi olduğu mənə məlum deyildi. Bilirsən onun kazaklar, xüsusən pulemyotçular arasında böyük hörməti var. Sən bunu duymusanmı?

– Bəli, – deyə Listnitski bir növ qeyri-müəyyən cavab verdi.

– Pulemyotçuların hamısı bolşevikdir. O, pulemyotçularda bu əhvali-zuhiiyyəni yarada bilməmişdir. O indicə gizli niyyətlərini açıb söyləyəndə mən mat qaldım. Nə üçün açib dedi? Allaha and olsun ki, acıgımıza deyirdi! Bizim heç birimizin bu görüşlərə tərəfdar olmadığımızı o bilir, ancaq nədənsə açıq danışdı. Axı o qızıb özündən çıxan adamlardan deyil. Təhlükəli tiptir.

Merkulov Bunçukun qərribə hərəkəti barədə danışaraq şəkil kənarına qoydu, paltarını soyunmağa başladı. Nəm corablarını balaca sobanın üstünə sardı, saati qurdu və bir papiros çəkib uzandı. Tezliklə yatdı. Listnitski on beş dəqiqə əvvəl Merkulovun əyləşdiyi kətildə əyləşdi, şəkilin dalında karandaşın iti çətilmiş ucunu qıra-qıra iri xətlə yazdı:

“Zati-aliləri!

Əvvəllər sizə xəbər verdiyim ehtimallar bu gün tamamilə doğru çıxdı. Xorunji Bunçuk polkumuzun zabitləri ilə etdiyi bugünkü söhbətində (burada mənədən başqa beşinci bölükdən yasavul Kalmıkov, yüzbaşı Çubov və üçüncü bölükdən kiçik yasavul Merkulov iştirak edirdilər), etiraf edirəm ki, məqsədinin nə olduğunu anlamadığım halda öz siyasi əqidəsinə müvafiq olaraq və ehtimal ki, partiya təşkilatının tapşırığı ilə nə kimi vəzifələri yerinə yetirdiyini izah elədi. Cibində bir dəstə oxunması qadağan edilmiş kağız var idi. Məsələn, o öz partiya orqanı olan və Cenevrədə nəşr edilən “Kommunist”dən parçalar oxudu. Zabit Bunçuk şübhəsiz ki, polkumuzda gizli iş aparır (zənnimcə o, məhz bu məqsədlə də orduya könüllü daxil olmuşdur), o təbliğati üçün pulemyotçuların əsas obyekt seçmişdir. Pulemyotçular pozulmuşlar. Bunçukun zərərli təsiri polkun mənəvi vəziyyətində də özünü hiss etdirməkdədir, döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırmaq halları olmuşdur, bu haqda mən vaxtında diviziya qərargahının xüsusi şöbəsinə məlumat vermişəm və sairə.

Xorunji Bunçuk məzuniyyətdən bu yaxınlarda qayıtmış (o, Pet-roqradda olmuşdur), özü ilə bolluca pozucu ədəbiyyat gətirmişdir; indi o, böyük bir qızğınliqla fəaliyyətini genişləndirməyə çalışır.

Mən yuxarıda qeyd etdiklərimi yekunlaşdırıb bu nəticəyə gəlirəm: a) xorunji Bunçukun müqəssir olduğu müəyyən edilmişdir (onun sözlərini eşitmiş cənab zabitlər and içmək şərti ilə dediklərinin doğru olduğunu təsdiq edə bilərlər); b) inqilabi fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün onu dərhal həbs edib, hərbi-səhra məhkəməsinə vermək lazımdır; v) pulemyot komandasını təcili surətdə safçılıq etməli, xüsusilə töhlükəli sayılanlar komandadan kənar ediləməli, yerdə qalan kazaklar ya cəbhə arxasına, ya da başqa polklara göndərilməlidirlər.

Vətən və padşahın mənafeyinə səmimi bir sөylə xidmət arzusunda olduğumu unutmamanızı rica edirəm. Bu məktubun surətini S.T.Korpa göndərirəm.

Yasavul Yevg. Listnitski
20 oktyabr 1916-cı il 7-ci nahiyyə.

Səhər açılan kimi Listnitski raportu bir çaparla diviziya qərarına göndərdi; səhər yeməyini yeyib qazmadan çıxdı. Tirlərdən sallanmış sürüşkən divardan o yanda bataqlıq üzərinə çökmüş duman yırğalanır, ötkələri tikanlı məftilə sərilmiş kimi sallanırdı. Xəndəklərdə yarım versək qalınlığında sıyıq palçıq var idi. Mazğallardan darçını rəngli sellər süzülürdü. Şinelləri nəm və palçığa bulaşmış kazaklar sipər üzərində qaladıqları ocaqda qazançalarda çay qaynadır, tüfənglərini divara söykəyərək, çömbəltmə oturub papiros çəkirdilər.

Tüstülənən ocağın dövrəsində oturmuş kazaklardan bir qrupuna yaxınlaşmış Listnitski qəzəblə qışqırdı:

– Sizə dəfələrlə deyilmişdir ki, sipər üstündə ocaq qalamayın! Bu nədir, köpək uşağı, nə deyilidiyini anlamırsınız?

Kazaklardan iki nəfəri könülsüz halda qalxdı; qalanları yenə də oturur, şinellərinin ətəyini yığıb papiros çəkirdi. Qarabuğdayı, şələsaqqal, qırışmış qulağında gümüş sırğa yırğalanan bir kazak, qazançanın altına bir çəngə xırda çırpı qoyaraq, cavab verdi:

– Biz də sipər üstündə ocaq qalamaq istəməzdik, amma cənab zabit, bos ocağı harada qalayaq? Görün yerdə nə qəder su var! Az qalır bir çərək olsun.

– Bu saat sipəri çıxart!

– Bu nədir, deməli ac qalmalıyıq? Be-e-lə... – deyər enlisifət və çöpür bir kazak qaşqabağını salladı və üzünü kənara tutdu.

– Hələ deyirsinizsən də? Sipəri çıxart! – Listnitski qazançanın altından yanan çırpını təpəyi ilə vurub dağıtdı.

Qulağı sırğalı şələsaqqal kazak pərt və acıqlı-acıqlı gülümsündü, qazançadakı isti suyu yerə töküüb pıçıldadı:

– Əcəb çay içdik, uşaqlar...

Kazaklar səngər boyunca uzaqlaşan yasavula arxadan kırımışca baxırdılar. Şələsaqqal kazakın yaşarmış gözlərində titrək qığılcımlar oynayırdı.

– İncitdi bizi, namərd!

Bir başqası tüfəngin qayışını çiyninə keçirdib, uzun-uzadı ah çəkdi:

– E-e-e-ch!

Dördüncü vzvodun sahəsində Merkulov Listnitskiyə çatdı.

O tövsüye-tövsüye, tər-tərə meşin pencəyi xışıldaya-xışıldaya, ağzından tünd maxorka iyi yayıla-yayıla yaxınlaşdı. Listnitskini bir kənara çəkdi, sözünü birməfəsə dedi:

– Tərə xəbəri eşitmisənmi? Bunçuk bu gecə qaçmışdır.

– Bunçuk? He-ə-ə?

– Qaçmışdır... Anlayırsanmı? Pulemyot komandasının rəisi İq-natıç, – axı o, Bunçukla bir qəzədə olur, – deyir ki, Bunçuk sizin yanınızdan qayıtmamışdır. Deməli, bizim yanımızdan çıxan kimi əkilmişdir... Bax, işlər belədir.

Listnitski gözlərini qıyıb xeyli vaxt pensnesinin şüşəsini təmizlədi.

Merkulov diqqətlə onun üzünə baxdı:

– Deyəsən sən həyəcanlısan?

– Mənmi? Nə danışsan, ağlın başındadırımı? Mən nə üçün həyəcanlanmalıyam? Qəfil xəbərlə sən mənə sadəcə karxdırdın.

Ertəsi gün səhər qanı qaralmış vaxmistr Listnitskinin qazmasına girdi; bir qədar duruxduqdan sonra bildirdi:

– Zati-aliləri, bu gün səhər kazaklar səngərlərdə bu kağızları tapmışlar. Bir növ yaxşı çıxmır... Mən də göldim ki, bunu sizə xəbər verim. Yoxsa, Allah göstərməsən, xataya düşürük...

– Nə cür kağızlardır? – deyə Listnitski çarpaydan qalxa-qalxa soruşdu.

Vaxmistr ovcunun içində əzişdiridiyi vərəqələri ona uzatdı. Ucuz kağız parçalarında aşağıdakı sözlər sıx şəkildə yazı maşınının da çap olunmuş və çoxaldılmışdı. Listnitski mətni birnəfəse oxudu:

Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!

ÖSGƏR YOLDAŞLAR!

Bu lənətə gəlmiş müharibə iki ildir ki, davam edir. İki ildir ki, sizə yabançı olan mənafeyi müdafiə edərək, səngərlərdə inləyirsiniz. İki ildir ki, bütün millətlərdən olan fəhlə və kəndlilərin qanı axıdılır. Yüz minlərcə ölə və şikəst olanlar, yüz minlərlə yetim və dul qalanlar, – həmin müharibənin nəticələri, bax, belədir. Nə üçün vuruşursunuz? Kimin mənafeyini müdafiə edirsiniz? Çar hökuməti milyonlarla əsgəri atəş altına göndərir ki, yeni torpaqlar zəbt etsin, məhkum Polşa millətinə və başqa millətlərə zülm elədiyi kimi, bu torpaqların əhalisinə də zülm eləsin. Dünya sənayeçiləri öz fabriklərini və zavodlarının məhsulunu satdıqları bazarları bölüşə bilmirlər; qazancları bölüşdürə bilmirlər, bölüşdürmə sahili qüvvələr vasitəsi ilə aparılır, – siz avam adamlar da onların mənafeyi uğrunda ölümə gedir, özünü kimi əməkçiləri öldürürsünüz.

Qardaş qanı axıtduğunuz yetər! Zəhmətkeş qardaşlar, ayılın! Sizin düşməniniz, sizin kimi aldadılmış olan avstriyalı əsgər və ya alman əsgəri deyil, öz çarınız, öz sənayeçiləriniz və mülkdarlarınızdır. Silahlarınızı onlara qarşı çevirin! Avstriya və alman əsgərləri ilə qardaşlaşın. Vəhşiləri kimi sizi bir-birinizdən ayıran tikanlı məftil çəpərləri üzərindən bir-birinizə öl uzadın. Siz əmək qardaşlarınsınız, əllərinizdəki qanlı qabarlardan izləri hələ getməmişdir, sizin bölüşdürülməli heç bir şeyiniz yoxdur. Rədd olsun mütləqiyyət! Rədd olsun imperialist müharibəsi! Yaşasın bütün dünya zəhmətkeşlərinin sarsılmaz birliyi!

Son sətirləri Listnitski nəfəsi kəsilə-kəsilə oxudu. O, nifrətlə və yaxınlaşan fəlakət hissi ağırlığından tutularaq düşündü: “Deməli belə. Başlan!” O, polk komandirinə zəng vurub, əhvalatı ona bildirdi. Sözüünü qurtardıqda soruşdu:

– Zati-aliləri, əmriniz nədir?

Telefonun milçək vızıldısını andıran, uzaqdan vurulan zəng səsləri arasından generalın səsi trubkada ağır eşidildi:

– Bu saat vaxmistrlə, vzvod zabitləri ilə birlikdə axtarış aparılmalı. Zabitlərin özləri də daxil olmaqla ucdantutma hamını axtarılmalı. Bu gün diviziya qərargahından soruşaram, polku nə vaxt dəyişmək fikrində olduqlarını öyrənərəm. Onları tələsdirərəm. Axtarış zamanı əlinizə bir şey keçərsə, dərhal bildirin.

– Mənə elə gəlir ki, bu pulemyotçuların işidir.

– Eləmi? Onda bu saat lqnatça əmr edərəm ki, öz kazaklarını axtarsın. Salamət qalın.

Listnitski vzvod zabitlərini öz qazmasına topladı, polk komandirinin son əmri haqqında onlara məlumat verdi.

Merkulov özündən çıxdı:

– Bu nə biabırılıqdır! Bu nədir, deməli, biz bir-birimizi axtaracağıq?

Biğları qırılmış gənc yüzbaşı Razdortsev qışqırdı:

– Listnitski, birinci sizi axtaracağıq!

– Gəlin, çöp ataq.

– Axtarış əlifba sırası ilə aparılсын.

Listnitski ciddiyyətlə onun sözünü kəsdirdi:

– Cənab zabitlər, zarafatı boşlayın. Bizim qoca, əlbəttə ki, lap ağ eləmişdir: polkumuzdakı zabitlərin hamısı Sezarın arvadı kimi-dirlər. Şübhəli şəxs yalnız Bunçuk idi ki, o da qaçmışdır; amma kazakları yoxlamaq lazımdır. Vaxmistr bura çağırın.

Vaxmistr gəldi; o, üç Georgi xaç almış yaşlı kazak idi. O, boğazını artladı, zabitlərə göz gəzdirdi.

Listnitski ona müraciətlə dedi:

– Sənin bölüyündə şübhəli adam kimdir? Bu müraciətnamələri, sənə, kim səpələmiş olar?

¹ Listnitski burada, arvadının şübhəli davranışı barədə Sezara verilən xəbərə Yuli Sezarın, məsəl olmuş cavabını: “Sezarın arvadı şübhədən konardır” sözlərini nəzərdə tutur.

Vaxmistr inamla cavab verdi:

– Elə adam yoxdur, zati-aliləri.

– Axı müraciətnamələr bizim bölüyün sahəsində tapılmışdır. Səngərlərə yad adamlardan gələn olmuşdurmu?

– Buraya heç bir yad adam gəlməmişdir. Başqa bölüklərdən gələn də olmamışdır.

– Gedək, ucdantutma hamısını axtaraq, – deyib Merkulov əlini yellətdi və qapıya doğru yönəldi.

Axtarış başlandı. Kazakların hərəsinin üzündə bir cür duyğu ifadəsi var idi: bəziləri heç nə başa düşməyib qaşqabağını sallayır, bəziləri də qorxa-qorxa kazakların kasıbyana şeylərini töküşdürən zabitlərdə tamaşa edir, kimisi də altıdan-altıdan gülürdü. Kaşfiyyatçı olan dilavər uryadnik soruşdu:

– Bir deyin görək nə axtarırsınız? Bir şey oğurlanıbsa, bunu bəlkə birisi başqasında görmüşdür.

Axtarış heç bir nəticə vermədi. Yalnız birinci vzvod kazaklarından birinin şinlinin cibindən əzişdirilmiş müraciətnamə vərəqəsi tapıldı.

Merkulov məzəli bir təşvişlə vərəqi yerə tullayıb soruşdu:

– Bunu oxumusanmı?

Kazak başını qaldırmayaraq gülümsündü:

– Eşmə bükmək üçün yerdən götürmüşəm.

– Bəs niyə gülümsəyirsiniz? – deyər hövsələdən çıxmış Listnitski bağırdı, yanaqları pörtdü, kazaka yaxınlaşdı; pensne altında onun gödək sarışın kirpikləri əsəbi halda səyriyirdi.

Kazakın siması dərhal ciddiləşdi, üzündəki təbəssüm yox oldu.

– Bağışlayın, zati-aliləri! Mən, demək olar ki, səvadsız bir adamam! Güc-bəla oxuyuram. Bu kağızı isə eşmə bükmək üçün götürdüm, tütünüm var, amma kağızım yoxdur, ona görə də götürdüm.

Kazak qəlbinə toxunulduğundan ucadan danışdı, səsinde aşkar hiddət var idi.

Listnitski tüpürüb uzaqlaşdı. Zabitlər də onun ardınca getdilər.

Bir gün sonra polku ön atəş xəttindən götürüb arxaya, təxminən on verst məsafəyə göndərdilər. Pulemyot komandası kazaklarından iki nəfərini həbs edib, hərbi-səhra məhkəməsinə verdilər, yerə qalanı isə – bir qismini ehtiyat polklarına göndərdilər, bir qismini də 2-ci kazak diviziyası polklarına qatdılar. Bir neçə günlük istirahət

het sayəsində polk nisbətən qaydaya düşdü. Kazaklar yuyundular, təmizləndilər, üzlerini səliqə ilə qıxdılar; bu dəfə səngərlərdəki kimi qırxmurdular; orada çox vaxt üzlerindəki tükü sadə, amma əziyyətli bir üsul ilə ütürdülər: kibrit çəlik saqqalı yandırır, atəş tükələri ütüb dərinə yandırmağa başlayan kimi, isladılmış dəsmal ilə üzlerini silirdilər. Bu üsul “donuz qaydası”, qırxmaq adlanırdı.

Vzvod dəlleyi yanına gələn müştərişindən soruşurdu:

– Saqqalını necə qırıxım, – “donuz qaydası”, yoxsa başqa cürə?

Polk dincəlirdi. Kazaklar nisbətən qəşəng geyinir, fərəhli görünürdülər, lakin Listnitski də, başqa zabitlər də bildirdilər ki, bu şadlıq noyabrdakı xoş hava kimi bir şeydir: bu gün var, sabah yoxdur. Birisi ön cəbhəyə göndərilmək barədə danışan kimi dərhal kazakların üzündə ifadə dəyişir, yerə zillənmiş göz qapaqları altında narazılıq, kədər qarışıq bir kin yağdı. Adamlarda sonsuz yorğunluq, taqətsizlik hiss olunurdu, belə yorğunluq isə mənəvi sərbətsizlik doğururdu. Belə vəziyyətdə hər hansı meqsədə çatmağa can atan insanın nə qədər qorxunc olduğunu Listnitski çox gözəl bilirdi.

1915-ci ildə onun gözü qabağında bir rota əsgər beş dəfə hücum atıldı, hər dəfə də çoxlu tələfata uğradı, təkrar əmr gəldi: “Bir daha hücum keçməli”. Rotanın salamat qalanları özbaşına mövqeyi tərk edib, arxaya yönəldi. Listnitskiyə öz bölüyü ilə onların qabağını kəsmək əmri verildi; Listnitski kazakları ətrafa yayaraq, əsgərləri dayandırmaq istədikdə, onlar kazaklara atəş açmağa başladılar. Rotada ən çoxu altmış adam sağ qalmışdı; bunların özlərini kazaklardan necə dəlicəsinə-qəzəbli igidliklə qoruduqlarını, qılnc zərbələri altında yerə yatdıqlarını, öldüklerini, ölməyi qət edərək, ağına-bozuna baxmadan qabağa soxulduqlarını, ölüm-dirim çarpışmasına girişdiklərini öz gözləri ilə görmüşdü.

Bu hadisəni Listnitski qorxunc bir xəbərdarlıq kimi xatırlayır və həyəcan içində yeni nəzərlə kazakların üzünə diqqətlə baxıb fikirləşirdi: “Doğrudanmı, bir zaman gələcək, bunlar da o əsgərlər kimi cəbhəyə dal çevirib gedəcəklər; onların qarşısını ölümdən başqa heç bir şey kəsə bilməyəcəkdir?” Üzüntülü, qəzəbli baxışlarla gözü-gözü gəldikdə, vicdanla belə qərar gəlirdi: “Gedəcəklər!”

Kazaklar keçən illərə nisbətən xeyli dəyişmişdilər. Hətta oxuduqları mahnılar da yeni idi, müharibənin doğurduğu mahnı, sevinçə biganə mahnı idi. O, axsamlar yekə və geniş zavod anbarı

yanından keçəndə (bölük burada yerləşirdi) çox vaxt qüssəli, çox qəmgin bir mahnı eşidirdi. Bu mahnını həmişə üç-dörd səsle oxuyurdular. Dəmtutanın nadir saf və qüvvətli tenor səsi gur səslər arasından yüksəlib, ətrafa yayılırdı:

Ey mehriban diyar, ey doğma ellər,
Bir də görməyəcək gözlərim sizi.
Səhərlər bağçada ötən bülbüllər,
Eşitmərəm daha xoş səsinizi.
Sən də əziz anam, çəkmə dərdimi
Hamı ölməyir ki, qanlı davada.
Çox da qüssələnmə, qismət olarsa,
Görərsən yenə də bu didərgini.

Listnitski dayanıb qulaq asır, mahnıdakı saf kədərini amirənə bir şəkildə öz ürəyini də kövrəltdiyini hiss edirdi. Tez-tez döyünən ürəyində elə bil məchul bir sim görülür, dəmtutanın ahestə zaryən səsi bu simdən tutub dartır, onu acı-acı titrəməyə vadar edirdi. Listnitski adətinə görə mərəkdən kənarda bir az dayanır, tutqun payız axşamını seyrə dalır, gözlərinin yaşardığını, göz qapaqlarının kəskin və şirin-şirin acışdığını hiss edirdi:

Saf çöllərin qucağında,
Səksəkədə yenə ürək.
Ah, qəlbimə bir şey damıb:
Oğlan geri dönməyəcək.

Yorğun səslər mahnının son sözlərini hələ deyib qurtarmamış, köməkçi səs onlardan zilə qalxır, səslər uçan ağdöş bəzək quşunun qanadları kimi çırpınır, başqalarını da cəld öz arxasınca aparır, noql edirdi:

Sinəmə qurğuşun bir güllə deydi,
Ürəyimdən keçdi, qəddimi eydi.
Yıxıldım atımın boynuna sarı,
Qanıma bulandı atımın yağı.

Düşərgəyə istirahətə gələndən bəri Listnitski ilk dəfə idi ki, sözləri insanı şövqə gətirən, fərəhləndirən qədim kazak mahnısı

eşidirdi. O bir gün axşam gəzintisində çıxanda, mərəyin yanından keçirdi. Qulağına yarıkefli adam səsi və qaqqılıltı gəldi. Listnitski məsələni o saat başa düşdü: Nezviskü qəşəbəsinə ərzaq gətirməyə göndərilmiş kaptenarmus, görünür, oradan ərağ gətirmişdi, kazakları ərağa qonaq ələyirdi. Keflənməmiş kazaklar nə barədə isə mübahisə edir, gülüşürdülər. Listnitski gəzintidən geriyyə qayıdarkən hələ uzaqdan özəmətlə gurlayan mahnı səsinə, qulaqbaturan, dəli-cəsinə, amma səlis çalınan fiştıngi eşitdi:

Kim dava görməyibse,
Qorxuya biganədir.
Gündüz islanir, gecə əsirik,
Səhərədək yata bilmirik.

"Fi-yu-yu-yu-yu-yu! Fi-yu-yu-yu-yu! Fyu-yu-yu!" – fiştıngı bu qayda sel kimi axıb gedir, burulğan kimi burulur və azı otuz adamın bağurtısı fiştıngı batıraraq gurlayırdı:

Bu çöllərin qucağında
Ölüm, ölüm vardır hər gün.

Bir nəfər dəcəl, ehtimal ki, cavan oğlan, qulaqbaturacı qısa fit çala-çala, dizlərini qatlaya-qatlaya və ayaqları ilə taxta döşəməni döyəcələy-döyəcələy rəqs edirdi. Onun dabanlarının aydın eşidilən tappılısını mahnı sədaları batırırdı:

Qara dəniz uğuldar,
Gəmilər od tutub yanar.
Gedək, atəş söndürək,
Türkləri qırıb tökək,
Don kazaklarına öhsən!

Listnitski biixtiyar gülümseyərək uzaqlaşır, addımlarını mahnı səsinə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. "Evə getmək arzusu bəlkə də piyada hissələrində o qədər də kəskin hiss olunmur, – deyə o düşündü. Lakin mühakiməsi buna sadə etirazlar irəli sürürdü: – Məgər piyadalar başqa cür adamlardır? Şübhəsiz ki, səngərlərdə məcburən oturub qalmaq kazakları daha çox tənqə gətirir – xidməti vəzifələrinə görə

onlar həmişə hərəkətdə olmağa adət etmişlər. Burada isə səmərəsiz hücum gözləyə-gözləyə iki ildir ki, bir yerdə oturur və ya yerlərində sayırlar. Onları silkələyə bilmək üçün qüvvətli əl, görkəmli qələbə və irəliləmə hərəkət lazımdır. Amma tarixdə belə misallar da var ki, müharibələr getdikcə uzandıqı zaman ən səbatlı, ən intizamlı qoşunlar da mənəvi cəhətdən pozulmağa başlayır. Lap Suvorovun özünü də başına belə bir iş gəlmişdir... Amma kazaklar davam götürəcəklər. Getsələr də, hamudan axırda verəcəklər. Hər halda, bu kiçik xüsusi millət, ənənələri etibarilə vuruşqandır, fabrikdə işləyənlərə, yaxud mujik yığıntısına bənzəmir”.

Mərəkdə kim isə çatılılı davamsız səsi ilə Listnitskiyə yanıldı-ğını eşitdirmək istəyirmiş kimi “Kalinuşka” mahnısını oxumağa başladı. Ona başqa soslər qoşuldu. Listnitski gedə-gedə, mahnı ilə ifadə edilən insan kədərini hiss edirdi:

Bir gənc zabit Allaha dua edir,
Cavan kazak evə rüxsət istəyir:
– Ay cavan zabit, rəhm edin biza
Göndərin mənə tez öz evimizə.
Gedim görüm atamı,
Atam ilə anamı,
Bir də gözü yol çəkən
Ala gözülü sonamı.

Bunçuk cəbhədən qaçandan üç gün sonra axşamcağı cəbhə yaxınlığındakı ticarət qəsəbəsinə gəldi. Evlərdə artıq çıraqlar yandırılmışdı. Gölməçələrin üzü şaxtadan nazik buz bağlanmışdı, buna görə də tək-tək yollarının addım səsi hələ uzaqdan eşidilirdi. Bunçuk ətrafına diqqətlə qulaq verə-verə yeriyir, işıqlı küçələrdən yan keçib, kimsəsiz dar küçələrlə irəliləyirdi. Qəsəbəyə girəndə azca qalmışdı ki, gözetçi dəstəsilə qabaqlaşsın; buna görə də indi divarların dibi ilə, sağ əlini olduqca kirli şinelinin cibindən çıxarmayaraq, canavarlar kimi sayıq yeriyirdi: gündüzü samanlığın içində keçirmişdi.

Korpusun bazası bu qəsəbədə idi, bəzi əsgəri hissələr də burada yerləşdirilmişdi, gözetçi dəstəsinə rast gəlmək qorxusu var idi,

məhz buna görə də Bunçukun tüklü barmaqları şinelinin cibindəki naqanın diyir-diyir dəstəsindən bir an aralanırmıdı.

Qəsəbənin qarşı tərəfində, ucqar yerdə Bunçuk bomboş balaca küçədə darvazalara baxa-baxa, hər miskin balaca evin formasını öyrənən adam kimi nəzərdən keçirə-keçirə xeyli dolandı. İyirmi dəqiqədən sonra tindəki görkəmsiz bir balaca evə yaxınlaşdı, pəncərə taxtası dəşiyindən içəri baxdı və gülümsünüb, qətiyyətlə küçə qapısından həyəte girdi. Qapını döydü, orta yaşlı, başında ləçək olan bir qadın qapını açdı.

– Boris İvanoviç sizin evdə yaşayırsınız? – deyərək Bunçuk soruşdu.

– Bəli. Buyurun içəri.

Bunçuk qadının böyüründən yanakı içəri girdi. Arxasınca bağlanan qapı cəftəsinin soyuq şıqqıltısını eşitdi. Cumbulu bir çırağın işıqlandırdığı alçaq otaqda stol dalında hərbi paltarda orta yaşlı bir adam oturmuşdu. O, gözlərini qıyıb, gələnə diqqətlə baxdı, ayağa qalxdı və təmkinli sevincilə Bunçuka əl verdi.

– Haradan gəlirsiniz?

– Cəbhədən.

– Yox-a?

– Görürsən də... – deyərək Bunçuk gülümsədi və barmağının ucunu hərbi paltarlı kişinin belindəki əsgər qayışına toxundurub lap yavaşdan soruşdu: – otaq varmı?

– Var, var. Bura keç.

O, Bunçuku daha kiçik bir otağa apardı: çırağı yandırmadan onu bir stulda oturtdu, qonşu otağa açılan qapını örtərək, pəncərənin pərdəsini salıb dedi:

– Sən həmişəliyəmi gəlmisən?

– Həmişəliyə gəlmişəm.

– Orada işlər necədir?

– Hər şey hazırdır.

– Etibarlı oğlanlardırmı?

– Buna heç söz ola bilməz.

– Mənə elə gəlir ki, sən əvvəlcə paltarını soyunmalısan, biz sonra danışıraq. Şinelini bəri ver. Mən bu saat su götürim, əl-üzünü yu.

Bunçuk başını əyərək, solub yaşılalmış mis təsadə əl-üzünü yuyana qədər hərbi paltarlı kişi “kirpi” qaydası vurulmuş saçlarını sığallaya-sığallaya, yorğun və sakit səslə danışırdı:

– Hal-hazırda onlar bizdən qat-qat güclüdürlər. Vəzifəmiz artmaq, nüfuz dairəmizi genişləndirməkdir, müharibənin əsl səbəblərinin nədən ibarət olduğunu yorulmadan izah etmək sahəsində işləməkdir. Biz artırıq da, buna əmin ola bilərsiniz. Onlardan aralanan hər kəs mütləq bizə tərəf gəlir. Uşağa nisbətən yaşlı adam, şübhəsiz ki, güclüdür, lakin bu yaşlı adam qocalıb öldən düşdükdə balaca oğlan, budur, görürsən götürüb onu kənara atır. İndiki zamanda isə biz bütöv bir orqanizmin yalnız qocalıb öldən düşdüyünü deyil, həm də get-gedə iflic olduğunu görürük.

Bunçuk əl-üzünü yuyub qurtardı və cod kotan dəsmalla üzünü silə-silə dedi:

– Mən yola düşməzdən əvvəl öz görüşlərimi zabitlərə söyledim... Bilirsiniz nə oldu, çox gülməli çıxdı... Mən gedəndən sonra, şübhəsiz, pulemyotçulara əl gəzdircəklər, ola bilərsiniz ki, uşaqlardan bəzisini məhkəməyə də verəcəklər, amma ortalıqda sübut olmayan yandan sonra nə edə bilərsiniz? Mən buna ümid edirəm ki, onları müxtəlif əsgəri hissələrə yollayacaqlar, bu da bizə çox sərfəlidir: qoy dağılıb lazımı zəmin hazırlasınlar... Ah, heç bilirsiniz orada necə oğlanlar var! Hamısı qaya kimi məhkəm adamlardır.

– Mən Stepanın məktub almışam. Oraya hərbi işə bələd olan bir adam göndərməyimi mənədən xahiş edir. Səni onun yanına göndərəcəyəm. Amma bilmirəm sənə məsələni necə edək? Düzəldə biləcəyikmi?

– Orada nə iş var ki? – deyər Bunçuk soruşdu və dəsmalı mixdan asmaq üçün barmaqları üstə qalxdı.

– Uşaqlara təlimat verəcəksən. Sənin isə boyun heç böyümür? – deyər ev sahibi gülümsündü.

– Heç lazım da deyil, – deyər Bunçuk əlini yellətdi. – Xüsusilə indiki vəziyyətimdə böyüməyə ehtiyac da yoxdur. Mənə qalarsa, noxud boyda olsa idim daha yaxşı olardı, gözə görünməzdim.

Onlar dan yeri ağarana qədər söhbət elədilər. Bir gündən sonra isə başqa paltar geymiş, saç-saqalı tanınamaz dərəcədə boyadılmış Bunçuk cibində, sinəsindən yaralandığına görə ordudan tamamilə buraxılmış əsgər Nikolay Uxvatov adına – 441-ci Orşansk polku əsgəri adına sənəd qəsbədən çıxdı, stansiyaya yola düşdü.

Vladimir-Volnısk və Kovel istiqamətlərində, Xüsusi ordunun hərəkət etdiyi rayonda (bu ordu sayca on üçüncü idi, lakin "13" rəqəmi nəhəs hesab edildiyindən, böyük generallar da mövhumatçı olduqlarından, ordu "Xüsusi" adlandırılmışdı) sentyabrın axırlarında hücum hazırlıq aparmağa başladılar. Komandanlıq Svinuyxi kəndi yaxınlığında hücumu başlamaq üçün münasib əməliyyat meydanı seçdi, top atəşi çəkilirliyə başlandı.

Göstərilən yerə saysız-hesabsız top gətirilmişdir. Doqquz gündə müxtəlif çaplı yüz minlərlə top gülləsi alman səngərlərinin yerləşdiyi sahənin torpağını göyə sovurdu. Birinci gün, şiddətli top atəşi başlanan kimi, almanlar birinci sıra səngərlərini tərk etdilər, orada yalnız müşahidəçilər qaldılar. Bir neçə gündən sonra onlar ikinci sıra səngərləri də tərk edib, üçüncü sıra səngərlərə çəkildilər.

Doqquzuncu gün, Türkiyə korpusunun hissələri, atıcılar hücum keçdilər. Onlar fransız qaydasında, yəni dalğalarla hücum edirdilər. Rus səngərlərindən on altı dalğa irəliyə axdı. İnsan axınının bomboz dalğaları yuvarlanıb gedir, yırgalanır, əzişdirilib biabırçı bir hala salınmış tikanlı məftil çəpərlərinin yanında seyrəlirdi. Qarşıda, almanlar tərəfdə, gömgöy qızılağac kollarının kömür kimi qaralmış kötlükləri arxasında, qumsal donqar yamaqların arxasında hər şey havaya sovrulur, titrəyir, arasıkəsilmədən uğultu yüksəlir, açılan atəşlərin törətdiyi yağınların şiddətli alovları yüksəlirdi.

"Quuuuu... Quuuuu... Quk! Qak! Buuuuu-ml!"

Arabir ayrıca batareyə toplanandan açılan yayılım atəşi eşidilir və dəhşətli uğultu yenidən yer üzünü sürünür, bir çox verst ətrafı titrərdi:

"Trrrrraaa-pppaaa-ta-ta-ta-ta!"

Alman pulemyotları dəlicəsinə atəş açırdı:

"Trrrrraaa-pppaaa-ta-ta-ta-ta!"

Bir verst qədər məsafədə cybəcər hala salınmış qumsal torpaqda qarışığı andıran qara torpaq sütünları havaya qalxır, hücum edənlərin dalğaları çuxurlarda pəren-pəren oluy, qaynayır, ətrafa səpələnirdi, adamlar isə hey sürünür, sürünürdülər.

Qara tüstülü partlayışlar torpağı gətirdikcə daha çox alt-üst edir, kəskin viyiltılı, çəpinə tökülən bıçaq kimi iti şrapnel qələpələri hücum

ednölörin üstünə yağış kimi yağır, yeri döyəcləyən pulemyot atəşi getdikcə şiddətlənirdi. Bunlar adamları qırır, onları tikanlı məftillərə yaxınlaşmağa qoymurdu. Yaxınlaşmağa qoymadılar da. On altı insan dalğasından axırını üçü ora çata bildi, məftilləri bir-birinə dolaşdı, çox eybəcər şəkllə düşmüş, yanıq payaları qopub aralanmış tikanlı məftillərin yanından isə adamlar tək-tək qayıdırdılar, elə bil yaxınlaşan dalğa buraya çırpılıb, sel kimi, damcılara geri axırdı...

O gün Svinyuxi kondi yaxınlığında ürəksızan qumsal torpaqda doqquz mindən çox insan həyatı qurban verildi.

İki saatdan sonra isə hücum yenidən başlandı. Türkünstan atıcı korpusunun 2-ci və 3-cü diviziyaları hücumə keçdi. 53-cü piyada diviziyasının hissələri ilə 307-cü Sibir atıcı briqadası bir az solda yarganlarla səngörölörin birinci sırasına doğru yeriyir, 3-cü qrenader diviziyasının batalyonları da türkünstanlıların sağ cinahı ilə irəliləyirdi.

Xüsusi ordunun 30-cu ordu korpusu komandiri general-leytenant Qavrilov Svinyuxi rayonuna iki diviziya qoşun göndərmək haqqında ordu qərargahından əmr aldı. Gecə 80-cü diviziyasının 320-ci Çembarsk, 319-cu Burqulma və 318-ci Çernoyarsk polkları mövqelərdən götürüldü. Onları latış atıcıları və cəbhəyə yenidən gəlmiş xalq qoşunları əvəz etdilər. Polkları gecə qaldırdılar, amma buna baxmayaraq, bir polku axşamdan nümayişkarənə surətdə qarşı tərəfə yolladılar və cəbhə xətti boyunca on iki verst yürüş etdikdən sonra ona geri qayıtmaq barədə əmr verdilər. Polklar müxtəlif yollarla, amma eyni istiqamətdə irəliləyirdilər. 80-cü diviziyasının marşrutunun solunda 71-cü diviziyasının 283-cü Pavloqrəd və 284-cü Venqrov polkları irəliləyirdi. Onların dalınca addımbaaddım Ural kazaklarının bir polku ilə 44-cü piyada kazak polku gedirdi.

318-ci Çernoyarsk polku cəbhəyə göndərilməzəndən əvvəl Sokol qəsəbəsi tərəfdə, Stoxod çayının yaxınlığında, Rudka-Merinsk xutorundan bir az kənarda dayanmışdı. Səhər açılan kimi, bir mənzil yol gedəndən sonra, polku meşədə, türk edilmiş qazmalarda yerləşirdilər, dörd gün onlara fransız üsulu ilə hücum etməyi öyrətdilər; hücum səfəndə batalyon əvəzində yarımtotalar hərəkət edir, bombaatanlara tikanlı məftil çəpərləri sürətlə kəsmək öyrədilir, qumbara atmaq kursu təzədən keçilirdi. Sonra polku yənə də qaldırıldı. Üç gün meşə ilə, açıq talalarla, top təkərlərindən zolaq-zolaq olmuş kəndarası yollarla hərəkət etdilər. Yel əsir, çit kimi nazik

seyrək duman şam ağaclarının zirvələrinə ilişərək süzür, açıq talaların üzərinə yayılır və leş üzərində dövrə vuran quzğun kimi, bürkülü bataqlıqlardakı gömgöy qızıllağaların arasında fırlanırdı. Göyden yərə yağış çisələnirdi. İslanmış adamlar qəzəbli halda yeriyirdilər. Onlar üç gündən sonra hücumun başlanacağı yerdən bir az kənarda – Bolşoy Porek və Malenki Porek kəndlərində dayandılar. Ölümle tutaşmaq üçün bir sutka dincəldilər.

Bu zaman, yaxınlarda başlanacaq vuruşmalar meydanına tərəf 80-ci diviziya qərargahı ilə birlikdə xüsusi kazak bölüyü də irəliləyirdi. Bu bölük Tatarsk xutorunun üçüncü növbədə əsgərliyə göndərilmiş kazaklarından təşkil olunmuşdu. İkinci vzvod ucdan tutma həmin xutoradan idi: təkqol Aleksey Şamilin hər iki qardaşı – Martin və Proxor, Moxovun buxar dəyirmanının sabiq məşinisti İvan Alekseyeviç, çopur Afonka Ozerov, keçmiş xutor atamanı Mantıskov, Şamililərlə qonşu olan öyrəyic və kəkilli Yevlanti Kalinin, həddindən artıq caydaq və yekə kazak olan Borşov, qısaboyun və ayıvıar Zaxar Korolyov, bütün bölüyün istəkli, sir-sifəti çox yırtıcı görünen Qavrila Lixovidov; bu kazak bununla ad çıxarmışdı ki, yetmiş yaşlı qoca anası ilə görkəmindən adama oxşamayan, lakin zırrama olan arvadının kətəyinə həmişə dinməz-söyləməz dözürdü; bölüyün ikinci vzvodunda və başqa vzvodlarında da Tatarsk xutorundan çoxlu başqa adamlar var idi. Kazakların bir qismi diviziya qərargahında çapar idi, amma oktyabrın 2-də onları ulanlar əvəz etdilər, diviziya qərargahı rəisi general Kitçenkonun əmri ilə bölük ön cəbhəyə göndərildi.

Oktyabrın 3-də səhər təzədən bölük Malı Porek kəndinə girdi. Bu vaxt 318-ci Çernoyarsk polkunun birinci batalyonu həmin kənddən çıxdı. əsgərlər tərək edilmiş, yarıya qədər dağılmış daxmalardan bayıra yüyürürələrək, küçədə sıraya düzülürdülər. Qabaqdakı vzvod yaxınlığında qarabuğdayı cavan bir praporşik dayanmışdı. O, yastı çantasından şokolad çıxarıb kağızını soyur (onun yaş tünd çəhrayı dodaqları şokolada bulanmışdı), dəstənin kənarı ilə yeriyir, həddindən artıq uzun, otokləri palçığa bulaşmış şineli, qoyun quyruğu kimi, ayaqlarına dolayırdı. Kazaklar küçənin sol tərəfi ilə gedirdilər. İkinci vzvodun cərgələrindən birində, sağ tərəfdə qıraqda məşinist İvan Alekseyeviç gedirdi. O diqqətlə ayaqları altına baxır, gölməçələrin üstündən addamağa çalışırdı. əsgərlər tərəfdən

kim isə onu söslədi, İvan Alekseyeviç başını döndərüb piyadaların cərgələrinə göz gəzdirdi.

– İvan Alekseyeviç! Əziz dostum!..

Vzvodundan aralanmış balaca bir oşqor ördək yerişilə ona tərəf qaçmağa başladı. O, qaçarkən tufəngini geriyyə itələyirdi, amma qayıt sürüşür, tufəngin qundağı su qabına dəyib taqıldayır.

– Qaç-a qaça yanına gələn balaca kişini İvan Alekseyeviç çox çətinliklə tanıdı. Üzünün hər tərəfi bozuntul yumşaq tüklə örtülmüş bu adam Valet idi.

– Ay balaca kişi, sən hara, bura hara?

– Gəlmişəm də... Qulluq edirəm.

– Axı sən hansı polkdasan?

– Üç yüz on səkkizinci Çernoyarsk polkundayam. Heç ağılma gəlməzdi, ağılma gəlməzdi ki, özümüzünkülərə rast gələcəyəm.

İvan Alekseyeviç Valetin balaca, kirli əlini öz kobud ovcunda saxlayaraq fərəhlə və həyəcanla gülümsünürdü. Onun iri addımları ilə ayaqlaşmağa çalışaraq yeyinləyən Valet şütüyür, altıdan-yuxarı İvan Alekseyeviçin gözlərinin içinə baxırdı; bir-birinə yaxın olan qəzəbli, lakin yaşarmış gözləri məhrəbən nəzərlə baxırdı.

– Hücuma gedirik... Görürsən də...

– Biz özümüz də hücuma gedirik.

– Hə, İvan Alekseyeviç, necəsən?

– Eh, sən də nə qoyub nə axtarırsan!

– Mən də elə bunu deyirəm. On dördüncü ildən səngərdən bayıra çıxmamışam. Nə ev-çeyim, nə ailəm var, amma kimin xətrini üçünsə vuruşmalıyam... Necə deyirlər, eşşək işləyər, at yeyər.

– Ştokman yadındadırmı? Ah, gözümüzün işığı Osip Davidoviç! Burada olsaydı, indi bizə hər şeyi başa salmışdı! Kişi başqa cür adam idi... elədirmi? Qiyamət adam idi... elə deyilmi?

Yumruğunu yuxarıya qaldıraraq, kirli kimi balaca üzünü təbəssümləndirən qırışmış Valet şadlıqla bağrırdı:

– O başa salardı! O yadımdan çıxarmışdı! Onu atamdan daha yaxşı başa düşürəm. Mən atamdan bir xeyir görməmişəm... ondan bir xəbər varmı? Bir xəbər-ötür varmı?

– Sibirdədir, – deyər İvan Alekseyeviç köksünü ötürdü. – Düşünürəm.

– Necə? – deyər iri gövdəli yoldaşı ilə yanaşı arıqşu kimi atılan Valet qulaqlarını bərk şəkildə təkrar soruşdu.

– Qazamada yatır. Bəlkə də indi ölmüşdür.

Valet xeyli vaxt dinməzə getdi, gah geriyyə, rotanın sıraya düzülüyü yerə, gah İvan Alekseyeviçin iti çənəsinə, gah da alt dodağının altında düz ortada olan dorin, dəyirimi zənxədanına baxdı.

O, əlini İvan Alekseyeviçin soyuq, kobud ovcundan aralayıb dedi:

– Əlvida! Deyəsən bir də görüşməyəcəyik.

İvan Alekseyeviç fərjakasını sol əli ilə başından götürdü, əyilib Valetin arıq çiyinlərinə qucaqladı. Həmişəyə ayrırlırlarmış kimi möhkəm öpüşdü, Valet ayaq saxladı. O birdən-birə tolaş içində başını çiyinləri arasında qısdı, oşqor şinelinin boz yaxalığı arasında qulaqlarının yalnız qaramtıl çəhrayı iti ucları göründü, beli büküldü, düz yerə bürdərə-bürdərə getdi.

İvan Alekseyeviç cərgədən qırağa çıxdı, titrək səslə onu çağırırdı:

– Ey, qardaş, əziz oğulcuğuzum! Yadımda varmı, sən yamanca hirsli idin? Möhkəm adam idin... hə?

Valet ağladığına görə qocalmış görünən üzünü ona tərəf çevirdi, qışqırdı və yaxası açıq şineli, cırıq köynəyi altında görünən tutun, sümükləri çıxmış döşünü yumruğu ilə döyəclədi:

– İdim! Möhkəm idim, indi isə yumşaltmışlar!.. Quzuya döndərmişlər...!

O çığır-çığıra yenə nə isə dedi, lakin bölük o biri küçəyə döndü, İvan Alekseyeviç onu gözəndən itirdi.

Arxa cərgədə gələn Proxor Şamil ondan soruşdu:

– Bu Valet deyilmi?

– O insandır, – deyər İvan Alekseyeviç çiyinini keçirdiyi sevimli tufəngini sıgallaya-sıgallaya və dodaqları əsə-əso boğuz səslə cavab verdi.

Kənddən aralandıqda yolda əvvəlcə tək-tək, sonra xırda dəstələr, axırda isə böyük dəstələrlə gələn yarıllara təsadüf etdilər. İçərisində yan-yana çoxlu ağır yaralı doldurulmuş bir neçə araba güclə irəliləyirdi. Arabalara qoşulmuş yabıqlar bir dori, bir sümük idi. Çıxıq bellərinə ara-bərəsiz qamçı vurulduğu üçün tək-tək yerində tük qalmış dəriləri qopduqundan sümükləri görünürdü. Atlar dördtəkrərli arabaları xırıldaya-xırıldaya dartır, güc verib elə dartırırdılar ki, başları az qalardı palçıqda toxunsun. Hərəkətdən bir də madyanlardan biri dayanır, taqətdən düşmüş halda tövşüyürək, böyürlərini şişirdir, arıqladığına görə iri görünən başını aşağı

sallayırdı. Qamçı zərbəsi onu zorla yerindən döbərdir, madyan da əvvəlcə bir tərəfə, sonra digər tərəfə yırgalanır, yerindən törpənir, irəliləyirdi. Hər tərəfdən arabaların laydırlarından yapışmış yaralı-lar da onları yanı ilə yeriməyə başlayırdılar.

Bölük komandiri daha xoşsəfət bir əsgərdən soruşdu:

- Hansı hissədənsən?
- Türkünstan korpusunun üçüncü diviziyasındanam.
- Bu gün yaralanmışan?

Əsgər üzünü geriyyə çevirdi, cavab vermədi. Bölük yoldan çıxıb, yarım vətlik məsafədə görünən meşəyə tərəf yönəldi. 318-ci Cernoyarsk polkunun kənddən kənara çıxmış rotaları arxadan ağır piyada yerışı ilə palçığı tapdalaya-tapdalaya gəlirdi. Uzaqda, yağış-lardan sonra rəngi solmuş buludlu səmada almanların yero bərkidil-miş aerostati hərəkətsiz sarı-boz bir ləkə kimi sallanmışdı.

- Homyerililər, bir ora baxın: gör nə əcaib şey sallanır!
- Lap yekə kolbas kimidir.
- Bu lənətə gəlmiş oradan qoşunların hara getdiklərinə baxır.
- Bəs sən elə bilirdin ki, o boş yero belə hündürə qalxmışdır?
- Ah, çox uzaqdadır!
- Yoxsa elə bilirdin yaxındadır? Çox güman ki, top gülləsi də ona gedib çatmaz.

Cernoyarsklığın birinci rotası meşədə kazaklara çatdı. Axsə-madək yaş şam ağaclarının altında bir-birinin böyrünə qısılaraq dayandılar, yağış suyu yaxalarından içəri dolur, belləri soyuqdan tit-riyirdi: od qalamağa icazə verilmirdi, həm də, yağışda ocaq qala-maq çox çətin idi. Axsəm qaralıq düşməmiş onları xəndöklərə doluşdurdu. Çox da dərin olmayan, adam boyundan azacıq hün-dür olan xəndək yarım qarış su ilə dolmuşdu. Adami liğ, yarpaq çürüntüsü, ipək kimi yumşaq və dadlı yağışı iyı vurdu. Kazaklar şinellərinin ətəyini yıgıb çömbəltmə oturur, papiroş çökir, kimləş söhbətlərini təzədən başlayırdılar. İkinci vızvod, yürüş qabağı veril-miş maxorka payını bölüşdürürək, döngəyə toplaşmış, vızvod uryad-nikini araya almışdı. Uryadnik kiminsə atıb getdiyi məftil qarqarası üstə ayloşib keçən bazar ertəsi öldürülmüş general Kapilovskidən söhbət edirdi; uryadnik hələ sülh vaxtı bu generalın briqadasında qulluq edirmiş. Amma uryadnik söhbətini qurtarmağa macal tapmadı, çünki vızvod zabiti "Silah başnal!" - deyə bağırdı, kazaklar yerlərin-

dən dik atıldılar, eşmələrini barmaqları yana-yana çökib qurtardılar. Bölük xəndəkdən çıxdı, təzədən qaralıq şam meşəsinə girdi. Onlar zarafatlaşıb bir-birini ruhlandırma-ruhlandırma yeriyirdilər. Bir nəfər fıstırıq çalırdı.

Kiçik bir talada yan-yana sorulmuş çoxlu meyitə rast gəldilər. Meyitlər müxtəlif vəziyyətlərdə, bir çoxu biabırçı və dəhşətli vəziyyətdə yan-yana, çiyin-çiyinə sorulmuşdu. Tüfəngli, kəmərinin yanından - böyründən oleyxəz asılmış bir əsgər orada var-göl edirdi. Meyitlərin yanında nəm torpaq qalın bətdə qəvrilmişdi, yerdə çoxlu ayaq izləri qalmışdı, otlar arasında təkərlər dərin izlər burax-mışdı. Bölük meyitlərin bir neçə addımından keçib gedirdi. Meyitlərdən artıq ağır üfunət yayılırdı. Bölük komandiri kazakları dayandırdı və vızvod komandirini ilə birlikdə əsgərə yaxınlaşdı. Onlar nə haqda isə danışdılar. Bu zaman kazaklar sıranı pozub, meyitlərə yaxınlaşdılar, furajkalarını çıxarıb, hər bir diri adamın ölüm əsarına qarşı cəmində duyduğu gizli qorxu və vəhşicəsinə maraqla meyitlərə tamaşa etməyə başladılar. Ölənlərin hamısı zabiti idi. Kazaklar qırx yeddi meyit saydılar. Onların əksəriyyəti cav-an, sifətdən 20-25 yaşlarında idi, təkəş sağ tərəfdə ön qıraqdakı, ştabş-kapitan poqonlu kişi yaşlı idi. Onun yoğun qara bıqları, son feryadının izlərini dilsiz suratda hifz etmiş, geniş açılmış ağzına tərəf sallanmışdı, ölüm çökmüş ağpapaq üzündə cəsarətlə çatılmış enli qaşları qaşqabaqlı idi. Meyitlərdən bəzisinin oynımda palçıq bulanmış meşin pencək, qalanlarının oynımda şinəl var idi. İki və ya üç nəfərinin başında furajka yox idi. Kazaklar bir poruçikə xüsusilə xeyli tamaşa elədilər, çünki bu oğlanın hətta öləndən sonra da qəməti çox qəşəng idi. Poruçik dalı üstə yıxılmışdı, sol əlini bərk-bərk sinəsinə basmışdı, yana uzadılmış sağ əli əbədi olaraq naqanın dəstəsindən yapışmışdı. Deyəsən naqanı dartıb onun ölindən almaq istəmişlər, saralmış biloyində cırmaq izləri hələ də qalırdı; amma, görünür, poruçik tapançadan bərk yapışmış, onu verməmişdi. Onun sarışın saçları qıvrım idi, furajkası başından düşmüşdü, yanağı yer-dən nəvəzi umurcasına torpağa söykənmişdi; narıncı, bir qədər göyermiş dodaqları kədər və heyrtlə oylılmışdı. Onun sağındakı üzüqoylu yıxılmış meyitin kəmərciyi qırılmış şineli kürəyində qabarmışdı; torpaq rəngində şalvar geymiş, möhkəm əzələli və dabanlarının hərsi bir yana oylılmış gödək quncu uzunboğaz xrom

çökməli ayaqlarının üstü açıq qalmışdı. Onun başında furajka yox idi, qafa təsirin üst hissəsi də qopmuşdu, onu top gülləsinin qəlpəsi qoparıb atmışdı; indi haşiyəsindən çəngə-çəngə tük sallanan, içi boş olan qafa təsina dolmuş yağış suyu çəhrayı rəng almışdı. Ondan o yanda yıxılmış dolu, qısbəy, sifətsiz kişinin pencəyi yana doğru geniş açılmış, üst köynəyi cırılmışdı; alt çənəsi çıpaq sinəsinə çöpəki dironmuşdı; saçları altında, yanmış, qopmuş dərisi burulmuş alnınin ensiz ağ zolağı görünürdü, alni ilə çənəsinin arası xurd-xəşil olmuş sümük qırıntıları və qara-qırmızı duru sıyıqla dolmuşdu.

Bir az da o yanda qırıq-qırıq olmuş ayaqlar, şinəl tikələri səli-qəsiz halda bir-birinin üstə qalanmışdı, baş yerində əzilib burulmuş ayaq qoyulmuşdu; ondan o yandakı isə, demək olar ki, uşağı idi, onun dodaqları qalm, niyyətmələr kimi üzü badamvəri idi; pulemyot atəşi onun sinəsinə dolmuş, şinəlinin dörd yerindən dəlib keçmişdi, güllə çıxan yerlərdən qarşalanmış mahud tiftikləri sallanırdı.

– Bu adam... bu adam ölən zaman kimi səsləmişdir? Anasını? – deyə İvan Alekseyeviç kökoləyə-kökoləyə, dişlərini şaqıldada-şaqıldada soruşdu və sət hərəkətlə geriyyə çevrilərək, kor adam kimi yeridi.

Kazaklar oradan tələsik uzaqlaşır, xaç çökür və dallarına baxmırdılar. Ensiz talalarla yeriyərək uzaqlaşandan sonra da xeyli vaxt dinib-danışmır, gördüklərinin doğurduğu təəssürətdən çəkinməyə can atırdılar. Cərgələri bir-birinə yaxın olan tərkd edilmiş qazmalar yanında böliyyə dayandırdılar. Zabitlər, Çernoyarsk polku qərargahından göndərilmiş çaparla birlikdə qazmalardan birinə girdilər, bu zaman çəpur Afonka Ozzerov əlini İvan Alekseyeviçin əlinə toxundurub piçildadi:

– O cavan oğlan... axırınıc... ola bilsin ki, hələ ömründə arvad öpməmişdir... Amma gör onu necə doğram-doğram eləyiblər?

– Bunları görəsən harada bu hala salıblar? – deyə söhbətə Zaxar Koroilyov da qarışdı.

– Hücuma keçibləmiş. O meyitlərin yanında keşikçi durmuş əsgər belə nağıl eləyirdi, – deyə bir az susduqdan sonra Borşşov cavab verdi.

Kazaklar “azad” durmuşdular. Meşə üzərində qaranlıq qovuşurdu. Külək buludları qabağına qatıb qovur, onları parçaladıqca səmanın dərinliklərindəki ulduzlar göyümsov köz kimi ışıldayırdı.

Bu vaxt bölük zabitlərinin toplaşdığı qazmada komandır çaparı buraxdıqdan sonra, göndərilmiş paketi açdı, şam qırığının işığında məzmunu ilə tanış olduqdan sonra onu oxudu:

Almanlar oktyabrın 3-də səhər açılarda boğucu qaz buraxaraq, 256-cı polkun üç batalyonunu zohorlənmiş və səngərlərimizin birinci cərgəsini tutmuşlar. Səngərlərin ikinci cərgəsinə bənzər irəliləməyi və 318-ci Çernoyarsk polkunun birinci batalyonu ilə əlaqə yaradaraq, ikinci cərgə sahəsində mövqə tutmağı və bu gecə düşməni birinci cərgədən vurub çıxartmağı sizə əmr edirəm. Sizin sağ cinahınızda ikinci batalyonun iki rotası ilə 3-cü qrenader diviziyasının Fənaqoriysk polkunun bir batalyonu olacaqdır.

Zabitlər vəziyyəti müzakirə etdilər, hərsi bir papiroş çökdikdən sonra qazmadan çıxdılar. Bölük tərpendi.

Kazaklar qazmaların yanında dincəldikdə, Çernoyarsk polkunun birinci batalyonu onları qabaqladı və Stoxod üzərindəki körpüyə yaxınlaşdı. Körpünü qrenader polklarından birinin güclü pulemyot dəstəsi qoruyurdu. Feldfel batalyon komandirinə vəziyyəti izah etdi, batalyon da, körpüdən keçəndən sonra iki hissə oldu: iki rota sağa, bir rota sola getdi, sonuncu rota isə batalyon komandiri ilə birlikdə ehtiyatda qaldı. Rotalar zəncir xətti halında yayılaraq irəliləyirdi. Seyrək meşə tamamilə çala-çuxur idi. Əsgərlər ayaqlarını yerə ehtiyatla basa-basa gedirdilər, bəzən onlardan birisi yıxılır, yavaşca ana söyüşü söyürdü. Sağ cinahdakı axırncı rotada sondakı əsgərdən bəri altıncı Valet idi. “Hazırlaş!” komandasından sonra o, çaxmağı ayağa çəkdi, tüfəngin lüləsini irəli uzatdı, cidasının ucu ilə kol-kosu, şam ağaclarının gövdələrini cıza-cıza getdi. Zabitlərdən iki nəfəri onun yanından, zəncir xətti boyunca gəlib keçdi; onlar çox astadan danışırdılar. Mələhtli və yetkin bariton səslə rota komandiri şikayətləndirdi:

– Mənim köhnə yaram təzədən açılmışdır. O kötüyü görüm Allahın lənətinə gəlsin! Bilirsinizmi, İvan İvanoviç, qaranlıqda ayağım bir kötüyə dəydi. Nəticədə ayağımda yara açıldı, mən daha yeriyə bilmirəm, geriyyə qayıtmaq lazım gələcəkdir. – Rota komandirinin bariton səsi bir dəqiqəyə susdu və uzaqlaşdığı üçün səsi daha da yavaş çıxdı. – Siz birinci yarımqrotanın komandirliyini öhdənizə götürün, Boqdanov da ikinciyyə komanda verər, məndən isə əlinizi üzün... namusum haqqı, yeriyə bilmirəm. Mən geri qayıtmağa məcburam.

Bunun cavabında praporsik Belikovun zil səsi eşidildi; o boğuq səslə donduqdanı:

– Təccüb edirəm! Döyüşə getmək məqamı çatan kimi sizin köhnə yaralarınız açılır.

– Cənab praporsik, xahiş edirəm, səsini kösesiniz! – deyər rota komandiri səsinə ucaldı.

– Boşlayın, canım! Geri qayıda bilərsiniz!

Valet özünün və başqalarının sözlərinə qulaq asaraq, arxasında tələsən adamın tappılısını eşitdi, mətləbi başa düşdü: rota komandiri geri qayıdırdı. Bir dəqiqə sonra isə feldfəbellə birlikdə sol cinahı keçən Belçikov deyiniirdi:

– ...Alçaqlar, xatənə o saat duyurlar! İş ciddiyləşən kimi onlar ya naxoşlayırlar, ya da onların köhnə yaraları açılır. Təzəcə zabitliyə başlamış mən isə buyurun, yarımrotaya komandirlik etməliyəm... Alçaqlar! Belə... mən... əsgərliyə...

Səslər birdən-birə kəsildi. Valet indi ayaqları altından çıxan fırcıldan və qulaqlarındakı sürəkli cingiltidən başqa heç nə eşitmirdi.

Kim isə soldan onu soslədi:

– Ey, eloğlu!

– Nə var?

– Gedirsən?

– Ge-di-rəm, – deyər Valet sürüşüb içi dolu çuxura düşə-düşə cavab verdi:

Soldan yenə səs eşidildi:

– Yaman qaranlıqdır...

Bir-birini görmədən bir dəqiqə qədər getdilər və səsi bayaqkı kimi xırıltılı çıxan adam birdən-birə Valetin lap qulağının dibində sosləndi.

– Gəl, yanaşı yeriyək! Belədə adam o qədər də qorxmur...

Onlar yenə də susurdular, ağırlaşmış çəkmələri ilə nam torpağı tapdalaya-tapdalaya getdilər. Ləkəli kimi görünən incəlməmiş ay birdən buludlar arasından çıxdı və dabanbalığı kimi sarı pullarını bir neçə saniyə bulud dağaları arasında süzdükdən sonra açıqlığa çıxdı, ətrafa solğun işıq saçdı; şam ağaclarının yaş, tikanvari yarpaqları fosfor kimi işıldadı, adama elə gəldi ki, işıqda iynə yarpaqların ətri daha da artdı, yaş torpağın nəfəsi daha soyudu. Valet qonşusunun üzünə baxdı. Qonşusu birdən dayandı, təpəsinə zərbə endirilmiş adam kimi başını silkələdi, dodaqları aralandı. Güc-bəla ilə dedi:

– Ora bax!

Onların üç addımlığında şam ağacının yanında ayaqlarını gən aralanmış bir adam dayanmışdı.

Valet:

– A-a-dam, – dedi və ya demək istədi.

– Kimsən? – deyər Valetlə yanaşı yeriyən əsgər tufongi ona tuş-layaraq çığırtdı. – Kimsən, dillən! Yoxsa vuraram!..

Şam ağacı yanında dayanmış adam dinmədi. Onun başı günəbaxan tacı kimi öyilib yana sallanmışdı.

– O yatmışdır! – deyər Valet cır səslə güldü, zorla gülə-gülə özünə ürok verib irəli yeridi.

Onlar dayanmış adama yaxınlaşdılar. Valet boynunu irəli uzudaraq baxdı. Yoldaşı tufongin dibçeyini bu torpənməyən boz fıqra toxundurdu.

– Ey, bəri bax, penzalı! Yatmısən? Ay eloğlu!.. – əsgər məzəli sözlər dedi. – Nə qəribə adamsan, a kişi, niyə dinmirsən?.. – O birdən səsinə kəsdi. Geri sıçrayaraq çığırtdı: – Ölüdür!

Valet dişlərini bir-birinə saqqıldadıb, qırağa sıçradı, şam ağacı altında dayanmış adam dibindən mişarlanmış ağac kimi bayaq Valetin durduğu yerə yıxıldı. Onlar meyiti arxası üstə çevirdilər və yalnız zaman başa düşürdülər ki, 256-cı piyada polkunun üç batalyonundan birisinin qazla zohərlənmiş əsgərlərindən biridir; o, ciyərlərində gözdirdiyi ölümdən xilas olmaq üçün bura pənah getirmiş və bu şam ağacı altında özünə əbədi sığınacaq tapmışdır. Ucaboylu, enlikürək olan bu oğlan yerə sorilmiş, başını rahatca yana əymişdi, yıxılarkən üzü sıvaşığı palçıqə bulaşmışdı, qazdan sifəti çürümüş, gözləri sıyıqlaşmışdı; şişkin, otli dili bir-birinə kilidlanmış dişləri arasından qara, işıldayan paz kimi eşiyə çıxmışdı.

Yoldaşı Valetin oteyindən tutub darta-darta pıçıldayırdı:

– Gedək. Sən Allah, gəl gedək! Qoy eləcə qalsın.

Onlar getdilər və dərhal ikinci bir meyite rast göldilər. Getdikcə onlara daha tez-tez meyitlər rast gəlməyə başladı. Bir neçə yerdə qazla zohərlənənlər bir-birinin üstünə qalaqlanmışdı, kimisi çöm-bəltmə, necə oturmuşdusa, eləcə də ölmüşdü, bəziləri otlayan heyvan kimi iki əl və iki ayağı üzərində durmuşdu, səngərlərin ikinci cərgəsinə gedən rabitə xəttinə girən yerdə yixilmiş bir nəfər isə kəmbə kimi yumrulanmış, azabın şiddətindən dişləm-dişləm olmuş əlini ağzına soxmuşdu.

Valet ilə ona yanaşmış əsgər qaça-qaça xeyli uzaqlaşmış zəncir xəttinə çatdılar; xətdən qabağa keçib yanaşı yeridilər. Birlikdə qaralıq səngərin içərisinə atıldılar; qaralıqda öyrə-öyrə səngərlərin ucu-bucağı görünmürdü, hərəsi bir tərəfə yollandı.

– Qazmaları axtarmaq lazımdır. Bəlkə yeməli şey qoyub getmişlər, – deyə yoldaşı Valetə cəsarətsiz halda təklif etdi.

– Gedək.

– Belə eləyək; sən sağa get, mən isə sola. Bizimkilər yaxınlaşana kimi qazmanı yoxlarıq.

Valet bir kibrit çəkdi, birinci qazmanın açıq qapısından içəri girdi, oradan güllə kimi geri sıçradı; qazmada iki meyit çarpaz şəkildə bir-birinin üstünə sərilmişdi. O, üç qazmanı hədəf yerə axtardı, bir şey tapmadı, təpiyi ilə dördüncü qazmanın qapısını vurub açdıqda isə yad millət dilində danışan adamın polad kimi cingildəyən səsinə eşidəndə az qaldı ki, yerə yıxılıns:

– Wer ist das?¹

Valet qofildən təpəsinə güllə yağdırılmış adam kimi dinməzəcə geri sıçradı.

Alman qazmadan bayıra çıxdı və çiyninə saldığı şinelini çiyninin tənbələsinə hərəkəti ilə düzəldib soruşdu:

– Das bist du, Otto? Weshalb bist du so spat gekommen?²

– Əllərimi! Əllərimi qaldır! Təslim ol! – deyə Valet qışqırdı və “Döyüşə hazırlaş” komandası verilmiş kimi bir dizini yerə vurdu.

Təəcübənd dili tutulmuş alman təslimlənmiş gözlərini ona tərəf uzadılmış tüfəngin işim-ışım işıldayan süngüsünün iti ucuna zilləyərək, aramla əllərini yuxarı qaldırır, yanakı çevrilirdi. Onun şinelini çiynindən sürüşüb düşdü, bir yandan dəymələrdən bozumtul yaşıl mundirinin qoltuğunun altı qırışdı, yuxarı qaldırılmış iri fəhlə olları əsdi, barmaqları, gözə görünməyən pianino dilləri üzərində gəziymiş kimi tərpendi. Valet vəziyyətini dəyişmədən durur, almanın uca və dolu vücuduna, mundirinin metal düymələrinə, böyürləri tikişli gödək qunclu çəkmələrinə, azca yanakı qoyulmuş günlüksüz papağına tamaşa edirdi. Sonra isə birdən-birə vəziyyətini bir növ dəyişdi, elə bil yöndəmsiz şinel içindəki Valet başqa bir adama çevrildi; boğazından öskürəki, hiçqırıqı olduğu anlaşılımayan bir

¹ Golun kimdir? (almanca)

² Sənsən. Otta? Niyə belə gec gəldin? (almanca)

cür qəribə səs çıxdı və o, almana tərəf bir addım atdı, laqeydcəsinə qırıq-qırıq səsle dedi:

– Qaç! Alman, qaç! Mənim səninlə heç bir ədavətim yoxdur. Sənə güllə atmayacağam.

O, tüfəngini səngərin divarına söykədi, qəddini düzəldi, ayaqlarının ucuna dirənərək yuxarı qalxdı, almanın sağ əlindən tutdu. Valetin inamla edilən hərəkəti əsiri heyran etdi; o, yad səsin acıab ahənginə diqqətlə qulaq asa-asa əlini yanına saldı.

Valet tərəddüd etmədən sət, iyirmi ildən bəri işləməkdən çarpıq-çarpıq, diyir-diyir olmuş əlini almana uzatdı, onun soyuq, keyimiş barmaqlarını sıxdı və öz ovcunu yuxarıya qaldırdı; incəlmiş ayın yəsaməni ləçəkləri hər tərəfində köhnə mixəyi rəngli qabar olan bu balaca və sarı əli işıqlandırdı.

Vücudu titrətməli adam kimi uçunan Valet dedi:

– Mən fəhləyəm. Mən səni nə üçün öldürüm? Qaç! – O, sağ əli ilə almanın çiynindən itələyir, qaralan məşəni göstərirdi. – Qaç, ay axmaq, yoxsa bizimkilər indiəcə gələrlər...

Alman hələ də Valetin kənarına uzadılmış əlinə baxırdı, o, azca qabağa öyülib, bütün diqqətini cəmləşdirərək baxır, anlamadığı sözlərin mənasını başa düşməyə cəhd edirdi. Bir-iki saniyə beləcə davam etdi; baxışları Valetin baxışları ilə rastlaşdı, almanın gözlərində birdən-birə şadlıq parıltısı göründü. O bir addım geri durdu, qollarını gəndən açıb irəliyə uzatdı, Valetin əlindən bərk-bərk yapışdı, möhkəm sıxdı, gözləri həyəcanından işıldadı, qəddini əyib Valetin gözlərinin içinə yaxından baxdı.

– Du entlässt mich?.. O, jetzt hab ich verstanden! Du bist ein russischer Arbeiter? Sozial-Demokrat, wie ich? So? O! O! Das ist wie im Traum... Mein Bruder, wie kann ich vergessen? Ich finde keine Worte. Nur du bist tein wunderbarer wagnerer Junge... Ich...¹

Valet mənasını başa düşmədiyi bu dilcə yad kölmələr axını içərisində ona tanış olan və sual şəklində deyilən birca “sosial-demokratanımı?” sözünü anladı.

– Hə də, sosial-demokratam. Sən qaç ey... Əlvədi, qardaşım! Əl versənə, a kişi!

¹ Sən mənə buraxırsan? Ah, indi mənə mətləbi anladım! Sən rus fəhləsisən? Sən də mənə kimi sosial-demokratan? Ah! Ah! Bu yuxu kimi bir şeydir... Qardaşım, mənə bunu necə umuda bilərəm?.. Deməyə söz tapıram... Sən çox gözəl, qoçaq oğlansan... Mən... (almanca)

Bir-birini daxili bir duyğu ilə anlamış iki insan, qədd-qaməti yaraşıqlı, ucaboy bavarıyalı ilə balaca rus əsgər bir-birinin gözlərini içinə baxırdılar. Bavariyalı pıçıtlı ilə:

– In den zukünftigen Klassenkämpfen werden wir in denselben Schützengraben sein, nicht wahr, Cénosse?! – dedi və yekə boz canavar kimi sıçrayıb səngərin torpaq sipəri üstə qalxdı.

Məşədə yaxınlaşan zəncir xəttinin fırcıldayan ayaq səsləri eşidildi. Qabaqda öz zabitləri ilə birlikdə çex kəşfiyyatçı komandası gəlirdi. Onlar azca qaldı ki, yemək axtarmaq üçün qazmanı aradaşdırıb oradan sürünə-sürünə bayıra çıxan bir əsgəri güllə ilə vursunlar. O qaralan tüfəng lüləsinin ona tuşlandığını görüb, qorxudan çığırdı:

– Özümlünküyəm! Korsan, görmürsən, sənin anan vayına otursun?!

– Buradakıların hamısı bizimkilərdir, – o, bir qara kömbəni uşaq kimi bağrına basıb təkrar etdi.

Valeti tanıyan kimi kiçik zabıt səngərin üstündən hoppandı, tüfəngin qundağı ilə Valeti küreyindən itələdi.

– Əzişdirəcəyəm! Ağzının-burnunun qanını bir-birinə qatacağam! Harada idin?

Valet süstləmiş, taqətdən düşmüş halda yeriyirdi, hətta qundağın zərbəsi də ona kar eləmədi. Yırğalandı, ona xas olmayan müləyim cavabla kiçik zabiti heyrətə saldı:

– İrəli gedirdim. Sən, gol, dalaşma.

– Sən də it quyruğu kimi adamın əlinə-ayağına dolaşma! Gah geri qalrsan, gah da qabağa qaçırısan. Qulluq qaydasını bilmirsen? Birinci ildir ki, əsgərlikdəsən? – Bir qədər susub soruşdu: – Çək-məyə tütünü varmı?

– Var, ancaq bir az ovulmuşdur.

– Bəri ver.

Kiçik zabıt eşmə yandırdı, vızvodun dal cərgələrinə getdi.

Dən yeri hələ ağarmamış kəşfiyyatçı çəxlər düz alman müşahidə məntəqəsinin üstünə çıxdılar. Almanlar sakitliyi yaylın atəşi ilə pozdular. Eyni fasilələrlə daha iki yaylın atəşi açdılar. Səngərlər arasından göyə qırmızı fişəng buraxdılar, səs-küy düşdü, hələ

fişəngin odlu şərərləri havada sönməmişdi ki, almanlar toplardan atəş açmağa başladılar.

“Bum! Bum!” – ilk uğultulu atəş səslərinin ardınca daha iki atəş açıldı: – “Bum! Bum!”

“Kle-kle-kle-kle vız-z-z!” – top güllələrinin taqılıtlısı getdik-cə şiddətlənir, havanı burğu kimi dəlir, birinci yarımrota əsgərlərinin başı üstündən vıyılı ilə süzüb keçirdi, ani sakitlik çökür və uzaqda, Stoxod çayının bərəsi yanında partlayaraq, adamları yüngülləşdirən uğultu eşidilirdi: – Bax!.. Bax!..

Çex kəşfiyyatçılarından 40 sağın dalda yeriyən zəncir xətti ilk yaylın atəşi açılan kimi yerə yattı. Fişəng otrafi al-qırmızı alovla işıqlandırdı. Valet fişəng işığında əsgərlərin can hayına qalaraq ağac və kollar arasında qarışqa kimi süründüklərini, yerin palçıqlı olmasına əhəmiyyət verməyərək torpağa qısıldıqlarını gördü. Adamlar hər çuxurun yanında eşələnir, hər balaca torpaq dikinin dalına qısılır, başlarını hər çalaya dürtürdülər. Hər halda, pulemyot məşənin hər tərəfinə yaz yağışı kimi güllə yağdırmağa başladığıda adamlar davam gətirə bilmədilər: başlarını çiyinləri arasına çəkərək geriye süründülər, tırtıl kimi yerə yapışdılar, ayaqlarını tərptəmədən, arxalarını palçıqda iz buraxaraq, ilan kimi sürünürdülər... Bəziləri ayağa qalxaraq qaçdı. Partlayıcı güllələr məşədə yarpaqları töküür, şam ağaclarını zədələyir, atlı kimi çapır, şaraçılıq ilə partlayır və gürzə kimi fişildəyib yerə girirdi. İkinci səngər xəttinə qayıtdıqları zaman birinci yarımrota da on yeddi adam əsik gəldi. Bir az konarda xüsusi bölüyün kazakları sıralarını düzəldirdilər. Onlar yarımrotanın sağ tərəfi ilə gedir, ehtiyatla irəliləyirdilər və bəlkə də, düşməni keşikçilərinə qabaqcadan susduraraq, almanları qəfiləndirən yaxalaya bilirdilər, amma kəşfiyyatçı çəxlərə yaylın atəşi açıqları zaman almanlar cəbhə sahəsinin hər tərəfində vəlvoləyə düşdülər. Qarasına güllə yağdıraraq iki nəfər kazakı öldürdülər, bir nəfərini yaraladılar. Kazaklar yoldaşlarının meyitlərini də, yarımlı da özlərilə gətirdilər; sıraya düzülə-düzülə danışmağa başladılar:

– Adamlarımızı dəfn etməliyik.

– Bizsiz də dəfn edərlər.

– Bu saat dirilərin dərdini çəkmək lazımdır, meyitlərə isə heç nə lazım deyildir.

Yarım saatdan sonra polk qəragahından belə bir əmr alındı: “Top atəşi hazırlığı ardınca batalyona əmr edirəm ki, xüsusi kazak

¹ Göləcək sınıflı vuruşmalarda biz səninlə bir səngərdə olacağıq, elodirni, yoldaş? (almanca)

böliüyü ilə birlikdə düşməyə hücum edib, onu birinci səngər xəttindən vurub çıxartmış".

Yarıtmaz top atışı hazırlığı saat on ikiyə qədər çəkdi. Kazaklar da, əsgərlər də qabağa keçikçilər qoyub, qazmalarda dincəldilər. Günüorta hücum keçdilər. Solda, əsas sahədə güclü top atışı gürulayırdı, orada təzədən hücum keçirdilər.

Sağ cənabın ön atırında Zabaykal kazakları, solda xüsusi kazak böliüyü ilə Çernoyarsk polku, onların ardınca Finaqoriysk qrenader polku, sonra Çembars, Buqulma, 208-ci piyada polkları, 211-ci piyada polku, Pavloqrad, Venqr polkları irəliləyirdi; 53-cü diviziyanın polkları mərkəzi sahədə hücumu genişləndirirdilər. Sol cənabda başdan-baş 2-ci Türkünstan atıcı diviziyası hücum edirdi. Sahənin hər tərəfi gürulayırdı, ruslar hər tərəfdən hücum edirdilər.

Bölük səyrək zəncir xətti ilə irəliləyirdi. Onun sol qanadı çernoyarsklıların sağ qanadı ilə birləşirdi. Səngərlərin torpaq siporlərinin üstü görünən kimi almanlar şiddətli atış açdılar. Bölük səzsiz-küysüz qaça-qaça yerini dəyişirdi, yərə yatur, tüfənglərin sandıqlarına yeridilmiş patronları atıb boşaldır, yenə irəli yüyürdü. Səngərlərə əlli addım qalmış döyüşçülər mövqə tutub yərə yadılar. Onlar başlarını qaldırmadan güllə atırdılar. Almanlar səngər xətti boyunca qabağa torlu məftillərdən maneə tulladılar. Afonka Ozerovun atdığı iki əl qumbarasının ikisi də tora dəyib, kənara sıçrayandan sonra partladı. O, başını əzəcə qaldırıb üçüncü qumbaranı tullamaq istədi, anıma güllə sol çiyininin altından dəydi, kürəyindən çıxdı. Afonka Ozerovun yaxınlığında uzanmış İvan Alekseyeviç, onun ayaqlarını yavaşca tərpətib, dərhal donub qaldığını gördü. Təqəol Alyoşkanın qardaşı Proxor Şamilə də güllə dəydi; üçüncü olaraq keçmiş ataman Manitskovu aşırıdılar, o daqiqə də Şamilənin qonşusu olan kəkilli əyriçə Yevlanti Kalinini də güllə ilə vurdular.

Yarım saatin içində ikinci vzoddan səkkiz adam öldü. Bölük komandiri olan yasavula da güllə dəydi, iki vzod komandiri də öldürüldü və bölük komandasız geri sürünməyə başladı. Kazaklar atış sahəsindən kənara çıxıb bir yərə toplaşdılar – adamların yarısı yox idi. Çernoyarsklılar da geri çəkildilər. Onun birinci batalyonunun tələfatı xüsusilə çox idi, buna baxmayaraq, polk qərargahından əmr gəldi: "Dərhal yenidən hücumə keçməli və nəyin bahasına

olursa-olsun düşməni birinci səngər xəttindən vurub çıxartmalı. Bütün cəbhə xətti boyunca əməliyyatın müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi əvvəlki mövqelərimizin bərpa olunmasından asılıdır".

Bölük səyrək zəncir xətti ilə sopoləndi. Yenə hücumə keçdilər. Səngərlərə yüz addım qaldıqda almanların sarsıdıcı atışı altında yərə yadılar. Hissələr yenə də səyrəkləşməyə başladı; başlarını qaldırmadan uzanıb qalır, ölüm dəhşətindən vahimələnməyə qımlıdandırdılar.

Şər qarışında Çernoyarsk polkunun ikinci yarımrotası vahiməyə düşdü və geri qaçmağa başladı. "Arxamıza keçdilər!" çışqırığı səsinə kazaklar da eşitdilər. Onlar ayağa qalxdılar, kol-kosu ayaqlayıb qıra-qıra, yıxıla-yıxıla, silahlarını itirə-itirə geri axışdılar. İvan Alekseyeviç yüyürüb təhlükəsiz yərə çıxdıqdan sonra top gülləsinin aşırıldığı bir şam ağacının altında yərə yıxıldı, nəfəsini dərdi və Qavrila Lixovidovun ona yaxınlaşdığını gördü. Lixovidov ayaqlarını kefli kimi ata-ata başını aşağı salaraq gəlirdi, bir əlini havaya ataraq sanki nə işə tutur, o biri əli ilə elə bil üzünə yapışmış hürümçək torunu götürüb tullayırdı. Onun nə tüfəngi var idi, nə qılıncı; tərlədiyindən islanmış tünd xurmay saçları gözlərinin üstünə sallanmışdı. O, talada dövrə vurdudan sonra İvan Alekseyeviçin yanına gəldi. Baxışları əyri, sezişməz dəyəcədə axan gözlərini yərə zilləyib durdu. Onun diz qapaqları xəfif-xəfif əsir, qatlamırdı; İvan Alekseyeviçə elə gəldi ki, Lixovidov göyə uçmaq üçün çökür.

– Gör... başımız nələr gəlir... – deyə İvan Alekseyeviç sözə başladı, nə işə demək istədi, lakin Lixovidovun üzünü açmadı.

– Dayan! – deyə Lixovidov çığırıldı və çömbəltmə oturdu, qorxa-qorxa ətrafına boylanıb, barmaqlarını araladı. – Qulaq ver! Mən bu saat səninçün bir mahnı oxuyacağam. Bir gün balaca bir Allah quşu bayquşun yanına gəlib ona deyir:

Bayquşcuğaz danış,
Bunu bildir görək,
Kim səndən artıqdır,
Kim səndən böyükdür?
Qartal padşahdır
Çalğan – mayor,

Belibağı – yasavul,
Urallılar toy quşudur,
Göyörçinlər atamançı.
Cobbaçidir qumrular,
Sığırçındır – kalmıqlar,
Qaraçdır dolaşalar,
Sağsağanlar xanımdır.
Boz ördöklər piyadadır,
Bozgöklər moldavandır...

– Dayan! – deyə İvan Alekseyeviç sapsarı saraldı. – Lixovidov, sənə nə olmuşdur? Naxoşlayıbsan? Hə?

– Manc olma! – deyə Lixovidov pörtüdü, yanaqları qıpqırmızı oldu və göyormiş dodaqları mənasız bir təbəssümlə qırışaraq, eyni dəhşətli səsə mahnını davam etdirdi:

Bozgöklər moldavandır...
Dovdaqlar axmaqdırlar,
Qurbağalar – dalaşqan.
Topçudurlar dolaşalar,
Qarğalar falçıdırlar,
Balıqçılar – kamançı.

İvan Alekseyeviç sıçrayıb dik qalxdı:

– Gəl, gəl, bizimkilərin yanına gedək, yoxsa almanlar gəlib bizi əsir apararlar! Eşdirsənmi?

Lixovidov əlini dartıb onun əlindən çıxardaraq, tələsə-tələsə, dodaqlarından isti tüpürcək tökülə-tökülə və qışqıra-qışqıra oxumağını davam etdirdi:

Bülbüllər – musiqiçi,
Yabaquyruq nəhəngdir,
Qaradimdik çavuşdur,
Ariqışu – pulyığan,
Sorçələr də – onbaşı...

O, birdən səsini kəsdi, üzüntülü boğuc səsə oxumağa başladı. Lakin onun aralı ağzından çıxan mahnı deyil, getdikcə şiddətlənən canavar ulaması idi. Onun köpək dişləri kimi iti dişləri üzərinə

sədəf kimi dümağ köpük yayılırdı. İvan Alekseyeviç bir az övölki yoldaşının hərəsi bir yana baxan çılgın gözlərinə, saçları dərisinə yapışmış başına, saralıb muma dönmüş qulaqlarına tamaşa edərkən dəhşətə gəlirdi. Lixovidov artıq çox qızğınqlıqla ulayırdı:

Şərəf havası çaldı şeypurlar,
Dunay nəhri ardında biz
Türk sultanına qalib gəldik,
Xırda dağların üstü ilə
Uçurduq çöyirtkə kimi.
Töklülələrdən güllə atırdı.
Bütün Don kazakları tamam.
Hinduşkalarnızı toyuqlar kimi
Basmarlayıb tutacağıq.
Balalarınızı, arvadlarınızı
Tutub əsir aparacağıq.

İvan Alekseyeviç talada axsaya-axsaya gedən Martini görüb qışqırdı:

– Martin! Martin, bura gəl!

Martin tufənginə dirəmə-dirəmə gəldi.

– Mənə kömək elə, bunu aparacağam. Görürsənmi? – deyə İvan Alekseyeviç him ilə dəlini ona göstərdi. – Başına hava gəlib. Qanı başına vurmuşdu.

Şamil yaranalmış ayağını alt köynəyinin qolundan qopartdığı ağ parça ilə sarıdı. Lixovidovun üzünə baxmadan bir tərəfdən, İvan Alekseyeviç isə o biri tərəfdən qoluna girdilər.

Xırda dağların üstü ilə
Uçurduq çöyirtkə kimi...

– deyə Lixovidov artıq yavaşca çıxırırdı. Şamil üz-gözünü ozabla qırışdırıb ona yalvarırdı:

– Hay-haray salma! Sən Allah, bəsdir. Sən indi uçub səfərinə başa çatdırmısan. Boşla!

Hinduşkalarnızı toyuqlar kimi
Basmarlayıb tutacağıq...

Dəli dartınıb kazakların əlindən çıxmaq istəyir, hey oxuyur və arabir ovucları ilə gicgahlarını övköləyir, dişlərini qıncırdır, sallanmış alt çənəsi əsə-əso divanəlik atəşilə alovlanıb yanan başını yana ayırdı.

IV

Döyüşlər, Stoxod çayının təxminən qırx verst aşağılarında gedirdi. İki həftə idi ki, fasiləsiz atəş açan topların nərəsindən yer-göy titəyirdi, gecələr projektorlardan salınan işıqlar uzaq bənövşəyi səmada tutqun olvan zolaqlarla parlayır, müharibə cəhənnəminin od və alovuna buradan tamaşa edənlərin canına sonsuz dəhşət salırdı.

12-ci kazak polku bataqlıq və çölləmə bir səhədə idi. Kazaklar gündüz dayaz səngərlərdə əyilə-əyilə qaçıran avstriyalılara arabir güllə atır, gecələr isə düşmənin bataqlığı keçə bilməyəcəyinə əmin olduqlarından yatır, yaxud qumar oynayırdılar; yalnız növbəçilər döyüş gedən tərəfdə açılan atəşlərin dəhşətlə parlayan narıncı işığına baxırdılar.

Sərt şaxtalı bir gecədə, uzaqdakı parıltılar göy üzünə xüsusilə şofəq saçanda Qriqori Melexov qazmadan çıxdı, rabitə yolu ilə səngərlərin arxasındakı alçaq bir təpənin qaralan kəlləsində çal tükləri andıran meşəyə gəldi, geniş və xoş ətirli torpaq üstə uzandı. Qazmada çoxlu papiros çəkmişdilər, hava boğanaq idi, boz tənəki tüstüsü qıraqları tiftikli süfrə kimi balaca stolun üstünə sərilmişdi; səkkiz nəfər kazak həmin stolun dalında oturub qızğın qumar oynayırdı; burada, təpənin üstündə, meşədə isə genişlik idi, görünməz bir quş uçuşu kimi sakit yel əsirdi, ayazdan ölüksümüş otlar olduqca kədərli-dirici ətir yayırdı. Zirvəsinə top güllələri eybəcərleşdirmiş meşənin üzərində qaranlıq qatılaraq, göydəki sayız-hesabsız Stojarov ulduzları, Kəhkəşanın böyründəki dişləsi çəpinə durmuş, yığılmış arabanı andıran Böyük Ayı bürcü sönməkdə idi, yalnız şimaldakı Qütb ulduzu sayıraraq ətrafa müntəzəm işıq saçırdı.

Qriqori gözlərini qıyıb bu ulduza tamaşa edir, onun zəif, buz kimi soyuq, lakin adamın gözlərinin içinə sancılan işığına baxır, kirkpikləri altından da eləcə soyuq göz yaşları süzülürdü.

O burada, təpənin üstündə uzandığı zaman nədənsə Nijne-Yablonovski xutorundan Yaqodnoyevə Aksinyanın yanına getdiyi

gecəni xatırladı; bədənini bıçaq kimi kəsen bir ağrı ilə Aksinyanı da xatırladı. Hafizəsi, zaman keçdikcə unudulmuş əziz və doğma, eyni zamanda yad Aksinyanın üzünü cizgilərini dumanlı bir şəkildə gözləri qarşısında canlandırdı. Qriqorinin ürəyi birdən bərk-bərk döyündü, bu sifəti axırıncı dəfə gördüyü kimi – ağrıdan eybəcərleşmiş, yanağında qıp-qırmızı qırmanc yeri qalmış halda yadına salmağa çalışdı, lakin hafizəsi inadla onun gözləri qarşısında başqa bir sifət, başını azacıq yana oymış, qalibənə gülümsəyən bir sifət canlandırdı. Budur, Aksinya başını yana çevirir, onun ehtiras və məhəbbət dolu alovlu qara gözlərinin baxışı Qriqorinin canına od salır, qırmızı və həddindən artıq həris dodaqları çox nəvazişlə, hərərətlə pıçıldayır, sonra yavaşı-yavaşı üzünü kənara çevirir, qarabəğdəyi boynundakı ipek kimi yumşaq, iri hörüyü görsənir... bir vaxtlar Qriqori bu hörüklərdən öpməyi çox xoşlardı...

Qriqori birdən dik atıldı. Ona elə gəldi ki, o Aksinyanın saçlarının məstedici incə ətrini ani olaraq hiss etdi; ikiqat əyilərək sinə-dolusu nəfəs aldı, lakin... yox! Bu, yere yarıxmış xəzəllərin qoxusu idi. Aksinyanın uzunsov simasının xəyalı sönür, əriyib gözəndə itir. Qriqori gözlərini yumdu, ovuclarını kələ-kötür torpağa söykədi və qırılmış şam ağacı arxasında, səmanın ətəyində yaraşıqlı göy rəngli kəpənək kimi görünməz bir uçuşla süzən Qütb ulduzuna xəyali vaxt göz qırpmadan tamaşa etdi.

Müxtəlif xatirələrin ayrı-ayrı qırıq parçaları Aksinyanın surətini kölgədə buraxdı. Aksinya ilə əlaqəni kəsdikdən sonra Tatarsk xutorunda, öz ailəsində keçirdiyi günləri yadına saldı; gecələr həris, doymaz nəvazişləri ilə Natalya onu haldan salır, sanki qızlıq çağında soyuqluq etməsinin əvəzini çıxmaq istəyirdi; gündüzlər ailədə hamı ona diqqətlə yanaşır, demək olar ki, xoş gəlmək üçün hörmət bəsləyirdi; Meyyerliləri ilk Georgi xaçı almış igid kimi onu ehtiramla qarşılayırdılar. Qriqori hər yerdə, hətta öz evlərində də adamların onu heyrət və ehtiramı baxışlarla süzdüklərini görürdü – ona elə baxırdılar ki, elə bil o, bir zamanlar dəlisov və şən oğlan olan Qriqori deyildi. Meydanda qocalar onunla öz tay-tuşları kimi söhbət eləyir, qarşılaşdıqda onun salamını alarkən papaqlarını çıxarırdılar, qızlarla arvadlar onun igid, dolğun, azacıq beli bükük vücuduna, şinelinin döşündə zolaq-zolaq balaca lentə sancaqla taxılmış xaça aşkar bir məftunluqla tamaşa edirdilər. O, dədəsi ilə

yanaşı kilsəyə və ya meydana gedəndə Panteley Prokofyeviçin onunla açıq-aşkar fəxr etdiyini görürdü. Bütün bu yaltaqlanmalar, bu ehtiram və məftunluq Qaranjının onun beynində əkdəyi həqiqət toxumunu heçə çıxarırdı. Qriqori cəbhədən gələndə bir adam idisə, gedəndə başqa adam oldu. Onun öz etiqađı, kazak əqidəsi, ana südü ilə ömdəyi, həyatı boyunca özizləyib saxladığı görüşlər böyük bəşəri həqiqətdən güclü çıxdı.

Oğlu ilə vidalaşarkən içib azca keflənmiş Panteley Prokofyeviç həyəcanlanaraq çallaşmağa başlamış saçını tumarlaya-tumarlaya dedi:

– Qrişka, mən bilirdim, çoxdan bilirdim ki, sən əməlli-başlı kazak olacaqsan. Bir yaşın yenicə tamam olmuşdu, bizim köhnə kazak adətinə görə səni qucağıma götürüb həyəto çıxdım, – yadındadırmı, a qarı? – qaldırıb atın belinə mindirdim. Sən isə köpkək oğlu, o dəqiqə balaca əllərini atıb atı yalladın!.. Mən elə onda başa düşdüm ki, səndən adam çıxacaqdır. Çıxdı da.

Qriqori cəbhəyə ləyaqətli bir kazak kimi getdi, o ürəyində müharibənin monasızlığı ilə barışmasa da, kazak şan-şərəfini namusla qoruyurdu...

Mən doqquz yüz on beşinci il! May. Olxovçik kəndi yaxınlığında almanların 13-cü Dəmir polku yamyaşıl biçənəklərin içi ilə hücum edir. Pulemyotlarında ağır-ağıza verərək şaqıldayır. Balaca çayın kənarında yerə yatmış rus rotasının dözgahlı pulemyotu ara vermədən atəş açır. 12-ci kazak polku döyüşə girir. Qriqori zəncir xətti boyunca öz bölüyünün kazakları ilə birlikdə bir yerdən başqa yerə yüyürür, boylanıb baxdıqda, günortaçağı göyün düz ortasında duran və hərərətdən ərmiş kimi görünən günəşi, bir də çayın içində dövrəsi sarımtıl-qıvrım çiçək kimi açılmış başqa bir günəşi görürdü. Çayın o tərəfində, qovaq ağaclarının arxasında ata baxanlar atları saxlayır, qarşı tərəfdən isə zəncir kimi uzanaraq almanlar gəlirdilər, onların dəmir papaqlarındakı mis qartallar sarı rənglə işıldayırdı. Yel əsir, açılan güllələrin yovşan iyi verən göyümsov tüstüsünü dağıdırdı.

Qriqori tələsmədən atəş açır, diqqətlə nişan alır, hər dəfə atəş açdıqdan sonra qışqıra-qışqıra hədəfi deyən vzwod komandirinə qulaq asır, üst köynəyinin qolu üstə çıxmış xalçı xanımböcəyini barmığı ilə yavaşca vurub yerə salmağa da macal tapırdı. Sonra

hücuma keçdilər... Qriqori tufəngin dəmirli dibçəyi ilə bir ucaboy alman leytenantını vurub yıxır, üç alman əsgərini əsir alır və onların başı üstündən güllə ata-ata, üçünü də sürətlə çay tərəfə yüyürməyə vadar edir.

1915-ci ilin iyulunda Rava-Russkaya yaxınlığında Qriqori bir vzwod kazakla irəli atılır, avstriyalılar tərəfindən ələ keçirilmiş kazak batareyasını geri alır. Yəni də həmin yerdə döyüş zamanı düşmənin arxasına keçir, əl pulemyotundan atəş açır və hücum keçmiş avstriyalıları qayıdıb geri qaçmağa məcbur edir.

Bayanetsdən keçəndə toqquşmada bir yoğun avstriyalı zabiti əsir alır. Onu qoyun kimi qaldırıb, köndəlönə yəhərin üstünə asır, yol uzununu burnuna zabitdən yayılan iyərənc insan nəcisinin qoxusu dola-dola, onun yekə, qorxudan üst-başını bulamış vücudunu titrətdiyini görə-görə atını çaparaq sürür.

Qriqori qaralan təpə üstə uzandıqı zaman, onu qəddar düşməni olan Stepan Astaxovla üz-üzə gətirmiş qəribə təsadüf isə, xüsusilə aydın surətdə xatırladı. Bu əhvalat 12-ci kazak polku cəbhədən götürülüb Şərqi Prussiyaya göndəriləndə olmuşdu. Səliqə ilə becərilən alman tarlalarını kazak atları tapdalayıb əldən salır, kazaklar almanların evlərinə od vururdular. Kazakların keçib gədikləri yol uzununu ətrafa bomboz tüstü çökür, uçub tökülmüş divarlar, çatlamış, yatmış kirəmitli damlar yanib külə dönürdü. Stolpin şəhəri yaxınlığında polk 27-ci Don kazak polku ilə birlikdə hücum keçdi. Qriqori, öz yerlilərindən arıqlamış qardaşını, üzünü səliqə ilə qırxmış Stepanı və başqa kazakları öteri gördü. Vuruşmada polklar məğlub oldular. Almanlar onları mühasirəyə aldılar, mühasirəni yarmaq məqsədi ilə on iki bölüyün hamısı bir-birinin ardınca hücumə atıldıqda Qriqori, güllə dəymiş qara at üstündən Stepanın yerə yıxılıb, diyirləndiyini gördü. Qəfil və fərahli qətiyyət ehtirasından qızıxmış Qriqori atının başını çəkib, güc-bəla ilə saxladı, az qala Stepanı ayaqlayacaq sonuncu bölük keçdikdən sonra, atını onun yanına sürərək qışqırdı:

– Üzəngidən yapış!

Stepan, üzənginin qayışından möhkəm yapışib, yarım verst qədər Qriqorinin atı ilə yanaşı yüyürdü.

– Atı çaparaq sürmə! Sənə və veriməm həzrəti-İsaya, çaparaq sürmə, – deyə Stepan tövsüyə-tövsüyə yalvardı.

Mühasirinin yarıldığı yerdən sağ-salamat çıxdılar. Mühasirədən çıxmış bölüklərin dayanıb, atdan düşdükləri yerə çatmağa yüz sajn qədər qalmışdı ki, bu vaxt Stepanın ayağına güllə dəydi, əli üzəngidən üzüldü, o, üzüqoylu yıxıldı. Yel Qriqorinin başından furajkasını götürüb atdı, telləri gözünün üstünə düşdü. Qriqori saçlarını geri itələdi, ətrafa göz gəzdirdi. Stepan axsaya-axsaya bir kolun yanına yüyürdü, furajkasını çıxarıb kola tulladı, yerə oturub yanı qırmızı zolaqlı şalvarını tələsik çıxartmağa başladı. Təponin dibində almanlar zəncir kimi sıralarla qaça-qaça və yerə yata-yata irəliləyirdilər; bunu gören kimi Qriqori mətləbi başa düşdü: Stepan yaşamaq istəyir, buna görə kazak şalvarını tələsik çıxarıb ki, ələ keçsə onu əsgər hesab eləsinlər: o vaxt almanlar kazakları əsir tutmurdular. Qriqori, ürək arzusuna tabe olaraq, atın başını sört gəriyə çevirdi, çaparaq kola tərəf sürdü, ora çatan kimi sıçrayıb düşdü.

– Min!..

Stepanın ani baxışını Qriqori heç bir vaxt unutmayacaqdır. O kömək edib Stepanı ata mindirdi, özü isə üzəngidən yapışaraq, qan-tərə batmış atla yanaşı qaçmağa başladı.

Atılan güllənin vıyılması: “Tsyuyuuuu...” eşidilir, uzaqlaşır: “Yuuut!” – deyə səsi kəsilirdi.

Qriqorinin başı üzərində, üzü ağpapaq ağarmış Stepanın başı üzərində, yanlarda – həmin bir-birinin ardınca havanı dələn vıyıldı: “Tsyuyuuuu-ut, tsyuyuu-ut” eşidilir, arxadan isə qoca akasiya budaqları çatırıtısını andıran tufəng atəşinin səsi gəlirdi: “Puk-pak! Puk-pak! Ta-tax-ax-ax!”

Məşədə Stepan atdan düşdü, ayağı ağrıdığından üz-gözünü qırşındırdı; cilovu atıb axsaya-axsaya kənara çəkildi. Sol ayağındakı çəkmənin quncundan qan axırdı; hər dəfə yaralı ayağını yerə basanda altı çıxmış çəkməsinin yanlarından yerə albalı kimi qıpırmızı qan sızılırdı. Stepan dalını şaxlı-budaqlı bir palıd ağacının gövdəsinə söykədi, barmağı ilə Qriqorini yanına çağırırdı. Qriqori ona yaxınlaşdı.

Stepan dedi:

– Çəkmənin içinə qan dolmuşdur.

Qriqori dinmir, kənara baxırdı.

– Qrişka... biz bu gün hücumə keçəndə... Eşidirsənmi, Qriqori?

– deyə Stepan danışmağa başladı və çuxura düşmüş gözlərini

Qriqorinin gözlərinə zilləmək istədi. – Biz hücumə keçəndə mən arxadan sənə düz üç dəfə güllə atdım... Allahın nəzəri sənə üstündə imiş, öldürə bilmədim...

Onlar göz-gözə gəldilər. Stepanın çuxura düşmüş gözlərinin baxışı xəncər kimi iti idi. O, dişlərini qıcırırdı, demək olar ki, ağzını aralamadan danışdırdı:

– Sən məni ölümdən qurtardın... Sağ ol... Amma Aksinya cəhətdən təqsirindən keçə bilmirəm. Buna ürəyim yol vermir... Sən, Qriqori, gəl bu yaxşılığımıza görə mənim boynuma minnət qoyma...

O zaman Qriqori ona belə cavab vermişdi:

– Sənin boynuna heç bir minnət qoymuram.

Onlar əvvəlki kimi yenə də barışmadan ayrıldılar.

Qriqori bir şeyi də xatırladı... May ayında polk, Brusilov ordusunun salamat qalmış hissələri ilə birlikdə Lutsk yaxınlığında cəbhəni yardı, düşmənin arxasında hərhlənməyə başlayıb həm özü zərbə endirdi, həm də ona zərbə endirdilər. Lvov ətrafında Qriqori bölüyü özbaşına hücumə sövq etdi, avstriyalıların qısa lüləli top batareyasını əsgərləri ilə birlikdə ələ keçirdi. Bu hadisədən bir ay sonra gecə “dil” götürmək üçün üzə-üzə Buğ çayının o biri sahilinə keçdi. Keçikdə dayanmış qarovulçunu yerə yıxıb basmarladı, enlikürək, cüssəli alman Qriqorinin altından çıxmağa çalışaraq xeyli vaxt əlləşdi, çığırmaq istədi və qollarını bağlamağa var gücü ilə müqavimət göstərdi.

Qriqori bu əhvalatı gülümsəyə-gülümsəyə xatırladı.

Zaman yaxın və uzaq döyüş meydanlarında onu belə günlərə azmi düşər eləmişdi? Qriqori kazak adını möhkəm qoruyur, misilsiz igidlik göstərməyə məqam axtarıb, həyatını təhlükəyə atır, dəli-sovluq edir, paltarını dəyişib avstriyalıların arxasına gedir, çən tökmədən qarovulçuları yaxalayır, oğlan şücaət göstərir və hiss edirdi ki, müharibənin ilk günlərində ürəyini sıxıb ona oziyyət verən ağrı – insanlara rəhm hissi həmişəlik olaraq ondan uzaqlaşmışdı. Qəlbi sərtilmiş, bərkimmiş, quraqlıqdan qovrulmuş şoranlığa çevrilmişdi, şoranlıq suyu hopdurmadığı kimi Qriqorinin ürəyi də mərhəmətə biganə idi. O özgələrinin və özünün həyatı ilə soyuq nifrətə oynayırdı; buna görə də igid kimi şöhrət tapdı, dörd Georgi xaçı ilə dörd medal aldı. Nadir hallarda keçirilən rəsm-keçidlərdə o bir çox

müharibələrin barıt iyi çökmüş polk bayrağı yanında dayanırdı; ancaq bunu yaxşı bilirdi ki, gözləri artıq çuxura düşmüş, üzünün sümükləri çıxmışdır; bilirdi ki, bir uşağın üzündən öpəndə, onun aydın gözlərinin içinə açıq qəlbə baxa bilməyəcəkdir; Qriqori bilirdi ki, döşündəki çoxlu xaç və rütbədə yüksəlməsi nəyin bəhəsinə başa gəlmişdir.

O, şinelinin ötəyini altına yığnaldıtı təpədə uzanaraq, sol qolu ilə dirsəklənmişdi, hafizəsi başına gələn əhvalatları iltifatla gözü önündə canlandırır və bezən porakəndə cüzi müharibə xatirələrinə uzaq keçmişdə – uşaqlıq çağındakı bir əhvalat da daxil olurdu. Qriqorinin xəyalı baxışları bir dəqiqə qədər həmin əhvalata zillənir, onu məhəbbət və kədərli seyr edir, sonra yenə də yərin hədisələre qayıdırdı. Avstriyalıların səngərində kim isə çox məhərrətlə mandolina çalırdı. Küləkdən dalğalanan bu zərif melodiyalar oradan uçuş, Stoxod çayından bu yana süzür, dafələrlə insan qanına boyanmış torpaq üzünə həzin-həzin yayılırdı. Göy qübbəsində ulduzlar köz kimi daha da qızarıb, qaranlıq qatılışır, bataqlıq üzərini gecəyarısı dumanı alırdı. Qriqori bir-bir ardınca iki eşmə büküb çəkdi, sol əlinin barmaqlarına dirənərək, tufənginin qayığını kobudtəhər nəvazişlə sığalladı, qonaqçərvar torpaqdan qalxdı, səngərlərə tərəf getdi.

Qazmada hələ də qumar oynayırdılar. Qriqori taxtın üstünə sərildi, çoxdan olub keçmiş, izləri yavaş-yavaş silinməyə başlamış xatirələr ələmində yenə də dolışmaq istədiyə də, yuxu onu apardı; yatağa necə yəndəmsiz uzanmışdısa, eləcə də yatdı, yuxuda quraqlıqdan yanıb kül olmuş uesuz-bucaqsız çöl, çəhrayı-abı çiçəkli sarmışlıq kolları, yasəmən rəngli toxmacar dağ nəsanəsinin arasında qalmış nalsız at dirnaqlarının izlərini gördü... Çöl bomboş idi, onu dəhşətli ölüm sükutu bürümüşdü. Qriqori də budur, bərk qumlu torpağı tapdalaya-tapdalaya yeriyir, ancaq nədənsə addımlarının səsi çıxmır, buna görə də onu vahimə basırırdı. Qriqori oyanıb başını qaldırdı, yəndəmsiz uzandığınad yanaqlarında çəpəki zolaqlar qalmışdı. Hənsi otunsa bir dəqiqəliyə çox gözəl ətrini duymuş və dərhal ondan məhrum olmuş at kimi, xeyli vaxt dodaqlarını marçıldatdı. Sonra bərk yatdı, daha yuxu görmədi.

Ertəsi gün Qriqori yerindən qalxanda canında sızılıtlı bir qüسسə duydu.

– Bu gün niyə belə tutqunsan? Olmaya yuxuda stanitsanı görmüsen? – deyə Çubatı soruşdu.

– Yaxşı tapmışan. Yuxuda çöl görmüşəm. Ürəyimdən qara qanlar axır... Ev düşüb başıma. Padşah qulluğu məni lap tənqə gətirmişdir.

Çubatı mərhəmətlə gülürdü. O həmişə Qriqori ilə bir qazmada yaşayırdı; o, Qriqoriyə güclü vəhşilərin bir-birinə bəslədiyi ehtiramla yanaşırdı; 1914-cü ildən, ilk dəfə dalaşdıqları gündən bəri, aralarında toqquşma baş verməmişdi. Qriqorinin xasiyyəət və psixikasında Çubatının təsiri açıq-aşkar görünürdü. Müharibə Çubatının dünyagörüşünü xeyli dəyişmişdi. O, ağır-ağır olsa da, durmadan müharibəni inkar edənlərə tərəf gəlirdi, xain generalardan və çar sarayında özünə məskən salmış almanlardan yorulmadan danışırdı. Hətta bir dəfə belə bir cümlə də dedi: "Padşahın arvadı alman qızıdırsa, onda işlərin axırından xeyir gözləmə. Firsət düşsən kimi o, bizi bir quruşa satacaqdır..."

Bir gün Qriqori Qaranjanın əqidəsinin mahiyyətini ona anladı, lakin bu Çubatının beyninə batmadı.

O istehza ilə gülümsəndü, əlilə göyümsov daz kəlləsini şəppildədararaq dedi:

– Məhni yaxşı məhmidir, amma avazı xırıltılı çıxır. Elə Mişka Koşevoy da, çəpər üstə banlayan xoruz kimi, bu barədə danışıq. Amma bu inqilablar bir nəticə vermirlər, yalnız oyun-oyuncaqdır. Sən burasını anlamalısan ki, biz kazaklara onların hökuməti lazım deyildir, özümüzünkü lazımdır. Bizə Mikolay Mikolaiç¹ kimi möhkəm çar lazımdır, mujiklərə gəldikdə, onlarla bizimki tutmaz, – qazla donuzun nə yoldaşlığı. Mujiklər torpağı ələ keçirməyə cəhd edirlər, fəhlə öz donluğunu artırmağı arzu edir, – onlar bizə nə verəcəklər? Torpağımız xirdəyə kimidir! Torpaqdan başqa bizə nə görəkdir? Ağır otur, batman gəl, bəli. Gizlətməyin mənəşi yoxdur, çarımız sarsaqdır. Dədəsi bir az möhkəm kişi idi, amma bu boşluq edib işi o yerə gətirəcək ki, yenə beşinci ildəki kimi inqilab baş verəcək, hər

¹ Nikolay Nikolayeviç (1856-1929) – böyük knyaz, dünya müharibəsinin əvvəlindən rus ordusunun ali baş komandanı. O, Votondaş müharibəsi zamanı xaricə qaçmışdı, orada Vrangelin və monarxistlərin əksəriyyətinin köməyi ilə rus taxt-tacı "iddiaçılarından" biri olmuşdu.

şey alt-üst olacaq. Belə işlər bizə sorföli deyildir. Allah eləmiş çarın dalından döysölər, onda bizə də ol atacaqlar. Həm köhnə ada-votin hayrını almağa, həm də torpaqlarımızı kondilələrə paylaşdır-mağa başlayacaqlar. Bizim qulağımız sosdo olmalıdır...

– Son homişo birtərəfli düşünürsən, – deyö Qriqori qaşqabağını salladı.

– Boş söz danışrsan. Son holə cavansan, bərkdən-boşdan çıx-mamısan. Bir az dayan, soni möhköm sıxışdırarlar, onda bilürsən ki, kim düz deyir.

Söhbətleri, adətən bununla qurtarardı. Qriqori susur, Çubatı iso başqa bir mötləbdən söhbət salmağa çalışırdı.

Homin gün təsadüf Qriqorini xoşagolmaz bir əhvalatın iştirak-çısı etdi. Homişoki kimi, günortaçağı səyyar mötbəx-araba gəlib tərponin o biri tərəfində dayandı. Kazaklar songör yolları ilə bir-birindən qabağa keçmək istəyərək, mötbəx tərəfə yüyürdülər. Üçüncü vzvod üçün xörək götürməyə Mişka Koşevoy getmişdi. O, uzun ağaca keçirilmiş buğlanan dolu qazançaları getirdi, qazma-ya girər-girməz qışqırdı:

– Belə olmaz, qardaşlar! Bu nədir, möyər biz itik?

– Nə olub, a kişi? – deyö Çubatı soruşdu.

Qəzəblənmiş Koşevoy qışqırdı:

– Bizə cəmdək oti yedirdirdilər!

O, saplaqları dolamış yabanı mayaotu kimi bir-birinə qarışmış qızıl telini başının qısa bir hərəkotü ilə geriyo atdı, qazançaları tax-tın üstünə qoydu, Çubatıya tərş-tərş baxaraq dedi:

– Bir iylə, gör borşdan nə iy gəlir.

Çubatı başını öz qazançası üzünə öydi, burnunun porlöri ni geniş açıb borşu iylədi. Koşevoy da istər-istəməz onu yamsılaya-raq, burnunun porlöri ni tərpotdi, qaralmış üz-gözünü qırışdırdı.

Çubatı qətiyyətlə dedi:

– İylənmiş ətdir.

O, iyənib qazançanı konara itələdi. Qriqorinin üzünə baxdı.

Qriqori sıçrayıb taxtın üstündən qalxdı, onsuz da donqar olan burnunu borşə tərəf öydi, geri çökildi, ayağını yavaşca uzatdı və vurub qabaqdakı qazançanı yerə saldı.

Çubatı qətiyyətsiz bir şökildə soruşdu:

– Niyə belə eləyirsən?

– Olmaya, nə üçün belə elədiyimi görmürsən? Baxsana. Yoxsa gözlərin yaxşı görmür? Bu nədir? – deyö Qriqori ayaqları altına yayılan bulanıq xörəyi göstərdi.

– O-o-o-o-o!.. Qurdlara bax!.. Vay dədə... Mən heç bunu gör-mürdümlə. Bu da bizim naharımız. Bu borş deyil, orıştədir... Toyuq içəlatı əvəzinə içinə qurd doldurublar...

Yerdə, laxtalanmış qana oxşar qırmızı təkəsi yanında, balaca yağ ləkələri arasında tamamilə bişmiş, şişkin, ağ diyir-diyir qurdlar var idi.

Koşevoy nədənsə onları pıçılıtlı ilə sayırdı:

– Bir, iki, üç, dörd...

Bir dəqiqə hamı susdu. Qriqori dişləri arasından tüpürdü. Koşevoy qılınıcı sıyırıp dedi:

– Bu saat bu borşları həbs edək, bölük komandirinin yanına aparaq.

– Aha! Bu, yaxşı! – deyö Çubatı təklifi bəyəndi.

O əl-ayağa düşdü, süngünü tufəngdən burub çıxarda-çıxarda dedi:

– Biz borşu həbs edib aparaq, sən isə Qrişa, dalımızca gol. Bölük komandirinə raport verərsən.

Çubatı ilə Mişka Koşevoy borş dolu qazançanı süngüyə keçirdilər, qılınclarını sıyırıp yollandılar. Qriqori də onları arxadan müşayiət edirdi, qazmalardan bayıra atılmış kazaklar songörlerin öyri-üyürü yolları ilə boz-yaşıl bir dalğa kimi Qriqorinin ardınca itəliləyirdilər.

– Nə olub?

– Həyəcan siqnalı verilib?

– Olmaya sülh barədə bir xəbər var?

– Gör nə danışır... xəyalından bənşiq keçir, suxarı da lazımdır?

– Əyö, qurdlu borşu həbsə almışıq!

Çubatı ilə Koşevoy zabitlər qazmasının qarşısında dayandılar. Qriqori sol əlilə furajkasını saxlayaraq, əyilə-əyilə “tülkü yuvasına” girdi.

Çubatı onu itələyən kazaka tərəf hirsli-hirsli dişlərini qıcırdı:

– İtələmə!

Bölük komandiri şinelini düymələyə-düymələyə eşiyə çıxdı, qazmadan hamıdan axırda çıxan Qriqorinin üzünə təəccüblə və azca təşvişlə nəzər saldı.

– Nə olub, qardaşlar? – deyər komandir sürotlə kazakların üzünə göz gözdirdi.

Qriqori onun qabağına keçib, ümumi sükut içərisində cavab verdi:

– Dustağ götürmüşük.

– Hansı dustağı?

– Bax bunu... – deyib Qriqori Çubatinın ayağı altında yəro qoyulmuş borş dolu qazanı göstərdi. – Dustağ budur... Bir iyləyin, görün kazaklarınıza nə yedirdirlər.

Qriqorinin qaş çatıldı və azca ösdikdən sonra düzəldi. Bölük komandiri Qriqorinin üzündəki ifadəni, mətləbi anlamaq istəyən adam kimi izləyirdi; o dilxor oldu, dönüb qazançaya baxdı.

Mışka Koşevoy hövsələdən çıxaraq qışqırdı:

– Bizə cəmdək əti yedirtməyə başlayıblar!

– Kaptyoru¹ dəyişdirməli!

– Ah, alçaq!..

– Çox yeməkdən qudurmuşdur, mələn!

– Özü öküz böyrəyindən borş yeyir...

– Bizə isə qurdlu xərk verir! – deyər başqaları da səs verdilər.

Bölük komandiri gözlədi, səs-küy kəsildikdə kobud səsə dedi:

– Sa-kit olun! Daha susun! Hər şey deyildi. Kaptenarmusu ələ

bu gün dəyişdirərəm. Onun hərəkətlərini yoxlamaq üçün komissiya təyin edərəm. Əgər o keyfiyyətsiz otdən...

Kim isə arxadan bağirdi:

– O, məhkəməyə verilsin!

Yenidən qışqırıq qopdu, bölük komandirinin sözü ağzında qaldı.

Kaptenarmusu yolda ikən dəyişdirmək lazım gəldi. Üsyan qaldırılmış kazakların qurdlu borşu həbsə alıb bölük komandirinin yanına götürmələrindən bir neçə saat sonra 12-ci polk qorəgahı, tutduğu mövqedən qaçmaq və əmrə əlavə olunmuş marşrutla Rumıniyaya yürüşə yola düşmək əmri aldı. Gecə kazakları sibir atıcıları əvəz etdi. Polk, Rıvıçı qəsəbəsində atları yerbəyər elədi və səhər açılan kimi sürotli yürüşlə Rumıniyaya tərəf getdi.

Dalbadal məğlubiyyətə uğrayan rumınların köməyinə böyük əsgəri birləşmələr göndərildi. Bunu ondan da görmək mümkün idi ki, yürüşün lap birinci günü mənzil tutmaq üçün axşam qabağa göndəril-

miş kvartiryerlər¹ marşruta əsasən gecələmək nəzərdə tutulmuş kənddə heç bir mənzil tapa bilməyərək geri qayıtdılar: həmin kənd Rumıniya sərhədinə doğru irəliləyən piyada qoşunla, topçu hissələri ilə ağzına qədər dolmuşdu. Mənzillə təmin edilmək üçün polk əlavə olaraq səkkiz verst yol getməli oldu.

On yeddi gün yol getdilər. Atlar yeməzsiz qaldıqlarından arıqlamışdılar. Mühəribə nəticəsində viran qalmış cəbhəyanı ərazidə yem yox idi; əhali ya Rusiyanın içərilərinə qaçmışdı, ya da meşələrdə gizlənirdi; qaçı-pəncərələri taybatay açığı olan daxmaların çılpaq divarları kədərli-kədərli qaralır, kimsəsiz qalmış küçələrdə kazaklar nadir hallarda qamıqara, vahiməli adama rast gəlirdilər, o da silahlı adam görün kimi tələsik qaçıb gizlənirdi. Uzun-uzadı yürüşdən yorulmuş, xeyli üşümüş, özlərinin, atlarının başına gəlmiş bolalardan, dözməli olduqları çətinliklərdən qəzəblənmiş kazaklar tikililərin külək damlarını söküb dağıtdılar; tar-mar edilməyib salamat qalmış kəndlərdə azca belə yem oğurlamaqdan çəkinmədilər; komanda heyətinin heç bir hədəsi ilə bu özbaşnalıqın, oğurluğun qarşısını almaq mümkün deyildi.

Rumıniya ərazisi yaxınlığında bir varlı kənddə Çubatı fürsət tapıb, anbardan bir çanaq arpa oğurladı. Ev sahibi oğurluq üstə onu tutdu, lakin Çubatı fağır, düşkün bessarabiyalıni döydü, arpanı da götürüb getdi. Vzvod komandiri gəlib onu tövlədə yaxaladı. Çubatı arpa dolu torbanı atın boynuna keçirdib, əsə-əsə onun batmış ombalarını sıgallayır, adam kimi, onun gözlərinin içinə baxırdı.

– Uryupin! A köpək oğlu, kişinin arpasını qaytar! Axı, ay oclaf, bunun üstündə səni güllələyərler!..

Çubatı özündən çıxdı, tərs-tərs zabitin üzünə baxdı və furajkasını çıxarıb ayaqlarının altına çırpdı, polka gələndən bəri birinci dəfə olaraq haray-dad saldı:

– Məhkəməyə verin! Güllələyin! İstəyir mənə lap yerimdəyə öldürün, amma arpanı verməyəcəyəm!.. Olmaya atım acından gəbərəcəyəm? Hə? Arpanı verməyəcəyəm! Lap birçə dəninə də verməyəcəyəm!

O gah başından, gah acgözlüklə arpanı yeyən atın yalından, gah da qılıncından yapışırdı...

¹ Kvartiryer – yürüş zamanı qoşun üçün mənzil hazırlamaqdan ötrü qabağa göndərilən hərbi qulluqçu

¹ Kaptyor (kaptenarmus) – hərbi hissədə orzaq və hərbi sursata baxan hərbi xidmətçi

Zabit bir qədər səssizcə durdu, atın höddindən artıq çökmüş yambızlarına tamaşa elədi və başını tənə ilə yırğalayaraq dedi:

– Bəs təri soyumamış ata niyə arpa verirsən?

Zabitin səsinə utandığı aydınca hiss olunurdu.

Çubati torbadan yerə tökülmüş arpa dənələrini ovcuna yığıb tazodan torbaya tökdü, demək olar ki, pıçıltı ilə cavab verdi:

– Yox, təri soyumuşdur.

Noyabrın əvvəllərində polk artıq cəbhə xəttində idi. Transilvaniya dağlarının başında külək ösir, dərələrə şaxtılı duman çökür, ayazdan qarşalanmış şam meşələri tünd ətir yayır, adamlar dağlara yağmış ilk qar üzərində vəhşi heyvan ləpirlərinə tez-tez rast gəlirdilər: canavarlar, marallar, dağ keçiləri müharibə üzündən yerlərinə dən didərgin düşür, olçatmaz məskənlərini buraxıb, ölkənin içərilərinə çökürdülər.

Noyabrın 7-də 12-ci polk "320" topasına hücum edirdi. Hücum ərəfəsində səngərləri avstriyalılar əllərində saxlayırdılar, hücum günü səhər Fransa cəbhəsindən bura gətirilmiş saksoniyalılar avstriyalıları əvəz etdilər. Kazaklar zəncir kimi sıralara piyada daşlıq, üstünə azca qar yağmış yamacla irəliləyirdilər. Donmuş daş parçaları ayaqları altından qopub diyirlənir, ətrafa narın qar tozu səpələnirdi. Qriqori Çubati ilə yanaşı gedir, təqsirkar adam kimi, son dərəcə utancaqlıqla gülümsünüb ona deyirdi:

– Bu gün mən nədənsə qorxuram... Elə bil birinci dəfədir ki, hücumu keçirəm.

Çubati təəccüblə dedi:

– Doğru deyirsən?..

O, tər-təmiz silinmiş tüfənginin qayışından yapışıaraq yeriyir, bığının donmuş uclarından sallanan buz dənəciklərini dodaqları ilə sorurdu.

Kazaklar təpənin başına əyri zəncir xətti sıraları ilə dirmaşır, güllə atmadan irəliləyirdilər. Düşmən səngərləri dəhşətli susurdu. Orada, yamacın arxasında, almanlar tərəfdə, küləkdən üzü qıpqırmızı qızarmış, burunun üstü qabıq qoymuş saksoniyalı bir leytenant bütün göy-dəsilə dala əyilərək, gülümsünür, səngərlərə hirsli-hirsli qışqırır:

– Kameraden! Wir haben die Blaumäntel oft genug gedroschen! Da wollen wir's auch diesen einpröffern, was es heibt mit uns'n Hühnchen zu rupfen! Ausharren! Schiebt noch nicht.¹

Kazak bölükləri hücumu keçmişdi. Yumşaq daşlı torpaq kazakların ayaqları altından qopub səpələnirdi. Qriqori bozarmış başlığının uclarını qatlayaraq, əsəbi-əşəbi gülümseyirdi. Onun çoxdan qırılmış qara saqqalı altındakı batıq yanaqları və sallanan burnu soyuqdan saralıb göyərmişdi, buz bağlamış qaşlarının altında daş kömür parçasını andıran qara gözləri tutqun işıldayırdı. Adı arxayınlıq onu tərək etmişdi. Qriqori, qəflətən yenə onu bürümüş iytrənc qorxu hissini özündən uzaqlaşdırmağa çalışaraq, gözlərini qırıb, qabaqda ağaran, üstünə narın qar ölmüş səngərlərə baxdı və Çubatiyə dedi:

– Güllə atmırlar. Bizi lap yaxına buraxırlar. Mən isə qorxuram, özü də bunu ayıb hesab eləmirəm. Görəsən, bu dəqiqə dönüb dala qaçsam nə olar?

– Sən bu gün nə çox danışırsan? – deyər Çubati acıqlı-acıqlı soruşdu. – Bu, əzizim, qumar kimi bir şeydir: özünə arxayın deyilsən, başını qoyacaqsan. Rəngin lap saralmışdır. Qrişka... Sən ya xəstəsen, ya da... bu gün sənı vuracaqlar. Ora bax! Gördünmü?

Gödək şinelli, şiş döbilqəli bir alman səngər üstə qalxıb, bir saniyəyə qədər dik dayandı və təzədən yerə yatdı.

Qriqorinin sol tərəfində irəliləyən Yelanskaya stanitsasının sakini, sarışın saçlı göyçək bir kazak yeridicə sağ əlinin əlcəyini gah çıxardır, gah da təzədən əlinə taxırdı. O addımlarını yeyin ata-ata dizlərini çətinliklə bükə-bükə, höddindən artıq ucadan öskürə-öskürə bu hərəkəti təkrar edirdi. Qriqori onun barəsində özlüyündə düşündü: "Elə bil gecədir, təkə yol gedir... Öskürək özünə ürək-dirək verir". Həmin kazakdan geridə uryadnik Maksayevin tamam çil-çil yanağı görünür, ondan o tərəfdə isə Yemelyan Qroşev irəliləyirdi; o, tüfəngini əzmlə irəli çıxarmış, süngünün ucunu yana çevirmişdi. Qriqorinin yadına bir hadisə düşdü: bir neçə gün əvvəl yürüş zamanı Yemelyan həmin bu süngünün ucu ilə rumuniyalının balaca anbarının qıfılını sındırıb, bir kəsə qarğıdalı oğurlamışdı.

¹ Dostlar! Biz bu göyşinelliləri dofolorlə ozişdirmişik! Golin, qolumuzun gücünü bunlara da göstörək, qoy bizimlə vuruşmağınə nə olduğunu bilsinlər! Mümkün qədər səbr edin! Hololik güllə atmayın! (almanca)

Koşevoy Mişka, demək olar, Maksayevlə yanaşı gedirdi. O, hey papiroş çökür, tez-tez burnunu silir, barmaqlarını şinelinin sol tərəfinin eşik tərəfi ilə təmizləyirdi.

Maksayev dedi:

– Susuzluqdan ölürəm.

– Mənim də, Yemelyan, çəkmələrim dardır, ayaqlarımı sıxır.

Buna görə də rahat yeriyə bilmirəm, – deyər Mişka Koşevoy şikayətlandı.

Qoşev qəzəblə onun sözüni ağzında qoydu:

– Heç burada çəkmədən danışmağın yeridir! Ayıq ol, bu saat almanlar pulemyotdan güllə yağdıracaqlar.

İlk yaylım atəşindən sonra yarananmış Qriqori çıxıb yerə yıxıldı.

O, yarananmış qolunu sarımaq istəyib, içində bint olan çantaya tərəf dartınırdı, lakin qolçağının içində dirşüyündən şiddətlə axan isti qan onu təqətdən salırdı. O, üzüüstə uzandı və ağırlaşmış başını bir daşın dalında gizlədib, qurumuş dili ilə yumşaq qar çəngəsini birməfəsə yaladı. Titrək dodaqları ilə dənəvərmiş qarı acgözlüklə qapır, tufəng atəşlərinin quru və kəskin şaqılına, atışmanın hər şeyi çulğalayan nəriltisinə görünməmiş bir qorxu ilə, bədəni əsə-əsə qulaq asırdı. O, başını yerdən azca qaldıranda gördü ki, bölüyündə olan kazaklar ayaqları sürüşə-sürüşə, yıxıla-yıxıla, boş-boşuna geriye və göyə atəş açmağa dağın dibinə yüyürürlər. Heç nə ilə izah edilməyən və doğrulduqlayan bir qorxu Qriqorini ayağa qaldırdı, onu da aşağıya, polkun hücumu keçdiyi yerə – diş-diş kənarı görünən şam meşəsinə doğru yürüməyə məcbur etdi. Qriqori yarananmış vızvod zabitinin qolundan tutub arxasınca sürüyən Yemelyan Qoşevi ötürüb keçdi. Qoşev zabiti sort enişlə qaça-qaça dartıb aparırdı: yüz-başın ayaqları kefli ayaqları kimi bir-birinə dolaşır və hərdən bir o, Qoşevin çiyinə söykənib, qapqara qan laxtaları qusurdu. Böflüklər sel kimi axışmış meşəyə doldu. Boz enişlərdə güllə dəyənlərin boz meyitləri qaldı; gətirməyə macal olmamış yaralılar özləri sürünməyə başladılar. Pulemyotlar arxadan onlara güllə yağdırırdı.

Arasikəsilmədən sel kimi axan güllələr partlayırdı: “U-u-u-ka-ka-ka!..”

Qriqori Mişka Koşevoyun qoluna dirənə-dirənə meşəyə girdi. Atılan güllələr meşə yanındakı maili sahəyə dəyib ətrafa sıçrayırdı. Almanların sol cinahında pulemyot xırdə-xırdə taqıldayırdı. Elə

bil qüvvətli bir adamın vızıldadığı daş təzə buzun üstü ilə taqıldaya-taqıldaya sürüşürdü:

“U-u-u-ka-ka-ka-ka!..”

Çubati buna sevinirmiş kimi qışqırdı:

– Aşımızın suyunu verdilər!

O, şam ağacının sarı gövdəsinə söykəndi, sənəqlərin üstündə bir yerdən başqa yerə qaçan almanlara tənbel-tənbel atəş açmağa başladı.

Koşevoy qolunu dartıb Qriqoridən aralandı, tövşüyə-tövşüyə çığırdı:

– Axmaqların başına ağıl qoymaq lazımdır! Ağıl qoymaq! Bu camaat itdir! İtdən də pisdir! Tamam öldən düşəndən sonra başa düşəcəkdir ki, onu bu kökə olan kimdir!

– Sən bununla nə demək istəyirsən? – deyər Çubati gözlərini qıydı.

– Ağıllı adam özü başa düşər, axmağa isə... axmağa nə deyəsən? Onu lap zorla da başa sala bilməzsən.

Çubati zəli kimi onun yaxasından əl çəkmirdi:

– And içdiyini unutmamısan ki? Sən sədaqətə qulluq edəcəyinə and içmişən, ya yox?

V

Ağ bulud parçaları ilə qırıq-qırıq olmuş səmada payız günəşi hərəkət edirdi. Orada, yuxarıda mülayim külək buludları asta-asta itələyir, onları bir-birinə qatararaq qərbə aparırdı; xutor üzərində, tünd yaşıl Don düzəngahı üzərində, çılpaq meşələr üzərində isə atlı kimi çapıb vırıldayıb, söyüd və qovaq ağaclarının başlarını əyir, Donu çalxalandırır, küçələrdə yığın-yığın xəzəli qabağına qatıb qovurdu. Xristonyanın xırmanında başdansovdu qalaqlanmış buğda kövşəninin tayası pırpızlamırdı; külək tayanın içinə soxulub onun taposini eşdi, kölləsinə sancılmış nazik uzun çubuğu götürüb atdı, birdən-birə, yabaya keçirdilmiş kimi, kövşənin bir yekə şələsini həyəət üzərinə qaldırdı, küçə üzərində fırlatdı və bir qismini boş yol üzərinə səpib, qalanını Stepan Astaxovun evinin damına tozaladı. Xristonyanın arvadı başaıçiq yüyürə-yüyürə eşiyə çıxdı, tumanın

balasını dizləri arasına alaraq, xırmanda küləyin necə at oynatdığına tamaşa elədi, sonra yenə də evə girdi.

Müharibənin üçüncü il davam etməsi öz təsirini xutorun təsərrüfatında açıq-aşkar göstərirdi. Kişiləri qalmayan təsərrüfatlarda mərəklərin qapı-bacası sökülür, evlər xarabazara çevrilir, onların yerində təcridlə dağılmış daxmaların xoşagəlməz izləri qalırdı. Xristonyanın arvadı təsərrüfatda doqquz yaşlı oğlu ilə işləyirdi; Anikuşkanın arvadı isə heç bir iş görmürdü, dul qaldığına görə təkə özüne bəzək-düzək verməklə məşğul olurdu: üzünə ənlək-rişan çəkir, qaş-gözünə siğal verir, yaşlı kişilər olmadıqından on dörd yaşından yuxarı oğlanları qəbul edirdi; bir zamanlar taxta darvazaya başdan-başa çökəlməş və indi də bozarmış izləri qalmış qatran bunu sübut edirdi. Stepan Astaxovun evi isə bomboş idi, ev sahibi getməzdən əvvəl pəncərələrə taxta mıxlamışdı; damın bozi yerləri uçub tökülmüş, üstünü pıtraq basmışdı, qapıya vurulmuş qıfıl pas atmışdı, hər tərəfində qançal və sirkən otu bitib fısıllıq omələ gəlmiş, qapısı həmişəlik açıq qalmış həyəət isə gecəgündüz azmış mal-qara istidə, pis havada doluşub daldalanırdılar. İvan Tomilin daxmasının bir divarı küçüyə sarı yığılırdı, yerə basdırılmış haça dirək divarı güc-bəla saxlayırdı; top tuşlayıcısı olduğu zaman Tomilin bir çox alman və rus evlərini dağıtmışdı, görünür taleyi indi ondan qisasını alırdı.

Xutorun bütün küçə və döngələri bu kökdə idi. Aşağı başda təkə Panteley Prokofyeviçin həyəti öz qaydasında idi: burada hər şey sahmanlı, salamat idi. Bununla belə burada da çatışmazlıq var idi. Anbarın damına vurulmuş dəmir xoruzcuqlar köhnəlib düşmüşdü, anbarın özü bir yanı üstə çökmüşdü, təcübəli adam diqqətlə baxsa burada bozi təsərrüfatsızlıq olduğunu sezərdi. Qoca iki öli ilə bütün işlərin öhdəsindən gələ bilmirdi, taxıl əkinə azalmışdı, başqa şeylərdən isə danışmaq artıq idi; Melexovlar ailəsi yalnız sayca azalmamışdı: cəbhələrdə vuruşan Petro ilə Qriqorinin əvəzində keçən il payız girəndə Natalya əkiz doğmuşdu. O, bir oğlanla bir qız doğub, qayınatası ilə qayınanasının qəlbini şad etmişdi. Natalyanın hamiləliyi ağır keçirdi, o, qıçlarındakı sızıldandan bozən səhərdən axşamadaq yeriyyə bilmir, ayaqlarını sürüyə-sürüyə yeriyyir, lakin ağrıya mətənətlə dözürdü, onun ösmər, arıq və bəxtiyar simasında ağrının əlamətləri heç vaxt görünmürdü. Ayaqlarının ağrısı xüsusilə

şiddətlənəndə gicgahları muncuq kimi tər tökürdü; İliniçna mətləbi yalnız bu əlamətdən başa düşürdü; başını bulayaraq deyirdi:

– Uzansana, ay lənəətə gəlmiş! Niyə özünü incidirsen?

Sentyabrın aydın günlərindən birində Natalya doğmaq vaxtının yaxınlaşdığını duyub küçüyə çıxdı.

– Hara gedirsən? – deyə qayınanası soruşdu.

– Subasara gedirəm. İnləklərə baş çəkməyə.

Natalya yeyinləyərək xutoradan çıxdı, gəriyə boylana-boylana, zarıya-zarıya, əlləri ilə göbəyinin altından tuta-tuta qalın cır göyəm kolluğuna girdi və yerə uzandı. O, xəlvət küçələrlə evə qayıdanda artıq qaranlıq qarşırdı. Doğduğu iki uşağı da kətan önlüyünün içində götürmüşdü.

İliniçna ağıladı:

– Bıy sənə qurban olum, bala! Səni lənəət gələsən! Bu nə iş idi, sən başımıza gətirdin, hə? Bəs sən harada idin?

Natalya rəngi ağara-ağara özünü doğrulducaq dedi:

– Utandığımın getmişdim... Atadan utanırdım... Mən təmi-zəm, anacan, uşaqları də cimdirmişəm... Alın...

Dunyaşka mamaçanın dahnca qaçdı. Darya vurmuxur, xəlbirin içini döşəyir, İliniçna isə həm gülür, həm də ağlayıb qışqırırdı:

– Darya! O xəlbiri kənara tulla! Uşaqlar pişik balasıdır, nədir ki, sən onlara xəlbirin içində yer hazırlayırsan? Aman Allah əkizdir! Ay Allah, biri oğlandır!.. Natalyacan!.. Ona yer salın da!

Panteley Prokofyeviç həyətdə idi, gəlininin əkiz doğduğunu eşitdikdə əvvəlcə əllərini geniş açdı, saqqalını sələyib səvinə-sevinə ağıladı və heç bir səbəb olmadan qaça-qaça gələn mamaçanın üstünə qışqırdı:

– Yalan deyirsen, ay ifritə. – O, dirnaqlı barmağın qarının burnu önündə silkələdi. – Yalan deyirsən! Melexovlar ailəsində hələ bundan sonra da oğul-uşaq törəyəcəkdir! Gəlinimiz bir oğlanla bir qız doğmuşdur. Bax, gəlin beləsinə deyərlər! İlahi, sənə min şükür! Bəs mən bu yaxşılığın əvəzində onun xocalətindən necə çıxacağam?

Həmin il məhsuldar il idi: inək də bir cüt bala doğdu, Mixaylov gününə yaxın qoyunlar da, keçilər də əkiz balaladılar... Buna heyran qalmış Panteley Prokofyeviç özlüyündə belə fikirləşirdi: "İl yaman uğurlu, gəlimli ildir! Hamısı qoşa-qoşa doğur. İndi bollu törəməmiş var... bəh-bəh".

Natalya uşaqlarını bir yaşına qədər ömizdirdi. Sentyabrda onları süddən kəsdi, amma payızın sonunadək canı bərkimədi; arıqlamış çöhrəsində süd kimi ağaran dişləri görənə, bir də arıqladığına görə xeyli iri görünən gözlləri hərətrə ilə işləyirdi. O, səhərdən axşama kimi uşaqlarına qulluq edir, öz üst-başının tomlizliyinə fikir vermir, ev işlərindən macal tapan kimi bütün vaxtını onlara sərff edirdi: çimdirdir, paltarlarını yuyur, bir şey toxuyur, gözəyir və tez-tez çarpayıda yanakı oturub, ayağını əşəyiga sallayır, uşaqları nənindən götürür, çiynlərini tərətəməklə iri, qovun kimi sarı, süd dolu məməllərini geniş alt köynəyindən əşiyə çıxardır, ikisini də birdən ömizdirdir.

– Bunlar soni onsuz da sorub candan salıblar. Çox tez-tez ömizdirirson! – İliniçna deyib ölələ nələrini dolğun, girdin-girdin ayaqçılarını şəpildədir.

Panteley Prokofeyeviç uşaqlara tərəfdar qışaraq, qışqançılıqla və azca kobudluqla deyirdi:

– Ömizdir! Heyifin gəlməsin! Saxlayıb qaymaq tutmayacaqsan ki.

Həmin illərdə Donda daşqın suları azaldığı kimi, həyat da gəgedə məhdudlaşdırdı. Günlər bir-birindən qüssəli, üzüntülü keçir, bir-biri ardına düzülərək gedir, həmişə öndişə və tolaş içində, işdə-gücdə, ehtiyac içində, sevinci yarıtmaz, davaya gedənlorin insanlara verdiyi dördi-sər içində itib-batırdı, ömrün necə gəldiyi, necə gədiyi bilinmirdi. Tək-tək hallarda hərəkətdə olan ordudan Petro ilə Qriqori üstü tüpürçəklənmiş, hər yerinə poçt möhürü vurulmuş ləkəli zərff içində məktub göndəridirilər. Qriqorinin axırıncı məktubuna kim isə əl gozdirmişdi. Məktubun yarısı bənövşəyi mürəkəblə səliqə ilə qaralanmışdı, boz kağızın əşiyə qoyulmuşdu. Qriqoriyə nisbətən Petro tez-tez məktub yazır, Daryanın adına göndəridiyi bu məktublarda özünü pis apardığına görə onu hədələyir və bu əməlini boşlamasını xahiş edirdi, – görünür, arvadının özünü pis aparması xəbəri onun qulağına çatmışdı. Qriqori məktubla birlikdə evlərinə pul da – maaş ilə ordenlərinə verilən məbləği – göndəirdi, məzuniyyətə gələcəyini vəd edir, amma nədənsə gəlmirdi. Qardaşların yolları bir-birindən tamamilə ayrılmışdı: müharibə Qriqorinin belini bükür, al yanaqlarını soluxdururdu, müharibənin qurtarmasını gözləməkdən onun gözünün kökü saralmışdı, Petro isə sürətlə və rahatca yüksə-

lirdi, min doqquz yüz on altıncı ildə, payızqabağı ona vaxmistrlik rütbəsi veridilər, bölük komandirinə yaltaqlandı iki xaç ordeni aldı, indi isə evə göndəridiyi məktublarda yazırdı ki, biliyini artırmaqdan ötrü zabitlə məktəbinə göndərimək üçün bərk əlləşir. O, yayda məzuniyyətə gedən Anikuşka ilə evlərinə alman dəbilqəsi, şinəl və öz fotoşkilini göndərmişdi. Boz kartondan onun qocalmış siması məğrur-məğrur baxırdı, burma sünbülü biğları dimdik durmuşdu, fındıq burunun altında möhkəm dodaqları təniz təbessümlə çərəldirdi. Həyat özü Petronun üzünə gülür, müharibə isə onu şad edirdi, çünki qarşısında geniş perspektivlər açırdı, müharibə olmasaydı, adı bir kazak olan, uşaqlıq çağından öküzlə quyuqlayan Petro zabitlik xəyalına, şirin həyat xəyalına düşə bilirdimi? Amma müharibə alovlandı, onun şələləri arxasında gələcək firavan həyat açıq-aydın gərsəndi... Petronun həyatını korlayan yalnız birçə eyib var idi, onun arvadı barədə xutorda bəbirçü şeyiələr gəzirdi. Stepan Astaxov bu il payızda məzuniyyət alıb xutora gətmışdi, polka qayıtdıqda bütün bölük qarşısında lovgalanaraq danışdı ki, Petronun arvadı ilə əməlli-başlı keff çökmüşdür. Petro bu barədə yoldaşlarının sözlərini eşidir, amma deyilənlərə inanmırdı. Sifəti qaralır, gülümsəyərək deyirdi:

– Styopka yalan danışır. O, Qrişanın hayıfını mənədən alır.

Lakin Stepan bir gün songördəki qazmadan bayıra çıxanda səhvenmi, qəsdənmi, yerə bir naxışlı yaylıq saldı; Petro da onun dalınca gəlirdi, öyilib yaylığı götürdü, krujevalı naxışları yaraşlıq yaylıq baxan kimi tanıdı: bu Daryanın əl işi idi. Petro ilə Stepan yenə qanlıbaçaq oldular. Petro təsadüf gözləyirdi, Stepan isə ölüm, – o kol-lətimdə Petronun güllesii ilə Zapadnaya Dvina çayı sahilində torpaqda yatmalı idi. Lakin təzliklə iş belə oldu ki, Stepan alman qarovulunu məhv etməyə gətdi və geri qayıtmadı. Onunla birlikdə kəşfiyyətə gətmış kazaklar danışdırdılar ki, guya alman keşikçisi kiminsə tikanlı məfilləri kəşdiyini eşidib, qumbara tulladı; kazaklar özlərini ona yetirəndə Stepan keşikçini yumruğu ilə vurub aşırırdı, amma ikinci keşikçi güllə atıb Stepanı yıxır. Kazaklar ikinci keşikçi qılıncla döğrayır, Stepanın qurğuşun kimi ağır yumruğu ilə aşırılmış və huşunu itirmiş keşikçini isə sürütləyib gətirirlər; Stepanı da yerdən qaldırırlar, aparmaq istəyirlər, amma çox ağır olduğı üçün qoyub gətməli olurlar. Yaralı Stepan yalvarmış: “Qardaşlar! Aman gündüdü! Qoymayın məhv olum! Qardaşlar! Məni niyə qoyub gədirsiniz?..”

– Lakin bu zaman məftillər tərəfə pulemyotdan güllə yağdırırlar, kazaklar geriyə sürünürlər. Stepan onların dalmca çıxır: “Ay həmyerlilərim! Ay qardaşlar!”, amma heç kəs onun harayına çatmır, çünki hər kəs öz camı hayına qalır. Petro Stepan haqqında bu söhbəti eşidəndən sonra yüngülləşdi, toxtadı, xəbər onun üroyinə sit yağ kimi yayıldı, amma özlüyündə belə qərara gəldi: “Məzuniyyətdə gedəndə Daryanı qanına qoltan edəcəyəm. Mən Stepan deyiləm, belə binamusluğa yol vermərəm...”

Daryanı öldürməyi də fikirləşdi, amma dərhal bu niyyətdən vaz keçdi: “Belo alçağı öldürsən, onun ucbatından bütün həyatın zəhərlənər. Ömrün qalada çürüyər, çökdiyin zəhmət hədəfə gedər, hər şey əldən çıxar...”

Sadəcə, onu elə döyməyi qərara aldı ki, arvad bir də irtməyini belinə qaldırmağa cürət eləyə bilməsin: “O ilanın vurub gözüünün birini tökəcəyəm, bundan sonra heç kim ona meyl etməz”. Zapadnaya Dvinanın gilli sıldırım sahilı yaxınlığında səngərlərdə oturma Petro bu qərara gəldi.

Payız otları, ağacları büzüşdürür, səhər ayazı onları qarşalayır, torpaq get-gedə soyuyur, payız gecələri uzanır və qarlıqlaşır. Kazaklar səngərlərdə keşikdə dayanır, düşməyə güllə atır, isti tuman-köynək verilmədiyinə görə vaxmistrərlə savaşıq, yarıac keçindirildilər, amma iltifatsız Polşa ərazisindən xeyli uzaqlardakı Don ölkəsi qətiyyətlə heç birinin fikrindən çıxırmırdı.

Darya Melexova bu payız kişisiz qaldığı vaxtın hayfını əməlli-başlı alırdı. Pokrov bayramının birinci günü Panteley Prokofyeviç yənə də, həmişəki kimi, yuxudan hamıdan tez durdu; o, həyətdə töəcəbündən ikiəlli başından yapışdı; əli dinc durmayan bir mərdimazar qapını hənçəməsindən çıxartmış, aparıb kəməlinə yolun ortasına qoymuşdu. Bu, böyük rüsvayçılıq idi. Qoca qapını qaldırdı, dərhal yerinə qondardı, səhər yeməyindən sonra isə Daryanı yanına, yay mətbəxinə çağırdı. Orada qocanın gəlini ilə nə danışdığı məlum deyildi, amma Dunyaşka gördü ki, Darya bir neçə dəqiqədən sonra mətbəxdən yaylığı çiyninə sürülmüş, saçları pərişan, gözü qısır, onun gözü yaşlı və qalın qara, kaman qaşları uçunurdu.

O, şişmiş dodaqlarını tərpedərək donqudanırdı:

– Dayan, məlun!... Sənə göstərəm.

Onun koftasının dalı cırılmışdı, ağ bədəninə təp-təpə qızırtıdağ-göyümsov qancır görünürdü. Darya tumanın balağını yellədə-yellədə evin artırmasına yüyürdü, dəhlizə girib gözəndən itdi, ıblis kimi qəzəbli Panteley Prokofyeviç də axsaya-axsaya mətbəxdən eşiyə çıxdı. O tər-təpə qayış cilovu yeriyə-yeriyə dördqat bükürdü.

Dunyaşka atasının xırlıtlı səsinə eşitdi:

– ...Sənin kimi qancığa hələ bu da azdır!.. Şortu!

Evdə işlər qaydasına düşmüşdü. Darya bir neçə gün quzu kimi dinc, quymaq kimi yumşaq idi, axşamlar hamıdan tez yatır, Natalyanın mərhəmətli baxışları ilə göz-gözə gəldikdə soyuqca gülümsünür, çiynlərini atır, qaşlarını oynadır: yəni nə eybi var, baxarıq, – amma dördüncü gün elə bir əhvalat oldu ki, bunu indi də Darya ilə Panteley Prokofyeviçdən başqa heç kəs bilmir. Bu əhvalatdan sonra Darya qalibənə güllər, qoca isə bir həftə idi ki, başaşağı, ziyankar pişik kimi qaşqın halda gəzirdi: o, başına gələn işi qarısına söyləmədi, hətta ibadətə getdikdə tövbə zamanı bunu da, bundan sonrakı günah niyyətlərini də keşiş Vissariondan gizlətdi.

Əhvalat isə belə olmuşdu. Bayramdan sonra Panteley Prokofyeviç, Daryanın düzələcəyinə qəti inandığı üçün, lliniçnaya dedi:

– Sən Daryanı heç də əzizləmə! Qoy mümkün qədər çox işləsin. İş-gücün çoxluğundan azğınlaşmağa macal tapmaz, yoxsa, o, çox kök madyandır... Onun fikri-xəyalı cavanlar məclisi, bir də küküdr.

O, bu məqsədlə də Daryanı xırmanı tər-təmiz süpürməyə, dal həyətdə köhnə odunları bir yerə yığmağa vadar etdi, onunla birlikdə samanlığı təmizlədi. Axşama bir şey qalmamışdı, taxılşepən məşını mərəkədən samanlığa aparmaq niyyətinə düşdü, gəlinini səslədi.

– Nə var, dədə? – deyər Darya samanlıqdan səs verdi.

– Bura gəl, toxumşepən məşını samanlığa apar.

Darya yaylığını sahmana saldı, koftasının boynuna dolmuş saman ovuntusunu çırpıb tökdü, qapıdan eşiyə çıxdı, xırman qapısından içəri keçərək mərayə getdi. Adı iş paltarı – sırtlı pəncək və cırıq şalvar geymiş Panteley Prokofyeviç də axsaya-axsaya onun qabağınca yeriyirdi. Həyətdə kimsə yox idi. Dunyaşka anası ilə birlikdə payızda qırılmış yundan iplik ayırınırdı. Natalya da xəmir yoğururdu. Xəturon arxasında batan günəşin qızırtısı getdikcə sönlür, kilsə zəngi axşam ibadətinə çağırır. Şəffaf səmada yüksək-lərdə moruq rəngində bir balaca bulud tərponmədən dayanmışdı,

Don çayının o tayında dolaşalar, qaralan komacıqlar kimi ağırımıtlı qovaq ağaclarının çilpaq budaqlarına qonmuşdular. Bu axşam sükütunda hər bir səs çox aydın və çox ciddi səslənirdi. Mal pöyəsindən təzə peyin qoxusu və xoş quru ot iyi gəlirdi.

Panteley Prokofyeviç hiqqana-hiqqana Darya ilə birlikdə rəngi solan qızartdaq-sarı toxumsəpən maşını samanlığa gətirdi, bir küncdə yerləşdirdi, tayadan yerə tökülmüş samanı dırıqla yerinə yığıldı və bayıra çıxmağa hazırlaşdı.

Darya yavaş, piçilti ilə onu səslədi:

– Ata!

Qoca toxumsəpən maşının dalına keçdi; heç bir şeydən şübhələnmədən soruşdu:

– Nə var?

Koftasının yaxası açıq Darya onun qarşısında durmuşdu; o, boynu ardında saçlarını düzəltdirdi. Samanlığın divarındakı deşikdən onun üzünə batan günəşin qırmızı şüası düşmüşdü. O, yana əyilib oğru kimi qayınatasının çiyini üstündən açıq qarıya baxaraq dedi:

– Ata, burada nə isə var... Yaxın gəl, bax.

Qoca ona lap yaxınlaşdı, Darya qəfildən qollarını araladı, qayınatasının boynuna doladı, barmaqlarını bir-birinə keçirib, onu geri dartdı, ardınca sürüyөрək piçıldadı:

– Bax, burada dədə... Bura... yumşaqdır...

Panteley Prokofyeviç başını hərledir, boynunu Daryanın qolları arasından çıxartmağa çalışırdı, amma Darya onu buraxmır, kişinin başını öz üzünə daha da yaxınlaşdırır, gülə-gülə, nə isə piçıldaya-piçıldaya hərərətli nəfəsi ilə qocaya mətləbi hiss etdirirdi.

– Burax, nəcinsin biri nacını! – deyər qoca geri dartırdı və gəlindən möhkəm qarnını lap yaxından hiss elədi.

Darya onu bağrına basdı, arxası üstə yuxıldı, kişinin də öz üstünə yığıldı.

– Şeytan! Gicləmişən?.. Burax!

– İstəmirsən? – deyər nəfəsi kəsilən Darya soruşdu və qollarını araladı, qayınatasının sinosindən vurub geri itələdi. – İstəmirsən?.. Bəlkə, bacarmırsan?.. Onda məni qınama... Bildinmi?

Darya sıçrayıb ayağa qalxdı, tez tumanını düzəltədi, belinə yapışmış saman qırıntılarını tömizlədi, özünü tamamilə itirmiş Panteley Prokofyeviçin düz gözlorinin içinə baxa-baxa qışqırdı:

– Elə isə, o gün məni nə üçün döydün? Yoxsa elə bilirsen məni qocalmışam, qarıyam? Sən özün cavanlıqda az oyunlardan çıxmısan? Ərim var deyirsən – ərim bir ildən artıqdır ki, yoxdur!.. Bəs mən neyləyim, gedib köpklə yatım? Onu görməyəcəksən, ay topal! Al, bax, bunun ucundan dişlə!

Darya ədəbsiz bir hərəkət elədi, qaşlarını oynada-oynada qarıya tərəf getdi. Qapıda üst-başına bir də diqqətlə nəzər saldı, koftası ilə lüçeyinin tozunu çırpdı, qayınatasının üzünə baxmadan dedi:

– Mən bunsuz keçinə bilmirəm... Mənə kişi lazımdır, sən ki, istəmirsən, onda mən özümə kişi taparam, sən isə dilini qarında saxla!

O, yanlarını oynada-oynada, iti yerləşlə gedib xırman qapısına çatdı, dala baxmadan gözəndən itdi, Panteley Prokofyeviç isə toxumsəpən maşının sarı böyürü yanında dayanıb durur, saqqalının ucunu ağzına salıb çeynəyir, taqşirkarcasına, mat-mat samanlığa, yamaqlı çarıqlarının burnuna baxırdı. İndicə başına gəlmiş əhvalatdan sarı-sarı qoca bu anda karıxmış halda düşünürdü: "Doğrudanmı o haqlıdır? Bəlkə mən onunla günah iş görməli idim?"

VI

Noyabrda bərk şaxta düşdü. Həmişəkəndən tez qar yağdı. Tatarsk xutorunun üst tərəfi ilə üzbəüz Don çayının dırsəyində su dondu. Tək-tək piyadalar indi çayın o tayına göyümsov-kövrək buzun üstü ilə keçirdi, aşağılarda isə çayın yalnız qıraqları nazik buz bağlanmışdı, ortada qıjov şütüyür, üstü ağ köpüklü yaşıl dalğalar bir-birini qovurdu. Çorlu yar qarşısındakı çalada, on bir sağım dərinliyi olan axmazlarda naqqə baliqları çoxdan qışlamağa başlamışdı; onların başı üzərində bədənləri sürüşən saxzanlar üzürdü, təkə bəlgə baliğı Donda veyllənir, şütüyən suf baliğı guppadan oraya-buraya atılırdı. Cökə baliğı qığırdığı üstə sorıldı. Baliqlıqlar, suyun üzü buz bağlayan kimi çəngəllərini suda gəzdirmək, qızıl baliq tutmaq üçün daha şiddətli şaxtaların düşməsinə gözləyirdilər.

Noyabrda Melexovlar Qriqoridən məktub aldılar. O, məktubu Kuvinskidən, Ruminiyadan göndərmişdi, bildirirdi ki, birinci vuruşmada yaralanmışdır, güllə sol qolunun sümüyünü xıncım-

xincim etmişdir, buna görə də müalicə olunmaq üçün onu öz mahalına – Kamenskaya stanitsasına göndərirlər. Bu uğursuz məktubun ardınca Melexovlar ailəsinin başına ayrı bir müsibət də gəldi; il yarım bundan əvvəl Panteley Prokofyeviç pula böyük ehtiyacı olduğu vaxt Sergey Platonoviç Moxovdan yüz manat gümüş pul almışdı, vaxtında qaytarmasa malının hərəc edilərək satılmasına razılıq verib müqavilə bağlamışdı. Bu il yayda qocanı mağazaya çağırırlar və burnunun üstünə qızıl eynək taxmış Atepin-Tsatsa pensnenin şüşəsi üstündən Melexovun saqqalına baxıb dedi:

– Panteley Prokofyeviç, onu de görək borcunu verəcəksən, ya yox?

Panteley Prokofyeviç bomboş qəfəslərə və köhnəldiyi üçün üstü işləyən piştaxtaya göz gözdürüb sıxıla-sıxıla dedi:

– Səbr elə, Yemelyan Konstantinoviç, bir az özümü düzəldim, verərəm.

Dənışıq bununla da qurtardı. Ancaq qoca özünü düzəldə bilmədi, məhsul yaxşı olmadı, qapıdakı mal-qaradan isə satılmalı yox idi. Odur ki, qış qapını qəfildən alan kimi məhkəmə pristavı gözlənilmədən xutora gəldi, adam göndərüb borcunu çağırırdı və iki ayağını bir başmağa dirəyib dedi:

– Yüz manatı çıxart, bu saat ver.

Qonaq binasında, pristavin otağında stol üstündə uzunsov bir kağız qoyulmuşdu, üzərində bu sözlər yazılmışdı:

İCRA VƏRƏQƏSİ

ƏLAHƏZRƏT İMPERATORUN Fərmanına əsasən mən, Donetsk mahalının 7-ci nahiyəsinin mülki işlər üzrə məhkəmə pristavı 1916-cı il oktyabrın 27-də məşən Sergey Moxovla uryadnik Panteleymon Melexovun mülki işinə baxdım; vaxtında ödəməmə malının hərəc edilib satılmasına razılıq verib müqavilə bağlamış Panteleymon Melexov Sergey Moxovdan 100 manat pul almışdır; Moxovun həmin pulun ödənməsi barədəki iddiasını nəzərdən keçirdim və Mülki hüquq məcəlləsinin 81, 100, 129, 133, 145-ci maddələrini rəhbər tutub, qiyabi olaraq qərar aldım:

Məşən Sergey Platonoviç Moxovun 21 iyun 1915-ci il tarixli sənəd-veksel əsasında uryadnik Panteleymon Prokofyeviç Melexova verməsi olduğu yüz manat borc cavabdeh Melexovdan Moxovun nəfəsinə olaraq alınmış, habelə məhkəmə xorcələri olmaq üzrə ondan 3 manat tutulmuşdur. Qərar qəti deyildir: qərar qiyabi bildirilir.

Mülki hüquq məcəlləsinin 156-cı maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq, bu qərar qanuni qüvvəyə malik olduğundan, dərhal yerinə yetirilməlidir. Buna görə də Donetsk mahalının 7-ci nahiyəsinin mülki işlər üzrə məhkəmə pristavı ƏLAHƏZRƏT İMPERATORUN Fərmanına əsasən əmr etmişdir: bu qərarın aid olduğu bütün şəxslər və məhəllər həmin qərarı tamamilə yerinə yetirməlidir, yerli polis və hərbi idarə orqanları isə azca belə təxirə yol vermədən qərarı həyata keçirən Pristava qanuna müvafiq olaraq yardım göstərməlidirlər.

Panteley Prokofyeviç pristavı dinlədikdən sonra evə getməyə icazə istədi, pulu bu gün gətirib verəcəyini vəd etdi. O, qonaq binasından birbaşa qudası Korşunovun yanına yollandı. Meydanda təkqol Alyoşa Şamilə rast gəldi.

– Yəni də axsaya-axsaya gəzirson, Prokofiyç? – deyə Şamil onu salamladı.

– Yavaş-yavaş gözirom.

– Allah qoysa, yolun hayanadır?

– Qudamın yanına gedirəm. Bir balaca işim var.

– Aha! Onlarda, qardaş, bu gün sadlıqdır. Eşitməmişəm? Miron Qriqoryeviçin oğlu cəbhədən gəlmişdir. Deyirlər, oğlu Mitka gəlmişdir.

– Doğrudanmı?

Şamil bir yanağı və bir gözü əsə-əsə tənəkə kisəsini cibindən çıxartdı və Panteley Prokofyeviçə yaxınlaşa-yaxınlaşa dedi:

– Belə bir söz eşitmişəm. Gəl, dayı, bir eşmə bükək. Kağızı mənə, tütünü sənə.

Eşməni çəkərkən Panteley Prokofyeviç tərəddüd edirdi – bilmirdi getsin, yoxsa getməsin; nəhayət, getməyi qərara aldı və təkqoldan ayrılıb, axsaya-axsaya yoluna davam etdi.

Şamil onun arxasınca bağıra-bağıra dedi:

– Mitkanın da xaç ordeni var! Sonin oğlanlarına çatmaq istəyir. İndi xutorumuzda bu qəhrəmanların sayı çırpı üstəki sərcələrin sayı qədərdir!

Panteley Prokofyeviç yavaş-yavaş yeriyərək, xutorun o biri başına çatdı; Korşunovun evinin pəncərələrinə baxa-baxa bala qapıya yaxınlaşdı. Qudası özü onu qarşıladı. Qoca Korşunovun çil-çil sifəti elə bil sadlıqdan göyçəkləmişdi, kişi həm özü tər-təmiz idi, həm də üzündə çil o qədər də çoxlu deyildi.

Miron Qriqoryevič onunla əl tutuşaraq soruşdu:

– Bu gün bizdə şadlıq olduğunu eşitmisən?

– Yolda Alyoşka Şamildən eşitdim. Mən, a quda, yanına başqa bir işdən ötrü gəlmişəm...

– A kişi, bu saat nə iş-güc! Gəl evə gedək, əsgərlə görüş. Doğrusunu deyim, sevindiyimizdən bir az içmişik... Bizim arvad ehtiyat üçün bir şüşə köhnə şərəb saxlayıbmiş.

Panteley Prokofyevič donqar burnunun pərlərini tər-pədə-tərpədə gülümsündü:

– Sən deməsən də, mən bunu hələ uzaqdan duymuşam!

Miron Qriqoryevič qapını taybatay açdı, qudasını qabağa buraxdı, Panteley Prokofyevič kandanın içəri keçdi və dərhal nəzərini qarşısındakı küncdə stolun dalında oturmş Mitkaya zillədi.

– Bu da bizim əsgər balamız! – deyər Qrişaka baba ağlaya-ağlaya bağırırdı və başını, ayağa durmuş Mitkanın çiyinə söylədi.

– Xoş gəlmisən, kazak bala!

Panteley Prokofyevič Mitkanın uzun əlini xeyli vaxt əlində saxladı, heyrət içində qalıb, onu ətrafı süzərək bir addım geri çəkildi.

– Nəyə baxırsan, a quda? – deyər Mitka gülümsəyər-gülümsəyər xırıltılı yağun səslə soruşdu.

– Baxıram, baxdıqca da heyrət edirəm: biz sizi – Qrişka ilə səni qulluğa yola salanda uşaq idiniz, indi isə bax... yekə kişi olmusunuz, lap Ataman polkuna layiqsiniz!

Xeyli ağlamış Lukiniçna Mitkaya baxa-baxa qədəhə araq tökür, gözünə oğlundan olduğundan qədəhi daşıdırırdı.

Miron Qriqoryevič onun üstünə çışqırırdı:

– Ay qotur! Heç belə neməti də yerə tökərlər!

– Həmişə şad olarsınız, sən isə, Mitro Mironoviç, sağ-salamat və həmişə evində-əşiyində olasan!

Panteley Prokofyevič ağı göyümsövləmiş gözləri ilə ətrafına döyükdü və qarınlı qədəhi kirpikləri əsə-əsə birməfəsə içdi. Bığını və dodaqlarını övcü ilə yavaş-yavaş sildi, gözləri qədəhin dibinə sataşdı, orada dibdə qalmış bir damcı araqı da, başını geriyyə öyib, dişləri qaralan ağızından içəri ötürəndən sonra nəfəsini dərdi, xumarlanan gözlərini qıyıb xeyli baxa-baxa xiyar yeməyə başladı. Lukiniçna gətirib ona bir qədəh də araq verdi, qoca onu da içdi və birdən gülməli halda kefləndi. Mitka qımışaraq ona göz qoymuşdu.

Onun pişik bəbəklərinə oxşayan bəbəkləri gah cil açan dəlik kimi daralıb yayıllaşır, gah da genişlənir, qaralırdı. Keçən illər ərzində Mitka tanımmaz dərəcədə dəyişmişdi. Bu sağlam bədənli, qarabağlı, cüssəli kazak üç il bundan əvvəl qulluğa yola salınan nazik bədənli və qədd-qamətli Mitkaya heç oxşamırdı. O, xeyli böyümüş, kürəkləri enlənmiş, dolğunlaşmış və kökəlmişdi, yaqın ağırlığı azı bəş pud olardı, sifəti və səsi kobudlaşdıqmdan yaşına nisbətən qoca görünürdü. Təkcə gözləri əvvəlki kimi həyəcanlı və dəcəl idi; anası da, hərdən bir qırışmış və solğun əli ilə oğlunun düz, qısaca qaçıllanmış saçlarını, ensiz ağ alnını sıgallarkən, gah ağlayır, gah gülür, bu gözlərə baxmaqdan doya bilmirdi.

Panteley Prokofyevič kefli-kefli gülümsəyib soruşdu:

– Qəhrəman olmusan?

– Kazaklardan indi xaç ordeni almayan var ki? – deyər Mitka tutuldu. – Odur, qorqahda yatıb qaldığına görə Kryuçkova üç xaç ordeni veriblər.

Qrişaka baba tələsik dedi:

– Qudacan, bizim oğlan yamanca məğrurdur. Haramzada, lap mənə, babasına çəkib, o boyun öyməyi bacarmır.

– Adamlara xaç belə şeylərə görə vermirlər, a kişi, – deyər Panteley Prokofyevič az qaldı qaşqabağını sallasın, amma Miron Qriqoryevič onu götürüb otağa apardı; sandığın üstündə oturub soruşdu:

– Natalya ilə novələrim necədir? Sağ-salamatdırlarmı? Hə, Allaha şükür! Sən, a quda, bayaq, görək ki, iş üçün gəldiyini dedin? Mənə nə işin düşüb? De görək, yoxsa bir az da içsək, keflənəcəksən.

– Mənə pul ver. Sən Allah ver! Məni xatadan qurtar, yoxsa... dara düşmüşəm... pul lazımdır.

Panteley Prokofyevič pulu sərxoş adam kimi alçalaraq yalvarayalvara istəyirdi. Qudası onun sözünü kösdü:

– Nə qədər lazımdır?

– Yüz kağız pul.

– Hansından? Kağız pul cürbəcür olur axı.

– Yüz manat.

– Beləcə də də.

Miron Qriqoryevič sandığın içini əlləşirdi, bir yağlaşov yaylıq çıxarıb açdı; kövrək kağızları xışıldada-xışıldada on dənə "onluq" sayıb qudasına verdi.

– Sağ ol, qudacan... məni xatadan qurtardın!

– Bu nə sözdür, a kişi. Axı biz qohumqu!

Mitka beş gün evdə qaldı; O, Anikuşkanın arvadının acınacaqı qadın ehtiyacına və imtina etməyən sado qadının özünə rəhm edərək, gecoləri onun yanında qaldı. Gündüzlər isə qohumlarının yanına gedir, qonaqlıqlarda olurdu. Ucaboy, yüngülvarı pencək geyinmiş, furajkasını yan qoymuş Mitka yanlarını basa-basa xutorun küçələrində dolayı, soyuğa çox davamlı olması ilə öyünürdü. Bir axşam, hələ şər qarışmamış Melexovların həyətində də gəldi. O, ocağı bərk qalanmış isti mətbəxə girdikdə içəriyə ayaz da doldu, oşqorların üstündən gələn kəskin iy də. Bir az oturdu, müharibədən, xutor yeniliklərindən danışdı, qamışquşu gözlərinə oxşayan yaşıl gözlərini qıyıb Daryaya baxdı və getməyə hazırlaşdı. Mitka qapını örtüb eşiyə çıxdanda, bayaqdan gözlərini zilləyib ona baxan Darya şam alovu kimi yırğalandı, dodaqlarını bir-birinə kip qısdı, yaylığını başına örtmüşdü ki, İliniçna soruşdu:

– Hara gedirən, Daşka?

– Çölə çıxıram... su başına.

– Gəl bir yerdə gedək.

Panteley Prokofyeviç başını aşağı salıb oturur, elə bil onların danışğını eşitmirdi. Darya onun yanından keçib qapıya sarı yeridi, onun yere dikilmiş gözlərindən biclik yağırdı; qayınası da niqıldaya-nıqıldaya, yanlarını basa-basa onun dalınca çıxdı. Mitka bayırda, bala qapı ağzında boğazını arıtlaya-arıtlaya vurnuxur, göz-dikək çökmələri cırıldayı; ovcunun içində papiros çəkirdi. Qapının sürgüsü şıqqıldayandan o, artırımay tərəf getmək istədi.

– Mitri, sənsənmi? – deyər İliniçna onu istehza ilə səsledi:

– Olmaya özgə həyətdə azmısan? Sən bala qapını möhkəm ört, yoxsa külək səhərə kimi onu çırpacaq... Gər necə külək əsir...

– Yox, azmamışam... Örtərəm... – Qanı qaralmış Mitka bir qədər susduqdan sonra dilləndi, öskürərək küçənin o tərəfinə keçdi, birbaşa Anikuşkanın evinə tərəf yollandı.

Mitka quş kimi qayğısız həyat sürürdü: Bır gün sağ-salamatsanmı – çox yaxşı, sabaha gəlincə – onu iş özü göstərəcəkdir. O, can yandırmadan qulluq eləyirdi və qorxuya biganə qəlbində qanı daima oynadığına baxmayaraq, rütbə qazanmaq üçün məqam axtaranlardan deyildi, amma Mitkanın xidmət döftərçəsində bəzi bəd əməllər

yazılmışdı: döftərçə sahibi iki dəfə rus təbəəsi olan bir polyak qadının namusuna təcavüz üstündə, bir də talançılıq etdiyinə görə mühakimə edilmişdi; müharibənin keçən üç ili ərzində ona verilmiş tonbə və cozaların sayı-hesabı yox idi; hətta bir dəfə hərbi-səhra məhkəməsi az qalmışdı ki, onu güllələnmək cozasına məhkum etsin, lakin Mitka başını belədən qurtarmayı bacaran adam olduğundan xata ondan sovuşmuşdu; polkda ən axırıncılardan biri sayıldığı halda onu kazaklar – kefcil, xasıyyetçə gülərlü olduğuna, biabırçı mahınlı oxuduğuna (Mitka doğrudan da bu cəhətdən çox mahir idi), yoldaşlığına, sadəliyinə görə, zabitlər isə – quldur kimi igid olmasına görə sevirdilər. Mitka gülümsənərək, canavar kimi ayaqlarını yərə yüngül basa-basa yeriyirdi, onda bu yirtici heyvana xas əlamətlər çox idi: yeriyəndə lənbər vura-vura yeriyir, iri bəbəkli yaşıl gözləri ilə adama altıdan-altıdan baxır; hətta başını döndərməyi də canavar kimi idi: Mitka şikost boynunu heç vaxt geri döndərməzdi, qayıdıb dala baxmaq lazım gəldikdə, o, bütün bədəni ilə çevrilirdi. İri sümüklü, bütün bədəni başdan-başa bərk əzələli olan Mitka quş kimi yüngül və az hərəkət edən idi; xülasə, onun bədəni sağlamlıq və qüvvət ətri saçır, – kətanla şumlanmış dərənin qaratorpağı da belə ətir saçır. Mitkanın nəzərində həyat bəsit və dümdüz bir şey idi, şumlanmış torpaq şırımı idi, o da bu şırımla ağayana yeriyirdi. Onun düşüncələri də ibtidai adlandırlıla biləcək dərəcədə sadə və bəsit idi; acesan, deməli, lap yoldaşından da olsa, bir şey oğurlayıb yeyə bilərsən, o, ac qaldığı zaman doğrudan da oğurlayırdı; çəkmələrin cırılmışdır – əsir alınmış almanın çökməsini soyundurmaqdan asan nə ola bilər; cəzalandırılmışsan, deməli, günahını yumalısan, – Mitka da günahını yuyurdu – kəşfiyyətə gedir, alman keşikçisini boğub yarımcan eləyərək, sürütleyib gətirirdi; özxoşuna on tohükəli işlərə atılırdı. 1915-ci ildə onu esir almışdılar, qılınca o ki var döymüş və yaralamışdılar; amma həmin gecə dirnaqları qopuncaya qədər məryəin damını cırmaqlamış, deşik açmış, yadigar üçün özü ilə birlikdə arabaya lazım olan qoşqu ləvazimatını da çıxışdırıb qaçmışdı. Elə buna görə də bir çox işlərini Mitka üçün keçirdilər.

Altıncı gün Miron Qriqoroyeviç oğlunu Millerovaya apardı, onu vaqona kimi ötürdü, uzaqlaşdıqca bir-birinə bitişikli yaşıl vaqonların necə taqqataqla getdiyinə qulaq verdi, yere dikilmiş, süstləşmiş gözlərini xeyli vaxt yuxarı qaldırmadı, əlindəki qamçı ilə hündür

səki yanına atılmış pasanı eşələdi. Oğlunun dalmca Lukiniçka da ağladı. Qrişaka baba zaryay, naqqıldayır, dahlizdə bərkdən burnunu ovcunun içinə silir, barmalarını çirkli arxalığının ötəyinə çəkirdi. Anıkuşkanın dul arvadı da ağlayır, Mitkanın iri, nəvazişə həvəsli vücudu yadına düşdükcə, gözələrinin yaşını axıtır, bir yandan da Mitkanın ona ilişdirirdiyi süzənəkdən oziyyot çəkirdi.

Külök at yalnız bir-birinə qovuşduran kimi, zaman da günləri bir-birinə calayırdı. Milad bayramı qabağı havalar birdən-birə istiləşdi; bir sutka yağış yağdı; Donun yaxınlığındakı dağdan çovutla sellər axmağa başladı, qarı önəmli burunlarda keçonikli otlar və sal tabaşir qayalarının üstündəki mamır yaşllaşdı; Don çayının buzu parçalanmış kənarları köpüklənir, buz meyit kimi göyörir, getdikcə şişirdi. Çılpaq qalmış qaratorpaqdan olduqca şirin otlar saçılırdı. Böyük yolda, bildirki təkər izlərinin yerində su qabarcıqlanırdı; xutordan kənardakı yarıqların təzəcə uçuqlar kimi ağzını açmışdı. Əsən külök Cır tərəfdən ot çürüntüsünün qatranlı qoxusunu gətirir, günortaçağı, yazda olduğu kimi, üfüqdə mavi və zərif kölgələr sürünürdü. Xutorun hər tərəfində çəpərlərin qırağına tökülmüş kül təpələrinin yanında ala-bula gölməçələr ömələ gəlmişdi. Xırmanlarda, tayaların yanında torpağın qarı əriyib yumşalır, çürümüş, torpağa qarışmış küləşin tünd qoxusu yoldan ötənlərin burnuna dolurdu. Evlərin pərvazlarından, sırsıra kimi biz-biz küləş sallanmış damlardan qaramtlı su axır, sağsağanlar çəpərlərin üstündə boğazlarını yirtaraq qışqırır. Miron Qriqoryeviçin həyatında saxlanan illik buğa baharın vaxtından tez gəldiyindən qızib həyəcanlanır və nərildəyirdi. O, buynuzu ilə hasarı vurub dağdır, böyrünü, qurdlaşmış palıd xışa sürtür, başını buladıqca ipək kimi yumşaq buxağı sallandır, dirnağı ilə həyotdəki kövrək, sulu qarı eşib ətrafa dağdırırdı.

Milad bayramının ikinci günü Donda buz sındı. Suyun ortasında bərk xırçılı və çatırılı ilə buz axını başlandı. İri buz parçaları əfsanəvi balıqlar kimi sahələ çıxır, çayın o tayında əsən cənub küləyi qovaq ağaclarını yırgalayır, onlar durğun bir yürüşlə axır kimi idilər.

O tərəfdən bir az batqın, bir az boğuq viyılı eşidilməkdə idi: "Şşşşşşuuuuu..."

Lakin gecəyə yaxın dağı uğultu bürüdü, qarğalar meydançaya üyüşdülər, külök Xristonyanın ağzında bir çəngə ot olan donuzunu həllədid Melexovların evi yanından aşağı apardı, Panteley Prokofyeviç

üroyində belə qərara gəldi: "Yazın işi bitdi, sabah bərk şaxta vuraçaq". Gecə külök şorqdan əsdi, zəif şaxta oldu, havalar istiləşərkən ömələ gəlmiş balaca gölməçələrin üzü bülür parçası kimi saf buzla örtüldü. Səhər açıldıqda isə, külök artıq Moskva سمتindən əsirdi, şaxta hissediləcək dərəcədə şiddətlənirdi. Qış təzədən başlamışdı. Yalnız çayın ortasında qırılmış buz parçaları, havaların mülayimləşdiyi günləri xatırladırmış kimi, iri ağ yarpaqlar şəklinə şütüyüb gedir, bir də diklərdə çıpaqlaşmış torpaq soyuqdan büzüşürdü.

Milad bayramından bir az sonra stanitsa yığıncağında mirzo Panteley Prokofyeviçə xəbər çatdırdı ki, oğlu Qriqorini Kamenskaya da görmüşdür, o xahiş etmiş ki, tezliklə xutora gələcəyini ailesinə xəbər versin.

VII

Sergey Platonoviç Moxov üstü seyrək və işlədyan tükli balaca, qaraxın əlləri ilə həyatın bütün səhərlərini yoxlayırdı. Bəzən həyat da onunla oyun oynayırdı, bəzən suda boğulmuş adamın boğazına bağlanmış daş kimi ağırlaşırdı, ona min əzab verirdi. Sergey Platonoviç ömrü uzunluğunu çox şeylər görmüş, çox cəncəlli işlərə düşüb çıxmışdı. Keçmişdə, taxıl məntəqəsində taxıl təhvil aldığı illərdə bir dəfə kazaklardan çox ucuz qiymətə aldığı taxılı — dörd min pud çürümüş buğdanı xutordan aparıb Durnoy yar adlı dərəyə tökməyə məcbur olmuşdu. 1905-ci il də yadından çıxmamışdı, — xutor sakinlərindən biri payız gecəsi ov tufəngindən ona bir güllə atmışdı. Moxov varlandı, dövletli əşd-daşdı, nəhayət, altmış min manat sahibi oldu, pulunu aparıb Volqa-Kama bankına qoydu, amma uzaqgörən adam kimi böyük sarsıntı vaxtının qarşısalınmaz bir sürətlə yaxınlaşdığıni duydu. Sergey Platonoviç qara günlərə qalacağını gözləyirdi və bunda yanlışdı: min doqquz yüz on yeddinci ilin yanvarında vərəmdən həzin-həzin ölən müəllim Balanda taleyindən şikayətlənərək ona dedi:

— Bu gün-sabah inqilab olasıdır, mən isə belə bir vaxtda dünyanı on sarsaq, ən sentimental bir xəstəliyindən ölməliyəm. Bu mənə yandırır, Sergey Platonoviç!.. Yanıb-yaxılıram ki, sərətinizin necə

talan olunacağını və isticə yuvanizin ölinizdən alınacağını görə bil-məyəcəyəm.

– Bunda adamı yandıran nə var ki?

– Bəs necə? Bilirsinizmi, hər halda, sizin dövlətinizin bütün-lüklə yoxa çıxmağını görmək xoşdur.

Ürəyində qovrula-qovrula qalan Sergey Platonoviç dedi:

– Yox, əzizim! Sən bu gün öl, mən sabah ölərəm!

Paytaxtda Rasputin ilə çar ailəsi ətrafındakı dedi-qodunun səsi yarıvarda Donun xutor və stantsiyalarında da eşidilməkdə idi, martın ovvəllərində isə mütləqiyyətin devrilməsi xəbəri Sergey Platonoviçi, tora düşmüş bözgök kimi, çabalatdı. Kazaklar çevriliş xəbərini gizli təşviş və intizar hissi ilə qarşıladılar. Həmin gün Moxovun qapısı qfıllanmış dükanı yanından qocalarla ahıllaşmış kazaklar axsama kimi dağılışmadılar. Xutor atamanı iri bədənli, sarı biğli, azca çəpgöz kazak olan Kiryuşa Soldatov (müharibədə həlak olmuş Manitskovun yerinə onu təyin etmişdilər) dilxor idi, dükan yanında getdikcə coşan söhbətdə, demək olar ki, iştirak eləmiridi; çəp gözləri ilə kazakları süzür, hordən bir özünü itirmiş adam kimi səslənib deyirdi:

– Aləmi qarışdırtdılar!..Bəh...bəh!.. İndən belə necə yaşamalı!..

Sergey Platonoviç pəncərədən baxıb camaatın dükan qabağına toplaşdığını gördü, gedib qocalarla söhbət eləməyi qərara aldı. Xəz papağını başına qoydu, üstündə sadə gümüş yazı olan şabalıdı əl ağacına söykənə-söykənə küçə tərəfdəki artırmaya çıxdı. Dükan tərəfdə adamlar yaman səs-küy salmışdılar.

Matvey Kaşulin qorxmış adam kimi gülümsündü, üşümüş bur-nunun yanlarında çəpəki qırıqlar əmələ gəlmişdi, Moxovdan soruşdu:

– Hə, Platonıç, sən savadlı adamsan, biz avamları başa sal görək, indi nə olacaq, necə olacaq?

Qocalar Sergey Platonoviçin salamını aldılar, hörmətlə papaq-larını çıxartdılar, aralanıb ona yol verdilər.

Sergey Platonoviç bir qədər duruxub dedi:

– Çarsız yaşayacağıq...

Qocaların hamısı birdən danışmağa başladı:

– Bəs çarsız necə yaşayacağıq?

– Dədə-babalarımız çarların dövründə yaşadılar, indi isə daha çar lazım olmadı?

– Adamın başını kəsib tullasan, onda ayaqlar başsız yaşaya bil-məyəcək.

– Bəs onun yerinə hansı hökumət gələcək?

– Bəri bax, Platonıç, bizdən çəkinmə! Bizimlə mərd-mərdana danış... Nədən ehtiyat eləyirsən?

– Bəlkə, o özü də bilmir, – deyə Avdeič Bryox gülümsündü, çəhrayı yanaqlarındakı çökəklər daha da dərinləşdi.

Sergey Platonoviç köhnə boğzlı qaloşlarına küt nəzər saldı, sözlərini çeynəyə-çeynəyə dedi:

– Ölkəni Dövlət duması idarə edəcəkdir. Bizdə respublika ola-caqdır.

– Ananız mələr qalsın, işimiz düzəldi!

– Biz rəhmətlik İkinci Aleksandrın vaxtında qulluq eləyəndə...

– deyə Avdeič Bryox danışmağa başlamışdı ki, zəhmli qoca Boqatırov ciddiyyətlə onun sözünü kəsdi:

– Eşitmişik! Bu saat o barədə söhbət getmir.

– Deməli, kazakların da axırına çıxacaqlar?

– Biz burada tötül edirik ki, almanlar da o yanda fürsət tapıb Sankt-Peterburqa girsinlər, ələmi?

– Madam ki, bərabərlikdir, deməli onda bizi də mujiklərlə bərabərləşdirmək istəyirlər...

– Bu hələ harasıdır, olsun ki, torpaq məsələsinə də əl atacaqlar, elə deyilmi?

Sergey Platonoviç zorla gülümsəyə-gülümsəyə qanları qaralmış qocalara baxdı, qəlbini kəder və narahatlıq bürüdü. O, qızartdaq saqqalını adət etdiyi hərəkətlə haçaladı, kimə isə qəzəblənərək dedi:

– Görürsünüzmü, qocalar, Rusiyanın başına nə işlər gətirirlər. Sizi mujiklərlə bərabərləşdirər, imtiyazlarınızdan məhrum edər, həm də köhnə hayıfları da sizdən çıxarlar. Ağır zamanə gəlir... hakimyyətin kimlərin ölinə keçəcəyindən də çox şey asılıdır, ola bilər ki, ölkəni lap fəlakətə düşər etsinlər.

– Sağ qalırıq görürük! – deyə Boqatırov başını buladı və tük-ləri sallanan qaşları altından Sergey Platonoviçə şübhə ilə baxdı.

– Sən, Platonıç, burada öz dərdini çəkirsən, bəlkə bu işlər bizim vəziyyətimizi daha da yaxşılaşdırdı?

Sergey Platonoviç acı-acı soruşdu:

– Axı bu işlər sizin vəziyyətimizi necə yaxşılaşdırı bilər?

– Təzə hökumət bəlkə müharibəyə son qoydu... Belə bir iş ola bilərmə? Hə?

Sergey Platonoviç əlini yellətdi və qocayana yerləşlə ayaqlarını sürüyə-sürüyə göy rəng çökəlmis yaşayışlı eyvanına tərəf getdi. O, yeridikcə pərişan halda gah pullarının, gah dəyirmanının, gah da getdikcə pis vəziyyətə düşən ticarətinin dərđini çəkirdi; indi Yelizavetanın Moskvada olmasını, Vladimirin isə bu günlərdə Novoçerkasskdan gəlməli olduğunu xatırladı. Uşaqlarının salamatlığı barədə onu bürümüş küt təsviç qarmaqarışıq, pərişan fikirlərinə mane olmurdu. Bu bircə gün ərzində gözlərində həyatın nə qədər söndüyünü, hətta canına acı bir sızılı salmış əzab-əziyyətdən daxilən sıxılığını hiss edə-edə artırmaya çıxdı. Ağzında pas təminə oxşar bir turşuluq duyduğundan ağzının suyu axdı. Sergey Platonoviç dönüb, dükan qabağına yığılmış qocalara baxdı və artırmının naxışlı məhəccəri üstündən tüpürdü, eyvandan keçdi, otağa girdi. Anna İvanovna ərinə yemək otağına qarşıladı, həmişəki adətinə görə ifadəsiz gözlərinin laqəyd baxışları ilə ərinə ötəri nəzər salıb soruşdu:

– Çaydan əvvəl qəlyanaltı edəcəksənmi?

– Yox, canım! Qəlyanaltı nədir?! – deyər Sergey Platonoviç iyrənə-iyrənə cavab verdi.

O paltarını soyunarkən hələ də ağzında pas tamı duyar, beyində uğursuz bir boşluq hiss edirdi.

– Lizadan məktub gəlir.

Anna İvanovna yorğa at yerləşlə yataq otağına cumdu (o, bu kişiyyə ərə gedən gündən həmişə belə yeriyirdi, böyük təsərrüfat onu qıvrıq törpənməyə alışdırmışdı), oradan başı cırılmış zərflə gətirib gəldi.

Qalın zərfdən gələn ötir iyindən burnunu qırışdıran Sergey Platonoviç qızı haqqında ilk dəfə belə düşündü: “Deyəsən, səfeh, başıboş qızdır”. Qoca, məktubu saymazayana oxudu, nədənsə “əhvali-ruhiyyə” kəlməsi üzərində dayandı, bu sözlün anlaşılmaz mənasını tapmaq üçün xeyli fikirləşdi. Məktubun sonunda Yelizaveta ona pul göndərilməsini xahiş edirdi. Beyində hələ də sızıldayan bir boşluq duyan Sergey Platonoviç məktubun axıncı sətirələrini də oxudu. O, birdən için-çin ağlamaq istədi. Yerindən qopmuş, alt-üst olmuş dünyaya bu anda ona tamamilə mənasız göründü.

O, öz qızı haqqında belə düşündü: “Bu qız mənə yaddır. Mən də ona yadam. Ona pul lazım olduğuna görə mənə ata hesab edir... Murdar qızdır, oynasları var... Kiçik yaşlarında isə sarışın və sevimli idi... İlahi! Hər şey necə də dəyişir!.. Mən qocalana kimi axmaq oldum, gələcəkdə gözəl həyatım olacağına inanırdım, amma əslində isə indi yalqızcaq kimi tək-tənhayam... Haramlıqla sərvət topladım, axı halallıqla heç nə qazanmaq olmaz! Oğurluq elədim, yığdım, varlandı, indi isə budur, inqilab olmuşdur, nökrərlərim səbah qolundan tutub mənə öz evciyəzimdən bayıra tullaya bilərlər... Lənətə gəlsin belə həyat!.. Bəs uşaqlar nə olacaq? Vladimir səfehdir... Eh, ağıllı olsa faydası nədir? Heç fərqi yoxdur, onsuz da...”

Nə cür oldusa, keçmişdə dəyirmanı baş verməmiş bir hadisə yadına düşdü: üyütməyə dən gətirmiş bir kazak buğdası iri üyüdüldüyü üçün dalaşdı və pul verməkdən boyun qaçırtdı; bu zaman maşın şöbəsində olan Sergey Platonoviç sas-küy eşidib yaxına gəldi, nə üçün dava düşdüyünü öyrənib dəyirmançılarla qapıçıya əmr etdi ki, kazakın üyüdülmüş ununu verməsinlər. Balaca, görkəmsiz kazak kisonin boğazından yapışib özünə tərəf dartırdı. Necə oldusa kazak dəyirmançı döşündən geriyyə itələdi, dəyirmançı da qolunu gəndən hərəldi, onun qulağının dibinə çöpəki möhkəm bir yumruq ilişirdi. Kazakçıgaz yixildi, sonra yırğalana-yırğalana ayağa qalxdı; onun sol gicgahında yumruğun yerindən qan sızdırdı. Kazak birdən düz Sergey Platonoviçin yanına gəldi, ah-zarı andıran bir pıçılı ilə dedi:

– Unu götür! Tıxa! – Sonra da çiyinləri titrəyə-titrəyə çıxıb gətirdi.

Sergey Platonoviç bu hadisəni də, onun nəticələrini də heç bir zahiri rabitə olmadan xatırladı: həmin kazakın arvadı sonra dəyirmanı gəldi və unu qaytarmağı xahiş etdi; qadın zorla özünü ağlamağa məcbur edir, dəyirmanı dən gətirənlərdən havadarlıq umaraq zarıyırdı:

– Bu nə işdir, ay Allahın bəndələri? Onun belə işə ixtiyarı varmı? Unu ver!

Zavar hırıldayaraq deyirdi:

– Yaxşılıqla çıx get, xala, yoxsa tutub saçlarını yolaram!

Həmin balaca kazak kimi qüvvətsiz olan balacaboy qapançı Valetin Zavarın üstünə cumub onunla dalaşmasına baxanda, möhkəm döyüldükdən sonra haqq-hesab almağa gəldiyini görəndə adamın qəlbi bulanır, qanı qaralır. Heç bir şey görməyən gözlərini

namolun nöqtəyə zilləyərk, oxuduğu məktubu qatladıqı zaman bütün bu hadisələr ildırım sürətilə gəlib Sergey Platonoviçin göz-ləri önündən keçdi.

Bu günün təəssüratı onun canına göynədici bir ağrı saldı, gecə Sergey Platonoviç pis yatdı, ondan əl çəkməyən mənasız xəyalat ilə anlaşılmaz arzuların üzülüb xeyli çapaladı, o tərəf-bu tərəfə çevrildi; yalnız gecə yarından keçəndən sonra yuxuladı, səhər açıl-landa isə Yevgeni Listnitskinin cəbhədən atasının yanına – Yaqod-noyeyə gəldiyini eşidən kimi, Listnitski ilə söhbət edib heqiqi vəziyyətin necə olduğunu aydınlaşdırmaq, bununla da ağır bir daş kimi qəlbinə çöküb ona min özab verən qorxudan canını qurtarmaq üçün ora getməyi qərara aldı. Yemelyan, qəlyanını sora-sora balaca atı şəhər xizəyinə qoşdu və ağasını Yaqodnoyeyə apardı.

Xutor üzərindəki günəş dəymiş narncı saftalı kimi idi, altında tütünün andıran buludlar közərmis kimi solğun şofəqə bürünmüşdü. Sərt saxtali havaya dadlı meyvə ətri hopmuşdu. Yolum üstündəki nazik buz balaca atın dirmaqları altında xırçıldayırdı, atın burun pər-lərindən çıxan buğu külək geri aparırdı, bu buğ atın yalına çöküb qırov bağlayırdı. Sürətlə yol getməkdən və soyuqdan artıq sakitləş-miş olan Sergey Platonoviç mürgüləyir, yırğalanır, onun kürəyi xizəyin xalça vurulmuş söykənəçəyinə sürtünürdü. Xutorun mey-danı isə kürk geymiş kazaklarla dolu idi, Samur dərindəndən boyun-luğu olan Don kürkləri geymiş və yaxasını bərk-bərk bağlamış qadınlar qoyun sürüsü kimi dayanmışdılar.

İzdihamın ortasında durmuş, yaylığını göyərmiş ağzının yaxın-lığında saxlamış, gödək kürkünün ilgeyini qırmızı lent bağlamış müəllim Balanda, gözləri hərərətlə işıldaya-ışıldaya deyirdi:

– ...Görürsünüz, mənhus mütləqiyyətin sonu çatdı! Bundan sonra daha sizin balalarınızı fəhlələri qamçı gücünə sakitləşdir-məyə göndərməyəcəklər, qanıçın çara bədnam qulluğunuz qurtar-dı. Yeni, azad Rusiyanın sahibi Məclisi-müəssisən olacaqdır. Bu Məclis, başqa, deməli, işıqlı həyat qura biləcəkdir.

Məşuqəsi arxadan onun yarım kürkünün ətayindən yapışaraq yavaşca dartışdırır, pıçıldaya-pıçıldaya yalvarırdı:

– Mitya, bəsdir! Başa düş ki, danışmaq sənə ziyandır, olmaz! Yəne boğazından qan gələcəkdir... Mitya!

Kazaklar pərt halda başlarını aşağı salıb, boğazlarını arıtlayır, için-için gülümsəy-gülümsəy Balandanı dinləyirdilər. Nitqini başa çatdırmağa ona imkan vermədilər. Qabaq cərgələrdə duran-lardan biri, yoğun səslə bir kişi ona ürəyi yanib dedi:

– Belə ki, görünür, həyat işıqlı olacaqdır, amma orası var ki, ay yazıq, onu sən görə bilməyəcəksən. Çıxıb evinə getsənə, yoxsa bayırın havası soyuqdur...

Balanda bitirmədiyi cümləsini başdansıovdu qurtardı, sifəti saralmış halda izdihamdan aralandı.

Sergey Platonoviç Yaqodnoyeyə günortaüstü çatdı. Yemelyan balaca atın cilovundan yapışdı, tövlənin yanındakı hörmə axurların yanına gətirdi, ağası xizəkənd düşünə kimi, qalın kürkünün otkələrə rin alaralaraq cibindən yayılmış çulları çıxardı. Yemelyan atın noxtasını başından çıxardı, belini çulladı. Artırmada Sergey Plato-noviçin qabağına hündür, bozuntul, dərində sarımtıl ləkələr olan bir tazi çıxdı. Tazi yad adam gəldiyini görüb ayağa qalxdı, damar-ları çıxmış uzun ayaqlarını irəli uzadıb əsnəyərk gəməşdi; artır-manın yaxınlığında qara boğçaları andıran yatmış başqa itlər də bu qayda tənbelcəsinə ayağa durdular.

“Gör, andırlar, nə çoxdur!” – Sergey Platonoviç onlara qorxa-qorxa baxdı, pilləkənlərlə daldalı qalxdı.

Quru, işıqlı dohlizi ağır it iyi və sirkə qoxusu bürümüşdü. San-dığın üzərində divara vurulmuş maral buynuzunun uclarından, buxara dərindən tikilmiş zabit papağı, gümüşü qotazlı başlıq və yapıncı asılmışdı. Sergey Platonoviç onlara baxdı; ona ani olaraq elə gəldi ki, təəccüblə çiyinlərini çəkmiş qara, qıllı bir adam sandı-ğın üstündə dayanmışdır. Yan otaqdan kök, qaragöz bir qadın çıxdı. Qadın kürkünü soyunan Sergey Platonoviçi diqqətlə nəzərdən keçirdi, qarabuğdayı, göyçək simasındakı ciddi ifadəni dəyişmə-dən soruşdu:

– Siz Nikolay Alekseyeviçi görmək istəyirsiniz? Mən bu saat ona deyərəm.

Qadın qapını döymədən salona girdi və qapını arxasınca kəp bağladı. Sergey Platonoviç güclə tanıdı ki, bu kökəlmis qaragöz göyçək qadın Astaxova Aksinyadır. Halbuki Aksinya onu gören kimi tanıdı; albalı kimi qızaran dodaqlarını bir-birinə daha da kəp qısdı, qamotini süni surətdə düz tuta-tuta, donuq, çılpaq dirsəklərini

yavaşca oynada-oynada getdi. Bir daqiqədən sonra onun ardınca qoca Listnitskinin özü gəldi. O ədəb dairəsində xoş üzlə gülümsəyə-gülümsəyə, iltifatlı yığın səslə dedi:

– A! Sizsiniz, ağa! Nə acəb? Buyurun... – kənara çəkildi, əlilə işarə edib, qonağı salona dəvət etdi.

Sergey Platonoviç böyük adamlara qarşı çoxdan vərdisi etdiyi bir ehtiramla generala baş əydi; salona girdi. Pənsne arxasından gözlerini qiya-qiya baxan Yevgeni Nikolayeviç onu qarşılamaq üçün qabağa yeridi.

– Mehriban Sergey Platonoviç, gəlişiniz çox gözəl oldu! Salam-aleyküm. Bu necə işdir, deyəsən qocalırsınız? Hə?

– Yətor, Yevgeni Nikolayeviç! Mən hələ sizdən sonra da yaşamaq istəyirəm. Siz necəsiniz? Sağ-salamatsınız?

Gülümsünən, qızıl dişləri parıldayan Yevgeni qonağın qoluna girdi, onu kreslonun yanına gotirdi. Onlar balaca bir stolun arxasında əyləşdilər, bir-birindən əhəmiyyətsiz mətləblər soruşdular, bir-birinin simasında son görüşdən bəri baş vermiş dəyişikləri araşdırdılar. Çay gətirilməsini ömr etmiş pan da onların yanına gəldi. Onun dişləri arasında iri əyri qəlyan tüstülənirdi. O, Sergey Platonoviç oturan kreslonun yanında durdu, sümükləri çıxmış uzun əlini stola söykəyərək soruşdu:

– Sizin xutorda nə var, nə yox? Xoş xəbərləri... eşitmisinizmi?

Sergey Platonoviç generalın çənə və boynundakı tər-təmiz qır-xılmış sallaq qırıqlara altıdan-yuxarı baxıb köksünü ötürdü:

– Əlbəttə, eşitmişəm!..

– Gör, uğursuz tale axırda nə ilə nəticələndi... – General xirtdə-yini tərpedib, tüstünü uddu. – Mən bunu hələ qabaqcadan, müharibə başlananda görürdüm. Nə etmək olardı... xanəndə möhv olmağa məhkum idi. Bu saat Merejkovski yadına düşdü... xatırlayırsanmı, Yevgeni? – “Pyotr və Aleksey” əsərini deyirəm. Orada işğonca verilmiş şahzadə Aleksey atasına deyir: “Mənim qanım sənəin nəvə-nəticəni tutacaqdır...”

Sergey Platonoviç höyəcanlana-höyəcanlana dilləndi:

– Axı bizlərdə heç əməlli-başlı bir iş varmı? – o, kreslodə qur-cuxub papiros yandırdı, sözüne davam etdi: – Bir həftə olar ki, qəzət almırıq. Şayiələr olduqca ağılaşmaz şeylərdir, adam karxıb qalır. Allaha and olsun ki, bədbəxtlikdir. Mən, Yevgeni Nikolayev-

viçin məzuniyyəyə gəldiyini eşidən kimi, sizin yanınıza gəlməyi, paytaxtda nələr baş verdiyini, bundan sonra nələr gözlənildiyini soruşub öyrənməyi qərara aldım.

Yevgeni bu dəfə gülümsəməyərək, tər-təmiz qırılmış ağı sifə-tini ciddiləşdirib nağıl etdi:

– Hadisələr çox qorxuludur... Əsgərlər hamıqla pozulmuşlar, vuruşmaq istəmirlər, yorulmuşlar. Əslini axtarsanız bu il, sözün əsl mənasında olan əsgər artıq yoxdur. Əsgərlər azğın və vəhşi cina-yətkarlar dəstələrinə çevrilmişlər. Amma misal üçün... atam bunun nə demək olduğunu təsəvvürünə gətirə bilmir... Əsgərlər mövqə-ləri özbəşinə tərək edir, dinc əhalini soyur və öldürürlər, zabıtləri qırır, talançıllıqa məşğul olurlar... Döyüş tapşırığını yerinə yetirmə-mək – indi adi bir hal olmuşdur.

Qoca Listnitski tüstü ilə birlikdə ağızında bu cümləni də fırlatdı:

– Balıq başından iylenər.

– Mənə qalırsa, belə deməzdim, – Yevgeni üz-gözünü turşutdu, göz qapağı əsəbi halda uçundu. – Mən belə deməzdim... Bolşevik-lər tərəfindən pozğunlaşdırılan ordu aşağıdan iylenməkdədir. Hətta kazak hissələri, xüsusən piyadalarla yaxından təmasda olan hissə-lər də mənəvi cəhətdən səbatsızdır. Hamı həddindən artıq yorul-muş, doğma ev-əşiyo can atır... Bu yandan da bolşeviklər...

– Axı onlar nə istəyirlər? – deyər Sergey Platonoviç səbirsizliklə soruşdu.

– Oho... – Listnitski qumışdı. – Onlar istəyirlər ki... onların istəyi vəba bətsillərindən də bətərdir! Bu cəhətdən bətərdir ki, insanlara çox asanlıqla yapışır və geniş əsgər kütlələri arasına soxular. Mən burada ideya məsələsindən danışırım. Belə olduqda işi heç bir karantinlə də xilas edə bilməzən. Şübhəsiz ki, bolşevik-lər arasında istedadlı adamlar da vardır, bunlardan bir neçəsi ilə mən görüşmüşəm, danışmışam; bir də sadəcə fanatiklər də vardır, amma onların əksəriyyəti azğın və pozğun şəxslərdir. Belələrinə bolşevik təliminin mahiyyəti yox, yalnız fürsət tapıb adam soymaq, cəbhədən çıxıb getmək maraqlıdır. Onlar hər şeydən əvvəl haki-miyyəti ələ keçirtmək istəyirlər, onların ifadəsi ilə desək, “imperialist” müharibəsinə, nəyin bahasına olursa-olsun, hətta birtərəfli barışqı yolu ilə, tezliklə qurtarmaq, torpağı kəndlilərə, fabrikləri fəhlələrə vermək istəyirlər. Aydın işdir ki, belə bir niyyət xəyalı

olduğu dərəcədə də axmaq niyyətdir, lakin belə ibtidai yollarla onlar ösgərlərin arasında rəğbət qazanmaqdadırlar.

Listnitski ürayindəki kini toxtadaraq danışdı. Barmaqları arasında şırmayı müstək titirəyirdi. Sergey Platonoviç qabağa öyülərək onu dinləyir, elə bil ki, sıçrayıb ayağa durmağa hazırlaşdı. Qoca Listnitski qara tiftikli keçə çəkmələrinin şappıldada-şappıldada, yaşılımsov-çal bıqlarını ağızına salıb çeynəyə-çeynəyə salonda gəzişirdi.

Yevgeni çevrilişdən əvvəl, kazakların ondan intiqam alacağından ehtiyat etdiyinə görə, polkdan necə qaçmağa məcbur olduğunu da, gözlərinin qabağında Petroqradda baş vermiş hadisələri də nağıl elədi.

Söhbət bir dəqiqəyə kəsildi. Qoca Listnitski, Sergey Platonoviçin burnunun üstünə baxa-baxa soruşdu:

– Ho, payızda baxıb bəyəndiyin boz tazı, – Boyarının balasını alırsan, ya yox?

– Nikolay Alekseyeviç, heç bu saat belə şey yada düşürmü? – Moxov yazıq-yazıq büzüdü və möyüscasına əlini yellətdi.

Bu vaxt nökrələr yaşadığı binada canı isinmiş Yemelyan çay içir, qırmızı dəsmalla pörtmüş yanaqlarının tərini silir, xutordan, son yeniliklərdən söhbət edirdi. Başına yumşaq yun şal örtmüş Aksinya çarpayının yanında dayanıb, döşünü çarpayının oyma arxasına söykəmişdi.

– Olmaya bizim ev indi uçub dağılmışdır? – deyə o, Yemelyandan soruşdu.

– Yox, niyə dağılır, durur! Ona heç bir şey olmamışdır, – deyə Yemelyan kəlməsini əzab çəkirmiş kimi uzada-uzada cavab verdi.

– Bəs bizim qonşularımız – Melexovlar necə dolanırlar?

– Yavaş-yavaş dolanırlar.

– Petro məzunyyəyə gəlmişdimi?

– Deyəsən gəlməmişdi.

– Bəs Qriqori?... Onların Qriqası?

– Qrişa Milad bayramından sonra gəlmişdi. Arvadı bu il əkiz doğmuşdur... Qriqori isə, əlbəttə, yaralandığına görə gəlmişdi.

– Yaralanmışdı?

– Bəs nə? Qolundan yaralanmışdı. Boğuşmuş it kimi onun bədoninin hər yeri yaralıdır: bilmək olmur aldığı xəç çoxdur, yoxsa yarasının sayı.

– Qrişanın özü nə təhərdir? – deyə Aksinya boğazı qəhərlənə-qəhərlənə öskürüb, batan səsini sahnənlənə-sahnənlənə soruşdu.

– Əvvəlki kimidir... donqarburun və qaradır. Xalis türkdür ki, türk.

– Mən orasını soruşmuram... Qocalmışdır, ya yox?

– Orasını nə bilmək olar: bəlkə də azca qocalmışdır. Arvadı ki, əkiz doğubdur, deməli çox da qocalmamışdır.

– Bura soyuqdur... – deyə Aksinya çiyinlərinin titrədi və çıxıb getdi.

Fincana səkkizinci dəfə çay süzən Yemelyan eşiyə çıxan Aksinyanı gözlərilə müşayiət edərək, sözlərini aramla, kəlmə-kəlmə ifadə edib dedi:

– Murdar qadın, zibilin biri zibil! Dünənə kimi xutorda çarıq geyib gəzdiyi yadından çıxıb... Ədə ilə "bura soyuqdur" deməyinə bir bax... Mənim belə qadınlardan zəhləm gedir. Mən bu nacinsləri... İlan balası!.. Bir görə nə qırıldadır... "bura soyuqdur!" Dəli Madyan. Rədd ol!

Aksinyanın hərəkətindən incimmiş Yemelyan səkkizinci fincanın çayını yarıncıq qoydu, qalxdı, xaç çəkdi, ətrafına laübalı nəzər saldı və tər-təmiz silinmiş döşəməni palçıqlı çəkmələri ilə qəsdən çirkəndirə-çirkəndirə eşiyə çıxdı.

Xutora qayıtdıqları zaman ağası kimi onun da qanı qara idi. Onu acıqlandıran Aksinya idi, amma o hayıfını balaca atdan alırdı, qamçının ucu ilə yazıq atın eyibli yerini qamçılayır, acıdıllıq edib onu "arıq-tırıq" və "ölüvay" adlandırdı. Yemelyan adətinin öksinə olaraq, xutora çatana kimi ağası ilə bir kəlmə də danışmadı, Sergey Platonoviç özü də canında vəlvələ duyduğundan səsini çıxartmırdı.

VIII

Conub-Qərb cəbhəsinin ehtiyatda olan piyada diviziyalarından birinin birinci briqadası ilə ona əlavə edilmiş 27-ci Don kazak polkunu fevral çevrilişindən bir az əvvəl, başlanmış iğtişaşları yatırmaq məqsədilə cəbhədən götürüb paytaxt ətrafına yolladılar. Briqadamı əvvəlcə arxaya apardılar, əsgərlərə təzə qış paltarları verdilər, bir sutka çox yaxşı yedirdib-ıçırdılar, ertəsi gün vaqonlara doldurub yola saldılar, lakin hadisələr Minsk şəhərinə doğru gedən

polkları qabaqladı; yola çıxdıqları gün artıq inadla belə bir şeyə yayıldı ki, ali baş komandanlıq qərargahında imperator taxt-tacdan əl çəkdiyinə dair akta qol çəkmişdir.

Briqadanı yarı yoldan geri qaytardılar. 27-ci polk Razqon stansiyasında vaqonlardan düşmək barədə əmr aldı. Yolların hamısı qatarlarla dolmuşdu. Şinellərinə qırmızı bant bağlanmış əsgərlər platformada gözişirdilər; onların hamısı İngiltərədə istehsal edilmiş top-təzə rus tüfəngi ilə silahlanmışdı. əsgərlərin çoxu səksəkədə idi, kazakların bölüklərlə sıraya düzülmələrinə ehtiyatla tamaşa edirdilər.

Tutqun havalı gün qurtarmaqda idi. Stansiya binalarının damlarına görə sırlıtı ilə su axır, dəmiryollarında, üzünə neft yayıldığına rindən işildayan gölməçələşdir. əsgərlərin yumşaq boz buludları ələk etdirirdi. Manevr edən parovozların nərlitisi boğuş, yumşaq çıxırdı. Süvari nizami ilə sıraya düzülmiş polk anbarın dalında briqada komandirini qarşılayırdı. Dizlərinə kimi islanmiş atların ayaqlarından buğ qalırdı. Qarğalar çəkinmədən sıraların arxasında yerə qonur, narıncı yumru at peyinlərini eşəloyir və dimdikləyirdi.

Hündür qara at minmiş briqada komandiri, polk komandiri ilə birlikdə kazaklara yaxınlaşdı. O, atın cilovunu dardı, bölüklərə göz gozdirdi. İnamsız, boğuş sözlərin çılpaq əli ilə özündən kənar edirmiş kimi, danışmağa başladı:

– Həmyerlilər! Bu vaxtdək hökmdarlıq eləmiş imperator İkinci Nikolay xalqın iradəsi ilə... e-e-e... devrılmışdır. Hakimiyyəti Dövlət dumasının Müvəqqəti Komitəsi ələ almışdır. Bu... e-e-e... xəbəri Ordumuz, o cümlədən siz sakitliklə qarşılamalısınız... Kazakların vəzifəsi vətənimizi xaricilərin qəsdindən və... e-e-e... yəni xarici düşmənlərdən qorumaqdır. Biz başlanmış bu hərəmçiliklərdən kənar duracağıq, əhaliyə yeni hökumət təşkil etmək üçün yollar axtarmağa imkan verəcəyik. Biz kənar durmalıyıq! Ordu üçün müharibə ilə siyasət bir araya sığmaz şeylərdir... Həyatın bütün təməlləri... bu cür sarsılıb dağıldığı bir zamanda biz... – Çoxdan qulluq edən briqada komandiri qoca və istedadlı general nitq söyləməyə adət etmədiyindən kərxədi, möhkəmliyi ifadə etmək üçün müqayisəli söz axtararaq susdu, onun işildayan üzündə qaşları əzabla titrədi; bölüklər səbirlə onun sözünün ardını gözləyirdi: – e-e-e... polad kimi möhkəm olmalıyıq. Sizin kazak əsgəri vəzifəniz rəislərinizə tabe olmaqdan ibarətdir. Biz keçmişdə

olduğu kimi, indi də düşməne qarşı rəşadətli vuruşacağıq. Bu tərəfdə isə – o, geriye çöpəki və axıcı nəzor saldı, – qoy Dövlət duması ölkənin müqəddəratını istədiyini kimi həll eləsin. Müharibəni bitiririk, o zaman daxili həyatımızda biz də iştirak edirik, hələlik isə biz... e-e-e... iştirak etməməliyik. Biz ordunu heç kəsə verə bilmərik... orduda siyasətə yer verilməməlidir!

Bir neçə gündən sonra isə homin stansiyada Müvəqqəti hökumətə sədaqətli xidmət edəcəklərinə and içdilər; kazaklar həmyerli dəstələrlə mitinqlərdə iştirak edir, stansiyaya doluşmuş əsgərlərdən kənar gözdirdilər. Sonra bir yerə yığışır, eşitdikləri nitqləri uzun-uzadı mütakərrəf edirdilər; şübhələndikləri hor sözü yada salır, onu şübhə ilə yoxlamadan keçirdirdilər. Amma hamıda nədənsə belə bir etiqad yaranmışdı: mədam ki, azadlıqdır, onda müharibə qurtarmalıdır; zabitlər iddia edirdilər ki, Rusiya axıra qədər müharibə etməlidir; odur ki, əsgərlərdə yaranmış etiqada qarşı mübarizə aparmaq çox çətin idi.

Çevrilişdən sonra ordunun yuxarı dairələrini bürümüş çəşqinliq öz təsirini aşağılarda da göstərirdi; diviziya qərargahı elə bil yarı yolda ilişib qalmış briqadanı yadımdan çıxartmışdı. Vaqonlardan yükünü boşaldıb düşmüş briqada, ona səkkiz gün üçün verilmiş ərzağı yeyib qurtarmaqda idi, əsgərlər dəstə-dəstə yaxın kəndlərə yollanırdılar, bazarda hayandansa götürülmüş spirt satılırdı, bu səbəbə homin günlərdə aşağı rütbəli hərbi qulluqçuları və zabitləri keflənməmiş görmək adı bir hadisə olmuşdu.

Cəbhədən qayıtdıqlarına görə öz adı vəzifələri dairəsindən kənar edilmiş kazaklar isti vaqonlarda qalmaqdan tənqə gəlir, Dona göndərilməklərini gözləyirdilər (əsgərliyə ikinci növbədə çağırılanların evə buraxılacağı barədə şeyə çox möhkəm yayılmışdı), onlar atlara bədsəndovlu qulluq edir, səhər açıldan axşam gün batana kimi bazar meydanında vurnuxur, ön atəş xəttində olarkən ələ keçirdikləri yararlı şeyləri: alman yorğanları, süngü, mişar, şinəl, meşin dal çantası, tütün və s. satırdılar.

Cəbhəyə qayıtmaq haqqında əmri açıq-açığına narazılıqla qarşıladılar. İkinci bölük az qala yola düşməkdən boyun qaçırdı, kazaklar parovozu qatara qoşmağa icazə vermodilər, lakin polk komandiri onları tərki-silah edəcəyi ilə hədələdi, – həyəcan o dəqiqə zəiflədi və yadı. Eşelonlar cəbhəyə tərəf yollandılar.

Vaqonlarda belə danışıqlar gedirdi:

– Bu nədir, qardaşlar? Azadlıq-azadlıq deyirlər müharibəyə gəldikdə isə, deməli, yenə də qan axıtmalıyıq?

– Köhnə qaydalar təzədən başlanır!

– Bəs onda bu padşahı niyə padşahlıqdan çıxartdılar?

– Bizim günümüz padşahın vaxtında da yaxşı idi, indi də pis deyil...

– Bayağıki üz idisə, bu da astardır, vossalam.

– Lap düz deyirson?

– Bəs nə vaxtadək belə olacaq?..

– Düz üç ildir ki, silahı ölimizdən yerə qoymuruq!

Qovşaq stansiyalardan birində kazaklar, sözləşibləmiş kimi, vaqonlardan yerə töküldülər və polk komandirinin nəsihət və hədəsinə məhəl qoymayıb, mitinq təşkil etdilər. Komendant və çox qoca olan stansiya rəisi boz şinelli kazak izdihamı arasında hədəf yerə vurmuxur, yalvarırdılar ki, kazaklar vaqonlarına minsinlər, yolu boşaltsınlar. Kazaklar üçüncü böliyün uryadnikinin nitqini böyük diqqətlə dinlədilər. Ondan sonra ortaboy, qədd-qamətli bir kazak olan Manjulov danışdı. Onun ağarmış, qəzəbindən öyülmüş ağızından kinli sözlər çotinliklə çıxırdı:

– Həmyerlilər! Axı belə olmaz! Yenə də bizim başımızı bəlaya saldılar. Bizi aldatmaq isteyirlər! İndi ki, inqilab olmuşdur, bütün xalqa azadlıq verilmişdir – onda, deməli, müharibəyə də son qoyulmalıdır, ona görə ki, xalq da, biz də müharibəni istəmirik! Mən doğru deyirəmmi? Düz deyirəmmi?

– Doğru deyirson!

– Rədd olsun müharibə!

– Acıdan ölürik... Müharibə nədir?!

– Müharibə is-tə-mi-rik!

– Evimizə gedək!

– Parovozu açın! Fedot, gedək, parovozu açaq!

– Həmyerlilər! Dayanın! Həmyerlilər! Qardaşlar! Ay sizi görüm, ağzınız, çiyəriniz, üreyiniz yansın! Qardaşlar! – deyər Manjulov boğazı cırıncıya qədər çığırır, minlərcə insanın səsinə hündür danışmağa çalışır: – Dayanın! Parovoza döyməyin! O bizə lazım deyildir, yalnız aldadılıb-aldadılmadığımızı öyrənməliyik. Qoy zati-aliləri polk komandiri bizə sənədi oxusun: doğrudanmı bizim cəbhəyə göndəriləyimizi tələb edirlər, yoxsa onun şiltə-ginə görə gedirik?..

Olduqca həyəcanlanmış, özünü itirmiş, dodaqları tir-tir əsən polk komandiri, polkun cəbhəyə göndərilməsi barədə diviziya qərargahından gəlmiş teleqramı ucadan oxuyandan sonra polk vaqonlara doldu.

27-ci polkda qulluq edən tatarsklılardan 6 nəfəri isti vaqonda bir yerdə idi: Petro Melexov, Mişka Koşevoyun doğmaca əmisi Nikolay Koşevoy, Anikuşka, Fedot Bodovskov, qara qıvrım saqqallı, açıq xurmayı rəngli dəcəl gözlü, qaraçıya oxşayan Merkulov, bir də Korşunovların qonşusu – azğın və kefcil, müharibədən qabaq bütün stanitsada qorxmaz at oğrusu kimi pis şöhrət qazanmış Maksim Qryaznov. Kazaklar həmişə Qryaznovu ələ salıb deyirdilər: “At oğurlamaq Merkulova daha çox yaraşır, çünki üzdən qaraçıya bən-zəyir, oxşarlığı var, amma o, at oğurlamır. Sən isə, Maksim, at quyruğu görün kimi ağılı başından çıxır, özünü saxlaya bilmirsən”. Maksim də qızırır, kəten çiçəyi kimi mavi olan gözlərini qiyyət, ədəbsiz sözlər deyir, yaxasını zarafatla qurtarırdı: “Merkulovun anası qaraçı ilə yatmış, mənim anam isə ona həsəd aparmışdır, yoxsa... Allah göstərməsin, mən də onun tayı olardım!..”

Vaqona hər iki yandan külək dolurdu; bellərinə çul salınmış atlar tələsik quraşdırılmış axurların qarşısında yan-yana durmuşdular; vaqonun ortasında, donmuş torpaq təcəpçiyinin üstündə yaş odunlar tüstülənir, zəqqum kimi acı tüstü qapının deşiyindən eşiyyət süzülürdü. Kazaklar ocağın qırağında yohərlərin üstündə əyləşmişdilər, tərdən və rütubətdən iyələnmiş patavalarını qurudurdular. Fedot Bodovskov əyri, yalın ayaqlarını qızdırırdı. Onun kalmıqvarı, alma-cıq sümüyü çıxıq üzündə təbəssüm oynayırdı. Qryaznov çəkməsinin qıpub aralanmış pəncəsini muşlu sapla ala-tələsik tikib qurtarırdı, kimə müraciət etdiyi bilinmədiyi halda batmış səslə danışdırdı:

– ...Uşaqlıqda qış vaxtı bəzən sobanın üstünə çıxırdım, nənəm də (o vaxt onun yaşı yüzü keçmişdi) başımın saçını bitdiyə-bitdiyə deyirdi: “Mənim öz balacığızım, Maksimcan! Keçmişdə insanlar indiki kimi dolanmırdılar, çox yaxşı yaşayırdılar, başlarına heç bir bəla və müsibət də gəlmirdi. Amma sən, dördin alım, elə bir zamanədə yaşayacaqsan ki, o vaxt yer üzünün dövrəsinə məftil dolayacaqlar, mavi səmada dəmir burunlu quşlar ucacaqdır, qarğa qarpızı dimdikləyən kimi adamların başını dimdikləyib dəlik-dəşik eləyəcəklər, bunların hamısını sən öz gözlərinlə görəcəksən... İnsanların

arasına qırğın düşəcəkdir, yaman aclıq olacaqdır, qardaş qardaşa, oğul ataya əl qaldıracaqdır... Yangından sonra nə qədər ot qalırsa, insan da o qədər qalacaqdır". – Maksim bir qədər susdu, sonra sözüünə davam etdi: – Bəli, qarının dedikləri doğrudan da yerini tutmuşdur; teleqraf icad ediliblər, bu, elə həmin məftildir! Dəmir quşlar təyyarələrdir. Onlar bizi azmı məhv etmişdir? Aclıq da olacaqdır. Bizimkilər taxılı keçən illərə nisbətən yarıbayarı az əkilər, başqaları da bunun kimi, stantsialarda qocalarla uşaqlar qalmışlar, birçox dəfə məhsul olmasa – bu da sənə "aclıq".

Petro Melexov ocağı eşaləyərk soruşdu:

– Amma qardaşın qardaşa əl qaldırması isə yalana oxşayır, deyilmi?

– Səbr elə, o da olacaq.

Fedot Bodovskov söhbətə qarışdı:

– Camaat hökumət qura bilməyəcək, bir-birinin boğazını üzməyə başlayacaq.

– Hələ köpək uşağını sakitləşdirmək lazım gələcəkdir.

– Sən qoçaq ol, əvvəlcə almanlarla haqq-hesabı çürüt, – deyə Koşevoy güldü.

– Nə olar, bir az da vuruşarıq...

Anıkuşka süni qorxu ilə kosa sifətini qırışdırıb söyləndi:

– Allah sizin ac-yalavac evinizi yıxsın, nə vaxta kimi "vuruşarıq" deyəcəksiniz?

– Sən kosanın üzünü tük gəlməyə kimi, – deyə Koşevoy ona sataşdı.

Ocağın qırağında oturanların hamısı gülsüdü. Boğazına tüstü dolmuş Petro çeçədi, öskürə-öskürə, yaşamış gözlərini Anıkuşkaya zillədi, barmağı ilə onu göstərdi. Pərt olmuş Anıkuşka donquldandı:

– Tük ki, var sarsaq şeydir... O, heç lazım olmayan yerdə də bitir... Sən, Koşevoy, hədər yərə şilləyə qalxmısan...

– Yox, daha kifayətdir! Bıçaq sümüyə dironmuşdur, – deyə birdən Qryaznov özündən çıxdı. – Biz burada zəlalət çökürük, bit içində məhv oluruz, arvad-uşaqlarımız isə orada ehtiyac içində yaşayırlar, özü də necə ehtiyac? Adama bıçaq vursan qanı çıxmaz.

Petro sünbüllü bığını ağzına salıb çeynəyə-çeynəyə rişxəndlə soruşdu:

– Sən niyə özündən çıxdın?

– Niyə özündən çıxdığı məlumdur... – deyə Qryaznovun əvəzinə Merkulov cavab verdi və təbessümünü qıvrım saqqalı arasında möhürəzlə gizlətdi. – Mələmdür, kişinin canı ağrıyır... darıxır... Çəban bözən sürünü otlağa buraxır: günəş şəhi quruda kimi sürü otlayır, amma günəş günorta yerinə qalxan kimi mozalan vızılı ilə gəlir, başlayır heyvanı dişləməyə. Bu vaxt... – Merkulov hiyləgərcəsinə kazaklara göz gəzdirdi, üzünü Petro tərəfə çevirib sözüünə tamamladı: – bu vaxt isə, cənab vaxmistr, heyvanlar dızıqlamağa başlayır. Bunun nə olduğunu, Allaha sükkir, özün də bilirsen! Sən ki, ziyalı deyilsən, kəndçisən! Öküzlərin quyruğundan az yapışmısan!.. Adotən danalardan biri quyruğunu burub belinə qaldırır – budur gəldi, var gücü ilə qaçır! Sürü də onun dalınca götürülür. Naxırçı yüyürür: "Ay-ya-yay!.. Ay-ya-yay!.." Amma bundan nə fayda? Sürü sel kimi axıb gedir, biz Nezviska yaxınlığında almanların üstünə axışdıığımız kimi. Heç axının qabağını almaq, onu dayandıрмаq olarmı?

– Sən bununla nə demək istəyirsen?

Merkulov dərhal cavab vermədi. O, qatran kimi qara saqqalının bir çəngosini barmağına doladı, qəzəblə dartışdırdı, bu dəfə gülüm-səmədən, ciddi danışmağa başladı:

– Üçüncü ildir ki, dava edirik... Elədirmi? Üçüncü ildir ki, bizi səngərlərə doldurmuşlar. Nə üçün, nədən öləri? Bunu heç kəs bilmir... mən də bunu demək istəyirəm ki, tezliklə ya bir Qryaznov, ya da Melexov cəbhədən dızıqlayacaq, onun da ardınca polk, polkun da ardınca ordu qaçacaqdır... Daha bəsdir!

– Deməli, sən bunu demək istəyirəmmiş...

– Elədir ki var! Kor deyiləm, görürəm; bu saat hər şey bir tük-dən asılıdır. Birisi "Qaçın!" deyib haray salsa, o saat hamı baş alıb gedəcəkdir. Müharibənin üçüncü ilində, nəhayət ki, bizim də üzümüzlə günəş doğdu.

– Sən bir az ehtiyatlı ol! – deyə Bodovskov ona məsləhət gördü.

– Yoxsa, Petro... axı o vaxmistrdir...

Petro özündən çıxdı:

– Mən, mən ki, yoldaşlarımla mərdimazarlıq eləməmişəm.

– Hirsələnmo! Zarafət elədim, – deyə Bodovskov pərt oldu, yalın ayaqlarının öyri barmaqlarını oynatdı, ayağa qalxıb axura tərəf getdi.

Küncdə, sıxılmış ot bağlamalarının yanında başqa xutorlu kazaklar astan söhbət edirdilər. Onlardan yalnız iki nəfəri – Fadeyev ilə

Kargin bir yerli idilər, Karginsk xutorundan idilər, qalanları – sökkiz nəfəri müxtəlif xutor və stanitsalardan idilər.

Onlar bir az keçəndən sonra mahnı oxumağa başladılar. Mahnının sözlərini Çir tərəfin kazakı olan Alimov oxuyurdu. O istədi rəqs havası başlasın, amma kim isə dalına bir şapalaq vurdu, soyuq dəymiş adam kimi qırıldadı:

– Olmadı!..

– Ey, yetimlər, ocağın qırağına gəlin! – deyə Koşevoy onları dəvət etdi. Ocağa talaşa atdılar (bu, balaca stansiyalardan birində dağılmış çəpərin qalığı idi). Ocaq başında mahnı oxumağa başladılar:

Kilsonin yanında baxın o ata,
Kışnoyir, kimisə gözləyib durur.
Ağlayır nənəylə nəvə barıda,
Ağlayıb gənc qadın boynunu burur.
Yaraqlı-yasaqlı bir kazak çıxır
Müqəddəs məbədin baş qapısından,
Nizəni uşağın əlindən alır
Səfəri atını öz arvadından...

Qonşuluqdakı vəqonda qoşadilli qarmon xırxaxırla çalır, "Kazaçka" rəqsini ifa edirdi. Oynayanlar əsgər çəkmələrinin iri dəbənlarını taxta döşəməyə bərk döyücləyir, tappılıtdan qulaq tutulurdu, bir nəfər səfeh səslə zarlıdaya-zarlıdaya, bağıra-bağıra oxuyurdu:

Ah, ağırdir bu qayğılar,
Çar verən boyunduruqlar
Qızları yorub üzür,
Boyunlarını sürtür...
Odlu ahlar, qəlbi dağlar,
Puqaçov çağırır Dondan,
Çay boyu çağırış coşur:
"Gəlin, dayanmayın bir an,
Ey atamanlar, kazaklar!"

İkinci səs, birincini batıraraq, yəndəmsiz incə səsi ilə yeyin-yeyin oxuyurdu:

Çara canla-başla edirik xidmət,
Qadinsız qolbimiz çökir oziyyot.
Arvad tapan kimi olacağıq şad,
Çarçın yaradacaq, bir kefli həyat."
Ah, döşə! Ah, yandır, yax a!..
U-uh! Uh! Uh! Ha! Ha!
Ha-ha-hi-ho-hu-ha-ha!

Kazaklar mahnını çoxdan dayandırıb qonşuluqdakı vəqonda getdikcə şiddətlənən dölçəsinə səs-küyə diqqətlə qulaq asır, xoşlarına gəldiyi üçün qınışır, bir-birinə göz vururlar. Petro Melexov özünü saxlaya bilmədi, qohqəbə çəkib güldü:

– Zalım uşağın elə bil şeytan dingildədir!

Merkulovun xurmayı sarı qığılcım saçan gözləri fərəhlə işildadı; o sıçrayıb ayağa qalxdı, rəqsin ahənginə uyğun olaraq çəkməsinin burnu ilə döşəməni narın-narın döyüclədi və birdən ayağını yerə vurub yüngül hərəkətlə, yay kimi yerə otura-otura dövrə vurmağa başladı. Nəvbə ilə hamısı rəqs etdi, oynamaqdan bədənləri qızıxdı. Qonşuluqdakı vəqonda qoşadilli qarmon səsinə çoxdan kəsmişdi, indi orada səsləri batmış adamlar bir-biri ilə bərk söyüşürdülər. Burada isə qızgın oynayır, atları ürkdüb narahat edirdilər. Axırda bu həngəmə onunla qurtardı ki, qeyzlə oynayan Anikuşka, dizini çox qoribə bir şəkildə bükmək istəyəndə, düz ocağın üstünə oturdu. Qohqəbə çəkərək Anikuşkanı qaldırdılar, bir şam qırığının işığında, dal tərəfi xeyli yanmış top-təzə şalvara, ətəkləri oddan qaralmış sırtığıya uzun zaman tamaşa etdilər.

Merkulov, dərində qalırması kimi ona məsləhət verdi:

– Daha şalvarını çıxart, tulla!

– Dölison-nəson, a qaraçı? Bəs tumançaq gozim?

Merkulov əlini çantaya salıb nə isə axtardı, kətdandan tikilmiş qadın alt köynəyi çıxartdı. Ocağı bir də qaladılar. Merkulov köynəyin ensiz çiynlərindən tuta-tuta gülməkdən qəşş ələyir, qaqqılıtdan zarıya-zarıya geriyyə öyilərək deyirdi:

– Al, bunu gey!.. Ox! Ox! Bunu stansiyada, hasarın üstündən oğurlamışam... İstəyirdim, kəsib patava qayıram... Ox! Kəsmə-yəcə-yəm... Al!

Dartıman, ağzına gələn söyüşləri yağdıran Anikuşkanın oyninə qadın alt köynəyini zorla geyindirib, elə şiddətlə qaqqıldayır,

uğunub gedirdilər ki, qonşuluqdakı vaqonların hamısından maraqlananlar başlarını eşiyə çıxardırdılar, gecənin qarantlığında qıbtə edən adamların sösləri çşidilirdi:

- Siz orada neyləyirsiniz?
- Məlun ayğırılar!
- Nə olub ki, belə hədəqdən çıxmısınız?
- Əyə, yoxsa p... içindən muncuq tapmışınız?

O biri stansiyada qarmonçunu qabaqdakı vaqondan darta-darta buraya götirdilər, o biri vaqonlardan gəlmiş kazaklar içəriyə doluşdular, basabas salıb axuru sındırdılar, bura yığışdıqca atları divara qışnaşdırdılar. Dövrə vurmuş adamların ortasında Anikuşka gözişirdi. Əyninə geydiyi qadın alt köynəyi ona uzun idi (ehtimal ki, köynək çox yekə bir arvadın idi), ötkələri ayaqlarına dolaşdırdı, lakin bağırtı və qaqqıltı onu daha da ruhlandırırtdı. – Anikuşka qatətdən düşünə kimi oynadı.

Qanına qəltan edilmiş Belorusiyanın üzərindəki səmada isə ulduzlar göz yaşını axıdırdı. Səmanı çulğalamış qatı zülmət ağzını açmış dərin və sonsuz bir uçurumu andırırdı. Canına acı xəzəl iyi, yaş gillli torpaq havası, mart qarını hopmuş torpağın sinəsində külək cövlan edirdi.

IX

Polk bir gün yol gedəndən sonra artıq cəbhə yaxınlığında idi. Bir böyük stansiyada eşelonları saxladılar. Vaxmistrlər "Vaqonlardan düşün!" əmrini hər tərəfə çatdırdılar. Kazaklar vaqonun kənarına söykədikləri taxtanın üstü ilə atlarını tələsik düşürdü, yohərləyir, karıxdıqlarına görə unuduqları şeyləri götürmək üçün vaqona çıxır, dağınıq ot bağlamalarını birbaşa yaş qumun üstünə tullayırdı, vurnuxurdular.

Polk komandirinin çaparı Petro Melexovu yanına çağırtdı:

– Vağzala get, komandir səni çağırır.

Petro şinelinin qayışını düzəlttdi, asta-asta vağzala tərəf getdi. Atların yanında qurdalanən Anikeydən xahiş etdi:

– Anikey, mənim atında gözün olsun.

Anikuşka dinməzəcə onun dalınca baxtdı, həmişəki kimi yənə də tutqun simasında qağyı ilə qüssə qovuşdu. Petro sapsarı palçığa bulaşmış çəkmələrinə baxa-baxa gedir, öz ələmində fikirləşirdi: axı polk komandiri məni nədən öteri çağırtdırılmışdır? Platformanın o başında qaynammış su qabının yanındakı izdiham onun diqqətini cəlb etdi. Adamlara çatmağa xəyli qaldığı halda, nə danışıqlarına qulaq asa-asa yaxınlaşdı. Ucaboy və kürənsifət bir kazakı iyirmiyyə qədər əsgər araya almışdı; dalını su qabına tərəf çevirmiş kazak yəndəmsiz, gözümçixdiyə salınmış adam kimi dayanmışdı. Petro cəlb irəliləy uzatdı, kürənsifət atamançı kazakın saqqalı xəyli uzanmış, tanış kimi görünən simasına, göy uryadnik poqonu üstündəki "52" rəqəminə tamaşa etdi. O, belə qorara gəldi ki, bu adamı bir vaxt harada isə görmüşdür.

Üzü çilli, siması zəkəli bir könüllü kürənsifət kazakın üstünə seçəlonir, ona istehza edərək soruşurdu:

– Sən necə oldu ki, bu kələyə əl atdın? Hələ bunun rütbesini də yuksətdiblər...

Petro əlini, qabağında dayanmış könüllünün çiyəninə toxundu-raraq, maraqla soruşdu:

– Nə olub?

Könüllü başını geriyyə çevirdi, həvəssiz cavab verdi:

– Fərari tubublar... Sizin kazaklardandır.

Petro hafizəsini olduqca gərginləşdirdi, bu ənlükürək, sarı bıqlı, kürən qaşlı atamançının üzünü harada gördüyünü yadına salmağa çalışdı. Könüllünün zəhlətökən suallarına cavab verməyən atamançı, top gülləsi gilizindən sazlanmış mis parçadan qurtum-qurtum su içir, suda islatdığı qara suxarımsı yeyirdi. O, iri, domba gözəlirini qıyırdı; suxarını çeynəyib udduqca qaşlarını tərəpdir, aşığaya və otəfına baxırdı. Onu mühafizə altında saxlayan yaşlı, iri cüssəli əsgər onunla yanaşı durmuş, tufənginin süngüsündən tutmuşdu. Atamançı fərari parçındakı suyu içib qurtardı, burada dayanıb ona hörmətsizcəsinə tamaşa edən əsgərləri yorğun baxışlarla süzdü, mavi, uşaq gözəlirini kimi sadə gözəlirində birdən-birə qəzəb qığılcımları parladı. Suyu tələsik içib dodaqlarını yaladı, kobud çıxan yoğun səslə bağırdı:

– Təəccüblümü gəlir? Adamı nuşanlıqla cərək yeməyə də qoymursuz, köpək uşağı! Nə olub, adam-zad görməmişiniz?

Əsgərlər gülüşdülər, Petro isə fərarinin səsini eşidər-əşitməz olduqca aydın bir şəkildə xatırladı ki, atamançı Yelanskaya staniyasının Rubejnı xutorundadır, ailəsi isə Fomindir, Petro atası ilə birlikdə müharibədən əvvəl illik Yelanskaya yarmarkasında bu kişidən üçyaşar bir öküz almışdır.

Petro adamları aralaya-aralaya qabağa keçərək onu sözlədi:

– Fomin! Yakov!

Fərarə yəndəmsiz, karıxmış halda parçını böyrünə keçirtirdi; tikəsini çeynəyə-çeynəyə, pört, gülümsəyən nəzərlə Petroya baxa-baxa dedi:

– Səni tanıya bilmədim, qardaş...

– Sən Rubejnıdan deyilsənmi?

– Oralıyam. Olmaya sən Yelanskayalısan?

– Mən Vyošenskayalıyam, amma səni tanıyıram. Beş il bundan əvvəl dördümlə birlikdə səndən öküz almışdıq.

Fomin, bayaqki kimi karıxmış halda, uşaq kimi saf bir təbəssümlə gülümsünür, sifətindən hiss edilirdi ki, deyiləni yadına salmağa çalışırdı.

Axırda aşkar bir təəssüflə dedi:

– Yox, qardaş, huşumdan çıxıb... Səni yadıma sala bilmirəm.

– Sən əlli ikinci polkda idin?

– Əlli ikinci polkda idim.

– Deməli ki, oradan da qaçmısın? Bəs bu necə işdir, qardaş?

Bu zaman Fomin papağını qaldırdı, içindən əzişdirilmiş kəsə çıxartdı. Belini bükərək, papağını aramla qoltuğunun altına qoydu, kağızdan çöpəki bir parçasını cırdı, yalnız bundan sonra ciddi, işləyən gözlərini Petronun üzünə zillədi, anlaşılmaz səsə dedi:

– Dözmək mümkün deyil, qardaşım...

Bu baxış elə bil Petronun ürəyinə saplandı. Petro hıçqıldadı, sünbülü bığını ağzına saldı.

Cüssəli keşikçi əsgər tufəngini yuxarıya qaldıraraq köksünü ötürdü:

– Hə, a həmyerlilər, danışıqı qurtarın, yoxsa sizin ucbatınızdan mən xətaya düşərəm. Düş qabağıma, ata!

Fomin tez parçını çantasına qoydu, üzünü kənara tutaraq, Petro ilə vidalaşdı, ağır addımlarla, ayı kimi lənbər vura-vura komendant binasına tərəf getdi.

Vaqzalda, əvvəllər birinci dərəcəli adlandırılan bufetdə, balaca bir stol dalında oturmuş polk komandiri ilə iki nəfər bölük komandiri baş-baş verib nə isə danışırdılar.

Polkovnik yorğun və qəzəbli gözlərini tez-tez qırparaq dedi:

– Melexov, niyə vaxtında gəlmirsən, adamları səni gözəlməyə vadar edirsən.

Petro, bölüyün diviziya qərargahının sərəncamına verildiyini, kazakların hərəkətlərinə bacardığı qədər göz qoymalı olduğunu, onların əhvali-ruhiyyəsinə nəzərəcarpacaq hər hansı dəyişiklik barədə dərhal bölük komandirinə xəbər verməli olduğunu diqqətlə dinlədi. O, gözlərini qırpmadan polkovnikin gözlərini içinə baxır, onu diqqətlə dinləyirdi, amma Fominin yaşarmış, işləyən gözləri ilə onun yavaşca dediyi “dözmək mümkün deyil, qardaşım” sözləri beyninə möhkəm yapışmış kimi xəyalından çıxmırdı.

Petro boğanaqlı, isti vaqzaldan çıxdı, bölüyə tərəf getdi. İkinci dərəcəli polk araba karvanı da burada, vaqzalda dayanmışdı. Petro öz vaqonuna yaxınlaşanda arabaların sürücü kazaklarına və bölüyün nalbəndinə rast gəldi. Nalbəndi görün kimi Petronun yadından Fomin də çıxdı, onunla söhbəti də; bir qədər yeyin yeridi ki, atının nallarını təzələmək barədə danışsın (bu anda Petro artıq adı iş-güc və qayğıları ilə məşğul idi), lakin qırmızı vaqonun tinindən, başına yaraşığı ağ yun şal örtmüş, bu yerlərin qadınları kimi yox, başqa cür paltar geyinmiş bir qadın çıxdı. Qadının ona çox tanış gələn qamətini Petronu diqqətlə ona baxmağa vadar etdi. Qadın birdən üzünü ona tərəf çevirdi, çiyinlərini və qız vücudu kimi zərif vücudunu ehmalla oynada-oynada düz Petroya tərəf yönəldi. Petro hələ onun üzünü görmürdüsə də, qıvrıq və yüngül yerindən arvadını tanıdı. Canında ürəyinə qədər işləyən xoş bir sərnişik duydu. Petronun şadlığı gözənilməz olduğu qədər də şiddətli idi. Kənardan onlara tamaşa edən arabacılar onun sevindiyini fikirləşməsinlər deyər, Petro qəsdən addımlarını yavaşladı. O, Daryanı təmkinlə qucaqladı, onu üç dəfə öpdü, nə isə soruşmaq istədi, lakin dərindən daxilli həyəcan buna imkan vermədi, dodaqları xəfif-xəfif titrədi, elə bil dili tutuldu. Nəhayət, kəkələyərək dedi:

– Heç gözləmədim...

– Ağrın alım, a kişi! Sən nə qədər dəyişmişsən!.. – Darya təəcüblə əllərini oynatdı. – Elo bil Petro deyilsin, ayrı adamsan...

Görürsənmi, mən də sənə baş çəkməyə gəldim... Bizimkilər buraxmırdılar: "Ay canım, hara gedirsən?!" Yox, dedim, gedib özünə kişiciyözümü görməliyəm... – Darya ucadan danışır, örinin qucağına daha bərk qısılr, yaşarmış gözlərini onun üzünə zilləyirdi.

Kazaklar vaqonların yanına toplaşmışdılar; bu tərəfə baxıb qarıladaşır, bir-birinə göz vururdular.

– Petronun bəxti gətirib...

– Bizim qancıq küçükləyib, gəlməz.

– Orada mənəz də onun günü pis keçmir!

– Bu Melexov arvadını heç olmasa birca gecəliyinə öz vızvoduna peşkəş ələyirdi... Biz yetimə-yesirə rəhm edəydik... Hm!..

– Gəlin gedək, uşaqlar! Arvadının ona yapışdığına baxdıqca adamın ürüyündən qara qanlar axır!

Arvadını görəndə ölüncüyədok kötökləməyə hazırlaşması bu anda Petronun yadından tamamilə çıxmışdı; o, adamların gözü önündə Daryanı nəvaziş qərç edir, papiros çəkməkdən saralmış baş barmağı ilə onun göyçək qaşlarını sığallayır, sevinirdi, Darya özü də iki gün bundan əvvəl onunla birlikdə Xarkovdan polka gələn draqun hissəsinin baytar fəldşeri ilə vaqonda birlikdə yatdığıni unutmşdu. Həmin fəldşerin bığları çox yumşaq və qara idi, amma bunlar hamısı iki gecə bundan əvvəl olmuşdu, indi isə Darya sevincindən doğan səmimi göz yaşları ilə öz ərciyəzini bağına basır, aydın nəzərlə onun üzünə baxırdı.

X

Yasavul Yevgeni Listnitski məzuniyyətdən qayıtdıqda 14-cü Don kazak polkuna təyin olundu. O, əvvəl qulluq etdiyi və hələ fevral çevrilişindən qabaq biabırılıqla qaçmağa məcbur olduğu polka getməyib, birbaşa diviziya qərargahına gəldi, qərargah rəisi, Donun məşhur zadəgan-kazak ailəsindən olan gənc general əsənliqlə onu başqa polka təyin etdi. O, Listnitski ilə öz otağında tək qaldıqca ona dedi:

– Yasavul, mən bilirəm ki, köhnə şərəitdə işləmək sizin üçün çətin olar, çünki kazaklar sizə qarşı kimlidirlər, adımızdan zöhlələri gədir, deməli, bəlo bir vəziyyətdə siz On dördüncü polka getsəniz

daha ağıllı bir hərəkət etmiş olarsınız. Oradakı zabitlərin hamısı bir-birindən yaxşıdır, kazakların özləri də möhkəm kişilərdir, əksəriyyəti Ust-Medveditsa mahalının cənub stanitsalarındandır. Orada işiniz daha yaxşı olar. – General bir qədər susduqdan sonra soruşdu: – Axı siz, deyənsə, Nikolay Alekseyeviç Listnitskinin oğlusunuz? – O, sualına müsbət cavab alıb, sözüünə davamı etdi: – Öz tərəfimdən sizi əmin edə bilərəm ki, biz sizin kimi zabitləri qiymətləndiririk. Zəmanəmizdə zabitlər həyatının də əksəriyyəti ikuşlüdür. – Qərargah rəisi sözlərini acı bir etirafla bitirdi: – İndi etiqadı dəyişməkdən, hətta eyni zamanda iki Allaha ibadət etməkdən daha asan şey yoxdur.

Listnitski başqa polka keçirilməsini sadlıqla qarşıladı. O, həmin gün 14-cü polkun yerləşdiyi Dvinsk şəhərinə yola düşdü, bir sutkadan sonra isə polk komandiri polkovnik Bıkodorovun yanına gətdi, diviziya qərargahı rəisinin dediyi sözlərin doğru olduğunu öz gözləri ilə gördü: burada zabitlərin əksəriyyəti mütləqiyyətçilər idi; kazaklar da, tərkibinin üçdə biri Ust-Xopersk, Kumuljensk, Qlaznovsk stanitsalarının köhnə tərighətçilərindən ibarət olsa da, inqilabi əhvali-ruhiyyədən uzaq idilər. Müvəqqəti hökumətə sadıq qalacaqlarına könülsüz and içmişdilər, ətrafda baş vermış hadisələrdən baş çıxarmır, həm də baş çıxarmaq istəmirdilər; polk və böliük komitələrinə yaltaq və üzüyola kazaklar seçilmişdilər...

O, zabitlər arasında, əvvəllər onunla birlikdə Ataman polkunda qulluq etmiş iki yoldaşına rast gəldi; bunların hər ikisi adamlardan kənar gəzirdi; yerdə qalanlar olduqca həmrəy, yekdil idilər, xanədanın bərpə edilməsi lüzumundan açıq-aşkar danışdılar.

Polk Dvinsk şəhərində iki aya qədər qaldı, möhkəmlənib hazır yumruğa çevrildi, dincəldiyi üçün bərkidi, yıxıcamlaşdı. Piyada diviziyalarına qatılmış böliüklər bu vaxta kimi Rıqadan Dvinskə qədər cəbhə xəttində veylənirdi; lakin apreldə kiminsə qağıkəş əli bütün böliükləri polka topladı, polk hazır vəziyyəyə gətirildi. Zabitlər tərəfindən ciddi nəzarət altına alınmış kazaklar təlimə gədir, atlarını yemləyir, xaricdən hər hansı təsirə moruz qalmadan ilbiz kimi qapalı həyat sürürdülər.

Kazaklar arasında polk qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələr haqqında ehtimallar dumanlı idi, amma zabitlər sirt saxlamadan

deyirdilər ki, polk yaxın gələcəkdə etibarlı bir rəhbərlik sayəsində tarixin təkərini döndürməyə iqtidarında olacaqdır.

Cəbhənin yaxınlığı hiss olunurdu. Ordular ölümcül bir qızdırma içində idi, döyüş sursatı və ərzaq çatışmırdı; bütün ordularda hamı xoyaloaxşar "sülh" sözünün hosratında idi; respublikanın müvəqqəti hakimi olan Kerenskini ordularını horosi bir cür qarşılayırdı, onun boğazını yırtaraq haray-dad salmasından qışnaşdırıldıqları üçün iyun ayı hücumunda büdrəyirdilər; bulaq suyu dərinlikdəki tozuyıqdan paqqıldayıb yuxarıya tullandığı kimi, ordu sıralarında da ümumi qəzəb gətirdikə coşub-daşırdı...

Dvinskədə isə kazaklar dinc və sakitcə yaşayırdılar: atların modəsi, yeyilən vələmirlə cecəni həzm edir, cəbhələrdə çökdikləri nə məşəqətlər zaman keçdikcə kazakların hafizəsindən silinir, zabitlər müntəzəm surətdə zabitlər iclasına gedir, yaxşıca yeyib-çir, Rusiyanın müqəddəratı barədə qızğın mübahisə edirdilər...

İyul ayının əvvəlinə kimi belə oldu. Ayın 3-də ömr gəldi: "Bir dəqiqə belə ləngimədən yola çıxın!" Polkun eşelonları Petroqrada yola düşdü. İyulun 7-də isə kazak atlarının nalları artıq paytaxtın şalban başı döşənmiş küçələrində tappılı salmaqda idi.

Polka Neva prospektində mənzil verildi. Listnitskinin bölüyünü bomboş olan ticarət binasında yerləşdirdilər. Kazakların yerləşdiriləcəkləri binaların paytaxt hökumət orqanları tərəfindən xüsusi bir qayğıkeşliklə vaxtında avadanlıqla təchiz edilməsi aydıncasına onu göstərirdi ki, burada kazakları səbirsizliklə və şadlıqla gözləyirdilər. Təzəcə ağardılmış divarların əhəngi parıldayıb, Petroqrada yuyulmuş döşmələr işıldayırdı, şam ağacından sazlanmış təzə taxtalarından qatran iyi gəlirdi: işıqlı, solıqəli yarımzircəmi mənzil çox rahat idi. Listnitski pensnesi altında gözlərini büzə-büzə binanı diqqətlə nəzərdən keçirdi, gözqamaşdırıcı ağ divarların yanı ilə yeridi və bu qərara gəldi ki, insanın rahatlanması üçün bundan yaxşı yer arzulamaq olmaz. Yoxlamadan məmnun qalmış Listnitski şəhər bələdiyyə idarəsinin qəşəng geyinmiş nümayəndəsi ilə birlikdə höyətdə açılan qapıya tərəf gəldi, lakin burada qan qaraldan bir hadisə oldu; o, qapının dəstəyindən yapışanda gördü ki, divarda ucu biz şeylə möharətlə çəkilmiş bir şəkil – ağzaçığ it başı ilə süpürge var. Görünür binanı avadanlıqlaşdırmaqda məşğul olan fəhlələrdən biri, buraya kimlərin gələcəyini bildirmiş...

Listnitski qaşlarını titrədə-titrədə onu müşayiət edən nümayəndədən soruşdu:

– Bu nədir?

Nümayəndə oynaq-boz gözləri ilə şəkilə ani nəzər saldı, bərk fisıldadı. Üzü pörtüb elə qızardı ki, hətta köynəyinin kraxmallanmış yaxalığı da elə bil çəhrayı rəng aldı.

– Əfv edin, cənab zabit... bu pis adamın qəsdən gördüyü işdir.

– Ümidvaram ki, opricina¹ embleminin divara çəkilməsindən siziz xəbəriniz yoxdur?

– Nə danışırsınız! Nə danışırsınız! Lütf ediniz!.. Bu, bolşevik fitnəkarlığıdır... Bunu hansı yaramaz isə cürət edib çəkmişdir... Mən bu saat ömr edərəm, divarı təzədən ağardarlar. Lənətə gələsən, şeytan!.. Bağışlayın, çox axmaq hadisədir... Mən sizi buna əmin edə bilmərəm ki, başqasının belə alçaq hərəkətindən mən xəcalət çəkiyəm...

Biaıbr olmuş, xəcalət çəkən nümayəndəyə Listnitskinin səmimi yazığı gəldi. O bir qədər toxtadı, soyuq və sort baxışlarını yumşaldaraq dedi:

– Amma rəssam balaca bir səhvə yol vermişdir: axı kazaklar Rusiyanın tarixini bilmirlər. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, biz, kazaklara qarşı bu cür münasibətə dözürik...

Nümayəndə, pərvərişlə saxladığı bərk dirmaqları ilə divardakı şəkli qaşayıb yerə tökdü, bahalı ingilis paltosu divardan qalxan ağ toza bulandı, divar qarşısında çömbölmə gozə-gozə şəkli pozdu; Listnitski pensnesinin tozunu yaylığı ilə silərək gülümsünürdü, lakin bu anda acı bir ağrıdan, göynödicə kədərdən canı sızıldayırdı.

O, höyətdə tövlələrə tərəf gədə-gədə, dalınca tələsik gələn nümayəndənin sözlərinə saymazyanə qulaq asa-asa düşünürdü: "Gör bizi necə qarşılayırlar; işin zahiri, rəsmi cəhəti arxasında nələr var imiş!..Doğrudanmı biz kazaklar bütün Rusiya üçün zülm timsalıyıq?"

Höyətdəki geniş və dərin su quyusuna günəşdən çöpəki şüalar düşürdü. Sakinlər çoxmərtəbəli binaların pəncərələrindən başlarını çıxarıd, bir az aşağı sallayıb höyətdə dolmuş kazaklara tamaşa edirdilər, – bəllük atları tövlələrdə yerböyer edirdi. İşlərinə qurtarmış

¹ Ivan Qrozının padşahlığı dövründə xüsusi coşun (oprıçniklər)

kazaklar divanın dibinə, sorinə çökilib dəstə-dəstə ayaq üstə durur və sallağı oturdular.

- Uşaqlar, niyə mənzilinizə getmirsiniz? - deyə Listnitski soruşdu.
- Gədərik, cənab yasavul!
- O qədər orda oturacağıq ki, tongə gələcəyik.
- Atları yerbəyər edirik, sonra gədərik.

Listnitski, tövlə edilmiş anbarı yoxladı, onunla gözən nümayəndəyə qarşı bayaqkı nifrətini mühafizə etməyə çalışaraq, ciddi səsle dedi:

- Lazımı admla sazışə girin və danışın, bizim üçün burada bir qapı da açınlar. Axı yüz iyirmi at üçün vur-tut üçcə qapı bizə əl vermir. Həyəcan signalı verilsə, belədə atlarımızı tövlədən bayıra çıxartmaq üçün bizə azı yarım saat vaxt lazım olar... Qoribə işdir! Vaxtında bunu nəzərə almaq olmazdı? Mən bu barədə polk komandirinə məlumat verməyə məcburam.

Elə bu gün bir deyil, iki qapı açılacağına dair təminat aldıqdan sonra Listnitski nümayəndə ilə xudahaflızlaşdı; zəhmət çəkdiyi üçün nümayəndəyə soyuq təşəkkür etdi, növbətçilər təyin olunması haqqında əmr verdi və binanın ikinci mərtəbəsinə, bülük zabitləri üçün müvəqqəti ayrılış mənzilə getdi. Yeri-yeri-yeriyə kitəlinin yaxasını açdı, papağının günlüyü altından sızan təri sildi, chtiyyət qapıdan girib pilləkənlə öz otağına qalxdı, otaqların nəm sərinliyini sevinclə hiss etdi. Mənzildə kiçik yasavul Atarşikovdan başqa heç nə yox idi.

Listnitski brezent çarpayısı uzana-uzana və tozlu çəkmələrini hərəkətsiz halda aşağıya sallaya-sallaya soruşdu:

- Bəs o birilər haradadırlar?
- Küçədədirlər. Petroqrada tamaşa edirlər.
- Bəs sən niyə getməmişin?
- Eh, nə var, axı getməyinə dəyməz. Buraya gəlməyə macal tapmamış şəhərə getməyin nə mənası var. Mən, bax, bir neçə gün bundan əvvəl burada baş verən hadisələr barədə oxuyuram.

Maraqlıdır!

Listnitski dinməzəcə uzanmışdı, tərdən kürəyi islanmış köynəyinin bədəmini sərinləşdirdiyini hiss edirdi; qalxıb yuyunmağa tənbəllik edirdi, - yol gələrkən bərk yorulduğu özünü göstərirdi. Nəhayət, özünü zorla ələ alıb ayağa qalxdı, çaparı çağırdı. Alt

tuman-köynəyini dəyişdirdikdən sonra xoşhallana-xoşhallana əl-üzünü xeyli vaxt yudu, günəşdən qaralıb bozarmış yoğun boynunu tiftikli məhrəbə ilə sildi.

- Vəna, dur, əl-üzünü yu, - deyə Listnitski Atarşikova məsləhət gördü, - üstündən dağ götürülmüş kimi yüngülləşəcəksən... Hə, qəzetlərdə nə yazırlar?

- Deyəsən, doğrudan da əl-üzümü yumalıyam. Deyirsən; çox yaxşı olur?.. Qəzetlərdə nə yazıldığını soruşursan? Bolşeviklərin çıxışı, hökumətin gördüyü tədbirlər təsvir olunur... Al, oxu!

Əl-üzünü yuduqdan sonra kefi kökəlmiş Listnitski qəzeti alıb oxumaq istəyirdi ki, onu polk komandirinin yanına dəvət etdilər. Listnitski könülsüz halda qalxdı, sabun qoxusu gələn, yolda biabırçı bir şəkildə əzilmiş təze kitəlini geydi, qılcıcmı belinə bağladı və prospektə çıxdı. Küçənin o biri tərəfinə keçdi, çevrilib bölüyün yerləşdirildiyi binaya baxdı. Zahirə görkəmi ilə bu ev başqa evlərdən heç bir şeylə fərqlənmirdi: o da başqa binalar kimi beşmərtəbəli, üzü çopur-çopur daşdan idi, özünə oxşar əvlərin cərgəsində dururdu. Listnitski bir papiros çəkdi, səkinin üstü ilə asta-asta getdi. İnsan izdihamı arasında başlarında həsir şlyapa, şapka və kepka olan kişilər, sadə-zorif və yaraşıqlı şlyapalı qadınlar görünirdi. Bu ümumi axın içərisində arabir hərbi xidmətçinin yaşıl furajkası da nəzərə çarpır və dərhal rəngarəng boyalar arasında itib-batırdı.

Dəniz tərəfdən adamı gümrəhləşdirən meh dalğalarla əsirdi, lakin iri binaların sərt divarlarına toxunur, zorif şınaqlara çevrilib o tərəfə yayılırdı. Buludlar, yəsmənə çalan polad rəngli tutqun səmada cənuba doğru süzürdü. Onların süd kimi dümağ təpələri apayınca diş-diş olmuşdu. Şəhəri yağışqabağı boğanaqlı isti hava bürümüşdü. Qızmış asfalt, benzin domi, yaxında olan dəniz havası, qadınların işlətdiyi qəşəng, məstedicilə ötilrə qoxusu, bir də əhalisi çox olan iri şəhərlərə xas bir-birindən ayrılmaz başqa qoxular duyulurdu.

Listnitski papiros çəkə-çəkə səkinin sağ tərəfi ilə asta-asta yeriyir, hərdən bir üzbeüz gələnlərin yandan ona hörmətlə baxdıqlarını görürdü. O, mundirinin əzik-əzik, furajkasının köhnəlmiş olmasından bir qədər xəcalət çəkirdi, lakin sonra bu qorana goldı ki, cəbhədən gəlmiş bir şəxs, xüsusən onun kimi yaqondan təzəcə düşmüş bir adam heç də zahirə görkəmindən utanmamalıdır.

Mağazaların, kafelərin qapıları üzərindən sallanan parusin örtülərdən sökilərin üstünə boz-sarı ləkələr şəklində kölgələr düşmüşdü. Külək ösir, günəşin saraldığı bu pordolara silkələyir, söki üzərindəki kölgələr tərponir, adamların tappıldayan ayaqları altından sıçrayıb çıxırdı. Günürtadan sonra olmasına baxmayaraq, prospektdə adam qaınasırdı. Mühəribə illəri özində şöhrəti yadırgamış Listnitski müxtəlif səslər çıxaran bu insan dənizini, ara-sıra eşidilən qəhqəhələri, avtomobil fitlərini, qazetçilərin qişqırqlarını böyük bir məmnunluq ilə dinləyir, eyni zamanda özünü bu qəşəng geyinmiş və tox insanlara yaxın və doğma hiss edir, hər halda belə fikirləşirdi:

“Sizin hamınız – tacirlər də, birja dəllalları da, müxtəlif rütbəli məmurlar da, mülkədarlar da, ösilzadə ağalar da indi necə də məmnun, şad və bəxtiyarsınız! Amma üç-dörd gün bundan əvvəl əhvalımız necə idi? Qara camaatla əsgər güruhu dərya kimi təlatümə gələnək bu küçələrlə, həmin bu prospektlə axıb gedəndə nə halda idiniz? Vəcdanla desəm, sizin əhvalınıza həm sevinirəm, həm də sevinmirəm. Sizin əmin-amanlıq içində yaşamağınızda heç bilirməm necə şad olum...”

O, iki yerə ayrılmış hissini təhlil etməyə, bunun kökünü tapmağa çalışdı və heç bir çətinlik çəkmədən belə qərara gəldi: ona görə belə düşünür və duyur ki, bir yandan mühəribə, bir yandan da orada başına gələn işlər onu bu tox və həyatından məmnun insanlardan uzaqlaşdırmışdır.

O, yolda kök, qırmızıyanaq, biqsız bir kişi gördükdə düşündü: “Axi bu kök və cavan kişi nə üçün cəhbədə deyildir? Ehtimal ki, bir zavodçu, yaxud ticarət işində şöhrət qazanmış bir varlıq balasıdır, bu alçaq əsgərlikdən yayınmışdır, heç vətən yadına da düşmür, “müdafio işlərində” çalışır, yedikcə yəğunlayır, qadınlarla rahatca gün keçirməyi sevir...”

“Axi, sən bunu də görək, kimə tərəfdarsan?” – deyərək Listnitski öz-özünə sual verdi və gülümsünə-gülümsünə qərarını bildirdi: “Hə, əlbəttə ki, bunların tərəfdarıyam! Mənim özümün bir zərərciyəm onlardandır, mən də onların mühitinin bir zərərciyəm... Onlarda olan bütün yaxşı və pis cəhətlər az-çox mənə də vardır. Bəlkə mənim dərim, bax, o kök, yekəpəz qabana nisbətən bir qədər nazikdir, bəlkə möhzbə səbəbə ətrafımızda baş verən hadisələri dərindən duyuram, mütləq bunun nəticəsidir ki, mən, onun kimi “müdafio işlərində” çalış-

şanlardan” deyiləm, namuslu adam kimi mühəribəyə getmişəm; yəne də möhzbə görə mənə onda, qışda Mogilyovda, devrilmiş imperatorun baş komandanı qarəğahından avtomobilə yola salındığına, dərindən büzüşmüş dodaqlarına, miskinliyini dilə demək mümkün olmayan bir məzlumluq və yazıqlılıqla əllərinin dizlərinin üstünə qoyduğuna baxanda qarın üstünə yuxıldım, uşağ kimi hönkür-hönkür ağladım... Budur, mən yəne də namuslu adam kimi hərəkət edib, inqilabı qəbul etməyərəm, qəbul edə bilmərəm! Buna qəlbim də yol vermir, ağılım da... Həyatımı köhnə dünyaya uğrunda fəda edəcəyəm, həm də tərəddüd etmədən, riyakarlıq etmədən, sadəcə əsgər kimi qurban verəcəyəm. Lakin bu cür hərəkət edən çoxdurmu?”

Listnitski sapsarı saraldı, bəyaları zəngin bir fəvral gününün axırını, Mogilyovdakı qubernator evi, üzü şaxtadan deməz, bərkimiş çuğun çəpər, çəpərin arxasından səmanın kənarı ilə gedən və ayazlı havanın yumşaq tülü ilə çulğalanmış qış günəşinin qızılı işıltılarından parıldayan qar həyəcanlandırıcı və aydın bir mənzərə şəklində gəlib gözləri önündə durdu. Dneprin önündəki yamacları arxasında ləcivərdi səma qızarıb, tutqun zər rənginə çalır, üfüqdə hər cizgi o qədər səmavi idi ki, korlaya biləcəyindən ehtiyat edərək adam ona tamaşa etməyə qorxurdu. Qapı ağzında baş qarəğahda işləyən bir neçə nəfər hərbi və mülki məmur durmuşdu... Üstüörtülü bir avtomobil darvazadan çıxır. Avtomobilin şüşəsi arxasından, deyəsən, nazir Frederiks və kürəyini avtomobilin söykənəcəyinə söykənmiş çar görünürdü. Hökmdarın arıqlanmış üzü bəhəşşəyi rəngə çalır. Başındakı kəzak keşikçi nəfəri papağı ağarmış alında çəpər, qara bir yarımdayı o əmələ gətirmişdi.

Listnitski demək olar ki, maşınla yanaşı qaçır, adamlar hərət içində dönüb ona baxırdılar. Listnitski öz gözü ilə gördü: çar olını papağının kənarına qaldıraraq salam verdi və aşağı saldı; uzaqlaşan maşının asta səsi, sonuncu imperatoru dinqməzəcə yola salan insan izdihamının miskin sükutu Listnitskinin qucaqlarında cingildəyirdi...

Listnitski polk qarəğahı yerləşdiyi binanın pilləkənləri ilə asta-asta yuxarı çıxırdı. Təəssüratdan onun yanaqları hələ də titrəyirdi, ağlamaqdan bir az şişmiş gözləri qıpqırmızı qızarmışdı. İkinci mərtəbənin meydançasında o, dalbadal iki papiros çəkdi, fənsesinin şüşələrini silib təmizlədi, iki pilləkəni birdən çıxaraq, üçüncü mərtəbəyə qalxdı.

Polk komandiri xəritədə Petroqrada bir rayonunu karandaşla nişanladı – Listnitskinin böliyi bu rayonda hökumət idarələrinin keşiyini çəkməli idi; polkovnik idarələrin adlarını dedi; nə zaman, harada qarovul qoyulması, dəyişdirilməsi haqqında müfəssəl məlumat verdikdən sonra, axırda dedi:

– Qış sarayına, Kerenskini mühafizə üçün keşikçi göndərilməlidir...

Sifəti meyit sifəti kimi ağarmış Listnitski hiddətlə pıçıldadı:

– Kerenski haqqında bir kəlmə belə olsun eşitmək istəmirəm...

– Yevgeni Nikolayevič, özünüzlə olə almalısınız...

– Polkovnik, sizdən rica edirəm!

– Ancaq mənim özizim...

– Rica edirəm!

– Əsəbləriniz pozulmuşdur...

Listnitski ağır-ağır nəfəs alaraq soruşdu:

– Putilovsk zavodunun yollarına qarovul dəstələrini indi göndərimmi?

Polkovnik dodaqlarını dişləyə-dişləyə, gülümsəyə-gülümsəyə çiyinlərini çəkdi və cavab verdi:

– Bu saat göndərin! Həm də mütləq vızvod komandirinin başçılığı ilə.

Listnitski qarargahdan monəvi cəhətdən düşkünlüşmüş, sərgü-zəştlərinin xatirələrindən və polk komandiri ilə söhbətindən əzilmiş halda çıxdı. Lap evin yanında Petroqradda duran 4-cü Don polkunun qarovul dəstəsini gördü. Dəstə zabatinin açıq-sarı atının qantarğasının başına keçirilmiş çiçəklər soluxmuş, aşağıya sallanmışdı. Zabatin çal bığıl üzündə təbəssüm dolaşırdı.

Həyəcanından vəcdə gəlmiş yaşlı bir ağa səkidən qırağa çıxdı, şlyapasını yellədirək bağırdı:

– Yaşasın vətənimizin xilaskarları!..

Zabit iltifatla əlini şapkasının günlüyü yanına qaldırdı. Qarovul dəstəsi atları soyırdorək getdi. Listnitski kazakları salamlamış kişinin yaş dodaqlı həyəcanlanmış üzünə, onun çox səliqə ilə bağlanmış rəngbərəng qalstukuna baxdı, üz-gözünü turşutdu, belini büküb, yaşadıkları binanın küçə qapısından içəri sivişdi.

General Kornilovun Cənub-Qərb cəbhəsinə baş komandan təyin olunması xəbərini 14-cü polkun zabitlər heyəti böyük rəğbətlə qarşıladı. Onun adını məhəbbət və hörmətlə çəkirdilər; deyirdilər ki, Müvəqqəti hökumət tərəfindən çıxılmaz vəziyyətə salınmış ölkəni bu dəmir iradəli adam şübhəsiz xilas edə biləcəkdir.

Onun həmin vəzifəyə təyin edilməsini Listnitski xüsusilə qızgın qarşıladı. O, bölüklərin kiçik zabitləri və onunla yaxın olan kazaklar vəsəti ilə kazakların bu hadisəyə nə kimi münasibət bəslədiklərini öyrənməyə çalışdı, ancaq aldığı xəbər onu sevindirmədi. Kazaklar ya susur, ya da soyuq cavab verirdilər:

– Bizim üçün heç fərq yoxdur...

– Kim bilir ki, nə cür adamdır...

– Əgər o bənzər işi üçün çalışsa, onda, əlbəttə ki, yaxşı adamdır...

– Arxayın ol, onun böyük vəzifəyə təyin olunması ilə bizim vəziyyətimiz yüngülləşməyəcəkdir!

Bir neçə gündən sonra əhali və hərbi qulluqçuların daha geniş dairələri ilə yaxından ünsiyyət saxlayan zabitlər arasında inadla şayiələr yayılmağa başladı ki, guya Kornilov Müvəqqəti hökuməti sıxışdırır, cəbhədə ölüm cəzasını yenidən bərpa olunmasını və ordunun müqəddəratı ilə müharibənin nəticəsinin asılı olduğu bir çox qəti tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Hətta bunu da danışırdılar ki, Kerenski Kornilovdan qorxur, çox güman, Kornilovu cəbhənin baş komandanı vəzifəsindən götürüb yerinə sözbəxan başqa bir general təyin etmək üçün var qüvvəsini sərf edəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq, hərbiçilərin arasında məşhur olan generalların adlarını da çəkirdilər.

İyulun 19-da Kornilovun ali baş komandan təyin edilməsi haqqında hökumət məlumatı hamını heyrətə saldı. Bir qədər sonra isə Zabitlər İttifaqı Baş Komitəsində işləyənlər arasında çoxlu tanış olan kiçik yasavul Atarşikov, tamamilə mötəbər mənəblərə əsaslanaraq nəql edirdi ki, Kornilov, Müvəqqəti hökumətə mərəzə şəkildə təqdim etməyə hazırladığı yazısında aşağıdakı on başlıca tədbirlərin həyata keçirilməsini təkidlə tələb edir: hərbi-səhra məhkəmələrinə, ölüm cəzası tətbiq edilməsi də daxil olmaqla, arxa cəbhədəki qoşunlara və əhaliyə qarşı bütün ölkə ərazisi daxilində

mühakimə hüququ verilməli; hərbi rəislərin inzibati mühakimə ixtiyarı bərpa edilməli; hərbi hissələrdəki komitələrin fəaliyyətləri məhdud çərçivə arasına alınmalıdır və sairə.

O gün axşam Listnitski öz bölüyünün və başqa bölüklərin zabitləri ilə söhbət edərkən, onların qarşısında qəti və açıq-aydın belə bir sual qoydu: onlar kimə tərəfdardır?

– Cənab zabitlər, – deyərək Listnitski toxtaq həyəcanla danışdı. – Biz yekdiil bir ailə kimi yaşayırdıq. Biz hər birimiz kim olduğunuzu bilirik, lakin bu vaxtdakı bəzi çox vacib məsələlər arasında heç kimin dəyəri yoxdur. Buna görə də məhz indi, ali baş komandanın hökumət arasında ixtilafın getdikcə dərinləşdiyi aydınca nəzərə çarpan bir zamanda, biz qarşımızda qəti surətdə belə bir sual qoymalıyıq: kiminləyik və kimin tərəfdarıyıq? Gəlin, bu barədə yoldaşcasına, səmimi-qəlb ilə danışaq.

Suala birinci olaraq kiçik yasavul Atarşikov cavab verdi:

– Mən general Kornilovun yolunda öz qanımı da, başqasının qanını da axıtmağa hazırım! O bütün kimi saf adamdır, Rusiyanı ayaq üstə qaldırmağa tökcə o qadirdir. Bir baxın, görün orduda nələr eləyir! Axı yalnız onun sayəsində hərbi rəislərin əl-qolu qismən açılmışdır, yoxsa hara baxırdın komitələr zorlama iş görürdü, qardaşlaşma gətirdi, əsgərlər qaçırdılar. Bu barədə nə danışmaq olar? Hər bir namuslu adam Kornilova tərəfdardır!

Ayaqları nazik, hoddindən artıq iri sinəli, enlikürək Atarşikov hirsli-hirsli danışdı. Qaldırılmış məsələ, görünür, onun da yaralı yerinə toxunurdu. O, sözünü qurtardı, stolun dövrəsinə toplaşmış zabitlərə baxdı, papirosunun köüyünü intizarla papiros qutusuna döyüclədi. Onun sağ gözüünün alt qapağının altında noxud boya qabarıq darçını xal var idi. Bu xal gözüün üst qapağını kip örtülməyə qoymurdu; buna görə də kənardan Atarşikova baxan hər kəs elə güman edirdi ki, onun gözlərində daimi itifaltlı və intizarlı bir təbəssüm var.

– Əgər bizdən soruşsalar ki, kimə tərəfdarsınız – bolşeviklərə, Kerenskiyə, Kornilova? – aydın məsələdir ki, biz Kornilova tərəfdarıyıq.

– Kornilovun nə istədiyini aydınlaşdırmaq bizim üçün çətindir: o, yalnız Rusiyada asayişin bərpa edilməsini, yoxsa başqa bir şeyin də bərpa olunmasını istəyir...

– Bu prinsipial suala cavab deyildir!

– Yox, cavabdır!

– Cavab olsa da, ancaq ağıllı cavab deyildir.

– Siz nədən qorxursunuz, yüzbaşı? Mütləqiyyətin bərpa olunmasından qorxursunuz?

– Mən ondan qorxmuram, əksinə onu arzu edirəm.

– Bəs onda daha nə lazımdır?

Bu yaxınlara qədər vaxmistr olan, döyüşdə fərqləndiyinə görə xorunji rütbəsi verilmiş Dolqov qəti, soyuqlamış, kobud səslə diləndi:

– Cənablar! Nə üçün mübahisə edirsiniz? Siz sakitcə deyin ki, biz kazaklar uşağ anasının ötəyindən bərk-bərk yapışdığı kimi Kornilovun ötəyindən əl çəkməməliyik. Bunu hiylə işlətmədən, mərdmərdən demək lazımdır! Əlimizi onun ötəyindən üzək məhv olarıq! Rusiya bizi peyin kimi küryüb qırağa tullayacaqdır. Mətləb tamamilə aydındır: Kornilov nə deyirsə, biz də ona əməl etməliyik!

– Bax buna varam!

Atarşikov əlilə Dolqovun çiyini heyran-heyran şappıldatdı, gülümsünən gözlərini Listnitskinin üzünə zillədi. Listnitski də gülümsünür, həyəcan keçirir, şalvarının dizlərindəki qırıqları hamarlayırdı.

– Bəs onda qərarımız nə olur, cənab zabitlər, atamanlar? – deyərək Atarşikov ucadan çıxdı. – Biz Kornilovamı tərəfdarıyıq?

– Əlbəttə!

– Dolqov çətin məsələnin düyününü dərhal açdı.

– Bütün zabitlər ona tərəfdardır!

– Hamı onu istəyirsə, biz qıraqda qala bilmərik.

– Sevimli Lavr Georgiyeviçə, kazaka və qəhrəmana eşq olsun, ura! Zabitlər gülüşə-gülüşə, stəkanlarını bir-birinə vura-vura çay içdilər. Söhbət bir az əvvəlki gərginliyini itirdi, indi də son günlərdə baş vermiş hadisələrdən danışmağa başladılar.

Dolqov cəsarətsizliklə dedi:

– Biz hamımız bir nəfər kimi Ali baş komandana tərəfdarıyıq, amma kazaklar tərəddüd edirlər.

– Necə yəni "tərəddüd edirlər"? – deyərək Listnitski soruşdu.

– Elə belə. Tərəddüd edirlər, vassalam... Köpək uşağının hamısının fikri evə, arvadlarının yanına getməkdir. Adam kimi yaşamır-ılar ha, it günündədirlər...

Yüzbaşı Çornokotov yumruğunu stolun üstünə vurdu:

– Kazakları öz arxamızca aparmaq bizim vəzifəmizdir! Aparma-
lıyıq! Bu zabit poqonunu da ona görö bura taxmışıq ki, biz zabitik!

– Kazaklara söbirlə başa salmaq lazımdır ki, onlar kimin ardınca
getməlidirlər.

Listnitski qaşığı ilə stəkani dınqılatdı; zabitlərin diqqətini cəlb
etdikdən sonra aramla dedi:

– Cənablar, xahiş edirəm bunu yadınızda yaxşı saxlayasınız ki,
Atarşikovun indicə dediyi kimi, bizim işimiz həqiqi vəziyyətin
nədən ibarət olduğunu kazaklara izah etməkdir. Kazakları biz
komitələrin təsiri altından uzaqlaşdırmalıyıq. Burada insan karakteri-
nini dəyişdirmək sahəsində iş görülməlidir, təxminən fevral çevri-
lişindən sonra bizim çoxumuzun başına gətirilən işlər kimi. Əvvəl-
lər, fərz edərkən ki, min doqquz yüz on altıncı ildə, mən bir kazakı
döysəydim, bunun belə bir qorxusu var idi ki, döyüş zamanı kazak
məndən hayıf almaq üçün arxadan peysərimə bir güllə boşalda
bilərdi, amma fevraldan sonra onlara əl qaldırmaq olmaz, çünki
mən bir axmağı vursam, münasib məqam gözləmədən oradaca,
səngərin içində məni öldürərlər. İndi vəziyyət tamamilə bambaş-
qadır. Biz görək, – Listnitski bu sözü xüsusi ilə qeyd etdi, – kazak-
larla qaynayıb qarışaq! Hər şey bundan asılıdır! İndi Dördüncü və
Birinci polklarda nələrdən xəbəriniz varmı?

– Dəhşətdir!

– Doğrudan da dəhşətdir, – deyərək Listnitski sözüünə davam etdi.

– Zabitlər əvvəlki kimi yenə də kazaklardan kənar gözlərlər, onları
adım saymırlar, bu da onlarla noticələnməmişdir ki, kazaklar ucdan-
tutma bolşeviklərin təsiri altına düşmüşlər, özlərinin də doxsan
faizi bolşevik olmuşdur. Axı bu aydın işdir ki, biz qorxulu hadisə-
lərdən yaxamızı qırağa çəkmə bilməyəcəyik... İlyulun üçü ilə beşində
baş vermiş hadisələr bütün qayğısızlara ciddi xəbərdarlıqdır. Biz ya
Kornilova tərəfdar olub inqilabi demokratiya qoşunları ilə vuruşma-
lıyıq, ya da bolşeviklər qüvvələrinə səfərbərliyə alıb, nüfuzlarını
daha da genişləndirərək, yeni bir inqilab edəcəklər. Bu saat onlar
firsət tapıb dincəli, qüvvələrinə morkozlaşdırırlar, biz isə başıpo-
zuq qalmışıq... Məyör belə də iş olar?! Bax, gələcək toqquşmada
mötəbər kazak bizə lazım olacaqdır...

Dolqov köksünü ötürərək dedi:

– Biz kazaksız, əlbəttə ki, heç bir iş görə bilmərik,

– Doğrudur, Listnitski!

– Lap doğrudur.

– Rusiyanın bir ayağı qəbirdədir...

– Sən elə güman edirsən ki, biz bunu başa düşürük? Başa düşü-
rük, ancaq bəzən aciz qalırıq, heç bir iş görə bilmirik. “Əmir № 1”¹ və
“Okopnaya Pravda”² qəzeti öz toxumlarını səpdir.

Atarşikov çıxırdı:

– Amma biz həmin toxumları tapdalayıb məhv etmək, kökünü
od vurmaq əvəzinə oturub tamaşa edirik, bu toxumların cücərmə-
sindən həzz alırıq!

– Yox, həzz almırıq, ölümədən iş gəlmir, acizlik!

– Yalan deirsiniz, xorunji! Biz sadəcə maymağlıq!

– Düz deyil!

– Sübut edin!

– Sakit olun, cənablar!

– “Pravda” qəzetinin redaksiyasını darmadağın eləyiblər...

Kerenski sonradan ağillanıbdır...

– Bu nədir, canım... bazardır? Belə olmaz, axı!

Birdən-birə qızışmış çığır-bağır yavaş-yavaş sakitləşdi.
Listnitskinin dediklərinə çox diqqətli qulaq asmış bölük komandir-
lərindən biri, onu diqqətlə dinləməyi rica etdi.

– Təklif edirəm ki, yasavul Listnitskiyə sözünü bitirməyə
imkan verilsin.

– Xahiş edirik!

Listnitski çıxıq dizlərini yumruqları ilə övkələyərək, sözüünə
davam etdi:

– Mən deyirəm ki, o zaman, yəni gələcək vuruşmalarda, vətən-
daş müharibəsində – mən ancaq indi anlamışam ki, vətəndaş mü-
haribəsi labüddür – etibarlı kazak bizə lazım olacaqdır. Mübarizəyə
girişib kazakları bolşeviklərə meyl göstərən komitələrin olından
almağ lazımdır. Bu saat bizə hər şeydən artıq lazım olan budur!
Yeni sarsıdıcı hadisələr baş versə, Birinci və Dördüncü polkları
kazakları öz zabitlərini güllələyəcəklər...

¹ “Əmir № 1” (I.III.1917-ci il) inqilabı əhvali-nühiyyəli kütlələrin toziyiqi notico-
sında Petroqrada Soveti İcratıy Komitəsinin verdiyi əmirdir, bu əmr qoşun hissələrində
seçki qaydası ilə təşkilatlar yaradılmasını təmin edir, həmin təşkilatlar kölnə çar döv-
rindən bəri qulluqda olan komanda heyətinin fəaliyyətini nəzarət altında saxlayırdı.

² Okopnaya Pravda – bolşevik qəzeti

– Aydıdır!

– Ağrına-bozuna baxmayacaqlar!

– ...Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, onların bu acı təcrübəsindən biz özümüz üçün nəticə çıxarmalıyıq. Birinci və Dördüncü polklara kazaklarını, doğrusu, indi onlara necə kazak demək olar? – gələcəkdə yarımbarı dar ağacından asmaq, bəlkə də ucdantutma qırmaq lazım gələcəkdir... Alağ otundan tarları təmizləmək lazımdır. Gəlin, biz də öz kazaklarımızı səhv etməyə qoymayaq, yoxsa onlar sonra bunun bəlasını çəkməli olacaqlar.

Listnitskidən sonra, onu çox diqqətlə dinləmiş bölük komandiri söz aldı. Polkda doqquz il qulluq etmiş, müharibə illərində dörd dəfə yaralanmış bu köhnə və təcrübəli zabit keçmişdə hərbi hissədə xidmətin çətin olmasından danışdı. Kazak zabitlərini adam hesab etmədilər, onların heç bir hörməti yox idi, rütbələri zəif artırdı, zabitlərin əksəriyyəti arasında qoşun starşinası vəzifəsindən yuxarıya yüksəlməz olmurdu; onun dediyinə görə, mütləqiyyətlə deyərdi ki, zaman kazak rütbə sahiblərinin ətəlat içərisində donub qalmalarının səbəbi də bu idi. O deyirdi ki, buna baxmayaraq hər vasitə ilə Kornilova yardım etmək, Kazak Qoşunları İttifaqı və Zabitlər İttifaqının Baş Komitəsi vasitəsi ilə Kornilovla əlaqəni daha da möhkəmlətmək lazımdır.

– Qoy Kornilov diktator olsun, kazak qoşunları üçün bu, nicatdır. Onun dövründə biz, bəlkə də, çar dövründəkindən daha yaxşı yaşayacağıq.

Gecə yarıdan xeyli keçmişdi. Şəhəri sadə, ağımsov, çəngə-çəngə olmuş buludlu gecə ağuşuna almışdı. Pəncərədən admirallıq binası qülləsinin qara mili və lampaların gur sarı işıqları görünürdü.

Zabitlər hava işıqlaşana kimi söhbət etdilər. Kazaklar arasında həftədə üç dəfə siyasi mövzularda müsahibə aparmağı qərara aldılar, vzwod komandirlərinə bir vəzifə olaraq tapşırıldı ki, öz vzwodlarında hər gün müntəzəm surətdə idman və qiraətlə məşğul olsunlar, beləliklə də kazakların boş vaxtı olmasın və onların zəkasi siyasət aləminin pozucu təsirindən xilas edilsin.

Dağılmazdan əvvəl “Aşdı-daşdı xaçpərostlərin sakit Donu” mahnısını oxudular, onuncu dəfə qaynadılmış samovarın çayını içib

qurtardılar, stəkanları bir-birinə vuraraq məzəli sağlıqlar dedilər. Lap adamlar ayağa qalxdığı, getməyə hazırlaşdığı vaxt Dolqov ilə nə bərədə isə pıçıldamış Atarşikov qışqırdı:

– İndi də, məza qaydası ilə, sizi qədim kazak mahnısına qonaq edəcəyik. Hə, sakit olun, görək! Pəncərəni açmaq lazımdır, papiros tüstüsündən nəfəs almaq olmur.

İki səs – Dolqovun soyuqlamış kobud, qırıq-qırıq qalın səsi ilə Atarşikovun yumşaq, qeyri-adi mələhətli səsi mahnının əvvəlində bir-biri ilə uyğunlaşa bilmir, toqquşur, dolaşır; hərə özünə xas olan sürətlə oxuyurdu; amma sonra hər ikisi coşqun halda qovuşdu, insanı valeh edən ahənglə səsləndi.

...Görün necə də məğrurdur, sakitdir atamız Don,
Basurmana baş əyməmiş, əyilməmiş Moskvaya.
Türklərə qılınclarla danışmışlar hər vaxt, hər an...
Don çölləri ildən-ilə ətrafa səs yaya-yaya,
Müqəddəs Məryəm uğrunda, Slavyan dini naminə,
Azad, gözəl Don naminə, döyüş səslərdi yeno.

Barmaqlarını bir-birinə keçirdib əlləri ilə dizini qucaqlamış Atarşikov zil səsə mahnını davam etdirirdi, səsinə Dolqovun güclü, yoğun səsilə uyğunlaşdırmasına, onu geridə buraxmasına baxmayaraq, axıra qədər bir dəfə də olsun yanılmadı; sifəti qeyri-adi dərəcədə sərt idi, yalnız mahnı qurtarmağa bir az qalanda Listnitski gördü ki, onun gözündən soyuq bir parıltı ilə çıxan yaş darçını rəngli noxudu xalının üstündən aşağı diyirdi.

O biri bölüklərin zabitləri çıxıb gedəndən, qalanları isə yatmağa uzandıqdan sonra Atarşikov Listnitskinin çarpayısının qırağında oturdu, qabarıq sinəsi üstündə rəngi solmağa başlamış mavi aşırmasını dartışdıra-dartışdıra pıçıldadı:

– Sən mənə anlayırsanmı, Yevgeni... Mən bizim Donu, əsrlərdən bəri yaranıb meydana gəlmiş köhnə kazak hoyat tərzini dəlicəsinə sevirəm. Kazaklarımızı, kazak qızlarımızı sevirəm, oradakı hər şeyi sevirəm! Çöl yovşanının ətri gələndə şadlığımızdan ağlamaq istəyirəm... Bir şeydən də xoşum gəlir, günəbaxanlar çiçəkləyəndə, yağışdan islanmış üzüm bağlarımızın ətri Don boyunca ətrafi bürüyəndə, bunları elə dəlicəsinə və bütün qəlbimlə sevirəm ki... sən nə

¹ Çar Rustyasında hərbi-doniz donanması idarəsi və onun baş orqanları

dediyimi anlarsan... İndi isə fikrə gedirəm: olmaya biz bu kazakları aldadıb ələ salırıq? Məgər biz onları bu yola döndərmək istəyirdik?

– Sən nədən danışırsan? – deyər Listnitski ehtiyatla soruşdu.

Atarşikovun ağ köynəyinin yaxalığı altında boynu, yeniyetmə boynu kimi xoş halda qaralırdı. Göz qapağının göyümsov çevrəsi darçını xalı üzərinə ağır-ağır sallanmışdı, yandan baxanda yarıya qədər yumulmuş bir gözlünün nom işıltısı görünürdü.

– Fikirləşirəm ki, bunlar kazaklara lazımdırımı?

– Onlara bu lazım deyilsə, bəs ne lazımdır?

– Bilmirəm... Bəs onlar niyə elliklə bizdən uzaqlaşarlar? Elə bil inqilab bizi qoyunlara və keçilərə ayırmışdır, mənafelelerimiz, deyə-sən bir-birinə uyğun gəlir.

– Bilirəmmi nə var, – deyər Listnitski ehtiyatla sözə başladı, – burada fərq hadisələrin başqa-başqa şəkildə qavranılmasındadır. Biz onlara nisbətən xeyli mədəniyyət, bu və ya başqa bir faktı tənqidi şəkildə qiymətləndirməyi bacarıyıq, amma onlarda hər şey ibtidaidir, sadədir. Bolşeviklər onların beyinlərinə belə bir etiqad yeridirlər ki, müharibəyə son verilməlidir, daha doğrusu, onu vətəndaş müharibəsinə çevirmək lazımdır. Onlar kazakları qızıdırıb bizim öleyhimizə qaldırırlar, kazaklar da yorulduqlarından indi insani duyğulardan çox heyvani duyğularla yaşayırlar; bizdə olan yüksək və möhkəm mənəvi hisslər – vətən qarşısında vəzifə və məsuliyyət kimi duyğular onlarda yoxdur; belə olduqda isə tamamilə aydındır ki, bolşeviklər əlverişli zəmin kimi bundan istifadə edirlər. Onların nəzərində vətən nə deməkdir? Nə olursa-olsun, hər halda, bu onlar üçün mücərrəd bir anlayışdır. Onlar belə düşünlər: “Don Qoşunu ölkəsi cəbhədən xeyli uzaqdadır, almanlar oraya gedib çıxma bilməzlər”. Bütün fəlakət də elə burasındadır. Bu müharibə, vətəndaş müharibəsinə çevrilərsə, nə kimi nəticələr verə biləcəyini onlara düzgün başa salmaq lazımdır.

Listnitski danışırdı, amma instinktiv olaraq hiss edirdi ki, sözləri qarşısındakı adamın beyninə girmir; bu səbəbə görə də Atarşikov qəlbinin ən gizli guşəsində nələy duyub-düşündüyünü açıb ona söyləməyəcəkdi.

Elə bu cür də oldu: Atarşikov dodaqcu yavaşca nə isə mızıldandı, xeyli vaxt dinməzəcə oturdu, Listnitski susmuş qulluq yolda-

sının fikrindən nələy keçdiyini öyrənməyə çalışdısa da, bir nəticə əldə edə bilmədi.

Listnitski təəssüflə belə düşündü: “Gərək sözünü axıra qədər deməyə ona imkan verəydi...”

Atarşikov Listnitskiyə “gəcən xeyrə qalsın” dedi və bir kəlmə də olsun başqa söz söyləmədən çıxıb getdi. O, bir dəqiqəliyə səmimi söhbət etmək istədi, həminin gizli saxladığı daxili aləminin pərdəsini azacıq qaldırdı və həmin pərdəni təzədən aşağı saldı.

Başqasının məhrəməni düşüncə və duyğularının nədən ibarət olduğunu öyrənmə bilməməsi Listnitskini dıxor etdi. O, gözlərini gərgin halda bomboz, pambıq kimi yumşaq zülmətə zilləyərkək, bir az uzandı, papiros çəkdi və birdən-birə Aksinya məzuniyyətdə olduğu günlər, onunla keçirdiyi xoş saatlar yadına düşdü. Düşüncələr və bir zamanlar həyatda ona yaxınlıq etmiş qadınlar haqqında təsadüfi, qırıq-qırıq xatirələr Listnitskini sakitləşdirdi. O yuxuya getdi.

XII

Listnitskinin bölüyündə Bukanovskaya stanitsasından İvan Laqutin adlı bir kazak var idi. İlk seçkilər keçirildikdə Laqutin polk-un hərbi-inqilab komitəsinə üzv seçilmişdi, polk Petroqrada gələn kimi o, heç bir cəhətdən özünü göstərməmişdi, lakin vızvod komandiri iyulun axırlarında Listnitskiyə xəbər verdi ki, Laqutin Petroqrada fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin hərbi bölməsinin iclaslarına gedir, həm də yəqin Sovetlə əlaqədardır, çünki öz vızvodunun kazakları ilə tez-tez müəahibələr aparıldığı və onlara mənfə təsir göstərdiyi müşahidə edilmişdir. Bölükdə iki dəfə qarovula getmək və kəşfiyyata çıxmaq əmrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmışdılar. Vızvod komandiri bu hadisələri Laqutinın kazaklara mənfə təsirinin noticəsi hesab edirdi.

Listnitski bu qərara gəldi ki, O, Laqutini mümkün qədər yaxından tanımalı, onun kim olduğunu öyrənməlidir. Kazakı yanına çağırtdırıb onunla açıq danışısaydı, bu, axmaqlıq olardı, həm də ehtiyatsızlıq adlandırılı bilərdi, buna görə də Listnitski gözleməyi qərara aldı. Tezliklə əlinə fürsət düşdü. İyulun axırlarında üçüncü

vzvod tapşırığa əsasən gecə Putilov zavodu yaxınlığındakı küçələrdə keçik çəkməli idi.

Listnitski vzvod komandirinə qabaqcadan bildirdi:

– Mən kazaklarla gedəcəyəm. Deyin mənim qara atımı yohər-ləsinlər.

Listnitski özü dediyi kimi “hər ehtimala qarşı” iki at saxlayırdı. O, növbətinin yardımı ilə paltarını geyindi, həyəət çıxdı. Vzvod artıq atlanmışdı. Sisi, tək-tək lampa işığı gələn qaranlıqda bir neçə küçədən keçdilər. Listnitski atını qosdon yavaş sürdü, arxadan Laqutini səslədi. Laqutin görkəmsiz atının başını geriyyə çevirərək sürdü, Listnitskiyə yaxınlaşdı, ömrə müntəzir vəziyyətdə ona yanakı baxdı.

Listnitski soruşdu:

– Komitənidə təzə nələr var?

– Heç nə yoxdur.

– Laqutin, son hansı stantsiadansan?

– Bukanovskayadan.

– Hansı xutordan?

– Mityaginsk xutorundan.

İndi onlar atlarını yanaşı sürürdülər. Listnitski fənor işığında kazakın saqqal basmış üzünə çöpəki nəzər salırdı. Laqutinın hamar daranmış saçları furajkası altından görünürdü, koppuş yanaqların-dakı balaca saqqalı bir çəngə yuna oxşayırdı, tamam hiyləgər, ağıllı gözləri xeyli dərində, çatma qaşlarının altında gizlənmişdi.

“Görkəmindən sadə, qəmgin adamdır, amma kim bilir, qəl-bində nələr var? Yəqin köhnə üsuli-idarə ilə etdiyini kimi, mənə də nifrət edir...” – deyərək Listnitski fikirləşdi.

– Evlənmiş?

– Bəli, evliyəm. Arvadım və iki uşağım var.

– Təsərrüfatın?

– Bizdə nə təsərrüfat ola bilər? – deyərək Laqutin təəssüf hissi duyulan istehza ilə cavab verdi: – Bir növ keçinirik. Kazak öküzə hamballıq edir, öküz də kazaka. Ömrümüz-günümüz bu qayda keçir... – Bir az fikirləşdikdən sonra sət sət səsle əlavə etdi: – Bizim torpaqlar başdan-başa qumsallıqdır.

Listnitski bir vaxt Sebryakova stansiyasına gedərkən Buka-novskaya stantsiasından keçmişdi. O homin xaraba, böyük yoldan

xeyli qıraqda salınmış, cənubunda ucsuz-bucaqsız hamar biçənək olan, böyürlərindən şıltaq Xopra çayının əyri-üyrü qolları axan sta-nitsanı dərhal xatırladı. O zaman Yelanskaya hüdudundan, on iki verst kənardan, bir yaldan baxanda arın yerində öləri də olsa, bağ-lar salındığını, kilsənin uca zəng qülləsinin ağ uçqu başını görmüşdü.

– Torpağımız qumludur, – deyərək Laqutin köksünü ötürdü.

– Ehtimal ki, evə getmək istədin, hə?

– Əlbəttə, cənaib yasavul! Söz yox ki, tezliklə evə qayıtmağı arzulayırdım. Mühəribə illərində azmi ehtiyac və sıxıntı çəkmişəm?

– Amma qardaş, inanma ki, bu tezliklə evə qayıda biləcəksiniz.

– Qayıdacağıq.

– Axı mühəribə hələ qurtarmamışdır?

– Tezliklə qurtarar. Tezliklə evə gedəcəyik, – deyərək Laqutin inad edirdi.

– Hələ bir-birimizlə də dava etməli olacağıq. Sən nə fikirdəsan?

Gözlərini yohərin qaşına zilləmiş Laqutin başını qaldırmadı, bir qədər susduqdan sonra soruşdu:

– Kiminlə vuruşacağıq ki?

– Vuruşmağa adam tapılacaqdır... Məsələn, bolşeviklərlə.

Laqutin bu dəfə də xeyli dinnədi, elə bil at dımağı altından mün-təzəm çıxan tappılıtdan mürgüləyirdi. Üç dəqiqə qədər dinnəzəcə yol getdilər. Laqutin, sözlərini kəlmə-kəlmə deyərək dilləndi:

– Onlarla şərqli malımız yoxdur.

– Bəs torpaq məsələsi necə?

– Torpaq hamıya çatar.

– Sən bilirsənmi bolşeviklər nəyə cəhd edirlər?

– Ordan-burdan bir az eşitmişəm...

– Bəs bolşeviklər torpaqlarımızı əlimizdən almaq məqsədi ilə, kazakları əsarət altına almaq məqsədi ilə üstümüza yerləşəndə, sənə biz neyləməliyik? Axı sən almanlara qarşı vuruşmusan, vətəni müdafiə etməmişən?

– Almanlar başqa məsələdir.

– Bəs bolşeviklər?

– Belədir, cənaib yasavul, – deyərək Laqutin, cəsarətlən-diyi üçün dilləndi və başını qaldırdı, inadla Listnitskinin baxışlarını axtarmağa başladı, – bolşeviklər mənim olan-qalan əzca torpağımı olımdan almazlar. Mənim vur-tut elə birçə pay torpağım var.

mənim torpağım onlara lazım deyil... Amma misal üçün, ancaq açıqlanmayı, sizin atanız torpağı on min desyatindir!..

– On min deyil, dörd min desyatindir...

– Fərqi yoxdur, qoy dörd min olsun, məgər bu az torpaqdır? Soruşmaq lazımdır ki, bu nə cür qayda-qanundur? Bütün Rusiyanı götürsək, ölkədə sizin atanız kimiləri olduqca çoxdur. Həm də belə mülahizə edin ki, cənab yasavul, ağzı olan hər kəs bir parça çörək istəyir. Siz də yemək istəyirsiniz, başqa adamlar da yemək istəyirlər. Görək ki, yalnız bir qaraçı madyanı yeməz dolanmağa öyrətmək istəyirmiş. Amma fağır heyvan yeməzliyə öyrəşmiş, öyrəşmiş, onuncu gün isə ömrünü bağışlayıb gəbərmişdir... Çarın dövründə qaydalar ədalətsiz idi, kəşiblərin güzəranı isə lap dözülməz idi... Sizin atanıza, yağlı kökə kimi, kəşib dörd min desyatın torpaq vermişlər, halbuki onun iki qarnı yoxdur, bizim kimi, adı insanlar kimi birca qarnı var. Əlbəttə, xalqın bu halına adamın ürəyi yanır!.. Bolşevikləri deyirsinizsə, onlar hədəfi düzgün tapmışlar, amma siz deyirsiniz ki, biz onlarla vuruşmalı olacağıq...

Listnitski onu gizli bir həyəcanla dinləyirdi. Söhbət axıra çatanda anlamağa başladı ki, Laqutin dediklərini rədd edəcək hər hansı bir dəlili irəli sürməyə qadir deyildir; hiss əlyirdi ki, bu kazak sadə və çox aydın sübutlar gətirməklə onu divara dirəmişdir; Listnitski özünü itirmişdi, qəzəblənirdi, çünki möhkəm surətdə gizli saxladığı bir şey – dərk etdiyi öz haqsızlığı alt-üst olmuşdu.

– Olmaya, sən də bolşeviksən?

– Burada adın əhəmiyyəti yoxdur... – deyərək Laqutin istehza ilə, sözləri uzada-uzada cavab verdi. – Məsələ adda deyil, höqiqətdədir. Xalqa höqiqət lazımdır, amma hamı onu gizlədir, qazıb yerə basdırır. Deyildiyinə görə o çoxdan ölmüşdür.

– Deməli, deputatlar Sovetindən olan bolşeviklər sənə beyninə belə şeylər doldururlar... Görünür, onlarla dostlaşmağın hədəf getməmişdir...

– Eh, cənab yasavul, bizləri, dözümlü insanları həyat özü öyrətməmişdir, bolşeviklər ancaq fitilə od vururlar...

– Sən, gəl, bu cəfəngiyyəti boşla! Burada lağlağılıq eləməyin mənası yoxdur! – deyərək Listnitski açıqlandı. – Sualıma cavab ver: sən indicə mənə atama verilməmiş torpaqdan, ümumiyyətlə mülkədar torpaqlarından danışdın, axı bu ki, xüsusi mülkiyyətdir. Fərz

eləsək ki, sənə iki köynəyin var, mənə isə heç bir dənəsi də yoxdur, sənə, mən neyləməliyəm, tutub sənə köynəyini əlindən almalıyam?

Listnitski görmürdü, ancaq səsinə başa düşürdü ki, Laqutin gülümsəyir.

– Artıq köynəyimi mən özüm sənə verərəm. Həm də yeri gələndə, cəbhədə artıq köynəyimi yox, oynimdəki yeganə köynəyi də vermişəm, şinelimi lüt bədənimə geymişəm, amma torpaq məsələsində heç kəs allanmır...

– Sən olmaya torpaqdan doymamısan? Torpağın çatışmır? – deyərək Listnitski bağırdı.

Rəngi ağappaq ağarmış Laqutin həyəcanından boğula-boğula, demək olar ki, qışırırdı:

– Sən elə zənn edirsən ki, mən ancaq öz dərdimi çəkirəm? Polşada olmuşuq, orada insanlar nə cür yaşayırlar? Görmüsən, ya yox? Bəs ətrafımızdakı kəndlilər necə yaşayırlar?.. Mən görmüşəm! Adamın ürəyindən qara qanlar axır. Sənə, mənə onlara yazıq gəlir? Mən, bəlkə də, həmin polyakın dərdini çəkməkdən divanə olmuşam, onun bir ovuc torpaqla necə dolandığı adamı dəhşətə gətirir.

Listnitski ona nə isə tutarlı bir söz demək istədi, lakin bu zaman Putilov zavodunun zorba boz binaları tərəfindən "Tutun!" – deyərək qulaqbatırıcı qışırıq eşidildi. Süvarilər atları gurultu ilə səyirdib yeri titrətdilər, bir güllə saqqıldadı. Listnitski qamçını yelləyib atını çaparaq sürdü.

Laqutinlə birlikdə yolaıncına toplanmış vızoda eyni vaxtda çatdı. Qılıncları cingildəyən kazaklar atdan düşürdülər, onların ortasında yaxaladıqları bir adam çapalayırdı.

Listnitski atını düz izdihamin arasına sürərək bağırdı:

– Nə var? Nə olmuşdur?

– Bir əclaf daş atmışdır.

– Daşı atıb qaçmışdır.

– Arjanov, onu əzişdir!

– Aha, köpek oğlu! Bizimlə daşatdı-qaçdı oynayırsan?

Vızod uryadniki Arjanov yəhərdən aşağıya sallanaraq balaca boylu, qara köynəyi üstündən qayıışı bağlamamış bir kişini yaxasından tutub saxlamışdı.

Atdan düşmüş üç kazak da onun qollarını dala bururdu.

Ağlı başından çıxmış Listnitski çığırdı:

– Sən kimsən?

Yaxalanmış kişi başını qaldırdı; onun üzü sapsarı saralmışdı, ayılmış, bir-birinə kip qısılmış dodaqları törpənirdi.

– Sən kimsən? – deyö Listnitski sualını təkrar etdi. – Adamlara daş atırsan, alçaq? Hə? Dillənmirsən? Arjanov...

Arjanov sıçrayıb yohərdən düşdü, kişinin yaxasını boşladı, gen-dən qolaylanıb onun üzünə bir sillo ilişdirdi.

Listnitski atının başını geriyyə çevirərək kazaklara ömr etdi.

– Döyün onu!

Atdan düşmüş kazaklardan üçü və ya dördü qollarından bağlanmış kişini yerə yıxıb, qamçıları işə saldılar. Laqutin yohərdən yerə tullandı, Listnitskinin yanına gəldi:

– Cənab yasavul!.. Siz nə edirsiniz?.. Cənab yasavul! – O, kəlbətin kimi möhkəm, lakin uçunan barmaqları ilə Listnitskinin dizlərindən yapışıb çığırdı: – Belə eləmək olmaz!.. Axı o insandır! Siz nə edirsiniz?

Listnitski atının cilovunu dartışdırır, dınmirdi. Laqutin kazaklara tərəf cürdü, Arjanovun belindən köndələnəyə yapışdı, büdreyə-büdreyə, qılınca ayaqlarına dolaşa-dolaşa onu dartıb qırağa çəkmək istədi. Arjanov işə müqavimat göstərərək donquldanırdı:

– Ona çox da canın yanmasın! Qızışma! O bizə daş atacaq, biz də durub tamaşa edəcəyik?.. Burax!.. Sonə deyirlər, xoşluqla burax!

Kazaklardan biri belini əyib tufəngini çiyindən çıxartdı, dibçoyu ilə yerə uzadılmış adamın yumşaq yerini döyöcləməyə başladı. Bir dəqiqədən sonra zil, heyvan çığırtısını andıran müdhış bir qış-qırıq küçəni başına aldı.

Sonra bir neçə saniyə sakitlik oldu, yenə döyülən səsi eşidildi, amma bu dəfə səsi yavaşmış, ağrıdan sıızılıtlı idi, endirilən hər zərbədən sonra xırıltıya çevrilir, bunun ardınca da qısa bağırçı eşidilirdi:

– Alçaqlar!.. Əks-inqilabçılar!.. Döyün! O-ox!.. A-a-a-a.

Fasilələrlə endirilən zərbələrin səsi gəlirdi: Hih! Hih! Hih!

Laqutin yüyürə-yüyürə Listnitskinin yanına gəldi; onun dizini yaxından bərk-bərk qucaqladı, yohərinin böyrünü dirnaqları ilə cırmaqqlayaraq boğula-boğula yalvardı:

– Rəhm elə!

– Çəkil!

– Yasavul!.. Listnitski!.. Eşidirsənmi? Sən buna cavab verməli olacaqsan!

– Mən səni heç it də hesab eləmirəm! – deyö Listnitski fısıldadı və atı Laqutinün üstünə döhmörlədi.

– Qardaşlar! – deyö Laqutin kənarə durmuş kazakların yanına qaça-qaça qışqırdı. – Mən polk inqilab komitəsinin üzvüyəm... Mən sizə ömr ediorəm; bu adamı ölümdən xilas edin!.. Etməseniz, etməsəniz, məsuliyyəyə alınacaqsınız!.. İndi köhnə zaman deyil!..

Listnitski qəzəbindən ağlıni itirdi, gözələrinə qaralıq çökdü. Atın iki qulaqları arasına bir qamçı ilişdirdi, atı Laqutinün üstünə sürdü. Naqanın tufəng yağrı hopmuş, donuq lüləsini onun üzünə dirəyib, dəlicəsinə çığırdı:

– Səsinə kə-əs, xain! Bolşevik! Güllələrlə!

O, güc-bələ özüni ələ aldı, barmağıni tapançanın tətiiyindən araladı, atını şahə qaldırdı, çaparaq uzaqlaşdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra üç kazak da onun ardınca yola düşdü. Arjanov ilə Lapinin atları arasında köynəyi islanmış, bədəninə yapışmış bir adam da addım atmadan sürünürdü. Kazaklar iki tərəfdən onun qoluna girmişdilər, adam sakitcə yırğalanır, ayaqları daşlara sürtünürdü. Onun qanlı başı, qalxmış iti çiyinlərinin arasından geri sallanıb yırğalanır, ağarmış çənəsi dik dururdu. Üçüncü kazak bir az aralı gəlirdi. O, fənarin işıqlandırığı küçənin tınındə arabaçı durduğunu gördü. Üzəngiyə qalxaraq, atını arabaçıya tərəf çapdı. Ona müxtəsərcə nə işə dedi, qamçısı ilə məmnun halda çəkməsinin boğazını şappıldatdı. Arabaçı itəatlə tələsik arabanı küçənin ortasında dayanmış Arjanov ilə Lapinin atı arasında yarına sürdü.

Ertəsi gün yuxudan oyandıqda Listnitski başə düşdü ki, dünən böyük, düzəldilməsi mümkün olmayan bir səhvə yol vermişdir. Dodaqlarını çeynəyərək kazaklara daş atmış kişinin döyülməsi səhnəsinə, onunla Laqutin arasında baş vermiş hadisəni xatırladı. Üz-gözü qırışdı. Fikrə gedib öskürdü. Paltarını geyinərəkən düşündürdü ki, polkun inqilab komitəsi ilə münasibəti korlamamaq üçün, o, hələ Laqutinə toxunmamalı, münasib məqamı gözələməli idi; onun Laqutinlə dünənki toqquşması, hadisəni gözü ilə görmüş kazakların yadından tamamilə çixandan sonra Laqutini yavaşca aradan qaldırmalıdır.

“Kazaklarla yaman da dostlaşdın...” – deyər Listnitski özünə tonu edir, bir neçə gün baş vermiş hadisənin xoşagəlməz təsirindən qurtara bilmirdi.

Avqustun övvəllərində, günəşli və xoş günlərdən birində Listnitski Atarşikovla birlikdə şəhərə gozməyə çıxdı. Zabitlər müşavirəyə toplaşdığı gün onlar səhəbat eləmiş, amma əməlli-başlı dərcləşməmişdilər; o gündən bəri bu anlaşılmazlığı həll edəcək elə bir hadisə olmamışdı. Atarşikov sirverməz adam idi, özlüyündə nələr isə düşünür, amma bunları danışmırdı; Listnitski onu döno-döno açıq danışmağa təhrik edirdisə də, Atarşikov, adətən insanların əksəriyyətində olduğu kimi, müəyyən pərdə ilə örtünür, həqiqi simasını yabançı gözlərdən gizlədirdi. Listnitskiyə həmişə elə gəlirdi ki, insanlarla ünsiyyət saxlərkən, adam qarşısındakının zahiri görkəmi arxasında ikinci, bəzən heç aşkara çıxmayan digər bir sifət olduğunu hiss edir. Listnitskiyə belə bir möhkəm inam yaranmışdı ki, hər hansı bir şəxsin zahiri örtüsünü götürüb kənara tullasan, görəcəksən ki, onun saf, çılpaq, heç bir boya götürməyən əsl özüyü qalır. Buna görə də o, müxtəlif adamlardakı qabalıq, sərtlik, qorxmazlıq, arxayınlıq, sırtıqlıq, şadlıq arxasında nələr gizləndiyini bilmək üçün sinov gəlirdi. İndiki halda isə o, Atarşikov barədə fikirləşdikdə, təxminən belə mülahizə edirdi ki, Atarşikov meydana çıxması ziddiyyətlərdən çıxış yolu axtarır, çox güman kazakların arzularını bolşeviklərin ideyaları ilə uyğunlaşdırmağa çalışır və yaqin, əzab çəkir. Ağına belə bir mülahizə gəlməsi Listnitskini Atarşikovla yaxınlaşmaq cəhdindən çəkinməyə, ondan kənar gozməyə vadar etdi.

Onlar Neva prospekti ilə gedir, bir-birinə hərdən bir əhəmiyyətətsiz cümlələr deyirdilər.

Listnitski gözləri ilə restoranın qapısına işarə edib dedi:

– Gedək bir şey yeyəkmi?

– Etiraz etmirəm, – deyər Atarşikov razı oldu.

Onlar qapıdan içəri girdilər, amma dayandılar, möyüs olub döyükdülər: boş stol yox idi. Atarşikov geri dönüb getmək istəyirdi ki, pəncərə qabağında iki xanımla birlikdə balaca stol dalında oturmuş, zabitlər gələndə onlara göz qoymuş paltarı yaraşlıq bir ağa ayağa qalxdı, şapkasını nəzakətə çıxardı onlara yaxınlaşdı:

– Əfv edərsiniz! Bizim stolda əyləşməyə meyliniz varmı? Biz gedirik. – Kişi gülümsünür, papiros çəkməkdən saralmış səyrək diş-

lərini çərdirdi; işarə ilə onları boş yeri tutmağa dəvət edirdi. – Cənab zabitlərə hörmət etdiyimə çox şadam. Siz bizim iftixarımsınız.

Stolun dalında əyləşmiş xanımlar da qalxdılar. Biri, ucaboy və qarashın xanım saçını düzəldirdi, o biri, nisbətən cavan olan xanım da, çətirini oynada-oynada onu gözləyirdi.

Zabitlər, stolu onların istifadəsinə verməmiş ağaya təşəkkür etdilər, pəncərə qabağına keçdilər. Bayırdan içəriyə, pərdələrin arasından süfrənin üstünə qırıq, iynə kimi uzun sarı işıqlar sancılırdı. Balaca stolların üstünə qoyulmuş çiçəklərin gözəl ötri xörəklərin iyi arasında itib-batırdı.

Listnitski buzlu doqrama gətirilməsini xahiş etdi, xörək gətirilməyəcək vaxdan bəzəkli sarımtul yerik gülünün bir saplağını çıxardıb onu didişirməyə başladı. Atarşikov tərlı almasını yaylıqlı ilə sildi, aşıya zillənməş, tez-tez kirpik çalan gözləri ilə qıraqdakı stolun bir ayağına düşən oynaq günəş şüalarına baxdı.

Onlar xörəklərini yeyib hələ qurtarmamışdılar ki, iki zabit ucdan danışa-danışa restorana girdi.

Qabaqdakı zabit gözləri ilə boş stol axtararkən, günəşdən yanib qaralmış, hamarlaşmış üzünü Listnitski tərəfə çevirdi. Onun qara çəp gözlərində şadlıq qığılcımları parladı:

– Listnitski! Sənsənmi?.. – deyər o inamla, azacıq belə çəkinmədən səslədi və Listnitskiyə tərəf yönəldi.

Onun qara bıqları altında dişləri sədəf kimi parlayırdı. Listnitski yasavul Kalmıkovu tanıdı, onun ardınca da Çubov yaxınlaşdı. Onlar bir-birinin əlini möhkəm sıxdılar. Listnitski keçmiş qulluq yoldaşlarını Atarşikovla tanış etdikdən sonra soruşdu:

– Siz hara, bura hara?

Kalmıkov bıqlarını eşdi, başı ilə arxa tərəfə işarə etdi, ətrafına döyükdükdən sonra dedi:

– Bura e zam edilmişik. Sonra deyərəm. Sən öz barəndə söhbət elə. On dördüncü polkda güzəranın necədir?

...Onlar birlikdə eşiyə çıxdılar. Kalmıkov ilə Listnitski bir qədər ayaq saxladılar, birinci döngəyə buruldular və yarım saatdan sonra, şəhərin gur yerindən uzaqlaşdıqda, yavaşca danışa-danışa, ətrafa ehtiyatla göz gozdirdi-gəzdirdi getdilər.

– Bizim Üçüncü korpus Rumıniya cəbhəsində ehtiyatda saxlanmışdır. – deyər Kalmıkov həvəsə nəql edirdi. – Təxminən on gün

bundan əvvəl polk komandirindən belə bir əmr aldı: "Bölgüyü təhvil ver, yüzbaşı Çubovla birlikdə diviziya qərargahının sərəncamına yola düş". Çox gözəl. Təhvil verdim. Diviziya qərargahına gəldik. Əməliyyat şübhəsində işləyən polkovnik M., sən onu tanıyırsan, açıq-aşkar mənə bildirdi ki, sən dərhal general Krmovun yanına gətməlisən. Çubovla korpus qərargahına yola düşdük. Krmov mənə qəbul elədi, zabitlərdən kimlərin onun yanına göndərilənlərindən xatircəm adam kimi mənə dedi: "Hakimiyyət başında elə adamlar durmuşlar ki, onlar şüurlu surətdə ölkəni fəlakətli bir uçuruma doğru sürükləyirlər, odur ki, hökumət başçıları başqaları ilə əvəz etmək, ehtimal ki, hətta Müvəqqəti hökuməti hərbi diktatura ilə əvəz etmək lazımdır". O buna layiq namizəd kimi Kornilovun adını çəkdi, sonra mənə Petroqrada yola düşməyi, Zabitlər İttifaqı Baş Komitəsinin sərəncamına gətməyi təklif etdi. İndi burada bir neçə yüz etibarlı zabitdən ibarət güclü dəstə var. Sən bizim rolumuzun nədən ibarət olduğunu anlayırsan? Zabitlər İttifaqı Baş Komitəsi bizim kazak qoşunları Soveti ilə əlaqədar surətdə işləyir, qovşaq stansiyalarda və divizionlarda zərbə batalyonları təşkil edir. Yaxın bir zamanda kara gələ biləcək hər şey...

– Axırı necə olacaq? Sən nə fikirdəsan?

– Qərribə adamsınız! Doğrudanmı, burada yaşaya-yaşaya vəziyyəti özünüzdən aydınlaşdırma bilməmişiniz? Heç şübhə yoxdur ki, hökumət çevrilişi olacaqdır, Kornilov hakimiyyət başına keçəcəkdir. Axı ordu dağ kimi onun dalında durmuşdur. Bizimkilər orada oturub belə fikirləşirlər: meydanda eyni əhəmiyyətə malik iki qüvvə var – biri Kornilov, digəri bolşeviklər. Kerenski qalib iki od arasında, onu ya Kornilov, ya da bolşeviklər məhv edəcəkdir. İndi ki, belədir, qoy gətsin, hələlik Alisanın¹ yatağında yatıb dinləlsin. O bir saatlıq xəlifədir. – Kalmikov susdu, fikrə gətdi, qılıncının qotazını oynada-oynada dedi: – Bizə gəldikdə, şahmat taxtasında piyada kimi bir şeyik, piyadalar da oyunçunun onları hara aparacağını bilməzlər... Məsələn, mən özüm ali baş komandan qərargahında nələrdə olduğumu təsəvvür edə bilmirəm. Yalnız bunu bilirəm ki, generallarımızın – Kornilovun, Lukomskinin, Roma-

¹ Alisa – Aleksandra Fyodorovna (ora gedənə kimi şahzadə xanım Alisa Hensenskaya), II Nikolayın arvadı.

novskinin, Krmovun, Denikinin, Kaledinin, Erdelinin və bir çox başqalarının arasında nə isə gizli əlaqə, saziş vardır...

Listnitski gətdikcə addımlarını yeyin ataraq soruşdu:

- Ancaq ordu... ordu bütünlüklə Kornilovun ardınca gedəcəkmiz?
- Əsgərlər, əlbəttə ki, gətməyəcəklər. Onları biz aparacağıq.
- Bundan xəbər varmı ki, Kerenski, sol partiyaların təzyiqi altında Ali baş komandanı dəyişdirmək istəyir?
- Buna cəsarət edə bilməz! Onu günü sabah diz çökməyə vadar edərlər. Zabitlər İttifaqının Baş Komitəsi bu məsələ haqqında rəyini Kerenskiyə çox qəti bildirmişdir.

Listnitski gülümsünərək dedi:

– Dünən kazak qoşunları ittifaqı Soveti onun yanına nümayəndələr göndərmişdi. Nümayəndələr bildirdilər ki, kazaklar Kornilovun dəyişdirilməsinə qəti yol verməzlər. Bilirsən bunun cavabında o nə demişdir: "Bu, böhtandır. Müvəqqəti hökumət qətiyyətlə belə bir tədbir görmək fikrində deyildir". Bir yandan ictimaiyyəti sakitləşdirir, digər tərəfdən, fahişə kimi Sovetlərin icraiyyə komitəsinin üzünə gülür.

Kalmikov yeriyə-yeriyə zabit dəftərçəsini çıxartdı, hündürdən oxudu:

"İctimai xadimlərin müşavirəsi sizi, rus ordusunun Ali rəhbərini salamlayır. Müşavirə bildirir ki, sizin ordu arasında və Rusiyadakı nüfuzunuzun qırılmasına doğru yönəlmiş hər hansı bir qəsdinə nəzər hesab edir və bu məsələdə zabitlərlə, Georgi ordeni almış qəhrəmanlarla, kazaklarla həmrəydir. Ağır imtahan saatları yetişdiyi zaman Rusiyanın bütün zəkali adamları sizə ümid və inamla göz dikmişdir. Qüvvətli ordunu təzədən dirçəltmək, Rusiyanı xilas etmək kimi böyük şücaətdə Allah sizə kömək olsun! Rodzyanko". Mənə elə gəlir ki, aydındır? Kornilovun işdən götürülməsi barədə heç bir şübhə ola bilməz... Hə, yeri gəlmişkən, sən dünən onun necə gəldiyini gördünmü?

– Mən Sarskoye Selodan gəcə gəlmişəm.

Kalmikov gülümsündü, yan-yana müntəzəm düzülmiş dişləri ağardı, sağlam çəhrayı damağı görsəndi. Onun ensiz gözlləri büzüşdü, gözllərinin kənarında çoxlu, hörümçək torunun telləri kimi incə qırıqlar əmələ gəldi.

– Qiyamət idi! Tökələrdən¹ ibarət bir eskadron keşikçi var idi. Avtomobillərə pulemyotlar qoyulmuşdu. Elə bu halda da Qış Sara-yına getdilər. Bu, olduqca aydın xəbərdarlıqdır... Ha-ha-ha. Son görək başlarında şələ papaq olan bu tökələri göröydün. Ah, onlara baxmağına dəyər! Orijinal təsir bağışlayırlar.

Zabitlər şəhərin Moskovsko-Narvski rayonunda xeyli gözəndən sonra ayrıldılar. Ayrılarək Kalmikov Listnitskiyə dedi:

– Jenya, biz bir-birimizlə əlaqə saxlamağıq. Qorxulu zamanə yaxınlaşmaqdadır. Özünü möhkəm saxla, yoxsa yıxılırsan!

Sonra yarı dönüb, uzaqlaşan Listnitskinin dalınca qışqırdı:

– Bir söz yadımın çıxdı, sənə demədim. Bizim Merkulov yadındadır mı? O rossam?

– Hə, nə olub?

– Onu mayda öldürdülər.

– Ola bilməz!

– Həm də, gör, nə cür öldü, – təsadüfən. Heç belə sarsaq ölüm xəyalına gəlməz. Qumbara keşfiyyatçının ölində partladı, onun öz qolunu dirsoyınə qədr qopartdı, Merkulovu isə parça-parça elədi; onun içalatının bir qismi ilə qırıq-qırıq olmuş durbinindən başqa heç nə tapılmadı. Ölüm üç il ona rəhm elədi...

Kalmikov qışqıra-qışqıra yenə nə isə deyirdi, amma əsməyə başlamış külək boz toz dumanını göyə qaldırdı. Kalmikovun sözlərinin yalnız sonu eşidildi. Listnitski əlini yellətdi, hərdən bir dönüb dala baxa-baxa getdi.

XIII

Avqustun 6-da ali baş komandanlığın qərargah rəisi general Lukovski birinci qərargah komandanı general Romanovski vasitəsi ilə göndərilmiş bir əmr aldı. Həmin əmrdə göstərilirdi ki, 3-cü süvari korpusu Yerli diviziya ilə birlikdə Nevel-N.Sokolniki-Velikiye Luki rayonuna toplansın.

Çətin vəziyyətdə qalmış Lukovski soruşdu:

– Niyə bu rayona toplamaq? Axı bu hissələr Rumıniya cəbhəsinin ehtiyatındadır.

¹ Tırkə – türkmən qəbilələrindən birinin adıdır.

– Bilmirəm, Aleksandr Sergeyeviç. Mən sizə ali baş komandanın əmrini olduğu kimi çatdırıram.

– Siz bu əmrə nə zaman alınırsınız?

– Dünən. Gecə saat on birdə ali baş komandan mənə yanına çağırırdı və bu halda sənə məlumat verməyi mənə əmr etdi.

Romanovski pəncəsi üstə yeriyərək, pəncərə qabağında gəzişdi. Lukovski kabinətinə divarın yarısını tutmuş Orta Avropanın strateji xəritəsi qarşısında dayandı, xəritəni böyük diqqətlə nəzərdən keçirə-keçirə arxası Lukovskiyə çevrilmiş halda dedi:

– Gedin, özü ilə danışın, aydınlaşdırın... Bu saat öz otağındadır.

Lukovski stolun üstündəki kağızları yığışdırdı, kreslonu kənara itələdi, yaşa dolmuş kök hərbi qulluqçulara xas olan möhkəm addımlarla getdi. Qapıya çatdıqda o, Romanovskini qabağa buraxdı, ehtimal ki, öz düşüncələrinə dalaraq dedi:

– Doğrudur. Bəli.

Bu zaman Lukovski kabinətinə tanımadığı ucaboy, uzun ayaqlı bir polkovnik Kornilovun yanından çıxdı. O, ehtiramla yoldan kənara çəkildi, aşkarca axsaya-axsaya, şikəst olmuş çiyini gülcünc və dəhşətli bir şəkildə darta-darta koridorla yoluna davam etdi.

Kornilov, azca qabağa əyilərək, ovuclarını stola çəpəki söykəyib, onunla üz bəz oturmuş yaşlı zabitə dedi:

– ...Gözləmək lazım idi. Nə dediyimi başa düşdünüzmü? Pskova çatan kimi bu barədə mənə xəbər vermənizi rica edirəm. Gədə bilirsiniz.

Kornilov, qapı zabitin arxasınca bağlanana kimi gözlədi, sonra qırıraq, cəld hərəkətlə kresloya əyləşdi, o biri kreslonu Lukovski tərəfə itələyib soruşdu:

– Üçüncü korpusun göndərilməsi barədə sərəncamımı Romanovski sizə çatdırmışdır mı?

– Bəli. Mən də bu barədə sizinlə danışmağa gəlmişəm. Siz korpusu nə üçün məhz həmin rayona toplamağı lazım bilirsiniz?

Lukovski Kornilovun qarabığdayı sifətinə diqqətlə baxdı. Bu sifətin nə ifadə etdiyini anlamaq çətin idi, o, asiyalı siması kimi soyuq idi; burnundan, tükələri bir az seyrək sallaq bıığı altındakı hissiyyətsiz ağızına qədər yanaqlarında qırıqlar var idi. Simasının sərt, ciddi ifadəsini poza yalnız başından alınmış üstünə doğru uşaq saçını kimi sallanmış bir çəngə saçını idi.

Kornilov dirsoyini stola dayadı, balaca, quru olini çənosinə söykəyib, işim-işim işildayın monqol gözlerini qıydı, əlini Lukomskinin dizinə toxunduraraq, cavab verdi:

– Atlı qoşunlarımızı mən xüsusi olaraq, Şimal cəbhəsi xatiri üçün bir araya toplamaq istəmirəm, onları elə bir yerdə mərkəzləşdirmək fikrindəyəm ki, lazım olanda həmin yerdən Şimal və ya Qərb cəbhələrinə göndərmək asan olsun. Mənə elə gəlir ki, göstərilmiş rayon bu cür tələbi daha artıq təmin edir. Siz başqa fikirdəsiniz? Nə fikirdəsiniz?

Lukomski qeyri-müəyyən halda çiyinlərini çəkdi.

– Qərb cəbhəsi üçün təsvişi düşməyə heç bir əsas yoxdur. Süvarilərimizi Pskov ətrafına toplasaq daha yaxşı olar.

– Pskov ətrafına? – deyə Kornilov tamam irəli əyildi, üz-gözünü qırışdırıb, qanı qaçmış nazik dodaqlarını azacıq araladı, başını buladı. – Yox! Pskov ətrafı münasib yer deyildir.

Lukomski yorgun, qocalara xas ağır hərəkətlə ovuclarını kreslonun qolları üstünə qoydu, sözlərini ehtiyatla seçərək dedi:

– Lavr Georgiyeviç, mən dərhal bu haqda müvafiq sərəncam verərəm, ancaq məndə belə bir təsir yaranmışdır ki, siz nəyi isə məndən gizlədirsiniz... Süvari qoşunlarımızı bir araya toplamaq üçün münasib hesab elədiyiniz rayon, qoşunları Petroqraddın, yaxud Moskvanın üstünə yeritmək lazım gələrsə, əlbəttə, yaxşı yerdir, amma atlı qoşunların bu cür yerləşdirilməsinin Şimal cəbhəsini təmin edə bilməyəcəyi elə bundan da görünə bilər ki, atlıları oraya yollamaq çox çətin olacaqdır. Mən səhv etmirəmsə və siz, doğrudan da, nəyi isə məndən gizlədirsinizsə onda xahiş edirəm, ya məni cəbhəyə göndərin, ya da mülahizələrinizin nədən ibarət olduğunu açıq söyləyin. Qorargah rəisi o zaman öz yerində qala bilər ki, rəisi ona tamamilə inanmış olsun.

Kornilov başını aşağı saldı, müsahibinin sözlərinə gərgincəsinə qulaq verdi, iti gözləri ilə bunu sezmə bildi ki, Lukomskinin zahiri soyuq görənən simasında həyəcədən doğan güclə sezilən qızırtı var. Bir neçə saniyə fikrə getdikdən sonra cavab verdi:

– Doğru deyirsiniz. Mənim bəzi mülahizələrim var, amma mən bu haqda sizinlə hələ danışmamışam... Xahiş edirəm, süvarilərin yerlərinin dəyişdirilməsi barədə sərəncam verərsiniz, bir də Üçüncü korpus komandiri general Krımovu təcili olaraq buraya çağırtdıra-

sınız, sizinlə isə Petroqraddan qayıtdıqdan sonra oturub müfəssəl söhbət edərik. Mən sizdən, Aleksandr Sergeyeviç, inanm, heç bir şeyi gizlətmək istəmirəm, – Kornilov cümləsinin sonunu xüsusi bir abənglə dedi və cəld hərəkətlə döyülən qapıya tərəf çevrildi. **Buyurun!**

Qorargah nəzdində komissarın köməkçisi fon Vizin, bir də qısaboy, çalbaş bir general içəri girdilər. Lukomski ayağa durdu; gedərkən, fon Vizinin sualına Kornilovun verdiyi sət cavabı eşitdi:

– General Millerin işinə təzədən baxmaq üçün mənim indi vaxtım yoxdur. Nə?.. Bəli, mən gedirəm.

Lukomski Kornilovun yanından çıxandan sonra xeyli vaxt pəncərə qabağında dayandı. O, çallaşan saqqalının ucunu sigallayaraq, xəyala dalıb, bağda küləyin tərptədiyi şabalıd ağaclarının sıx yarpaqlarına, günəş şüalarının nura qərç etdiyi otların ləpələnməsinə tamaşa etdi.

Bir saatdan sonra 3-cü süvari korpusunun qorargahı Ali baş komandanlığın qorargahı rəisindən yerini dəyişməyə hazırlaşmaq barədə əmr aldı. Həmin gün şifrlı teleqramla, vaxtilə Kornilovun arzusuna görə 11-ci ordu komandanlığına təyin olunmaqdan imtina etmiş general Krımov təcili olaraq baş qorargaha çağırıldı.

Avqustun 9-da Kornilov bir eskadron tələlərin mühafizəsi altında xüsusi qatarla Petroqrada yola düşdü.

Ertəsi günü qorargahda şaytə yayıldı ki, Ali baş komandanlığın rəisindən götürülmüşdür, hətta həbs edilmişdir, amma ayın 11-də səhər Kornilov Mogilyova qayıtdı.

Səfərdən qayıdan kimi o, Lukomskini yanına dəvət etdi. O, teleqramları, yazılı məlumatları oxudu, balaca əlinin sarı-yaşıl nazik biləyinə aşkar bir ağartı verən süd küməg manjetini soliqə ilə düzəltdi, əlini yaxasına toxundurdu. Bu cəld və narahat hərəkətlər onun görünməmiş həyəcənin içində olduğunu göstərir.

– Onda yarımqıq qalmış söhbətimizi indi qurtara bilərik, – deyə o yavaşca dilləndi. – Mən, Üçüncü korpusu Petroqradda tərəfə götürməyə məni vadar edən və hələ açılıb sizə söyləmədiyim mülahizələrdən danışmaq istəyirəm. Bilirsinizmi, mən avqustun 3-də Petroqradda hökumət iclasında iştirak edəndə Kerenski ilə Savinkov mənə xəbərdarlıq etdilər ki, son xüsusilə vacib müdafiə məsələlərindən danışmamalısan, çünki, onların dediyinə görə, nazirlər

arasında etibarsız adamlar vardır. Mən, Ali baş komandan olduğum halda, hökumət qarşısında hesabat verdiyim bir zamanda, əməli planlarımızdan danışa bilmirəm; çünki dediklərimin bir neçə gündən sonra alman komandanlığına çatdırılmayacağına heç kas arxayın deyildir! Belə də hökumət olar? Bundan sonra mən bu hökumətin ölkəni xilas edəcəyinə inana bilərəmmi? – Kornilov sürətli, mötin yerləşlərə qəpiyə yaxınlaşıb, onu açarla bağladı, qayıtdıqdan sonra, stolun qabağında gözişə-gözişə həyəcanla dedi: – Fikirləşəndə ki, ölkəni bir para iradəsiz, murdar adamlar idarə edir, adam dılxor olur, yanib-yaxılır. Bu üzündən "hökumətini" fəaliyyətində rəhbər tutulmuş vasitələr nədir? İradəsizlik, ağzıboşluq, maymaqlıq, qətiyyətlik, əksər hallarda isə sadəcə rəzalət! Cernov¹ və başqaları kimi cənabların havadarlığı sayəsində bolşeviklər Kerenskini süpürüb kənara atacaqlar... Budur, Aleksandr Sergeyeviç, Rusiya indi belə bir vəziyyətdədir. Mən, sizə məlum olan prinsipləri işdə rəhbər tutaraq, vətənimizi yeni sarsıntılardan qorumaq istəyirəm. Mən Üçüncü atlı korpusunu yalnız və başlıca olaraq bu məqsədlə yaxına götürərəm ki, avqustun axırında o, Petroqrada yaxınlığında olsun, işdir, bolşeviklər üsyan qaldırsalar, vətən xainlərini lazımcına cəzalandıra bilək. Əməliyyata bilavasitə rəhbərliyi general Krımova həvalə edirəm. Mən buna əminəm ki, lazım gələrsə general Krımova heç nə fikirleşmədən bütün fəhlə və əsgər deputatları Soveti üzvlərini dar ağacından asacaqdır. Müvəqqəti hökumət... Hə, biz hələ baxarıq... Mən heç nə axtarmıram. Rusiyani xilas etmək... onu necə olursa-olsun, nəyin bahasına olursa-olsun, xilas etmək istəyirəm!..

Kornilov birdən-birə dayandı: Lukomskinin qarşısında durub kəskinliklə soruşdu:

– Mənim fikrimə, ölkə ilə ordunun gələcəyinin yalnız belə bir tədbirlə təmin ediləcəyinə siz də şübhəsinizmi? Siz axıra kimi mənimlə yoldaşlıq edəcəksinizmi?

Lukomski Kornilovun quru, qızgın əlini möhkəm, kövrəlmiş halda sıxıb ayağa qalxdı.

– Sizin fikrinizə tamamilə şübhəm! Axıra kimi yoldaşlıq edəcəyəm. Məsələni ətraflı düşünmək, götür-qoy etmək, sonra birdən zərbə endirmək lazımdır. Bunu mənə həvalə edin, Lavr Georgiyeviç.

– Planı mən hazırlamışam. Təfərrüatını polkovnik Lebedov ilə kapitan Rojenko tərtib edəcəklər. Axı siz, Aleksandr Sergeyeviç, boş deyilsiniz, işiniz başınızdan aşmışdır. Siz arxayın olun, hər şeyi müzakirə etməyə vaxt tapacağıq, lazım gələrsə, planda müvafiq dəyişikliklər də edəcəyik.

Baş qərargahda bu günlər qızdırmalı bir həyat hiss olunurdu. Hər gün Mogilyov qubernatorunun evinə cəbhələrin müxtəlif qüvvə hissələrinin bədənləri günəşdən yanib qaralmış, dodaqları küləkdən qaysaqlamış, üst köynəkləri toz-torpaq içində olan zabitlər gəlir, Zabitlər ittifaqı ilə kazak qoşunları ittifaqının yaxşı geyinmiş nümayəndələrinin ardı-arası kəsilmirdi; Donca, kazaklardan ilk dəfə təyin olunmuş Don Qoşun Vilayətinin atamanı Kaledin tərəfindən göndərilən çaparlar da gəlirdilər. Bir para mülki məmurlar da baş çəkirdilər. Fevralda yıxılmış qoca Rusiyani ayaq üstə qaldırmaqda Kornilova səmimi yardım etmək istəyənlərin hamısı gəlirdi, lakin bunların aralarında yaxın zamanda sel kimi qan axıdılacağına indidən duyan qana horis quzğunlar da var idi, ölkənin şah damarlarının tamamilə kəsiləcəyini qabaqcadan görənlər, mərkəz-məşhər qopanda fürsətdən istifadə edib, özləri üçün bir şey qopartmağa ümid bəsləyən cəllad və canavarlar da var idi. Qərargahda Dobrinskiyin, Zavoykonun, Aladinin adlarını tez-tez çəkirdilər. Bunlar baş komandanın yaxın adamları sayılırdılar. Baş qərargahda və Don Qoşunu səfər atamanının qərargahında adamlar bir-biri ilə xısnlaşırdılar ki, Kornilov bəzilərinə həddindən artıq inanır, buna görə də fərdaçılar arasında qalmışdır. Lakin eyni zamanda zabitlərin geniş dairələrində belə bir inam hakim idi ki, Kornilov Rusiyanın təzadən bərpa bayrağı olacaqdır. Mütləqiyyətin təzadən bərpa olunmasını ürəkdən arzu edənlər də hər tərəfdən axısbı bu bayraq altına yığışdılar.

Avqustun 13-də Kornilov Moskva Dövlət müşavirəsinə yola düşdü.

İsti, azca buludlu gün idi. Səma elə bil göyümsov alımından tökülmüşdü. Göyün ortasındakı yeganə bulud quzu yunu kimi yumşaq, ətəkləri yasağan rəngində idi. Buluddan düzlərə, reislərin üstü ilə şüftüyən qatara, saraldığı üçün əfsanəvi lələklərə bürünmüş meşəyə, uzaqlarda çevrəsi rəssam tablosundakı kimi aydın olan ağcaqayın ağaclarına, solğun çiçək donu geymiş torpağa bərkətli

¹ B. Cernov – eserlər partiyasının lideri

çəpəki yağış yağır, zərrələri göy qurşağının yeddi boyasından süzülüb gəlirdi.

Qatar getdikcə məkanları arxada buraxırdı. Parovozdan çıxan tüstü qatarnın bozumtul uzun ətəyi kimi sürünürdü. Vaqonun açıq pəncərəsi qabağında, üstü Georgi ordenləri ilə dolu, torpaq rəngli mundir geymiş balaca bir general durmuşdur. O, kömür kimi qara, çəp gözələrini qıyıb, başını pəncərədən eşiyə uzadır, onun, çoxdan günəşin qaraldığı üzünü, qara, aşağıya sallanmış bıqlarını yağışın isti damcları bol-bol isladır; külək uşaq saçı kimi alına sallanmış bir çəngə saçını geriye tərpedir, darayırdı.

XIV

Kornilovun Moskvaya gəlməsindən bir gün əvvəl yasavul Listnitski kazak qoşunları ittifaqı Sovetindən çox mühüm bir tapşırıqla oraya gəlmişdi. O gətirdiyi paketi kazak polkunun Moskvada olan qərargahına təhvil verdi, səhər Kornilovun gələcəyini eşitdi.

Günorta Listnitski şəhərin Aleksandrovski vağzalında idi. Gözləmə salonunda, birinci və ikinci dərəcəli bufetlərdə adam öldən tərpnəmək mümkün deyildi; yığışanların çoxu hərbi qulluqçular idi. Perronda Aleksandrovski hərbi məktəbi yunkerlərinin fəxri qarovul qoyulmuşdu, demiryol körpüsünü Moskvanın qadın öltüm batalyonu qoruyurdu. Gündüz saat üç radələrində qatar gəldi. Danışıqlar bir an içində kəsildi. Orkestr gurladı, səsi hər yanda dalğalandı, tappılı salan adamların ayaq səsləri eşidildi. Bərk basabas salmış izdiham Listnitskini qabağına qatdı, götürüb apardı; perronda Listnitski gördü ki, təkələr baş komandanın vaqonu yanında iki cərgə sıraya düzülür. Vaqonun təzəcə lak çəkilmiş böyrü ala-bula görünür, türkmənlərin tünd qırmızı xalalarının rəngi vaqonun böyründə əks olunurdu. Bir neçə hərbi qulluqçunun müşayiəti ilə vaqondan çıxmış Kornilov fəxri qarovulu, Georgi kavalərləri ittifaqının, ordu və donanma zabitləri ittifaqının, kazak qoşunları ittifaqı Sovetinin nümayəndə heyətlərini nəzərdən keçirməyə başladı.

Baş komandana təqdim olunan şəxslər içərisində Listnitski iki adamı – Don atamanı Kaledini, bir də general Zayonçkovskini tanıdı, qalanlarını yaxındakı zabitlər nişan verdilər:

- Bu Kislyakovdur, – yollar nazirinin müavini.
- Şəhər bələdiyyə idarəsinin reisi Rudnev.
- Knyaz Trubetskoy – baş qərargahda diplomatik dəftərxana reisi.
- Dövlət şurasının üzvü Musin-Puşkin.
- Fransanın hərbi ataşesi polkovnik Kayo.
- Knyaz Qolitsin.
- Knyaz Mansırev... – ehtiramla çəkilən adlar və deyilən sözlər eşidirdi.

Listnitski ona tərəf yaxınlaşan Kornilovun üstünə, səkinin kənarında sıx dayanmış, olduqca yaraşlıq paltar geyinmiş qadınların çoxlu çiçək atdıqlarını gördü. Bir çəhrayı çiçək saplağı Kornilovun mundirinin akselbantına ilişib qaldı. Kornilov gülü bir az pərt, cəsarətsiz əl hərəkətilə yerə saldı. Urallı, şələsaqqal bir qoca kəkildəyə-kəkildəyə on iki kazak qoşunu adından təbrik nitqinə başladı. Onun nitqini axıra qədər dinləməyə Listnitskiyə imkan vermədilər, – divara qısnadılar, ələ basdılar ki, az qaldı qılıncının qayıt qırılsın. Dövlət Dumasının üzvü olan Rodiçevin nitqindən sonra Kornilov yenə tərpnədi, insan izdihamı arası ilə yeriməyə başladı. Zabitlər əl-ələ yapışdılar, qoruyucu zəncir əmələ gətirdilər, lakin izdiham zənciri vurub dağıtdı. Onlarla insan əllərini Kornilov tərəfə uzatdı. Bir nəfər kök, saçları pırtlaşmış xanım Kornilovun yanı ilə xırda addımlarla tələsik yeriyir, generalın açıq yaşıl mundirinin qolundan öpmək istəyirdi. Qapının yanında, qulaqbatırıcı təbrik sədaları altında çoxmuş adamlar Kornilovu əlləri üstə qaldırıb apardılar. Listnitski çiyini ilə möhkəm itələyib, yüksək rütbəli bir kişini qırağa sıxdı, irəli atıldı, gözleri önündə ani görünən Kornilovun işıqlayan lak çəkmesindən yapışdı. O, generalın ayağında möhərətəle yapışdı, qaldırıb çiyinə qoydu; ayağın yüngülvarı ağırlığını hiss etmədən, həyəcanından nəfəsi kəsilə-kəsilə, yalnız ayaqlarının müvazinət və əhəngini mühafizə etməyə çalışaraq yeridi; adamların qışqırq səsləri, orkestrin gurultulu sədaları altında, izdihamın sel kimi yayılan axımına qarşıb aramla getdi. Qapı ağzında, basabasında kəməri altından çıxmış üst köynəyinin qırışlarını tələsik düzəltdi. Pillokənlərlə aşağı düşdü, meydana çıxdı. Meydanın qabağı da izdihamı idi, hər iki tərəfdə əsgərlər sıraya düzülüb, süvari kazak bölüyü hərbi qaydada sıraya durmuşdu. Listnitski əlini furajkasının günlüyünə yaxınlaşdırı, yaşarmış

gözlөрlө tez-tez kirpik çaldı, çox kövrөldiyi üçün uçunan dodaqlarını sakitləşdirməyə çalışdısa da, sakitləşdirə bilmədi. Dumanlı şəkildə də olsa başa düşdüyü bu oldu ki, fotoaparlatlar tez-tez çıqıldayır, izdiham özündən çıxır, yunkerlər tənənəli marşla yeriyir, bütün bu mərasim bir yerdə dayanmış qədd-qəmətli, qıvrq, balaca monqol sifətlı generalın qabağından keçib gedirdi.

Bir gün sonra Listnitski Petroqrada yola düşdü. Vaqonda üst qatdakı yataqda özünə yer düzəldi, şinelini altına saldı, papiros çəkə-çəkə Kornilov barədə düşünməyə başladı:

"O, höyatını təhlükəyə ataraq, əsirlikdən qaçmışdır, sanki vətənə bunca lazım olacağını bilirmiş. Nə gözəl siması var! Elə bil xalis təbii daşdan düzəldilmişdir, heç zərrə qədrə artıq şey, adı şey yoxdur... Xasiyyəti də eləcədir. Ehtimal ki, onun nəzərində hər şey ayındır, haqq-hesaba vurulmuşdur. Münasib məqam gəlib çatacaq, bizi arxasınca aparacaqdır. Qəribədir, mən hətta onun kim olduğunu da bilmirəm – mütəlaqıyyətdirmi? Konstitusiyalı mütəlaqıyyətdi. Ah, kaş hamı onun kimi özünə inamlı olaydı".

Təxminən elə həmin bu saatda Moskvada, Böyük teatrın koridorunda, Moskva Dövlət müşavirəsi üzvlərinin iclasına fasilə verildiyi zaman, biri artıq, monqol sifətlı, digəri dolğun, möhkəm oturuşlu kvadrat başının saçları "kirpivari" vurulmuş, gigqahlarında çalışmış tükrləri xeyli tökülmüş, qulaqlarının xırmircokləri başına kip yapışmış iki general, başqalarından aralanıb ensiz parket döşəmə üstə gəzişir, yavaşca danışdırlar:

– Bəyannamənin bu maddəsində əsgəri hissələrdə komitələrin ləğv olunması nəzərdə tutulur?

– Bəli.

– Vahid cəbhə, mütəşəkkillik şübhəsiz ki, zəruridir. Göstərdiyim tədbirlər həyata keçirilməzsə, ölkə xilas edilə bilməz. Ordu artıq vuruşmağa qadir deyildir. Belə ordu nəinki qələbə qazana bilməz, hətta bir qədər güclü hücum qarşısını da ala bilməz. Bolşevik təbliğatı qoşun hissələrini pozğunlaşdırmışdır. Burada, arxada necədir? Fəhlələrin nə etdiklərini görürsünüzmü? Onları itaətdə saxlamaq üçün görülən hər hansı tədbiri dərhal toxtutun, nümayiş-

lərlə qarşılayınlar. Müşavirə iştirakçıları evlərinə piyada getməlidirlər... Bu, biabırçılıqdır! Arxanın hərbiyədirilməsi, amansız divan tutmağa qadir bir hakimiyyət qurulması, bütün bolşeviklərin, bu ölümlə yayanların amansızcasına məhv edilməsi bizim yaxın vəzifələrimizdir. Aleksey Maksimoviç, mən bundan sonra da sizin mənə yardım edəcəyinizə əmin ola bilərəmmi?

– Mən danışıqsız sizinləyəm.

– Mən buna əmin idim. Təşəkkür edirəm. Görürsünüzmü, qətiyyətlə və möhkəm iş görmək məqamında hökumət başdövdu tədbirlərlə, gurultulu cümlələrlə kifayətlənir, hamıya eşitdirir ki, "iyul günlərində olduğu kimi xalq hakimiyyətinə qarşı qəsd xəyəlinə düşənləri əzişdirib qanuna qəltan edəcəyik". Yox, belə deyil, biz belə adət eləmişik – əvvəl iş görürük, sonra danışıq. Bunlar isə əksinə hərəkət edirlər. Eybi yoxdur... bir zaman gələ, başdövdu tədbirlərlə işlədiklərinin bəhrəsini göstərlər. Lakin mən bu şərfəsizlik oyunbazlığında iştirak etmək istəmirəm! Mən əvvəldən açıq vuruşma tərəfdarıyam, bu xasiyyətimdən indi də əl çəkməmişəm, yava adamlar kimi ikiüzlüklə aram yoxdur.

Balaca general müşahibə ilə üz bəzəyib, onun tünd torpaq rəngli frənçinin demir düyməsini fırlatdı, həyəcanından azacıq dili tutula-tutula dedi:

– Buruntağı açtım tullayınlar, indi isə özlərinin inqilabi demokratiyalardan qorxurlar, cəbhədən paytaxta etibarlı əsgəri hissələr götürülməsini xahiş edirlər, eyni zamanda, həmin demokratiyanı güdərek, həqiqi iş görməkdən qorxurlar. Bir addım irəli, bir addım geri gedirlər... Biz yalnız bütün qüvvələrimizi yekdilliklə hərəkətə gətirməklə, çox güclü mənəvi təzyiq göstərməklə hökuməti güzəştə gətməyə vadar edə bilərik, bundan bir şey çıxmasa, dalına baxarıq! Mən cəbhəni heç fikirləşmədən açıq buraxmağa hazırım, qoy bunları almanlar ağıllandırınsınlar!

– Biz Dutovla¹ danışdıq. Kazaklar, Lavr Georgiyeviç, sizə hər-tərəfli yardım göstərəcəklər. Bizim birca işimiz qalır – gələcəkde əlbir hərəkət etmək məsələsini razılaşıdırmaq.

– İclasdan sonra mən sizi və o birlərini öz otağında gözləyirəm. Sizin Donda adamların əhvali-ruhiyyəsi necədir?

¹ A. Dutov – Orenburq kazak qoşunlarının atamanı

Kök general tər-təmiz qırılmış dördbucağa oxşar çənəsinə sinəsinə söykədi, qəmgin və gözaltı baxışlarla qabağa baxdı. O, cavab verərkən enli bıqları altında dodaqlarının ucunu titrədi:

– Mən kazaklara övvəlki kimi etibar eləmirəm... İndi ümumiyyətlə desək, əhvali-ruhiyyə haqqında fikir söyləmək çətindir. İndi güzəştə getmək vacibdir: gəlmələr¹ də onlara havadarlıq etsinlər deyə, kazaklar bəzi mənafelelərindən əl çəkməlidirlər. Biz bu istiqamətdə bəzi tədbirləri həyata keçirtməkdəyik, amma bu işin müvəffəqiyyətlə nəticələncəyinə söz vermək olmaz. Kazaklarla gəlmələrin mənafelelərinin bir-birilə toqquşması üzündən ədavət yarana biləcəyindən çox qorxuram... Torpaq... bu saat kazak da gəlmə də torpaq məsələsini fikirləşir.

– Özünü hər cür daxili təsadüfdən qorumaq üçün sizin öliniz altında etibarlı kazak hissələriniz olmalıdır. Mən baş qərəgahə qayıdanda Lukomski ilə danışıram, elə güman edirəm ki, biz cəbhədən Dona bir neçə polk göndərməyə imkan taparıq.

– Sizə çox minnətdar olaram.

– Deməli, biz gələcək birgə hərəkətlərimiz məsələsini bu gün razılaşırdıq. Mən niyyətimizin yaxşı nəticə verəcəyinə qızgın surətdə inanıram, lakin səadət vəfasız bir şeydir, general... Bütün söylərimizə baxmayaraq, işdir, səadət mənə dal çevirərsə, sizin Donda sığınacaq tapacağıma əmin ola bilərəmmi?

– Nəinki sığınacaq, müdafiə olunacağınız əmin ola bilərsiniz. Kazaklar qonaqpərvərlikləri ilə, duz-çörək qədri bilən olmaları ilə qədimdən məşhurdurlar. – Bütün söhbət vaxtı Kaledin yalnız indi gülümsəndi, ürək baxışlarındakı qəmgin yorğunluq yumşaldı.

Bir saatdan sonra isə Don atamanı Kaledin, onu səssiz-səmirsiz dinləyən auditoriya qarşısında çıxış etdi, "On iki kazak qoşununun bəyannaməsi"ni oxudu.

O gündən Donu, Kubanı, Tereki, Uralı, Ussurini – kazaklar yaşayan torpaqların hər tərəfini, bu başdan o başa, bu stanitsadan digərinə yayla-yayla, böyük qəsdin telləri qara tor kimi bürüdü.

¹ Gəlmələr – kazaklar, Donda yaşayan, lakin kazak silkinə mənsub olmayanları belə adlandırdılar

İvan döyüşlərində top atəşi ilə dağıdılmış qəsəbənin xarabalıqından bir verst kənarda, meşə yaxınlığında ayrı-ayrı səngərlər qurub burumlar kimi bir-birinin böyrünə dirənmişdi. Meşənin kənarındakı sahədə xüsusi kazak bölüyü yerləşirdi.

Arxada, qalın, yamyaşıl qızılağac kolluğu və ağcaqayın pöhrəliyi arxasında, müharibədən əvvəl istifadə edilmiş torf bataqlığı pas kimi sapsarı saralırdı, yamyaşıl itburnu qızartdaq meyvə gətirirdi. Sağda, meşənin burun kimi irəli çıxmış sahəsində top güllələrinin dağıtdığı şose yolu uzanırdı, bir zamanlar burada gediş-gəliş olduğunu xatırladırdı, meşənin kənarı isə qol-budaqlarını güllələrlə sındırılmış cılız cəngəllik idi, ətraf yanmış kütüklərlə dolu idi, istehkam sipərləri qonur gil kimi saralırdı, əyri-üyrü səngərlər çıpaq çöldə keyli uzaqlara uzanırdı. Arxada hətta torf çıxarıldığına görə kələ-kötür olmuş bataqlıqda da, top gülləsindən viran edilmiş şose yolunda da insan zəhməti sərf edildiyi hiss olunurdu, meşənin kənarında isə torpaq adamın gözlərinə sevincdən məhrum, kədər yayan mənərə kimi çarpırdı.

O gün İvan Alekseyeviç (Moxov dəyirmanının sabiq məşinisti) birinci dərəcəli hərbi araba karvanı dayandığı yaxın kəndə getmiş, oradan yalnız axşamüstü qayıdub gəlmişdi. O, səngərdə öz qazmasına girdikdə Zaxar Korolyovla üz-üzə gəlmişdi. Zaxar, qılıncı, içinə torpaq doldurulmuş kisələrin çıxıntlarına ilişə-ilişə, əlini anlaşılmaz halda silkələyə-silkələyə qaçırdı. İvan Alekseyeviç qırağa çəkildi, ona yol verdi, lakin Zaxar onun gimnastorkasının düyməsindən yapışdı, xəstə, saralmış gözlərini bərəldə-bərəldə qulağına pıçıldadı:

– Eşitmisənmi? Sağ tərəfimizdəki piyadalar gedirlər! Olmaya, cəbhəni tərkd edirlər?

Zaxarın sanki qara çuqundan tökülmüş saqqalı ağılagəlməz surətdə pırtlaşmışdı, gözlərində sonsuz həsrət və intizar var idi.

– Necə yəni tərkd edirlər?

– Getməyinə gedirlər, amma necə getdiklərini bilmirəm.

– Bəlkə onları dəyişdirirlər? Gəl vzvod komandirinin yanına gedək, ondan öyrənək.

Zaxar geriyyə döndü və yaş, sürüşkən torpaqda sürüşə-sürüşə vzvod komandirinin qazmasına tərəf getdi.

Bir saatdan sonra piyadalar tərəfindən əvəz olunmuş bölük qəşəbəyə tərəf yollandı. Səhərçağı hərə öz atını atabaxanlardan aldı, sürətli yürüşlə arxaya hərəkət etdi.

Narın yağış çisələyirdi. Ağcaqayın ağacları başlarını məlul-mələl sallamışdı. Yol meşənin içindən keçirdi; nəmişli, solğun, tünd və zərif qoxulu köhnə ot ətri duymuş atlar fırxırır, həvəslə yeriyirdi. Şingilimlər kolların üstündə qırmızı muncuqlar kimi qızarışır, ağkırıqlərin yağış suyunda çimdirlənmiş təmiz və köpük qədər papaqlı başları ağarırdı. Külək, ağacları silkələyir, atlıların üstünə iri su damlları tökülürdü. Şinel və furajkalarda qara ləkələr görünürdü, elə bil bunları qırma deşmişdi. Vzvodun cərgələri üzərində ucalan maxorka tüstüsü əriyib yox olurdu.

- Yerimizdən qaldırıblar hara aparıdılar isə bəlli deyil.
- Yoxsa səngərlərdə qalmaqdan yorulmamisan?
- Yəqin ki, hissələri təzədən təşkil eləyirlər.
- Yox, buna oxşamır.
- Eh, həmyerlilər, bir papiros çəkək, dərdlərimizi unudaq!
- Mən dərdimi yol çantamın içində gözdürürəm...
- Cənab yasavul, icazə verin bir mahnı oxuyaq.
- İcazə verdimi?.. Arxip, başla görək!

Qabaq cərgələrdən birində kim isə boğazını antlayıb oxumağa başladı.

Mərd kazaklar xidmət edib qayıdırdılar geri;
Çiyinləri poqonluysdu, xaçhydi sinələri.

Havanın nəmliyindən səsləri kallaşmış adamlar mahnını zəif oxumağa başladılar və birdən susdular. İvan Alekseyeviç bir sırada gedən Zaxar Korolyov üzəngiyə qalxdı, rişənd ilə bağırdı:

- Ey, kor rahiblər! Heç bizlərdə mahnını belə oxuyurlar? Sizə kilsə yanında, qabağınıza kassa qoyub pul diləmək yaraşır. Əcəb mahnı oxuyanlarsız...

- Di yaxşı, başla!

- Onun boynu qısadır, səsi harada yerləşsin.

- Özünü çox təriflədin, indi də yaxanı qırağa çəkirsən?

Korolyov bitli qara saqqalını ovcunun içində şələlədi, bir an qədər gözlerini yumdu və cilovu bərk yellədi, mahnının ilk sözlə-rini oxumağa başladı:

Ey kazaklar, şadıq edin, şücaətli kazaklar!

Zaxarın bu xoş bağırtısından elə bil bölük yatmış idi, oyandı və səslər ucadan gurladı:

Siz şöhrətlə vuruşdunuz, şadlanın, haqqınız var!

Bundan sonra isə sərast mahnının ahəngi yaş meşəyə, kəndarası yola yayıldı:

Ah, nümünə olunuz mərd, cəsur dostlara siz,
Düşmənləri torpağa necə sərdi gülləmiş!
Müqəddəsdir bizimçin hərbi qayda-qanunlar,
Biz əmri dinləyirik, qəlbimizdə alov var.
Atamız komandirlər əmr etsələr əgər,
Doğrayıb məhv edərək, biçərik düşmənləri!

Bütün yol uzununu mahnı oxuyaraq gedir, "canavar qəbiristanın-dan" canlarını qurtardıqlarına sevinirdilər. Axşamçağı vaqonlara doluşdular. Eşelon Pskov tərəfə yönəldi. Yalnız üç mənzil yol getdikdən sonra öyrəndilər ki, bölük, 3-cü süvari korpusunun digər hissələri ilə birlikdə Petroqrada, orada başlanmış iğtişaşları yatırmağa göndərilir. Bundan sonra danışıqlar kəsildi. Qırmızı vaqonlara xeyli vaxt mürgü gətirən sakitlik çökdü.

Uzundraz Borşov kazakların əksəriyyətinin ümumi rəyini ifadə edərək dedi:

- Deməli yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük!

Fevral ayından bəri bölük komitəsi sədri olan İvan Alekseyeviç bölük komandirinin yanına gətdi:

- Cənab yasavul, kazaklar həyəcanlanmışlar.

Yasavul, İvan Alekseyeviçin çənəsindəki dərin çökəyə xeyli baxdı, gülümşəyərək dedi:

- Əzizim, mən özüm də həyəcanlanmışam.

- Bizi hara göndərirlər?

- Petroqrada.

- Üsyan yadırtdığımı?

- Bəs sən elə bilirdin ki, üsyan kömək etməyə göndərirlər?

- Biz nə birincini istəyirik, nə də ikincini.

– Bunu iso, heç bizdən soruşurlar.

– Kazaklar...

– Nə başlamısən “kazaklar”? – deyə bölük komandiri hirsleşib onun sözünü kəsdi. – Kazakların nə düşündüklerini mən özüm də bilirəm. Görəcəyimiz iş, elə bilirsən mənim xoşuma gəlir? Al bunu apar bölükdə oxu. O biri stansiyada mən kazaklarla söhbət edərdəm.

Komandir qatlanmış teleqramı ona verdi və üz-gözünü turşudaraq, üstündə iri piy parçaları olan et konservi tikələrini açıq-aşkar iyronə-iyronə çeynəməyə başladı.

İvan Alekseyeviç öz vaqonuna qayıtdı. Teleqramı elə tutmuşdu ki, elə bil əlindəki yanan köz idi.

– Başqa vaqonlardakı kazakları da bura çağırın.

Qatar artıq tərpənmirdi, amma kazaklar yenə də bir-bir atılıb bu biri vaqona çıxırdılar. Təxminən otuz nəfər yığışdı.

– Komandir teleqram almışdır. İndicə oxumuşam.

– Hə, orada, nə yazılıb? Oxu!

– Oxu, amma özündən toqquşdurma!

– Barışıq barədədirmi?

– Səsinizi kəsin!

İvan Alekseyeviç Ali baş komandan Kornilovun bəyannaməsini tam sükut içərisində oxudu. Bəzi kəlmələri qələt yazılmış teleqram bir-bir kazakların tərlə əllərində dolaşdı.

Mən, Ali baş komandan Kornilov, bütün xalq qarşısında bildirirəm ki, vətənimizin bu ağır günlərində mənə əsgəri vəzifəm, azad Rusiya vətəndaşı fədakarlığı, yurdumuza bəslədiyim sonsuz məhəbbət vadar etdi ki, Müvəqqəti hökumətin əmrələrinə tabe olmayım, ordu ilə donanmanın Ali baş komandanlığını öz əlimdə saxlayım. Bütün cəbhələrin baş komandanları mənə mənə qərarıma tərəfdar olduqlarından, mən bütün rus xalqına bildirirəm ki, mən ölməyi həmin Ali baş komandanlıq vəzifəsindən kənar edilməkdən üstün tuturam. Rus xalqının həqiqi oğlu həmişə vəzifəsi başında ölür və dünyada ən əziz bildiyi şeyi – həyatını vətən uğrunda qurban verir.

Vətənimizin varlığı üçün həqiqətən dəhşətli olan bu vəziyyətlərdə, şadlıq edən düşmənin müvəffəqiyyətlə irəliləməsi və daxil olması üçün ölkəmizin hər iki paytaxtının qarılmasının, demək olar, açıq buraxıldığı bir zamanda, Müvəqqəti hökumət vətənin müstəqil həyatı kimi başlıca məsələni büsbütün unutmuşdur, xalq arasında oks-inqilabın çox təhlükəli

olduğuna dair qeyri-adi bir vahimə yaymaqdadır, halbuki özünün ölkəni idarə etmək işində acizlik göstərməsi, hakimiyyət zəifliyi, hərəkətlərindəki qətiyyətsizlikləri ilə oks-inqilabın tezliklə baş verməsinə yol açır.

Öz xalqının doğma oğlu olan, həmünün gözü qarşısında həyatını xalqına sədaqətlə xidmətə həsr etmiş olan mən – xalqın böyük istiqbalının böyük azadlıqları keşiyində durmaya bilmərəm. Lakin indi həmin istiqbal zəif və iradəsiz adamların əllərindədir. Lovğa düşmən satqınlıq və xəyanət yolları ilə ölkəmizdə ağılıq etməkdə, özünü evində olduğu kimi hiss etməkdədir, bu da nömkə azadlıq, eyni zamanda rus xalqının varlığını da təhlükə altına almaqdadır. Ruslar, gözələrinizi açın, vətənimizin dərin bir uçuruma sürətlə yaxınlaşdığına diqqət yetirin!

Hər cür sarsıntıya imkan vermək, rusların qanının hər hansı şəkildə axıdılmasının, vətəndaş müharibəsi başlanmasınının qabağını almaq məqsədi ilə, bütün təhqir və inciklikləri unudaraq, mən bütün xalq qarşısında Müvəqqəti hökumətə müraciətə deyirəm: baş qərargaha, mənəmin yanına gəlin, namusuma and içirəm ki, sizin azadlıq və təhlükəsizliyiniz təmin ediləcəkdir, mənəimlə birlikdə xalq müdafiəsini elə hazırlayib təşkil edək ki, o, azadlığımızı təmin etməklə bərabər rus xalqını, qüdrətli, azad xalq layiq böyük istiqbala doğru aparın.

General Kornilov.

Qarşıda ki stansiyada eşelonu saxladılar. Qatarın yola salınmasının gözələyən kazaklar vaqonların yanına toplaşib Kornilovun teleqramını və indicə bölük komandirinin oxuduğu ilkinci – Kerenski tərəfindən göndərilmiş teleqramı müzakirə edirdilər. Kerenski öz teleqramında Kornilovu xain və oks-inqilabçı adlandırdı. Çəşib qalmış kazaklar bir-biri ilə danışdılar. Bölük komandiri ilə vzwod komandirləri karışmışdılar.

– Beynimizdə hər şey bir-birinə qarışmışdır, – deyə Martin Şamil şikayətlənirdi. – Hünərin var, gəl indi başa düş görüm, bunların hansı müqəssirdir!

– Özləri də bir-biri ilə boğuşurlar, qoşunu da boğuşdururlar.

– Reislər o qədər yeyib yonğunlayıblar ki, qudurlublar.

– Hər biri ağa olmaq isteyir.

– Panlar dalaşacaq, ortahqda təkik kazaka dəyəcəkdir.

– Çərxi-fələk tərsinə dolanır... Fələkətdir!

Bir qrup kazak İvan Alekseyeviçə yaxınlaşib tələb etdi:

– Komandirin yanına gət, neyləməli olduğumuzu öyrən.

Kazaklar dəstə ilə bölük komandirinin yanına getdilər. Öz vaqonlarında bir yerə toplaşmış zabitlər nə haqda isə məsləhətləşirdilər... İvan Alekseyeviç vaqona girdi.

– Cənab komandır, kazaklar öyrənmək istəyirlər ki, indi neyləmək lazımdır.

– Mən bu saat gəlirəm.

Bölük lap ucdakı vaqonun yanına toplaşib gözləyirdi. Komandır gəlib, kazakların arasına girdi; ortalığa keçib ölini yuxarı qaldırdı.

– Biz Kerenskiyə deyil, Ali baş komandana və bizim bilavasitə rəisimizə tabeyik. Düzdürmü? Buna görə də biz öz rəisimizin ömrünü danışıqsız yerinə yetirməli və Petroqrada getməliyik. İş başqa cür olarsa, biz Dno stansiyasına kimi gedər, orada vəziyyətin nə cür olduğunu Birinci Don diviziyası komandirindən öyrənərək, neyləmək lazım gələcəyi də aydınlaşar. Mən kazaklardan xəhiş edirəm ki, həyəcanlanmasınlar. Nə etməli, belə bir vaxtda yaşayırıq.

Bölük komandiri əsgəri vəzifə, vətən və inqilab haqqında uzun-uzadı danışıdı, kazakları sakitləşdirdi, suallara qeyri-müəyyən cavablar verdi. O, məqsədinə də nail oldu; sözlünü qurtarana kimi qatara parovoz qoşdular (bölük zabitlərindən iki nəfərinin stansiya rəisini tapança ilə hədələyərək, qatırı tez yola salmağa müvəffəq olduqlarından heç kəsə xəbəri yox idi), kazaklar öz vaqonlarına dağılıdılar.

Eşelon bir gün süründükdən sonra Dno stansiyasına yaxınlaşdı. Gecə onu yenə də saxladılar. Ussuri kazakları və Dağıstan polku eşelonlarını qabaqca yola saldılar. Kazakların qatırını ehtiyat yola keçirdilər. Dağıstan polkunun vaqonları yaşılımsov gecə qaranlığında, çıraqları işıldaya-ışıldaya gəlib onların yanından keçdi. Boğazında danışan adam səsləri, zurna iniltisi, yad mahnı melodiyaları eşidildi və getdikcə uzaqlaşdı.

Böliüyü gecəyarı yola saldılar. Balaca parovoz su anbarının yanında xeyli dayandı, içindəki ocaqdan, yanacaq kömürdən yerə işıq saçan qığılcım tökülürdü. Eşməsinə tüstülədən maşinist parovozun pəncərəsindən eşiyə baxır, sanki nə isə gözləyirdi. Parovoza yaxın vaqondakı kazaklardan biri başını qapıdan çölə çıxarıb qışqırdı:

– Ey, Qavri! Çarxını hərlə, yoxsa bu saat güllələrlik!

Maşinist eşməni tulladı, susdu, ehtimal ki, eşmənin dairə vurub yerə düşməsinə baxdı, boğazını arıtlayaraq dedi:

– Hamını güllələyə bilməzsiniz, – bunu deyən kimi də pəncərə qarşısından çəkildi.

Bir neçə dəqiqədən sonra parovoz vaqonları yerindən dəbərtildi, buferlər xırıldadı, parovoz təkən verdiyi zaman müvazinətini itirmiş atlar içəridə tappılı saldı. Qatar su anbarı yanından, kvadrat şəklindəki seyrək işıqlı pəncərələr qarşısından, yolun arxasındakı qaranlıq ağcaqayın kolları yanından süzə-süzə uzaqlaşdı. Kazaklar atlarını yemləyib yatmışdılar, tək-tək oyaq olanlar isə yarıya qədər açıq qapı ağzında dayanıb papiros çəkir, özəmətli səmaya tamaşa edir, öz dərdi barədə fikirləşirdilər.

İvan Alekseyeviç, Korolyovla yanaşı uzanmışdı, qapının arasından göyə, hər tərəfinə ulduz səpələnmiş səmaya baxırdı. Keçən gün ərzində o hər şeyi ətrafı fikirləşdikdən sonra böliüyün Petroqrada tərəf irəliləməsinə hər vasitə ilə mane olmağı qəti qərara almışdı. O, uzanarkən məhz kazakları öz qərarını yerinə yetirməyə necə sövq etməyi, onlara nə cür təsir göstərməyi fikirləşirdi.

Kornilovun bəyannaməsindən əvvəl o aydınca dərk etdi ki, Kerenski müdafiə etmək də sərfəli deyildir, odur ki, beynini yorduqdan sonra bu qərara gəldi: bölük Petroqrada çatmamalıdır, əgər toqquşmaq məcburiyyəti meydana çıxarsa, onda heç olmazsa Kornilova qarşı vuruşmalı, həm də Kerenskinin uğrunda deyil, onun hakimiyyəti uğrunda vuruşmalı. İvan Alekseyeviç, Kerenskidən sonra hamının arzuladığı doğma hakimiyyət qurulacağına qətiyyətlə şübhə etmirdi. O, hələ ayda Petroqrada getmiş, orada icraiyyə komitəsinin hərbi bölməsində olmuşdu; onu buraya bölük komandiri ilə kazaklar arasında baş vermiş ixtilaf barədə məsləhət almaq tapşırığı ilə bölük göndərmişdi; İvan Alekseyeviç icraiyyə komitəsinin işləri ilə tanış olmuş, bir neçə bolşevik yoldaşla tanış olmuş, fikirləşmişdi: “Bu bünövrə bizim fəhle əllərimizlə möhkəmlənər, gözəl hakimiyyətimiz olar! Ölmək yox, dönmək yoxdur, İvan, uşağ anasını etəyindən bərk yapışan kimi, sən də ondan möhkəm yapış!”

O, bu gecə, çulun üstündə uzana-uzana rəhbərliyi altında heyatda öz sərt çıxırını tapdığı şəxsi böyük, bu vaxta kimi görünməyən quzğun məhəbbətlə həmişəkəndən daha tez-tez xatırlayırdı. Səhər kazaklarla söhbət edəndə onlara nə deyəcəyini düşündükdə, Ştokmanın kazaklar haqqında söylədiyi sözlər də yadına düşdü; İvan Alekseyeviçin özü də Ştokmanın bu sözlərini həmişə döndə-döndə

təkrar edirdi: "Kazaklar mahiyyət etibarilə mühafizəkardırlar. Sən kazakları bolşevik ideyalarının doğruluğuna inanırdkən, bu cəhəti unutma, ehtiyatla, dərinə düşünərək iş gör, vəziyyətə uyğunlaşmağı bacar. Əvvəlcə sənə, bir vaxtlar sənin özünlə Mişka Koşevoyun mənə yanaşdığın kimi yanlış fikirlə yanaşacaqlar, lakin belə şeydən sən pərt olma. İşində ol, axırda biz qalib gələcəyik".

İvan Alekseyeviç belə mülahizə edirdi ki, kazakları Kornilovun tərəfdarı olmamağa təhrik edəndə beziləri buna etiraz edəcəklər, lakin səhər öz vaqonunda – biz Petroqrada gedib öz adamlarımızla vuruşmamalıyıq, bəlkə cəbhəyə göndərilməyimizi tələb etməliyik – barədə ehtiyatla söhbət saldıqda kazaklar buna həvəslə şorik oldular, Petroqrada getməkdən boyun qaçırmağa çox sadıqla razı olduqlarını söylədilər. Zaxar Korolyov ilə Çernışevskaya stanitsası sakini Turilin, İvan Alekseyeviçin on yaxın yoldaşları idilər. Onların hər ikisi səhərdən axşama kimi bu vaqondan o birinə keçərək, kazaklarla danışıq apardılar, axşamçağı isə, balaca bir stansiyaya çatacatda, qatar hərəkətini yavaşdıanda, üçüncü vzwodun uryadniki Pşeniçnikov atılıb İvan Alekseyeviçin olduğu vaqona çıxdı.

– Qarşıdakı birinci stansiyada bölük vaqonlardan yərə tökülüş-cək! – deyə o həyəcanla İvan Alekseyeviçə müraciətlə qışqırdı. – Sən necə komitə sədrisən ki, kazakların nə istədiklərini bilmirsən? Bəsdir bizi axmaq kimi olə saldır! Buradan o yana getməyəcəyik!.. Zabitlər boğazımıza kəndir keçirib istedikləri yərə sürütləyirlər, sən isə ağzına su alıb dinmirsən. Biz səni mөгər bundan ötrü seçdik? Hə, üzümə baxıb niyə hırlıdayırsan?

İvan Alekseyeviç gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Çoxdan belə eləmək lazım idi.

Qatar stansiyada duran kimi o hamıdan əvvəl sıçrayıb vaqondan düşdü. Turilinlə birlikdə stansiya rəisinin yanına getdi.

– Bizim qatarı, buradan o yana yola salma. Burada vaqonlardan düşməyə başlayacağıq.

– Necə yeni yola salma? – deyə stansiya rəisi özünü itirdi.

– Burada mənə əmr var... putyovka var...

– Kəs səsin! – deyə Turilin sərt səsle onun sözünü kəsdi.

Onlar stansiya komitəsinə axtarış tapdılar; mətləbi komitə sədrinə – dolğun, kürənsifət teleqrafçıya izah etdilər və bir neçə dəqiqədən sonra maşinist qatarı həvəslə kənardakı ehtiyat yola çəkdi.

Kazaklar tələsik taxta körpüləri quraşdırdılar, atları vaqonlardan yərə düşürməyə başladılar. İvan Alekseyeviç parovozun yanında durmuşdu, uzun ayaqlarını bir-birindən aralı qoyub gülümsəyir, qabağdayı üzünün tərəfini silirdi. Rəngi ağappaq ağarmış bölük komandiri qaça-qaça onun yanına gəldi.

– Sən nə edirsən?.. Sən onu bilirsenmi ki...

– Bilirəm! – deyə İvan Alekseyeviç onun sözünü kəsdi. – Cənab yasavul, sən gəl heç də hay-küy salma. – Sonra isə sapsarı saralmış, burun pərləri qabarmış halda aydın dedi: – Çıxdırдың yetər, oğlan! İndi biz səni heç tanımaq istəmirik, bax, işlər belədir!

– Baş komandan Kornilov... – deyə qıpqırmızı qırmızı yasavul ağzını açdı ki, yənə nə isə desin, lakin İvan Alekseyeviç öz köhnəlmiş, yumşaq quma batmış çökmələrinə baxdı, arxayınca əlini yel-lətdi, yasavula məsləhət verdi:

– Sənə görökdirsə, onu xaç əvezində döşündən as, bizə isə o heç lazım deyil.

Yasavul dabanları üstündə geriye döndü, öz vaqonuna tərəf yürüdü.

Bir saatdan sonra bölük bir nəfər belə zabiti olmadan tam döyüş nizam-intizamı ilə stansiyadan yola çıxdı və cənub-qərbə tərəf yönəldi. Bölük komandirliyini öhdəsinə götürmüş İvan Alekseyeviç ilə onun müavini, qısaboy Turilin qabaqdakı vzwodda, pulemyotçularla yanaşı gedirdilər.

Sabiq komandirəndən zorla alınmış xəritədə istiqaməti güc-bəla müəyyən edərək, bölük Qoreloye kəndinə çatdı, burada gəcalədi. Ümumi yığıncaqda cəbhəyə getməyi, işdir qabaqlarını kəsib onları dayandırmağa cəhd edilsə, vuruşmağı qərara aldılar.

Kazaklar atlarının ayaqlarını cıdarladılar, qarovul təyin etdilər, səhər açılana yaxın azca yatmaq üçün uzandılar. Tonqal qalamadılar. Əksəriyyətinin əhvalı yaxşı olmadığı hiss edilirdi, çox da danışımdan və zərafatlaşmadan, fikirlərini bir-birindən gizli saxlaya-saxlaya uzamb yatdılar.

Şineline bürünmüş İvan Alekseyeviç onlara baxdı, təşvişlə belə fikirləşdi: "Birdən bunlar fikirlərini dəyişdilər, təqsirlərini boyunlarına alıb geri qayıtdılar, onda necə olsun?"

Onun üreyindən keçəni dinləyirmiş kimi Turilin yaxınlaşdı.

– Yatmısan, İvan?

– Hələ yox.

Turilin onun ayaq tərəfində oturdu, eşməsinin odu işıldaya-
ışıldaya pıçıldadı:

– Kazaklar dilxordurlar... Şuluqluq saldılar, indi də tutduqları
işdən qorxuya düşmüşlər. Xülasə, deyəsən... Özümüza iş açmışıq,
necə bilirsən?

İvan Alekseyeviç sakitcə cavab verdi:

– Sonra məlum olar. Sən ki, qorxmursan?

Turilin furajkasının altında peysərini qaşdı, könülsüz gülümsədi:

– Düzünü desək, qorxuram... İşə başlayanda qorxmurdum, indi
isə karıxıb qalmışam.

– Görəkli gündə həsdəyirsən.

– Axı, İvan, qüvvə onun əlindədir.

Onlar uzun müddət susdular. Kənddə cıraqlar söndürüldü. Söyüd-
lük basmış bataqlıqdan – sulu taladan ördək vaqıtlısı eşidilir.

– Vaqıldayan anac ördəkdir, – deyə fikrə dalmış Turilin dil-
ləndi və yenə susdu.

Biçənəyi yumşaq, nəvazişli gecə sükutu bürümüşdü. Şeh düş-
düyüdən otlar yatmışdı. Meh əsir, əsdikcə kazakların düşərgəsinə
bir-birinə qarışmış qarağan iyi, çürümüş qarğı, bataqlıq qoxusu,
şehdə yuyunmuş ot tər gətirirdi. Hərdən bir atlardan birinin buxo-
vu saqqıldayı, at kişənir, yaxud bir at tapıltı ilə böyrü üstə yıxı-
lıb ağnayırdı. Sonra isə yenə yuxu gətirən sükut çökür, xeyli uzaq-
larda yaşılbaş sonanın boğuş səsi güclə eşidilir, yaxından erkək
ördək cavab verərək vaqıldayı. Qaranlıqda görünməyən qanadlar
sürətli havanı yarib vıyıltı ilə keçir. Gecə. Səssizlik. Havanı biçə-
nəyin dumanlı rütubəti bürümüşdür. Qərbdə, göyün ətəklərindəki
tünd sürməyi buludlar mayalanmış xəmir kimi şişmişdi. Göyün
ortasında, qədim Pskov torpağının üzərində isə Kəhkəşan gölü
gümüş kəmər kimi nurunu saçırdı.

Dan yeri ağaranda bölük yola düşdü. Qoreloye kəndindən ötdü-
lər; inəkləri mala qatan qadınlarla uşaqlar xeyli vaxt kazakların dal-
larınca baxdılar. Kərpic kimi qırmızı, səhər şəfəqinə boyanmış bir
təpə başına qalxdılar. Dönüb dala baxan Turilin ayağını İvan
Alekseyeviçin üzəngisinə toxundurdu.

– Geriyə bax, dalmızca atlılar gəlirlər...

Üç atlı çəhrayı batisti andıran tozlar arasında kəndin kənarından
keçəndən sonra atları söyirdi.

İvan Alekseyeviç komanda verdi:

– Bö-lük, dayan!

Kazaklar verdiş etdikləri cəldliklə, boz kvadrat şəklində sıraya
düzüldülər. Gələn atlılar bölüyə çatmağa yarım verst qalanda löhrəm
yerişə keçdilər. Onlardan biri, kazak zabiti, cibindən yalğığını çıxartdı,
başının üstündə yellətdi. Kazaklar yaxınlaşan atlılardan gözlərini çək-
mirdilər. Torpaq rəngli mundir geymiş zabıt qabaqda, çərkezi paltar
geymiş digər iki nəfər isə bir qəder ondan geridə gəlirdilər.

İvan Alekseyeviç atını onların qabağına sürərək soruşdu:

– Nə işdən ötrü gəlmisiniz?

– Danışmaq üçün gəlmişik, – deyə əlini papağının gün-
lüyünə qaldırmış zabıt cavab verdi. – Bölüyü kim təhvil almışdır?

– Mən.

– Məni buraya Birinci Don kazak diviziyası göndərmişdir, bunlar
isə, – o him ilə dağları göstərdi və cilovu bərk geriye dartdı, söyir-
dildiyi üçün qan-tər içində olan atının yaş boynunu sıgalladı. – Yerli
diviziya nümayəndələridir. Əgər danışmaq aparılmasını istəyirsinizsə,
əmr edin, kazaklar atdan düşsünlər. Mən diviziya roisi general-
mayor Qrekovun şifahi sərəncamını onlara çatdırmaq istəyirəm.

Kazaklar atdan düşdülər. Gəlmiş nümayəndələr də atdan düş-
dülər. Onlar kazakların arasına sivişib, ortada dayandılar. Bölük
aralanıb kiçik bir dairə əmələ gətirdi.

Əvvəlcə kazak zabiti danışdı:

– Həmyerlilər! biz gəlmişik ki, niyyətinizdən əl çəkməyə sizi
qane edək, hərəkətinizin verə biləcəyi ağır nəticələrin qarşısını alaq.
Düənə diviziya qərargahına xəbər çatdırdı ki, siz kiminsə cinayət-
kar fikrinə uyub, özbaşına vaqonlardan düşmüşsünüz; bu gün də bizi
göndördilər ki, təcili surətdə Dno stansiyasına qayıtmaq bərədə
qərargahın əmrini sizə çatdıraraq. Yerli diviziya qoşunları ilə başqa
süvari hissələri düən Petroqradi işğal etmişlər, bu gün teleqram gəl-
mişdir. Bizim ön dəstələrimiz paytaxta daxil olmuş, bütün hökumət
idarələrini, bankları, teleqrafı, telefon stansiyalarını və bütün mühüm
məntəqələri ələ keçirmişdir. Müvəqqəti hökumət qaçmışdır, o, devrilmiş
hesab olunur. Ağılnızı başınıza yığın, həmyerlilər! Axı siz
məhv olmağa doğru gedirsiniz? Əgər siz diviziya komandirinin

sərəncamına tabe olmasanız, sizə qarşı silahlı qüvvələr göndəriləcəkdir. Sizin bu hərəkətiniz xəyanət sayılır, döyüş tapşırığını yerinə yetirməmək sayılır. Siz əmrə dinməz-söyləməz tabe olmaqla qardaş qanı axıdılmasınə qarşısını ala bilərsiniz.

Nümayəndələr bölüyə yaxınlaşanda, İvan Alekseyeviç kazakların əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq anladı ki, danışıq aparmaqdan boyun qaçırtmaq mümkün deyildir, çünki danışıqdan boyun qaçırtmaq mütləq əks nəticələr verərdi. O bir az fikirləşdi, kazaklara atdan düşmək əmrini verdi, özü də, Turilinə sezilməz şəkildə göz ələyib, nümayəndələrin yaxınlığında durmaq üçün irəliyə soxuldu. Zabit danışıq zaman kazakların başlarını aşağı salıb, qaşqabaqlı-qaşqabaqlı onu dinlədiklərini gördü; bəziləri hətta bir-biri ilə pıçıldadırdı. Zaxar Korolyov kinayə ilə gülümsünürdü, qara saqqalı köynəyinin üstündə donuq çəqunu andırırdı; Borsov əlindəki qamçını oynadırdı, kənara baxırdı; Pşeniçnikov ağzını açıb danışan zabitin gözlərinə baxırdı; Martin Şamil kirli öli ilə yanaqlarını övkələyirdi, bir gözü tez-tez səyriyirdi; onun arxasında Baqrovun gicəllmiş sifəti saralırdı; pulemyotçu Krasnikov intizarla gözlərini qıyırdı; Turilin manqo olmuş at kimi nəfəs alırdı, çil-çil sifət Obnizov furajkasını peysərinə itələyib boynuna boyundurduq qoyulduğunu hiss etmiş öküzdə kimi kəkilli başını bulayırdı; ikinci vzwodun kazakları dua mərasimində dayanan adamları kimi ağır-ağır nəfəs alır, istidən boğulur kimi idilər, simalarından açıq-aşkar karıxdıqları görünürdü...

İvan Alekseyeviç kazakların əhvali-ruhiyyəsində dönüş məqamının çatdığı anladı: bir neçə dəqiqə də belə getsə ağzıgöyçək zabit bölüyü öz tərəfinə çəkə biləcəkdir. Zabitin sözlərinin yaratdığı təsiri necə olur-olsun yox etmək, kazakların beynində artıq çıxarılmış, amma hələ dilləri ilə deyilməmiş qərarı alt-üst etmək lazım idi. İvan Alekseyeviç əlini qaldırdı, bərəlməmiş, qərribə halda ağarmış gözləri ilə izdihamı nəzərdən keçirdi.

- Qardaşlar! Bir az səbr edin! - O, zabitə müraciətlə dedi:
- Dediyyəiniz teleqram yanınızdadırımı?
- Hansı teleqram? - deyə zabit təəccüb etdi.
- Petroqrada alınması haqqında teleqram.
- Teleqram?.. Yox. Teleqramın buna nə dəxli var?
- Aha! Yoxdur!.. - deyə bölüyün bütün kazakları birdən rahat nəfəs aldı.

Bir çoxları başlarını qaldırdılar, ümidlə işıqlanmış gözlərini İvan Alekseyeviçin üzünə zillədilər; İvan Alekseyeviç də cürətlənib, xurlıtlı səsinə ucaldı, bu dəfə hamının diqqətini amirənə surətdə özüne cəlb edərək, kinayə ilə, inamla, hirsliyyətlə qışqırdı:

- Yoxdur, deyirsiniz? Biz sənə necə inana bilərik? Camaatı uşaq hesab edirsiniz?

Böyük bir adam kimi gur səslə qışqırdı:

- Aldadırsınız!

- Axı teleqram mənim üstümə göndərilməmişdir! Həmyerlilər! - deyə zabit inandırıcı surətdə əllərini döşünə qoydu.

Lakin artıq onu dinləyən yox idi. İvan Alekseyeviç kazakların rəğbət və etimadını təzədən qazandığını duyaraq, şübhəni almaz kəsən kimi, mətləbi qıscaca bitirdi:

- Teleqramı görməmiş olsaydıq da xeyri yox idi, sizinlə bizim yolumuz bir deyil! Biz öz adamlarımızla vuruşmaq istəmirik. Biz xalqın əleyhinə getməyəcəyik! Siz adamlarımızı bir-birinin üstünə saldırdımaq istəyirsiniz? Yox! İndi işıqlı dünyada daha axmaq qalmamışıdır! Biz general hökumranlığını dirçəltmək istəmirik. Belədir!

Kazaklar yekdilliklə səsləndilər, izdiham yığılandı, müxtəlif qışqırq səsləri eşidildi:

- Bax buna söz ola bilməz!

- Lap kötüyüdüncü vurdun!

- Doğru-dur!..

- Bu zati-alilərinin boynundan vurub qovmaq lazımdır!

- Əcəb elçiliyə gəliblər...

Petroqradda düz üç kazak polku var, amma nədənsə onlar da xalqın əleyhinə çıxmaq istəmirlər.

- Bəri bax, İvan! Onlara yollarını göstər! Qoy çıxıb getsinlər!

İvan Alekseyeviç nümayəndələrin üzünə baxdı; kazak zabitii dodaqlarını bir-birinə kəp qışqır, səbirlə gözəlçiyirdi; iki nəfər dağlı - inqış zabitlə bir osetin zabitii onun arxasında çiyin-çiyinə yanaşı durmuşdu; boy-buxunlu gənc inqış zabitii qollarını yaraşlıqlı çərçəzi çuxasının üstünə qoymuşdu, qara Buxara papağı altında badamvartı çöpki gözləri işıldayırdı; kürensifət, yaşlı osetin-zabitii ayağının birini saymazıyana irəli uzadıb dinməzçə durub, ovcunu əyri qılıncının dəstəyi üstə qoyaraq kinayəli, yoxlayıcı nəzərlə kazaklara baxırdı. İvan Alekseyeviç danışıqı kəsməyə yenicə hazırlanırdı ki,

kazak zabiti onu qabaqladı, inqış zabiti ilə nə haqda işə pıçıldadı, uzadı qışırtdı:

– Donlular! Vəhşilər diviziyası nümayəndəsinə danışmaq üçün icazə verin.

İnqış, icazə gözləmədən uzunboğaz məstlərini yerə asta-asta basaraq, dairənin ortasına çıxdı, yaraşlıqlı, ensiz toqqasını əsəbi halda sahmanladı.

– Kazak qardaşlar! Belə böyük hay-küy nəyə lazımdır? Hövsələ ilə danışmaq lazımdır. Siz general Kornilovə istəmirsiniz? Siz mühərribə istəyirsiniz? Onda buyurun! Biz də vuruşarıq. Belə şeydən qorxmuruq! Heç də qorxmuruq! Sizi günün bu gün əzizdiririk. Bizim arxamızca iki polk dağlı gəlir. Vah! Böyük hay-küy ola bilər, ancaq hay-küy nəyə lazımdır? – O, evvəlcə zahiri bir sakitliklə danışdı, amma sözü nü qurtarana yaxın getdikcə artan bir qızğınlıqla danışır, ağzına gələni deyirdi; o, boğazdan gələn sözlərinə öz ana dilinin kəlmələrini də qarışdırırdı: – Sizi yoldan çıxardan bu kazaktır; o, bolşevikdir, siz də onun dalınca gedirsiniz! Vah! Məgər mən görmürəm! Onu həbs edin! Silahını əlindən alın!

O, cəsarətli əl hərəkəti ilə İvan Alekseyeviçi göstərir, rəngi ağarmış halda, əlini ölçə-ölçə kiçik dairə içərisində vumuxurdu; yanaqlarını darçını qızırtı bürümüşdü. Yoldaşı – kürənsifət, yaşlı osetin işə daş kimi hərəkətsiz idi; kazak zabiti qılıncının köhnəlmiş qotazını oynadırdı. Kazaklar dinmirdilər, şəşqınlıq yənə də onların sıralarına vəlvələ salmışdı. İvan Alekseyeviç bir an bele olsun gözlərini inqışun üzündən çəkmirdi; onun, dişlərini vəhşicəsinə bir-birinə qıcamasına, sol gicgahından aşağıya süzülən boz tərə baxır, yanıb-yaxılırdı ki, fürsəti nəhaq yerə əldən qaçırılmışdır, azca ayıq tərpanso, danışığı bir kəlmə ilə kəssəydi, kazakları çoxdan götürüb getmişdi. Onu bu çıxılmaz vəziyyətdən Turilin qurtardı. Turilin hoppamıb dairənin ortasına gəldi, əllərinin sət hərəkətilə köynəyinin yaxasındakı düymələri qopartdı.

– Ay rəzillər!.. Şeytanlar!.. Köpek uşağı!.. Sizi q... kimi tovlayırırlar, siz işə qulaqlarınızı sallayıb səsini çıxartmırsınız!.. Zabitlər istedikləri şeyi sizin boğazınıza calayırlar!.. Siz neyləyirsiniz? Siz nə edirsiniz-niz?! Onları qılıncıla doğramaq lazımdır, amma siz dayanıb sözlərinə qulaq asırsınız?.. Onların boynunu vurmaq, qanıni axıtmaq lazımdır. Siz nəm-nüm eləyəne kimi bizi mühasirəyə

alacaqlar! Pulemyot atəşinə tutub qıracaqlar... Pulemyot atəş açanda işə mitinq düzəldə bilməyəcəksiniz!.. Onlar qəsdən başınızı qarışdırırlar ki, qoşunları gəlib çıxsın... A-a-a-e-e-e-h, sizə nə deyim, kazaklar! Siz, kişi deyilsiniz!

İvan Alekseyeviç gurultulu səsle bağırdı:

– Atlamın!..

Onun qışırığı izdihamin başı üstündə partlayan şrapnel kimi səsləndi. Kazaklar artıq tərəf cumdular. Bir dəqiqədən sonra səpələnmiş bölük, atları vızvodlara sıraya düzülürdü.

– Bura baxın! Həmyerlilər! – deyər kazak zabiti vumuxurdu.

İvan Alekseyeviç tüfəngi dartıb çiyindən götürdü; şişkin damarlı barmağını tetiyin üstə möhkəm qoydu, oynaqlamağa başlamaş atın yüyənini bərk dartıb qışırtdı:

– Danışığınızı qurtardı! İndi sizinlə danışmaq lazım gəlsə, onda yalnız bu dildə danışmalı olacağım. – O, tüfəngini ifadə ilə silkələdi.

Vızvodlar bir-birinin dalınca yola çıxdılar. Kazaklar dönüb dala baxdıqda gördülər ki, gələn nümayəndələr atlanıb nə haqda işə məsləhətləşirlər. Gözlərini qıymış inqış qızğın surətdə nəyi işə sübut edir, tez-tez əlini yuxarı qaldırırdı; onun çərəkəzi çuxasının qatlanmış qolunun ipək köbəsi qar kimi ağarırdı.

Onlara son dəfə baxarkən, partlılı, gözqamaşdıran bu ipək parçanı İvan Alekseyeviç də gördü və nədənsə quraqlıq zamanında esən yeldən üzü çalxalanmış Donun geniş sinəsi, oynaq yaşıl dalgaları, ağ qanadının ucu dalgalara toxuna-toxuna balıq tutan qağayı onun gözləri önündə canlandı.

XVI

Artıq avqustun 29-da Kırımovdan aldığı teleqramlardan Kornilova aydın oldu ki, silahlı çevrilmə işi məhv olmuşdur.

Kırımov tərəfindən göndərilmiş çapar-zabit gündüz saat 2-də baş qərargaha gəldi. Kornilov onunla uzun-uzadı söhbət etdi, sonra Romanovskini yanına çağırdı, hansı kağızı işə əlində hirsli-hirsli əzdirib dedi:

– Hər şey tar-mar olur! Bizim niyyətimizi alt-üst edəcəklər... Kırımov korpusu vaxtında Petroqrada çatdırma bilməyəcək, fürsət

öldən çıxacaqdır. Həyata keçirilməsi asan görünən hər şey minlərlə maneəyə rast gəlir... İndidən görünür ki, işlərin aqibəti pis olacaqdır... Budur... görün... qoşunları eşelonla necə yola salıblar! – O, Romanovskiye bir xəritə göstərdi; orada korpus ilə Yerli diviziya qoşunları eşelonlarının son dəfə harada olduqları qeyd olunmuşdu; onun ciddi, lakin yuxusuzluqdan yorgunluq çökmüş üzü tutqunlaşdı. – Bütün bu demiryolcu it uşaqları bizə badaləq vururlar. Onlar bunu fikirleşmirlər ki, işimiz baş tutarsa mən onların hər on nəfərinin birini dar ağacından asdıracağam. Kırımovun göndərdiyi məlumatla tanış olun.

Romanovski raportu oxuyandək, Kornilov iri ovcu ilə yağlı şişkin sifətini sıgallaya-sıgallaya tələsik yazdı:

*Novoçerkassk,
qoşun atamanı Aleksey Maksimoviç Kaledina.*

Müvəqqəti hökumətə göndərdiyiniz teleqramın mahiyyəti haqqında mənə məlumat verilmişdir. Xainlərə və satqınlara qarşı səmərəsiz mübarizədən səbir kasası daşımı şanlı kazaklar, vətənin şökk-şübhəsiz məhv olacağını görüb, öz əməyi və qanı bahasına yüksələn doğma yurdunun həyat və azadlığını əldə silah qoruyacaqlar. Münasibətlərimiz müeyyən vaxtdək məhdud olacaqdır. Sizdən xahiş edirəm ki, görəcəyiniz işləri monimlə məsləhətləşəsiniz, vətən məhəbbəti ilə kazak şərəfi nə cür tələb edərsə elə də hərəkət edəsiniz.

658.29.8.17. General Kornilov.

O, son sözləri yazıb Romanovskidən xahiş etdi:

– Bu teleqramı dərhal göndərin.

– Yolun qalanını səfəri yürüş qaydasında gəlmək bərədə knyaz Baqrationa ikinci dəfə teleqram göndərməyi də əmr edirsinizmi?

– Bəli, bəli.

Romanovski susdu, fikirli-fikirli dedi:

– Mənə elə gəlir ki, Lavr Georgiyeviç, bədbinliyə qapılmağımız üçün hələlik bir əsas yoxdur. Siz hadisələrin gedişini qabaqcadan uğursuzluğa yozursunuz.

Kornilov boş-boşuna əlini havada yellədə-yellədə başı üstündə ucan bir sürməyi balaca kəpənəyi tutmaq istəyirdi. O, barmaqlarını

qatlayırdı, üzündə azacıq gərgin və müntəzir ifadə var idi. Hava tərpendikcə aşağıya doğru qaçan kəpənək qanad çalır, açıq pəncərə tərəfə uçmağa cəhd edirdi. Hər halda Kornilov onu tuta bildi, yüngüllüşməmiş kimi rahat nəfəs aldı, dalını kreslonun arxasına söykədi.

Romanovski sualına cavab gözləyirdi, ancaq Kornilov dalğın və qaşqabaqlı-qaşqabaqlı gülümsündü, yuxusunu neçli etməyə başladı:

– Bu gecə yuxu görmüşəm. Mən guya atıcı diviziyalarından birində briqada komandiriyəm. Karpat dağlarının qoşunu hücumə aparıram. Qərargahımızla birlikdə bir fermaya gəlmişik. Bizi yaşa dolmuş, yaraşıqlı paltar geyinmiş bir rusin¹ qarşılayır. O, içmək üçün mənə süd getirir, ağ keçə şlyapasını başından çıxarıb, xalis alman dilində belə deyir: “Süd iç, general! Bu, çox şəfəli süddür, dərmandır”.

Mən guya bu süddən içirəm və yaxın bir adam kimi həmin rusinin əlini çiyinəmə saymayana varmasına təəccüb eləmirəm. Sonra biz yenə dağlarla yü getdik, amma bura daha Karpat dağları deyildi, Əfqanıstan idi, keçilər keçə bilən dar sıldırım cığırılar idi... Hə, məhz keçə cığırı ilə gedirdik, ayaqlarımızın altından daşlar, çınqıllar qopub aşağı tökülür, aşağıda, dərənin o tayında isə günəşin parlaq nuruna qərğ olmuş gözəl cənub mənzərəsi canlanır...

Xəffif külək stolun üstündəki kağızları tərpedir, pəncərənin açıq tayları arasından axıb gedirdi. Kornilovun dumanlı baxışları uzaqda, Dnepr arxasında, ala-tala tunc rəngli çəmənlilik basmış çala-çuxur yamaclarda dolayırdı.

Romanovski onun hara baxdığını izlədi, hiss edilmədən köksünü ötürərək, gözlərini küləksiz havada üzü şüşə kimi ışıldayan Dnepre, çox zərif, payızqabağı tüllərə bürünmüş bozuntul çöllərə baxdı.

XVII

Üçüncü süvari korpusu ilə Yerli diviziyanın Petroqradaş üzərində göndərilmiş hissələrini gətirən eşelonlar səkkiz demiryol xəttinin çox böyük qismini tamamilə tutmuşdu: Revel, Vezənberq, Narva, Yamburq, Qatçina, Somrino, Viritsa, Çudovo, Qdov, Novqorod,

¹ Rusin – Qalitsiya və Karpatda yaşayan ukraynalı atamanın dilində qoruldur.

Dno, Pskov, Luqa və bütün başqa ara stansiyə və yarımstansiyalar asta-asta yeriyan, yollarda ləngiyən eşelonlarla dolmuşdu. Polklar böyük komanda heyətinin hər hansı mənəvi təsirindən kənar qalmışdı, bir-birindən ayrı düşmüş bölgülər arasında əlaqə itirdi. Dolaşığı daha da dərinləşdirən bir cəhət də bu idi ki, korpus ona əlavə edilmiş yerli diviziya ilə birləşdikdə yekə bir ordu olmuşdu; dağıdılmış hissələri yerlərindən dəbərtmək, bir yərə toplamaq, eşelonları təzədən təşkil etmək lazım gəlirdi. Bütün bunlar da hərəmərəclik törədir, mənəşiz, bezən də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən sərəncamlar verilməsi ilə nəticələnin, onsuz da gərgin və əsəbi şəraiti daha da şiddətləndirirdi.

Kornilov ordusunun eşelonları yol uzunluğuna demiryolcu fəhlə və qulluqlarını müqavimətinə qarşı duraraq, mənəvləri aradan qaldıra-qaldıra, sakitcə Petroqrada doğru axışır, qovşaq stansiyalara doluşur, təzədən yenə yola düşürdülər.

Qırmızı vaqonlarda, yəhərləri alınmış yarıac atların yanında, özləri də yarıac olan Don, Ussuri, Orenburq, Nerçinsk, Amur kazakları, inqışlar, çərkəzlər, qabardinlər, osetinlər, dağıstanlılar dəstə-dəstə dayanmışdılar. Yola salınmağı gözləyən eşelonlar stansiyalarda saatlarla dayanıb qalır, süvarilər vaqonlardan yerə tökülür, çayırtkə kimi vağzalları bürüyür, yollarda yığışır, əvvəlcə yola salınmış eşelonlardan artıq nə qalmışsa yeyib qurtarı, əhalidən xəlvətcə bir şey oğurlayır, ərzaq mağazalarını talan edirdilər.

Hara baxsan, kənarında qırmızı və ya sarı zolağı olan kazak şalvarı, yaraşığı draçun gödəkçəsi, dağıların geydikləri çərkəzi çuxa görünürdü... Rənglər cəhətdən çox yoxsul olan şimal təbiətindəndiyədekə bunca al-əlvən boya görünməmişdi.

Avqustun 29-da Pavlovsk yaxınlığında Yerli diviziyanın 3-cü briqadəsi, knyaz Qaqarinin komandası altında düşmənlə üz-üzə gəldi. Diviziyanın başında gedən inqış və çərkəz polkları demiryol xəttinin söküldüyünü görüb, vaqonlardan töküldülər və yürüşlə Tsarskoye Seloya doğru yönəldilər. İnqışların ön kəşfiyyət dəstələri lap Somrino stansiyasınadək getmişdi. Polklar hücumu asta-asta genişləndirir, qvardiyaçıları sıxışdırır, diviziyanın digər hissələrinin arxadan gəlib çəkməyini gözləyirdilər. Həmin hissələr isə Dnoda yola salınmağı gözləyirdi. Bəzi hissələr isə hətta Dno stansiyasına gəlib çıxmamışdı.

Yerli diviziya komandiri knyaz Baqration stansiya yaxınlığındakı bir malikanədə idi, qalan hissələrin də yetişib bir yərə yığılmağını gözləyir, Vritsaya qədər yürüşlə getməkdən çəkinirdi.

Avqustun 28-də ona Şimal cəbhəsi qərargahından aşağıdakı teleqramın surətini göndərdilər:

Üçüncü korpus komandirinə, Birinci Don, Ussuri və qafqazlılardan ibarət Yerli diviziyaların rəislərinə Ali baş komandanın belə bir əmrini çatdırmanı xahiş edirəm: gözlənilməyən hər hansı səbəblər üzündən eşelonlar demiryol xətti vasitəsi ilə irəliləmələrinə maneçilik törədilsə, Ali baş komandan əmr edir ki, yolun qalmış hissəsini yürüş qaydası ilə qət etsinlər.

27 avqust 1917-ci il. № 6411. Romanovski.

Baqration səhər saat 9 rədələrində teleqrafla Kornilova xəbər verdi ki, bu gün səhər saat 6.40-da Petroqrad hərbi dairəsi qərargah rəisi polkovnik Baqrationun Kerenskinin belə bir əmrini almışdır ki, bütün eşelonlar geriye qaytarılmalıdır; diviziyanın eşelonları yolda Qaçka yarımstansiyasından Oredej stansiyasınadək ləngiyir, çünki demiryolu, Müvəqqəti hökumətin sərəncamına əsasən, onları buraxmır. Lakin onun teleqramı üstündə Kornilovun yazdığı dərkənardə deyilirdi:

Knyaz Baqrationa. Demiryolu ilə hərəkətinizi davam etdirin. Əgər demir yolu ilə irəliləməyə imkanınız olmazsa, yürüş qaydası ilə Luqaya qədər gedin, orada general Krımovun tam sərəncamına keçin.

Buna baxmayaraq, Baqration piyada yürüşlə getməyə cəsarət etmədi, korpus qərargahının vaqonlara yüklənməsi haqqında sərəncam verdi.

Bir zamanlar Yevgeni Listnitskinin qulluq etdiyi polk da, Birinci Don kazak diviziyası tərkibinə daxil olan digər polklarla birlikdə Revel-Vezenberq-Narva xətti ilə Petroqrada göndərilirdi. Ayın 28-də günortadan sonra, saat 5-də polkun iki böliüyünün eşelonu Narvaya çatdı. Eşelon komandiri əyrəndi ki, gecə yolu çıxmaq mümkün deyil: Narva ilə Yamburq arasında yol xarab edilmişdir, demiryolcu batalyonunun bir hissəsi təcili qatarla oraya göndərilmişdir; yolun

xarab edilmiş yerini tomir edə bilsələr, eşelon sabah səhər ertə yola salınacaqdır. Eşelon roisi istər-istəməz razılaşmağa məcbur oldu. Söyləndi, öz vaqonuna mindi, tozə xəbəri zabitlərə bildirdi, oturub çay içməyə başladı.

Gecə hava tutqun idi. Körfəz tərəfdən rütbətli, adamın sümü-yünödək işləyən külək əsirdi. Kazaklar yollarda, vaqonlarda bir-biri ilə xısnlaşıp, parovoz fitlərinə ürkişən atlar taxta döşmələri domir nalları ilə döyəcəydirdi. Eşelonun axırncı vaqonunda cavan bir kazak mahnı oxuyur, qaranlıqda kimə isə şikayətlənirdi:

Əlvida şəhərlər, əlvida köndlər,
Sizə də əlvida, doğma xutorlar!
Əlvida ey pəri, ey sarışın qız,
Əlvida ey çiçək, ey parlaq ulduz.
Bir zaman sübhədok yarın yanında,
Başımı söykədim döşünə mən, ah!
İndi gecə-gündüz əlimdə silah,
Durmuşam keşikdə, doymuşam cana.

Çox zorba bir bina olan boz anbarın dalından bir adam çıxdı. Bir qədər dayandı, mahnıya qulaq verdi; sarı işıq saçan tonqallar qalanmış dəmiryollarına baxdı, inamla eşelona tərəf getdi. Şpalların üstündə onun addımları yavaşca səslənirdi; hər tərəfi hamarlanmış qumun üstü ilə yeridikdə isə ayaq səsi tamam kəsildi. O, lap axır-dakı vaqonun yanından ötdü, qapı ağzında dayanmış, indicə mahnı oxuyan kazak mahnını kəsdi, gələn adamı səslədi.

– Ey, kimson?

– Sənə nə var? – deyə həmin adam gedə-gedə könülsüz cavab verdi.

– Gecənin bu vaxtı nə veyllənirson? Sizin kimi oğurları biz ağıl-landırırıq! Ora-bura baxırsan ki, görəsən nəyi çırpışdırı bilərsən?

Adam ona cavab vermədi, qatarn ortasına çatdı, başını vaqonun aralı qapısından içəri uzadıb soruşdu:

– Bu hansı bölükdür?

– Dustaq bölüyüdür, – deyə içəridə qaçqıldıxdılar.

– Doğrudan hansı bölükdür? İşim var.

– İkincidir.

– Bəs dördüncü vızvod haradadır?

– Baş tərəfdən altıncı vaqonda.

Parovozdan sonrakı altıncı vaqonun yanında üç kazak papiros çəkirdi. Biri sallığı oturmuşdu, ikisi onun yanında dayanmışdı. Onlar dinnməzə yaxınlaşan adama baxırdılar.

– Kefiniz-əhvalınız yaxşıdır, həmyerlilər?

– Allaha şükür, – deyə biri cavab verdi, gələn adamın üzünə diqqətlə baxdı.

– Nikita Dugin sağ-salamatdırmı? Buradadırmı?

– Mən buradayam, – deyə sallığı oturmuş kazak məlahətli səs ilə cavab verdi, ayağa qalxdı, çəkmesinin dabanı ilə papirosunu özis-dirdi. – Səni tanıya bilmirəm. Kimson? Haralısan? – O, saqqallı sifətini qabağa uzatdı, yad adamın kim olduğunu bilmək istədi və birdən bu şineli, başında əzilmiş əsgər furajkası olan kişini tanıdı, heyrətlə niçqıldadı: – İlyə! Bunçuk? Mənim əzizim, hansı cəhə-nəmdən gəlirsən?

Kazak kələ-kötür əlində Bunçukun tüklü əlini xeyli saxladı, bir az ona tərəf əyilib yavaşca dedi:

– Bunlar öz adamlarımızdır, sən onlardan çəkinmə! Sən hara, bura hara? A kişi tez ol, də görək!

Bunçuk o biri kazaklarla da əl verdi, bir az süst, cingiltili-boğuc səs ilə cavab verdi:

– Piterdən gəlirəm, sizi güc-bəla tapdım. Sizinlə işim var. Qar-daş, doğrusu, səni sağ-salamat görməyimə olduqca şadam.

Bunçuk gülümsünür, onun enli, boz kvadrat alını simasında sevinc oynayıp, ağzında dişləri qar kimi ağarır, gözləri hərərətlə, toxtaq, lakin nəşə ilə işləyirdi.

– Danışmağa gəlmisən? – deyə səni məlahətli, saqqallı kazak soruşdu. – Sən, deməli, zabit olmağına baxmayaraq, bizim kimiləri ilə durub-oturmağı özünə eskiklik hesab ələmirson? Elə isə, sağ ol, İlyuşa, İsa köməyin olsun, yoxsa bizə iki kəlmə xoş söz deyən yox-
dur... – Kazakın səsində saf, səmimi gülüş hiss olundu.

Bunçuk da güler üzle ona söz atdı:

– Bəsdir, a kişi, suyu bulandırdığın yetər! Hələ də məzəlikdən əl çəkmirson! Saqqalın uzanıb göbəyindən aşağıya düşüb, amma yənə də zarafatdan əl çəkmirson!

– Saqqalı istədiyimiz saatda qırxdıra bilərik, sən bunu də görək, Piterdə nə var? Üsyanlar başlanıbmi?

– Gedək, vaqonda danışıraq, – deyə Bunçuk vəd etdi.

Birlikdə vaqona çıxdılar. Dugin ayağı ilə kimi isə dümsükleyib yavaşca dedi:

– Uşaqlar, qalxın! Bizə hörmətli adam qonaq gəlmişdir. Hə, eşgörler, tez olun!

Kazaklar niqqıldaya-niqqıldaya qalxdılar. Kim isə qaralıqda at təri və tütün qoxusu hopmuş iri əllərini gözdirdi, yəhərin üstündə öyləmiş Bunçukun üzünə ehtiyatla toxundurdu; yəgün səslə soruşdu:

– Bunçuksan?

– Hə. Çikamasov, sənsən?

– Mənəm, mən. Xoş gördük, dost!

– Salam.

– Bu saat qaçım, üçüncü vzvodun uşaqlarını çağırım.

– Hə, hə!.. Qaç!..

Üçüncü vzvod, demək olar, bütünlüklə gəldi, atların yanında yalnız iki nəfər qaldı. Kazaklar bir-bir Bunçuka yaxınlaşır, kötük parçası kimi kobud əllərini ona uzadır, fənər işığında əyilir, onun iri, azca tutqun simasına baxır, onu gah Bunçuk, gah da İlya Mitriç, yaxud sadəcə İlyuşa adlandırırdılar, lakin hamının səsinə onu yoldaş saydıqları, hərətlə salamladıqları aşkar hiss olunurdu.

Vaqonda hava ağırlaşdı. Taxta divarlara işığın oynaq şüaları düşür, eybəcər kölgələr yırgalanır, bəzən əndazədən artıq böyüyür, hisli fənər çırax kimi gur işıq saçır.

Bunçuku hörmətlə işığa yaxın öyləşdirdilər. Qabaqdakılar çömbəltmə oturdular, yerdə qalanlar daldə dövvrə vurub ayaq üstə dayandılar. Zil səslə Dugin boğazını artladı:

– İlya Mitriç, məktubunu bu yaxınlarda almışıq, ancaq sənin özünü danışımaq və eşidib bilmək istəyirdik ki, nə etməli olduğumuz barədə bizə məsləhət verəsən. Axı bizi Piterə aparırlar, neyləyə bilərik?

– Mitriç, əhvalat belədir, – deyə qapının yanında dayanmış bir kazak dilləndi; qulağının qırıqlı zingiləsində sırğa olan bu kişi bir zamanlar Yevgeni Listnitskinin açıqladığı, səngər sipəri üstə tonqal qalayıb çay qaynatmağa icazə vermədiyi kazak idi, – buraya, yanıma müxtəlif təbliğatçılar gəlir. Bizə dilə tuturlar ki, Petroqrad üzərinə getməyin, deyirlər, bizim bir-birimizlə vuruşduğumuz üçün bir səbəb yoxdur, belə-belə şeylər deyirlər. Biz, qulaq asmağına,

onların sözlərinə qulaq asırıq, amma inanmağa gəldikdə, çox da inanmırıq. Yad adamlardır. Nə bilmək olar, bəlkə onlar bizi aldadırlar? Getməkdən boyun qaçırsa, Kornilov çərçəzləri üstümüzə göndərəcək, yenə də qan axıdılacaqdır. Amma sən bizim özümü-zünküsən, kazaksan, biz sənə daha çox inanırıq, Petroqraddan bizə məktublər, qəzet göndərdiyinə görə sənə olduqca minnətdarıq... burada, öz aramızdır, kağız cəhətdən kortuq çəkirdik, amma qəzetləri alan kimi...

– Nə çərənləyirsən, yalandan döşəyirsən, ay səfeh? – deyə kazaklardan biri qəzəblə onun sözünü kəsdi. – Sən özün savadsızsan, elə bilirsen ki, hamı da sənə kimi kordur? Deməli biz qəzetləri oxumuruq, ancaq cırıb eşmə bükürdük! Hər şeydən əvvəl biz bu qəzetləri, İlya Mitriç, başdan-ayağa, həm də, bəzən dönə-dönə oxuyuruq.

– Yalanca deyir bu başı batmış!

– “Eşmə bükürük” – bu da söz danışıdır!

– Səfehənin sözü də səfeh olar!

Qulağı sırğalı kazak özünü doğruldayaraq dedi:

– Qardaşlar! Mən o mənada demədim. Əlbəttə ki, biz qəzetləri əvvəlcə oxuyuruq...

– Siz özünü də oxuyurdunuzmu?

– Mən savadlı bəxtəvər deyiləm... bunu deyirəm ki, ümumiyyətlə, qəzetləri oxuyur, sonra cırıb eşmə bükürdük...

Yəhərin üstündə öyləmiş Bunçuk azca gülümsəyə-gülümsəyə kazakların üzünə baxırdı; oturmuş halda danışımaq onun üçün münasib deyildi, buna görə də o, ayağa qalxdı, arxasını fənərə çevirib aramla, ağır-ağır danışımağa başladı:

– Petroqradda sizin işiniz yoxdur. Orada heç bir üsyan da yoxdur. Sizi oraya nə üçün yolladıqlarını bilirsinizmi? Müvəqqəti hökuməti devirmək üçün... Bildinizmi! Sizi aparın kimdir? Çar generalı Kornilov. Kerenskini yıxmaq ona nə üçün lazımdır? Onun yerinə özü keçmək üçün. Aysıq olun, həmyerlilər! Ağac boyunduruğu sizin boynunuzdan çıxardıb atmaq istəyirlər, amma təzəsini keçirtsələr, polad boyunduruq keçirəcəklər! İki beladan birini – nisbətən yüngülünü seçmək lazımdır. Elə deyilmi? Siz özünü də yaxşıca fikirləşin: çar dövründə sizin təpənizə vurur, müharibədə sizin əlinizlə başqaları üçün sərvət qazanırdılar. Kerenskinin

vaxtında da sizdən xeyir görürül, amma təpənizə vurmurlar. Lakin Kerenskiddən sonra, hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdikdən sonra, işlər tamamilə başqa cür olacaqdır. Bolşeviklər müharibə istəmirlər. Hakimiyyət bolşeviklərin əlinə olsaydı, çoxdan barışq olmuşdu! Mən Kerenski tərəfdarı deyiləm, o hara, mən hara, onların hamısı bir yuvanın quşudurlar! – Bunçuk gülümsədi və qolu ilə alınının tərəni silib, sözünə davam dedi: – Ancaq mən sizi buna dəvət edirəm ki, fəhlələrin qanını axıtmayın. Kornilov iş başına gələrsə, Rusiyada fəhlənin qanı sel kimi axıdılacaqdır; onun dövründə hakimiyyəti ondan almaq, zəhmətkeş xalqın əlinə tapşırmaq nisbətən çətin olacaqdır.

– Bir az dayan, İlya Mitriç! – qısqabo, Bunçuk kimi enlikürək bir kazak arxa cərgələrdən qabağa çıx-a çıx-a dedi; öskürüb boğazını artladı, dibindən su axan yuyulmuş, ovulmuş palıd kökünü oxşayan uzun əllərini ovuşdura-ovuşdura, gülümsünən açıq yaşıl, təzə yarpaq kimi şirəli gözlərini Bunçukun üzünə zilləyə-zilləyə soruşdu: – Sən indicə boyunduruqdan danışıdın... Bəs hakimiyyəti bolşeviklər əllərinə keçirdəndə boynumuza onlar hansı boyunduruğu keçirəcəklər?

– Bu nə sözdür, sən özün öz boynuna boyunduruq keçirdəcəksən?

– Nəcəyəni özün?

– Elə belə. Axı bolşeviklərin vaxtında hakimiyyət başında kim olacaqdır? Seçsələr, ya sən olacaqsan, ya bu Dugin, ya da bax, o əmi. Sovetlərdə hakimiyyət seçki ilədir. Anladınmı?

– Bəs yuxarıda kim olacaqdır?

– Yəni də kimi seçsələr, o olacaqdır. Səni seçsələr, yuxarıda sən olacaqsan.

– Belədirmi? Yalan demirsən ki, Mitriç?

Kazaklar gülüşdülər, hamısı birdən danışımağa başladı, hətta qapının yanında dayanmış keşikçi də bir dəqiqəliyə onlara yaxınlaşsın bəhətə qarışdı.

– Torpaq barədə nə deyirlər?

– Torpağımızı əlimizdən almayacaqlar ki?

– Müharibəyə son qoyacaqlarmı? Yoxsa, bu saat quruca və edirlər ki, hamı onların tərəfinə əl qaldırsın?

– Sən hər şeyi bizə vicdanla danış!

– Biz burada kor kimiyik, heç nə bilmirik.

– Yadlara inanmaq qorxuludur. Çoxlu yalan danışirlar...

– Dünən burada bir matrosçuğa Kerenskinin əhvalına ağlayırdı, biz isə səçəndən tutub sürüdüük, vaqəndən bayıra atdıq.

– Haray salmışdı ki: “siz əks-inqilabçısınız!...” Səfehdir!

– Özü də biz heç başa düşmürük ki, bu söz nə deməkdir?

Bunçuk hər tərəfə çevrilə-çevrilə kazaklara göz gözdirdi, hamının sakitləşməyini gözlədi. Bura gələndə onda başlayacağı işə möhkəm inam yox idi; indi isə bu məyusluqdan əsər-ələmət belə qalmamışdı; kazakların əhvali-ruhiyyəsinə bələd olduqdan sonra artıq buna möhkəm əmin idi ki, eşelənə necə olursa-olsun Narvada saxlatdırıla biləcəkdir. O, bir gün əvvəl, Petroqrada Rayon Partiya Komitəsinə gedib, şəhərə yaxınlaşmaqda olan I-ci Don diviziyası hissələri arasında təbliğat aparmağa göndərilməsini xahiş etdikdə, istədiyinə müvəffəq olacağına tamamilə arxayın idi, amma Narvaya çatan kimi tərəddüd etməyə başlamışdı. O bilirdi ki, kazaklarla danışırkən başqa cür sözlər işlətməlidir; bəlkə də ümumi dil tapa bilməyəcəyini düşündükdə ürəyinə qorxu da çökdü, çünki doqquz ay əvvəl fəhlə mühitinə qayıtmış, omeç dünyası ilə təzədən qaynayıb qarışmışdı; ağzını açıb birçə kəlmə deyən kimi sözlərinin başa düşüldüyünə, hiss edildiyinə alışmışdı; halbuki bunların, öz həmyerlilərinin arasında başqa dil, müəyyən dərəcədə yadırgadığı dili, ikinci dilini işlətməli idi; adamları yalnız yandırb-yaxmaq deyil, habelə coşdurmaq, ürəklərinə od sala bilmək üçün, əsrlərdən bəri yaramış onların iliyinə işləmiş itaətsizlik qorxusunu yox etmək, haqlı olduğunu adamlara inandırmaq və kütlələri öz arxasınca aparmaq üçün ondan çox diribaş olmaq, böyük inam qüdrətinə malik olmaq tələb edilirdi.

Söhbətinin əvvəlində, danışımağa yenidən başladığında o, öz səsinde inamsızlıq, sünilik hiss edirdi, bu duzsuz sözləri elə bil o deyil, başqası deyirdi; irəli sürdüyü dəlillərin inandırıcı olmaması onu dəhşətləndirirdi, hədəfə vurmaq, onu yıxıb dağıtmaq üçün tutarlı və sanballı sözlər tapmaq üçün əzabla fikirləşirdi... İzahedilməz bir kədərli hiss edirdi ki, bütün bunların əvəzində dodaqlarından sabun köpüyü kimi boş sözlər çıxır, beynində səmərəsiz, yersiz düşüncələr bir-birinə qarışır. Bədəni tərdən alışıb-yandır, o, ağır-ağır nəfəs alırdı. Danışır, amma bir fikir zehni burğu kimi dəlib rahatlıq vermirdi: “Belə böyük bir işi etibar çəlyib mənə tapşırırdı, mən də

budur, bu vacib işi öz əllərimlə korlayıram... Sözləri bir-birinə bağlaya bilmirəm... Canım, mənə nə oldu axı? Mənim yerimə başqası gəlsəydi, məndən min dəfə yaxşı danışar və inandırardı... Səni lənətə gələsən, şeytan, mən necə adamam!”

Bayaq boyunduruqdan söz salmış kazak – gözləri yaşıl və təzə yarpaq kimi şirəli kişi – onu bu sarsaq huşsuzluq ələmindən xilas etdi, bundan sonra başlanmış danışıq Bunçuka özünə gəlmək, kəskənlənib özünü düzəltmək imkanı verdi; Bunçuk özü də buna mat qala-qala bədəninə qüvvət gəldiyini, iti qılınc kimi kəsen çoxlu sözlər tapdığını duydu, möhkəm qızıxdı, vücudunu çulğalamış qızğınlığı zahiri bir səsliklik arasında gizlədərək, bic-bic suallara kəskin və acıqlı cavablar verməyə, bu vaxtdək minilməmiş xam atı bərk səyirtmiş, yumşaltmış süvari kimi arxayın danışmağa başladı.

– Bir bunu də görək: Müəssislər məclisinin nəyi pisdir?

– Sizin o Lenini almanlar gətirmişlər... elədirmi? Elə deyilsə bəs o haradan gəldi... – göydən düşdü?

– Mitriç, sən buraya öz xoşuna gəlmisən, yoxsa səni göndəriblər?

– Qoşun torpaqlarını kimə verəcəklər?

– Çarın dövründə biz məyər pis yaşayırdıq?

– Mənşeviklər də xalq tərəfdarı deyillərmi?

– Bizim öz qoşun məclisimiz – xalq hakimiyyətimiz var, Sovetlər bizim nəyimizə görəkdir? – deyər kazaklar suallar verirdilər.

Onlar gecə yarıdan keçəndən sonra dağılıdılar. Sabah səhər çağı hər iki bölüyü bir yerə yığıb mitinq keçirtməyi qərara aldılar. Bunçuk gecələmək üçün vaqonda qaldı. Çikamasov ona yanında yatmağı təklif etdi. Yatmaqdan əvvəl xaç çəkdi, yerini rahladı və Bunçuka bəri başdan xəbərdarlıq etdi:

– İlya Mitriç, sən arxayın yata bilirsən, amma... görək bağışlayasan... Dostum, bizdə bit var. Üstünə bit daraşsa, incimə. Fikir-xəyaldan bizi elə iri bit basıb ki, işimiz müsibətdir! Hərəsi bir Xolmoqor danası boydadır! – Bir az susub sakitcə soruşdu: – İlya Mitriç, bəs bu Lenin hansı millətdəndir? Qisası, harada doğulmuş və böyümüşdür?

– Leninmi? Rusdur.

– Oho?!

– Düz deyirəm, rusdur.

– Yox, qardaş! Sən görürsən, onu yaxşı tanıyırsan, – Çikamasov yüngül səsle elə dedi ki, guya bu bərədə Bunçukdan artıq məlumat var. – Bilirsənmi o kimlərdəndir? Bizlərdəndir. O, Don kazaklarındandır, Salsk mahalının Velikoknyajeskaya stanitsasındandır, anladınmı? Deyildiyinə görə topçu olub. Aran torpaqlarının kazakı kimi o da şəxsiyyətcə sazdır: enlisifət adamdır, gözləri də cələcə.

– Bunu haradan eşitmisən?

– Bunu kazaklar öz aralarında danışıqda eşitməmişəm.

– Yox, Çikamasov! O rusdur, Simbirsk vilayətində doğulmuşdur.

– Yox, mən buna inanmaram! Yox, canım, heç inanmaram! Puqaçov kimdir? Kazak! Bəs Stepan Razin? Bəs Yermak Timofeyeviç? Əlbəttə ki, hamısı kazakdır! Yoxsul insanların çarların əleyhinə qaldıranların hamısı kazak olmuşdur. Amma sən də burada başlamısan ki, Simbirsk vilayətində doğulmuşdur. Belə sözü eşitmək adamın qəlbinə toxunur, Mitriç.

Bunçuk gülümsəyə-gülümsəyə soruşdu:

– Deyirlər ki, o kazakdır?

– O elə gerçəkdən də kazakdır, amma hələ bildirmir. Mən adamın üzünə baxan qalın, o saat kim olduğunu tanıyıram. – Çikamasov eşmə yandırdı, qalın maxorka tüstüsünü Bunçukun üzünə tərəf buraxdı, fikirli-fikirli öskürdü. – Mən heyret içində qalmışam, biz burada mübahisə edib az qalmışdıq dalaşaq: əgər o, Vladimir İliç, bizlərdəndirsə, topçudursa, bəs onda belə böyük elmi haradan öyrənmişdir? Deyilənlərə görə, müharibənin əvvəllərində o, almanlara esir düşmüş, orada oxumuş, sonra bütün emləri keçmiş, alman fəhlələrini üsyana qaldırırdıqda, alimləri üstələdikdə, almanlar çox bərk qorxuya düşmüşlər. “Get, ay kəlləli kişi, buradan həmişəliyə uzaqlaş, Allah köməyin olsun, yoxsa burada qalsan, bizim işlərimizi elə düyünə salarsan ki, heç fələk də yerə qarın vura, açılmaz!”

– deyib onu Rusiyaya ötürmüşlər, fəhlələri üsyana qaldıra biləcəyindən çox qorxmışlar. Oho! Qardaş, o möhkəm adam imiş!

– Çikamasov son cümləni qürurla dedi və qaranlıqda həvəslə güldü. – Mitriç, sən onu görmüsənmi? Yox? Heyif. Deyildiyinə görə başı çox yekədir. – O öskürdü, burnunun deşiklərindən gur sarımtıl tüstü burumu buraxdı, eşməsinin qalığını çəke-çəke sözüne davam etdi.

– Kaş arvadlar belə oğullardan çox doğaydılar. Çox möhkəm adamdır, bəli! O, hələ çox çarları taxtdan salacaqdır... – Sonra köksünü

ötürdü. – Yox, Mitriç sən gəl mənimlə mübahisə eləmə: İliç kazakdır... Məsələnin üstünü örtməyin nə mənası var. Simbirsk quberniyasında heç kökündən belə adam yetişmir.

Bunçuk dinmədi, gözlerini yummayıb, xeyli vaxt gülümsündü.

O, xeyli oyaq qaldı, doğrudan da, üstünə bir daraşdı, köynəyinin altına doldu, onu yandırıcı zəhləaparan qotur qaşınması tutdu; yanında yatmış Çikamasov da köksünü ötürür, bədənini qaşıyırdı, kiminsə fınxıran, narahatlıq edən atı adamın yuxusunu qaçırdırdı. Bunçuk təzəcə yuxuya getmişdi ki, bir-biri ilə yola getməyən atlar dalaşdılar, tappılı saldırlar, qeyzlə kişnədilər.

– Mağlı dur, çər dəymiş!.. Tr-r-r! Tr-r-r, lənətə gələsən!.. – deyə yerindən sıcaıyır qalxmış Dugin yuxulu-yuxulu bağırırdı və əlinə keçən ağır şeyi yaxındakı atın belinə çırpdı.

Bitlərin yerləşməsindən tənə gəlmiş Bunçuk yerində qurcuxdu, o biri böyrü üstə çevrildi, yuxusunun qaçdığını anlayıb part oldu, səhər keçiriləcək mitinq haqqında fikirləşməyə başladı. Zabitlərin mitinqə maneçilik törətməsinin niyə nəticələnmə biləcəyini təsvir etməyə cəhd etdi, gülümsündü: “Kazaklar yekdilliklə etiraz etsələr, çox güman, zabitlər qaçaqlar, bir də kim bilir, necə olacaqdır! Hər ehtimala qarşı qarnizon komitəsi ilə qabaqcadan danışıram”. Birdən heç də istəmədiyi halda müharibənin bir epizodunu, 1915-ci il oktyabr ayındakı hücumu xatırladı, sonra isə, tanış və məlum bir səmtə istiqamətləndirildiyinə sevinmiş hafizəsi ayrı-ayrı xatirələrini inadla, açıqla yadına saldı: insan sifətləri, öldürülmüş rus və alman əsgərlərinin yerə sorulmuş eybəcər meyitləri, hərsi bir cür səslə danışan adamlar, vaxtı ilə gördüyü təbiət mənzərələrinin solğun, zaman keçdiyi üçün yaddan çıxmağa başlamış qırıq parçalar, o zaman deyə bilmədiyi, amma hələ də nədənsə xəyalından çıxarmış düşüncələr, top atəşlərinin daxilən güclə duyulan uğultusu, pulemyotun tanış taqqıltısı, lentin xışiltısı, bir zamanlar sevdiyi qadının olduqca göyçək, bir qədər solğun ağzı, yenə də müharibədən bir səhnə: meyitlər, çökmüş qardaş məzarları...

Bunçuk qurdalandı, qalxıb yerində oturdu, hündürdən dedi, ya da fikirləşdi: “Mən bunu ölüncəyədək unutmayacağam, həm də tekəcə mən deyil, müharibədən sağ çıxanların hamısı yaddan çıxartmayacaqdır. İnsanları şikəst edənlər, həyatı təhqir edənlər!.. Məlunlar!.. Məlunlar!.. Ölüm də sizin günahınızı yuya bilməyəcəkdir!..”

Bir də petroqradı dostu metalçı fəhlənin on iki yaşlı qızı Luşanı da xatırladı. Bunçuk vaxtı ilə Tulada bu dostu ilə bir yerdə işləmişdi. Axsam idi. Bunçuk bulvarla gedirdi. Luşa, bu yöndəmsiz və arıq yeniyetmə qız qıraqdakı skamyada öyləşmişdi, nazik ayaqlarını qoçaqcasına aralı qoyub papiros çəkirdi. Solğun simasında gözləri yorğun idi, vaxtdan tez özünü tanıdığı üçün uzanmış, qırmızı boya çəkilmiş dodaqlarının küncələri qüssəli idi. O, Bunçuku görə kimi “Məni tanıyırsan, əmi?” – deyə xırlıtlı səslə soruşmuş, peşəkar qadınlar kimi gülümsünmüş və ayağa qalxıb, köməksiz uşaq kimi acı-acı ağlamış, başını aşağı salıb, Bunçukun dirseyinə qısılmışdı.

Bunçuk birdən-birə zəhərli qız kimi boğazına dolub onu qəhərləndirən qəzəbdən az qaldı boğulsun; rəngi qaçdı, dişlərini qıcırdıb inlədi. Sonra qılı döşünü xeyli vaxt övkələdi, dodaqları uçundu; ona elə gəlirdi ki, qəzəbi sinəsində dəmir filizi kimi çobuş daşdı, indi də yavaş-yavaş, onun nəfəsini kəsir, sinəsinin sol tərəfini, ürəyinin başını ağrıdır.

O səhərə qədər yata bilmədi. Səhər açılan kimi rəngi saralmış, üzü daha tutqunlaşmış halda dəmiryolçular komitəsinə getdi, kazak əşelonunun Narvadan buraxılmayacağına dair onlardan razılıq aldı, bir saatdan sonra isə qarnizon komitəsi üzvlərini axtarmağa yollandı.

Saat səkkizdə qatardan yanına qayıtdı. Səhərin ilıq sərinliyini bütün vücudu ilə duyaraq yeriyir, həm səfərinin mətləq məvüffəqiyyətlə nəticələnməyinə, həm zorba anbar binasının paslanmış damı arxasından günəşin boylanmasına, həm də bir qadının xoş, məlahətə oxuduğu mahının aəhəngdar sesinə ürəkdən sevinirdi. Dan yeri ağarmazdan əvvəl qısa müddətdə bərk leysan yağışı yağmışdı. Dəmiryollarında səl qumlu torpağı yuyub aparmışdı, olduqca ensiz sellərin əyri-üyrü izləri qalırdı, yağış suyunun xoş iyi hiss olunur, yağış damlalarının torpağı döyəclədiyi yerlərdə saysız-hesabsız, suyu çəkildiyi üçün qurumuş balaca cuxurlar dururdu, elə bil torpağın üzü çiçək xəstəliyindən çopur-çopur olmuşdu.

Şinelli, uzunboğaz çəkmesinin hər tərəfi palçığa batmış bir zabit qatarnın yanından ötüb, Bunçuka tərəf gəlməyə başladı. Bunçuk yasavul Kalmikovu tanıdı, onun çatmasını gözylərə, addımlarını yavaşladı. Üz-üzə gəldilər. Kalmikov dayandı, çəp qara gözləri ilə ona soyuq nəzər saldı.

– Xorunji Bunçuk? Sən azadlıqdasan? Bağışla, mən sənə əl verməyəcəyəm...

O dodaqlarını bir-birinə kip qısdı, əllərini şinelinin ciblərinə soxdu.

Bunçuk ona kinayə ilə cavab verdi:

– Mən sənə əl uzatmaq xəyalında deyildim... sən bir qədr tələsdin.

– Bu nədir, olmaya sən burada özünü xilas edərsən? Yaxud... Petroqraddan gəlmisən? Dostun Kerenski göndərməyib ki?

– Bu nədir, istintaqdır?

– Bir zamanlar mənimlə birlikdə qulluq etmiş, sonra əsgərlikdən qaçmış adamın müqəddəratını öyrənməyə tamamilə təbii maraq.

Bunçuk təbəssümünü gizlədərək, çiyinlərini çəkdi.

– Səni sakit edə bilərəm: mən buraya Kerenski tərəfindən gəlmişəm.

– Axı siz indi üstünüzə gələn böyük təhlükə qarşısında onunla birləşirsiniz. Belə, hər halda sən kimsən axı? Çiyində poqonun yox, şinelin əsgər şineli... – Kalmıkovun burnunun pərləri qımıldandı, o, Bunçukun azca belə bükülüb qamətini nifrət və təəssüflə süzdü. – Siyasi firıldaqçısın? Tapdımını? – Sualına cavab gözləmədən geriə çevrildi, iri addımlarla uzaqlaşdı.

Dugin öz vəqonu yanında Bunçuku qarşıladı.

– Sən niyə buradasan? Miting artıq başlanmışdır.

– Necə yəni başlanmışdır?

– Elə də. Bizim bölük yasavulu Kalmıkov burada yox idi, amma bu gün Petroqraddan parovozla gəlib, kazakları bir yerə toplamışdır. İndicə kazakları dilə tutmağa getdi.

Bunçuk ayaq saxlayıb, Kalmıkovun Petroqrada nə vaxt göndərildiyini soruşdu. Duginin dediklərindən məlum oldu ki, Kalmıkov bir aya yaxın burada olmamışdır.

“Bomba atmaq təliminə göndərilmək bəhanəsi ilə Kornilov tərəfindən Petroqrada göndərilənlərdən – inqilabı boğarlardan biridir. Deməli, o, sədaqətli kornilovçudur. Hə, nə eybi var?” – deyə Bunçuk belə dağınıq fikirlər içində Duginlə birlikdə mitinq keçirilən yerə tərəf yollandı.

Yaşıl üst köynəkli, boz şinelli kazaklar zorba anbar binasının dalarına yıxılmışdılar. Zabitlər Kalmıkovu dövrəyə almışdılar, o, üz-

qoylu çevrilmiş bir balaca çəlləyin üstündə durub, kəlmə-kəlmə və kəskin səslə qışqırırdı:

– ... Qələbə qazanılanadək davam etməliyik! Bizə etimad göstərilmişdir, biz də bu etimadı doğruldacağıq! General Kornilovun kazaklara yolladığı teleqramı indi sizə oxuyacağam.

O, çox tələsə-tələsə frənçinin yan cibindən əzilmiş bir kağız çıxartdı, eşelon rəisi ilə pıçıldıadı.

Bunçuk ilə Dugin də yaxınlaşdılar, kazakların arasına girdilər.

Kalmıkov ifadə ilə, ruh yüksəkliyi ilə teleqramı oxumağa başladı:

– “Kazaklar, əziz həmyerlilərimiz! Bir dövlət kimi Rusiyanın sərhədləri mögər sizin babalarınızın sümükləri üzərində genişlənməmişdir? Böyük Rusiya mögər sizin böyük şücaətiniz, sizin qəhrəmanlığınız, verdiyiniz qurbanlar və igidliyiniz sayəsində güclü olmamışdır? Sakit Donun, gözəl Kubanın, coşqun Terekin sərbəst və azad balaları, Ural, Oreanburq, Heştərxan, Semireçensk və Sibir çölləri ilə dağlarının, uzaq Zabaykalyenin, Amurun, Ussurinin köçəri, güclü qartalları olan kazaklar, siz həmişə bayraqlarınızın şan və şərəfi keşiyində durmusunuz, rus ellərində ata-babalarınızın şücaət və qəhrəmanlıqlarına dair dastanlar geniş yayılmışdır. İndi elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, siz vətənə kömək etməlisiniz. Mən Müvəqqəti hökuməti bunda təqsirkar görürəm ki, hərəkətləri qətiyyətsizdir, ölkəni idarə etməyi bacarmır və acizlik göstərir, ölkə daxilində almanların ağıllıq etməyinə yol vermişdir; bunu Kazandakı partlayış da sübut edir: orada bir milyon ədədə qədr top gülləsi və 12000 pulemyot məhv olmuşdur. Bundan əlavə. Mən bəzi hökumət üzvlərini açığardan-açığa vətənə xəyanətdə ittiham edirəm və buna sübutlar gətirirəm: avqustun 3-də Qış sarayında mən Müvəqqəti hökumətin iclasında iştirak edəndə, nazir Kerenski ilə Savinkov mənə belə bir göstəriş verdilər ki, burada hər sözü danışmaq olmaz, çünki nazirlər arasında xain adamlar var. Aydın işdir ki, belə bir hökumət ölkəni fəlakətə doğru sürükləyir, belə hökumətə inanmaq olmaz, eyni zamanda bədbəxt Rusiya xilas edilə bilməz... Buna görə də dünən, Müvəqqəti hökumət, düşmənlərimizin xoşu gəlsin deyə mənə Ali baş komandanlıq vəzifəsindən əl çəkməyi tələb etdikdə, mən bir kazak kimi vicdan və şərəf qarşısında borcumu yerinə yetirib, həmin tələbə əməl etməkdən boyun qaçırmağa məcbur oldum, döyüş meydanında ölməyi rüsvayçılıqdan, vətənə xəyanətdən

üstün tutdum. Kazaklar, ey rus torpağının cəngavərləri! Siz, mən lazım bildiyim zaman, Rusiyanı xilas etmək üçün mənimlə birlikdə ayağa qalxmağa söz vermişiniz! Dediyim belə bir zaman gəlib çatmır – vətənimiz ölüm ayağındadır! Mən Müvəqqəti hökumətin ömrünə tabe olmuram və azad Rusiyanı xilas etmək naminə həmin hökumətin əleyhinə çıxıram, onun vətənimizi satan məsuliyyətə məsuliyyətli müşavirlərinin əleyhinə çıxıram. Məsələn igidlik şöhrətinə malik kazakların adını, şərəf və şanını qoruyun, bununla da siz həm vətənimizi, həm də inqilab sayəsində qazanılmış azadlığı xilas etməmiş olacaqsınız. Mənim sözlərimi eşidin, mənim əməllərimi yerinə yetirin! Mənim ardınca gəlin! 28 avqust 1917-ci il. Ali baş komandan, general Kornilov".

Kalmikov susdu; kağızı qatlamaq-qatlamaq təzədən qışqırdı:

– Bolşeviklərin və Kerenskinin agentləri bizim qoşun hissələrini demiryl vasitəsi ilə irəliləməsinə maneçilik edirlər. Ali baş komandan belə bir əmr gəlmişdir: qoşunları demiryl vasitəsi ilə yola salmaq mümkün olmadıqda, onlar Petroqrada yürüş qaydası ilə getməlidirlər. Biz günü bu gün yola çıxırıq. Vaqonlardan yükünüzü boşaltmağa hazırlaşın!

Bunçuk dirsəklərini kobud bir şəkildə işə saldı, adamları dümsükləyə-dümsükləyə ortaya keçdi; zabitlər tərəfə yaxın getmədi, mitinq qaydası ilə qulaqbatırıcı zil səslə qışqırdı:

– Kazak yoldaşlar! Məni sizin yanınıza Petroqrad fəhlə və əsgərləri göndərmişdir. Sizi qardaş qanı axıtmağa, inqilabı darmadağın etməyə aparırlar. Əgər siz xalqın əleyhinə getmək istəyirsinizsə, siz mütləqiyyətlə təzədən dirçəldilməsini istəyirsinizsə, onda gedin!.. Lakin Petroqrad fəhlə və əsgərləri buna əmindirlər ki, siz qardaş qatili olmayacaqsınız. Onlar sizə alovlu qardaşlıq salamı göndərirlər, sizi bir düşmən kimi yox, öz müttəfiqləri kimi görmək istəyirlər...

Sözünü deyib qurtarmağa ona imkan vermədilər. Bərk səs-küy qopdu, arı-arası kəsilməyən qışqırıq səsləri elə bil Kalmikovu dartıb çəlləyin üstündən yerə saldı. O, başını bir az qabağa əydi, yeyinliyib Bunçuka yaxınlaşdı; ona bir neçə addım qalanda dabanları üzərində gəriyə çevrildi.

– Kazaklar! Xorunji Bunçuk keçən il cəbhədən qaçmışdır, bunu hamınız bilirsiniz. İndi, bu nədir, biz doğrudanmı bu qorxağın və xainin sözlərinə baxacağıq?

Altıncı bölüyün komandiri, qoşun starşınası Sukin gurlayan səsi ilə Kalmikovun səsinə bətrdi:

– Bu alçağı həbsə almaq lazımdır! Biz orada qanımızı axıdırdıq, amma bu cəbhə arxasında canımız hayında idi!.. Tutun onu!

– Tutmağa macal taparın!

– Qoy sözünü desin!

– Dayanın, başqaşının sözünü kəsməyin. Qoy öz məsləkini açıb desin.

– Həbs edin!

– Bizə fərarilər lazım deyil!

– Danış, Bunçuk!

– Mitriç! Danış, elə söz de ki, onların əhədini kəssin!

– Redd ol-su-u-u-un!..

– Səsinizi kəsin, köpek uşağı!

– Döşə onlara! Döşə, Bunçuk! Onların ziddinə get! Ziddinə!

Polkun inqilab komitəsinin üzvü – ucaboy, başaçaq, saç tər-təmiz qaçylanmış bir kazak çəlləyin üstünə çıxdı. O qızğın danışdı, kazakları inqilab çəllidi general Kornilova tabe olmamağa çağırırdı, xalqa qarşı müharibənin ağır fəlakət olacağından danışdı və nitqini Bunçuka müraciətlə belə qurtardı:

– Siz isə, yoldaş, elə güman etməyin ki, cənab zabitlər kimi, biz də sizə nifrət edirik. Biz sizin gəlməyinizə şadıq, xalq nümayəndəsi kimi hörmət bəsləyirik, hörmətinizi bir də buna görə saxlayırıq ki, zabit olduğunuz zaman kazakları incitmirdiniz, onlarla bir növ qardaşcasına rəftar edirdiniz. Biz sizdən kobud söz eşitməmişik, lakin elə zənn etməyin ki, biz savadsız adamlarıq, hörmətlə dolanmağın nə olduğunu bilmirik, xeyr, xoş sözü nəinki insan, hətta heyvanlar da başa düşürlər. Sizə hörmətlə baş əyirik, xahiş edirik Petroqrad fəhlə və əsgərlərinə bildirəsiniz ki, biz onlara əl qaldırmayacağıq!

Elə bil təbiiə toxmaq vurdular: bu fikri bəyənən qışqırıq səsləri getdikcə yüksəldi, sonra getdikcə yüksəldi, sonra getdikcə yavaşladı və susdu.

Kalmikov yenə çəlləyin üstünə çıxdı, qədd-qəmətli vücudu yırğalandı. O, qoca Don ölkəsinin şan-söhrəti, kazakların tarixi vəzifəsi, zabitlərin kazaklarla birlikdə qanlarını axıtmasını barədə nəfəsi kəsilo-kəsilo, sifəti ölü kimi sapsarı sarıla-sarıla xeyli danışdı.

Kalmıkovdan sonra çalsaqal, cüssəli bir kazak çıxış etdi. Onun Buncuqa qarşı yönəldilmiş qəzəb dolu nitqini kəsdilər, qolundan yapışaraq natiqi aşağı dardılar. Çıkamasov atılıb cəlləyin üstə çıxdı. Odu yarımış kimi hər iki qolunu gəndən qulaylandırıb bağırdı:

– Getməyəcəyik! Vaqonlardan yüklerimizi boşaltmayacağıq. Teleqramda yazılıb ki, biz guya Kornilova kömək vəd etmişik, amma bu barədə bizimlə kim danışırdı? Biz ona vədə verməmişik! Kazak qoşunları ittifaqın zabitləri söz vermişlər! Qrekov ona çox quyruq bulayırdı, qoy o da kömək eləsin!..

Yeni-yeni natiqlər danışırdılar. Buncuq enli alınlı başını yana əyib dərmişdu, çiyələk kimi qırmızı üzü qaraya çalırdı, boğazının altında və gicgahlarında şişmiş damarlarında nəbzi yeyin-yeyin vururdu. Gərginlik son həddinə çatmışdı. Hiss olunurdu ki, bir az da belə gətse, birinin axmaq hərəkəti nəticəsində qan su kimi axıdılacaqdır.

Qarmizon əsgərləri stansiyadan izdihamlı gəldilər, zabitlər bunu görüb mitinqi tərk etdilər.

Yarım saatdan sonra qaça-qaça gələn Dugin tövsüyə-tövsüyə Buncuqa yaxınlaşdı.

– Mitriç, nə edək?.. Kalmıkov ayrı niyyətə düşmüşdür. Pulemyotları vaqonlardan düşürdülər, hara isə bir atlı çapar göndərdilər.

– Gedək ora! Bu saat iyirmi kazak topla! Cəld ol! Eşelon rəisinin vaqonu yanında Kalmıkov ilə üç zabit pulemyotları atların belinə çatırdılar. Onlara birinci olaraq Buncuq yaxınlaşdı və əlini şinclinin cibinə salıb tər-təzə, çox səliqə ilə silinmiş, yağlanmış zabit naqanını çıxartdı.

– Kalmıkov, sən həbsdə alınmısan! Əllərini qaldır!..

Kalmıkov atın yanından kənara hoppandı, əlini belinə atdı, tapançanın qoburundan yapışdı, amma tapançanı çıxarda bilmədi: başının üstündə güllə şaqıldadı; Buncuq hələ güllənin səsi kəsilməmiş boğuş, sört səslə çığırdı:

– Əllərini qaldır!..

Buncuq tapançanın tətəyini barmağı ilə basdı, çaxmaq yarıya qədər yuxarı qalxdı. Kalmıkov gözlərini süzərək bunu izləyir, əlini könülsüz qaldırır, barmaqlarını şaqıldadırdı.

Zabitlər tapançalarını həvəssiz olaraq төvdil veridilər.

– Əmrinizlə qılınclarımızı da açib verəkmi? – deyər gənc pulemyotçu Xorunji hörmətlə soruşdu.

– Bəli.

Kazaklar atların yükünü açdılar, pulemyotları vaqonlara daşdırdılar. – Bunların yanında qarovul qoyun, – deyər Buncuq Duginə müraciət etdi: – Qalanlarını da Çıkamasov həbs edə, buraya götürər. Eşitdimmi, Çıkamasov? Kalmıkovu isə biz – səninlə mən qarmizon inqilab komitəsinə apararıq. Yasavul Kalmıkov, buyurun, qabağa düşün. Zabitlərdən biri tullanıb vaqona çıxı-çıxa, uzaqlaşan Buncuqa,

Duginə və Çıkamasova tamaşa edə-ədə vəcd ilə dedi:

– Afərin! Afərin!

Qoşun starşınası Sukin nifrətlə zabitlərə göz gəzdirdi, barmaqları əsə-əsə papiroso qutusundan handan-hana bir papiroso çıxardıb dedi:

– Ağalar! Ayıb olsun biza, ağalar! Biz özümüzü burada uşaq kimi aparadıq! Bu alçağı vaxtında vurub aşırmaq heç birimizin ağına gəlmədi. O, naqanını Kalmıkova tuşlayanda, bizimiz ona bir güllə sıxsaydı, indi çoxdan gəbərmişdi!

Pulemyotçu zabitini günahkarcasına qeyd etdi:

– Onlar düz bir vzvod idilər... Hamımızı qırdılar.

Zabitlər dinnməzə papiroso çəkir, hərədən bir-birinin üzünə baxırdılar. Hadisənin ildırım sürəti ilə baş verməsi onları kərxıdirmışdı.

Kalmıkov qara bığının ucunu ağzına salıb, bir qədər dinnməzə getdi. Onun almacıq sümüyü çıxmış sol yanağı od tutub yanırdı, sanki üzünə şapalaq ilişdirmişdilər. Rast gələn sakinlər təəccüblə baxır, dayanır, pıçıldadırdılar. Narva üzərində tutqun hava qaralmağa başlıyırdı. Saralmış tozağacı yarpaqları qızıl külçələri kimi demiryollarına tökülmüşdü, sanki çəkilib gədən avqust bunları itirmişdi. Kilsənin yaşıl gümbəzi üstündən dolaşalar uçub gedirdi. Stansiyanın arxasında, qaranlığa qovuşmuş çöllər arxasında artıq gecə düşmüşdü, onun soyuq nəfəsi duyulurdu, Narvin üzərindən isə, axşamın qurğuşunvari səthindəki parça-parça olmuş buludlar əl dəyməmiş yolsuz səma ilə hələ də Pskova, Luqaya tərəf hey hərəkət edirdi; gecə gözəgörünməz hüdudlardan aşır, qaranlıq qatlaşırdı.

Stansiyaya çatanda Kalmıkov birdən-birə geriye dönüb Buncuqun üzünə tūpürdü.

– Al-çaq!..

Tūpürəkədən yayınmış Buncuq qaşlarını çatdı, onun sol əli cibinə sürüşmək istəyən sağ əlinin biləyini bərk-bərk sıxdı. O, güc-bəla dedi:

– Yeril!..

Kalmikov yeriya-yeriyə ağzına gələn deyir, möhkəm söyüş söyürdü.

O tez-tez ayaq saxlayır, Bunçukun üstünə yeriyərək qışırırdı:

– Sən xainsən! Sən satqınsan! Bunun cezasını çəkəcəksən!

Bunçuk, hər dəfə onu dilə tutub deyirdi:

– Yer! Rica edirəm...

Kalmikov isə yumruğunu düynləyərək, yenə yerindən sıçrayıb, qaysar olmuş at kimi atla-atla irəliləyirdi. Onlar su anbarının yanına gəldilər. Kalmikov dişlərini qıcırdı-qıcırdı bağırırdı:

– Siz partiya deyilsiniz, cəmiyyətin ən miskin tör-töküntülərindən ibarət quldur dəstəsiniz! Sizə rəhbərlik edən kimdir? Almanların baş qorəqahı! Bol-şe-vik-lor... ha-ha-ha! Yaramazlar! Sizin partiyaları, bu yığıntı güruhunu q... kimi satın alırlar... Gədəlar!.. Gədəlar!.. Vətəni satdınız! Məndən olsa hamımızın başını bir kötüyün üstünə qoyub əzişdirərdim... Hə-ə-ə! Bunun da vaxtı gələr!.. Sizin bu Lenin Rusiyanı otuz alman markasına satmadımı? Milyonu basmarlayıb cibinə qoydu, o dəqiqə də canı... qaçıb gizləndi!..

Bunçuk dili dolaşa-dolaşa, sözləri uzada-uzada qışırırdı:

– Söykən divara!

Dugin qorxub, əl-ayağa düşdü.

– İlya Mitriç, səbirli ol! Sən nə fikirdəsan? Da-yan!..

Qəzəbdən üzü eycəbrələmiş, qaçqara qaralmış Bunçuk Kalmikova tərəf atıldı, onun gicgahına tutarlı bir yumruq ilişdirirdi. Kalmikovun başından düşmüş furajkanı ayaqları altında tapdalayaraq tapdalaya onu su anbarının tünd rəngli körpici divarına tərəf darta-darta apardı.

– Söy-kən!

Kalmikov müqavimət göstərərək nərəldəyirdi:

– Sən neyləmək istəyirsen?! Sən... Nə ixtiyarın var! Məni vurmağa nə ixtiyarın var!..

Arxası boğuc guppultu ilə su anbarının divarına dəymiş Kalmikov qəddini düzəltdi, mətləbi anladı:

– Məni öldürmək istəyirsen?

Bunçuk azca öyilib, tələsə-tələsə, çaxmağı cibinin astarına ilişmiş naqanı dartıb çıxartdı.

Kalmikov şinlinin düymələrini aç-aça bir addım irəli çıxdı.

– Vur, köpek oğlu! Vur! Gör, rus zabitləri ölməyi necə bacarırlar... Mən ölüm qarşı...
Açılan güllə onun ağzına girdi. Su anbarının arxasında güllənin xıriltılı əks-sədası eşidildi, pille-pille yüksəklərə qalxdı. İkinci addımını irəli atmaq istəyən Kalmikov büdrədi, sol qolu ilə başından yapışıb yıxıldı. O möhkəm qıvrıldı, qana bulaşdığından qaralmış dişləri tüpürçəyi ilə sinəsinə töküldü, dilinə ricə şey dəymiş kimi dodaqlarını marçıldadı. Onun beli yenidən düzəlib, yaş çıncılla azacıq toxunmağa başladığıda Bunçuk bir güllə də atdı. Böyrü üstə çevrilən Kalmikov çürpədi, yatmağa başlamış quş kimi başını qoltuğu altına qoydu, yavaşca hiçqırdı.

Dugin yüyürə-yüyürə birinci tində Bunçuka çatdı.

– Mitriç... Bu nə iş idi sən tutdun, Mitriç? Onu nə üçün öldürdün?

Bunçuk Duginin çiyini sıxdı; polad kimi mərhəmətsiz və sərsəst baxışlarını onun gözələrinin içinə zillədi, olduqca sakit, ölgün səslə dedi:

– Ya onlar bizi qırmalıdır, ya biz onları!.. Orta yol yoxdur. Biz qana-qanla cavab verməliyik. Kim kimi... Anladınmı? Bu Kalmikov kimilərini öldürmək, gürzə kimi başını özmək lazımdır. Belələrində yazığı gələnləri də güllələmək lazımdır, anladınmı? Sımsırğını niyə sallamısan? Özünü ələ al! Kinli ol! Hakimiyyət onların əlində olsaydı, Kalmikov bizi papiros damağında güllələrdi, amma sən... Eh, səni uşağ!

Duginin xeyli vaxt başı əsdi, dişləri bir-birinə dəyib şaqqıldadı, saralmış uzunboğaz çəkməli yekə ayaqları bir növ yəndəmsiz halda bir-birinə dolaşdı.

Onlar kimsəsiz ensiz küçə boyunca dinməzəcə gedirdilər. Bunçuk hərdən bir qayıdıb dala baxırdı. Başları üstündə qaranlıq göyde qara buludlar lap alçaqdan süzür, şərçə tərəf axırdı. İlişmiş, dünənki yağışda yuyunmuş ay avqust səmasının əl boyda yanığı arasından yaşıl çəp gözü ilə boylanırdı. Yaxınlıqdakı yolaırcında bir əsgərlə yaylığını çiyinə salmış ağ paltar bir qadın dayanmış, bir-birinə bərk qısılmışdılar. Əsgər qadını özünə tərəf çəkib qucaqlayırdı, ona nə isə pıçıldayırdı, qadın isə hər iki elini onun döşünə dirəyir, başını dala əyir, boğula-boğula donquldanırdı: "İnanmıram! İnanmıram!" və oğrun-oğrun, ehtirasla güldürdü.

Avqustun 31-də Kerenski tərəfindən Petroqrada çağırılmış general Krımov güllə ilə vurub özünü öldürdü.

Krımovun ordu hissələrinin nümayəndə və komandirləri Qış sarayına sel kimi axışmış, təqsirlərini boyunlarına aldılar. Bu yaxınlara qədər Müvəqqəti hökumətə meydan oxuyanlar indi Kerenski qarşısında iltifatla dabanlarını bir-birinə vuraraq, dövlətin sadıq təbəələri olduqlarına onu inandırırıldı.

Mənəvi cəhətdən tar-mar edilmiş Krımov ordusu ölməmişdisə də, can verməkdə idi: hissələr ətalətlə Petroqrada doğru axışmış gəlirdilərsə də, indi bu hərəkət artıq mənasız və məqsətsiz olmuşdu, çünki Kornilov qiyamı artıq sona çatmaqda idi, irticanın düzəltildiyi və birdən-birə alovlanan kimi görünən sui-qəsd artıq sönürdü, respublikanın müvəqqəti hakimi olan Kerenski, son günlər özində etli yanaqları xeyli arqladığına baxmayaraq, getr içindəki baldırlarını Napoleon kimi oynada-oynada hökumətin növbəti iclasında "ölkədə tam siyasi sabitlik" yarandığından dəm vururdu.

Krımovun intiharından bir gün əvvəl, Ali baş komandan vəzifəsinə general Alekseyev təyin olundu. Nəzakətli və vasvası olan Alekseyev çox pis və çətin vəziyyətə düşdüyünü anlayıb, əvvəl bu vəzifəni öhdəsinə götürməkdən qəti imtina etdi, amma sonra yalnız bir məqsədlə – Kornilovun, bu və ya digər şəkildə hökumətə qarşı qiyamda iştirak etmiş başqa şəxslərin cəzasını yüngülləşdirə bilmək arzusu ilə razı oldu.

Yola düşəndə o, birbaşa telefon xətti ilə baş qərargaha zəng elədi, onun Ali baş komandan vəzifəsinə təyin olunmasına, ora gəlməsinə Kornilovun münasibətini aydınlaşdırmağa cəhd etdi. Sıxıntılı danışıqlar fasilələrlə gecədən xeyli keçənə qədər davam etdi.

Həmin gün Kornilov öz kabinetində müşavirə keçirdirdi, burada qərargah məmurları və Kornilova yaxın adamlar iştirak edirdilər. Kornilovun qarşıya qoyduğu suala – Müvəqqəti hökumətə qarşı mübarizənin davam etdirilməsi məqsədəuyğundurmu sualına, müşavirədə iştirak edənlərin çoxu "mübarizəni davam etdirmək lazımdır" – deyər cavab verdilər.

Lukomski müşavirə başlanandan səsinə çıxarmırdı; Kornilov ona müraciətlə dedi:

– Aleksandr Sergeyeviç, xahiş edirəm fikrinizi söyləyəsiz. Lukomski təmkinlə, lakin qəti ifadələrlə vətəndaş müharibəsinin davam etdirilməsinin əleyhinə çıxdı.

Kornilov onun sözünü sərt halda kəsib soruşdu:

– Təslim olaq?

Lukomski çiyinlərini çəkdi.

– Nəticə öz-özünə aydındır.

Danışıqlar hələ yarım saat da davam etdi. Kornilov dinmədi, görünür ki, çox böyük iradə sərf edərək soyuqqanlılığını mühafizə edirdi. Tezliklə müşavirəni bağladı, bir saatdan sonra isə Lukomskini öz otağına çağırdı.

– Siz haqlısınız, Aleksandr Sergeyeviç! – Barmaqlarını şıqqıldatdı, sönük, üzünə kül tökülmüş kimi bozarmış gözlerini kənara zilləyib, yorğun-yorğun dedi: – Bundan sonra müqavimət göstərmək həm səfəhlik olardı, həm də cinayət.

Xeyli vaxt barmaqları ilə stolu döyəclədi, nəyə isə – ola bilsin ki, düşüncələrinin sürətlə, tələş içində çapalmasına qulaq verdi; susduqdan sonra soruşdu:

– Mixail Vasilyeviç nə vaxt gəlir?

– Sabah.

Alekseyev sentyabrın 1-də gəldi. Həmin günün axşamı, o, Müvəqqəti hökumətin əmrinə əsasən Kornilovu, Lukomskini, Romanovski ni həbsə aldı. Məhbusları "Metropol" mehmanxanasına göndərməzdən əvvəl – dustaqlar həmin mehmanxanada keşikçilərin nəzarəti altında saxlanacaqdılar – Alekseyev nə haqda isə iyirmi deqiqə Kornilovla təkliddə söhbət etdi; onun yanından bayura çıxanda son dərəcə sarsılmışdı, demək olar ki, özünü tamam itirmişdi. Romanovski Kornilovun yanına girmək istədi, lakin Kornilovun arvadı onu dayandırdı.

– Bağışlayınız! Lavr Georgiyeviç xahiş elədi ki, onun yanına heç kəsi buraxmasınlar.

Romanovski qadının pərişan simasına ani nəzər saldı və heyəcanlandığından tez-tez kirpik çala-çala yanaqlarının üstü qaralmış halda uzaqlaşdı.

Ertesi gün cənub-qərb cəbhəsi baş komandanı general Denikini, onun qərargah reisi, general Markovu, general Vannovskini və Xüsusi ordunun komandiri general Erdelini həbsə aldılar.

Tarix tərəfindən boğulmuş kornilovçuluq hərəkatı Bixovda, qadınlar gimnaziyasında belə şərfəsizliklə qurtardı. Bu hərəkat meydandan çıxarıldı, amma yenisi meydana atıldı: gələcək vətəndaş müharibəsi və inqilab üzərində geniş cəbhə ilə yürüş planlarının bünövrəsi də orada qoyuldu.

XIX

Oktyabr ayının axırlarında səhər tezdən yasavul Listnitski, bölüyü piyada yürüşlə Saray meydanına götürmək haqqında polk komandirindən əmr aldı.

Listnitski vaxmistrə sərəncam verdikdən sonra paltarını tələsik geyindi.

Zabitlər əsnəyə-əsnəyə, söyüş söyə-söyə yataqdan qalxırdılar.

– Yənə nə var?

– Bolşeviklərin üstünə gedirik!

– Cənablar, mənim patronlarımı kim götürmüşdür?

– Hara gedirik?

– Eşidirsinizmi: güllə atırlar?

– Güllə atan yoxdur, canım! Sizin qulağınız səsə düşüb!

Zabitlər həyəətə çıxdılar. Bölük, vzvod dəstələri ilə sıraya düzüldü. Listnitski sürətli yürüşlə kazakları həyətdən çıxardıb apardı. Neva prospektində kimse yox idi. Hayanda isə gerçəkədən tək-tək güllə atırdılar. Saray meydanında zirehli avtomobil, yunkerlərin gözetçi dəstələri gezişirdi. Küçələrə səhra sükutu çökmüşdü. Qış sarayı qapılarında kazakları bir dəstə yunker və dördüncü bölüyün kazak zabitləri qarşıladılar. Onlardan biri, bölüklərdən birinin komandiri Listnitskini kənara çəkdi:

– Bölük bütünlüklə buradadırmı?

– Buradadır. Necə bəyəm?

– İkinci, beşinci və altıncı bölüklər gəlmədilər, boyun qaçırdılar, amma pulemyot komandası bizimlədir. Kazakların əhvalı necədir?

Listnitski əlini qısaca yellətdi.

– Müsibətdir! Bəs birinci və dördüncü polklar necə?

– Onlar burada yoxdurlar. Onlar gəlməzlər. Bu gün bolşeviklərin çıxış edəcəklərindən xəbəriniz varmı? Nələr baş verdiyindən

heç şeytan da baş çıxarmaz! – O kədərlə köksünü ötürdü. – Bu qarışıqlıqdan baş götürüb Dona qaçmaq lazımdır...

Bir saatdan sonra yunkerlər polku ilə qadınlar batalyonu gəldi. Yunkerlər sarayın vestibülündə yerləşdilər və pulemyotları darta-darta oraya çıxartdılar. Qadın batalyonunun əsgərləri həyəətə toplaşmışdılar. Uyrıllənən kazaklar onlara yaxınlaşır, şit zarafatlar edirdilər. Uryadnik Arjanov, gödək şinel geymiş balacaboy bir qadının çiyini əlilə şappıldadıb dedi:

– A xala, uşaq doğmaq əvəzinə kişi işinə girişibsen.

Yoğun səli kobud "xala" mırıldandı:

– Özün doğ!

Köhnə təriqətçi və arvadbaz Tyukovnov qadınlara sataşırdı:

– Mənim sevimlilərim! Siz də bizimlə bir yerdəsiniz?

– Bu sırtqları övkələmək lazımdır!

– Qılçaları aralı döyüşçülər!

– Evinizdə otursanız! Guya sizsiz iş aşmayacaq!

– Əmin-amanlıq dövrünün qoşalülələri!

– Qabağın baxırsan əsgərdi, amma dalına baxanda bilmirsen nədir, keşişdir, ya nəmənədir?.. Adam tüpürmək həvəsinə düşür!

– Bura bax, ey əsgər qadın! Dalını yığışdır, yoxsa tüfəngin qundağı ilə onu vuraram!

Kazaklar qəhqəhə çəkiş güllər, qadınlara baxdıqca kefləri açırdı. Lakin günortaya yaxın nəşələri pozuldu. Qadın əsgərlər vzvodlara bölündülər, meydandakı yoğun şam ağacı tirlərini dağıyıb darvazada barrikada düzəltməyə başladılar. Onlara cüssəli, sər-rast tikişli şinelinin döşündə Georgi xaçı olan kişi bədənlə bir qadın sərəncam verirdi. Meydandan zirehli avtomobil tez-tez keçməyə başladı, yunkerlər haradansa getirdikləri patron və pulemyot lenti qutularını saraya daşıdılar.

– Hə, həmyerlilər, özünü saxlayın!

– Görünür, vuruşacağıq?

– Bəs sən nə güman edirdin? Elə bildirdin ki, səni burada arvadları əlləşdirməyə gətiriblər?

Bukanovski və Slaşsevski stantsiyaların kazakları Laqutinin yanına toplaşmışdılar. Onlar öz aralarında nə haqda isə məsləhətləşirdilər, bir yerdən başqa yərə keçirdilər. Zabitlər hara isə getmişdilər. Həyətdə kazaklardan, bir də qadın batalyonunun əsgərlərindən

başqa heç kəs yox idi. Pulemyotçuların darvaza yanında qoyub getdikləri pulemyotların yaş sipərləri solğun-solğun işıldaırdı.

Axşam hər yerdə qırov düşdü. Kazaklar həyəcanlanmağa başladılar.

– Belə də iş olar: gətirib həyəte doldurublar, səhərdən bəri ac saxlayırlar!

– Listnitskini tapmaq lazımdır.

– Qoçaqsan, tap! O, saraydadır, yunkerlər isə bizləri ora buraxmırlar.

– Mətbəxin dalınca adam yollamaq lazımdır, qoy gətirinsinlər.

İki nəfər kazakı mətbəxi gətirməyə göndərdilər.

– Tüfəngsiz gedin, yoxsa tutub onları əlinizdən alırlar, – deyə Laqutin məsləhət gördü.

Mətbəxin gəlməyini iki saat gözlədilər. Nə mətbəx gətirildi, nə də onun dalınca gedənlər gəldi. Sonra məlum oldu ki, həyətdən çıxıb yola düşmüş mətbəxi səmyonovçu əsgərlər geri qayıtblar. Şər qarışmağa bir az qalanda darvaza yanına toplaşmış qadın əsgərlər sıx zəncir xəttinə düzüldülər; tirlər dalına yataraq, meydandan o yana güllə atmağa başladılar. Kazaklar bu atışmada iştirak etmir, qaşqabaqlı-qaşqabaqlı eşmə çəkirdilər. Laqutin bölüyü divarın yanına topladı, sarayın pəncərələrinə ehtiyatla baxa-baxa danışımağa başladı:

– Həmyerlilər, məsələ belədir! Bizim burada işimiz yoxdur. Vaxt itən çıxıb getmək lazımdır, yoxsa nahaqdan başımız beləyə düşər. Sarayı gülləyə bassalar, bunun bizə nə dəxli var? Zabıtların iyi-sorağı yoxdur... Məgər Allah bizi qarğıyib ki, qalıb burada möhv olaq? Haydı evimizə, bu divarlara sürtünməyimizin mənası yoxdur! Müvəqqəti hökumət isə... A kişi, o bizim nəyimizə gerək-dir? Nə fikirdəsiniz, həmyerlilər?

– Biz həyətdən bayıra çıxan kimi qızılqvardiyaçılar bizi pulemyot atəşinə tuturlar.

– Başımızı bədənimizdən üzərlər!

– Belə şey ola bilməz...

– Qarışıqlıqda it yəyosini tanımaz!

– Yox, qardaş, axıra kimi burada oturmaq.

– Biz dana kimi hərəkət etməliyik – yalda ye, yaxada göz.

– Kim necə istəyir, elə də etsin, bizim vzvod isə gedir!

– Onda biz də gedərik!

– Bolşeviklərin yanına adam yollamaq lazımdır, qoy bizə toxunmasınlar, biz də onlara dəymirik.

Birinci və dördüncü bölüklərin kazakları yaxınlaşdılar. Qıscaca məsləhətləşdilər. Hər bölükdən bir kazak olmaqla üç kazak darvazadan çıxdı, bir saatdan sonra isə üç matrosla birlikdə qayıdib gəldilər. Matroslar darvazanın ağzına qalanmış tirlərin üstündən hoppanıb həyəte girdilər, saymazana addımlarla yeriyə-yeriyə kazaklara yaxınlaşıb salam verdilər. Onlardan biri, buşlatının yaxası açıq, günlüksüz papağı peysərinə sürüşmüş qarabıqlı, göyçək cavan oğlan bir yerə toplaşmış kazakların arasına girdi.

– Kazak yoldaşlar! Biz, inqilabi Baltik Donanması nümayəndələri, yanınıza gəlmişik ki, Qış sarayını tərk etməyi sizə təklif edək. Sizə yad olan burjua hökumətini siz müdafiə etməməlisiniz. Qoy onu burjuv balaları, yunkerlər müdafiə ələsinlər. Müvəqqəti hökuməti bir nəfər də olsun əsgər müdafiə etmir, sizin qardaşlarınızı – Birinci və Dördüncü polkları kazakları da bizə qoşulmuşlar. Kim bizimlə getmək istəyirsə, sol tərəfə çıxırsın!

Birinci bölüyün dilavər uradniki irəli çıxdı:

– Qardaş, bir dayan! Getməyə biz bayaqdan razıyıq... bəs qızılqvardiyaçılar... bizi gülləyə basıb qırmaqlar ki?

– Yoldaşlar! Biz Petroqrada hərbi-inqilab komitəsi adından sizə tam təhlükəsizlik vəd edirik. Heç kəs sizə toxunmayacaqdır.

İri cüssəli, azca çopur ikinci matros qarabıqlı matrosun yanında dayandı. O yoğun, öküz boynu kimi möhkəm boynunu döndərə-döndərə kazaklara göz gəzdirdi, əlini köynəyinin kip yapışdığı möhkəm sinəsinə vurub dedi:

– Siz i özümüz müşayiət edəcəyik! Bizdən şübhələnməyin, qardaşlar, biz sizə düşmən deyilik, Petroqrada proletarları da sizə düşmən deyildirlər, düşmənlərimiz isə, bax, onlardır... – O, dala qatlanmış baş barmaq ilə sarayı göstərdi və gülümsəndü, sıx dişləri ağardı.

Kazaklar tərəddüd edərdilər, qadın əsgərlər onlara yaxınlaşıb, danışıqlarına qulaq verir, kazakların üzünə baxır və yenə darvazanın yanına gedirdilər.

Şələsaqqal yekə bir kazak qışqırdı:

– Ey, arvadlar! Bizimlə gedirsinizmi?

Cavab verən olmadı. Laqutin qətiyyətlə dedi:

– Silahlarınızı götürün, gedək!

Kazaklar yekdilliklə silahlarını götürüb, sıraya düzüldülər.

Pulemyotçu kazak qarabıqlı matrosdan soruşdu:

– Pulemyotlarımızı götürək, ya yox?

– Götürün. Qoy kadetlərə qalmasın.

Kazaklar torponmoyə hazırlaşdırlar ki, zabitlərin hamısı gəldi. Onlar dosto ilə dayanıb gözlerini matroslardan çəkirdilər. Sıraya düzülmiş bölüklər torpondi. Başdan gedən pulemyot komandasının kazakları pulemyotları sürüb aparırdılar. Balaca təkərlər yavaşca cırıldayır, yaş daşlara toxunduqca taqqıldayırdı. Buşlatlı matros birinci bölüyün başdakı vzvodu ilə yanaşı addımlayırdı. Fedoseyevka stanitsası sakini olan ucaboy, sarısaç bir kazak onun qolundan yapışır, kövrolo-kövrolo təşqirkarcasına deyirdi:

– Monim özizim, xalqın öleyhinə getmək mөгör bizim xoşumuzuz gəlir? Sofehlikdon gəlib bura çıxmışsıq, bilsoydik, heç gələrdikmi? – O, kokillli başını kədərli buladı: – Sözümə inan, gəlməzdik! Allah haqq!

Lap axırda dördüncü bölük gəlirdi. Qadınlar batalyonu əsgərlərinin hamısı darvaza ağzına yığılmışdı, orada nə isə bir əngəl var idi. İri gövdəli bir kazak atılıb tirlərin üstünə çıxdı, dırnağı xeyli uzanmış qara barmağını inandırıcı və monalı-monalı tərpedə-torponda dedi:

– Ey, əsgərlər, mənə qulaq asın! Bax, biz çıxıb gedirik, siz isə, kəməğli arvad olduğunuz üçün qalırırsınız. Hə, baxın ha, sarsaq iş tutmayın! Daldan bizə güllə atmağa başlasanız qayıdub hamınızı xıncım-xıncım doğrayırıq. Ağıllı söz demirəmmi? Hə bax, belə. Hololük salamat qalın.

Kazak tirlərin üstündən sıçrayıb düşərək yoldaşlarının dalınca qaçır, hərdən bir boylamb geri baxırdı.

Kazaklar toxminon meydanın ortasına çatdılar. Biri dala baxıb hoyocanlıq dedi:

– Ora baxın, uşaqlar! Bir zabit yüyürə-yüyürə dalımızca gəlir!

Kazakların çoxu yeriyyə-yeriyyə başlarını geri çevirib dala baxırdı. Ucaboy bir zabit qılıncını əli ilə tuta-tuta meydan tərəfdən qaça-qaça gəlirdi.

O kazaklara əl eləyirdi.

– O, üçüncü bölükdədir, Atarşikovdur.

– Neçənci bölükdən?

– Ucaboy adamdır, gözünün altında xalı da var.

– Bizimlə getmək fikrinə düşmüşdür.

– O çox yaxşı oğlandır.

Atarşikov sürətlə bölüyə yaxınlaşırdı, hələ uzaqdan onun üzünə də təbəssüm oynadığı görünürdü. Kazaklar ona əl eləyir, güldürdülər.

– Bir az da bərk qaç, cənab yüzbaş!

– Bərk qaç!

Saray darvazası tərəfdən bir güllə atdılar. Atarşikov qollarını geniş açdı, çevrilib arxası üstə yıxıldı, ayaqları ilə yeri döyüclədi, çapalayıb ayağa qalxmağa cəhd etdi. Bölüklərin hamısı, komanda verilmiş kimi, üzünü saraya çevirdi. Darvazaya tuşlanmış pulemyotların yanında kəməçki atıcılar diz çökdülər. Lentlər şırıltı ilə pulemyotlara keçirildi. Lakin saray darvazası yanında, tirlərin dalında heç kəs yox idi. Bir deqiqə əvvəl oraya toplaşmış qadın əsgərlərle zabitləri əl bil atılan güllə süpürüb konara tullamışdı. Bölüklər yenə tələsik sıraya düzüldülər, bu dəfə addımlarını sürətləndirərək yola düşdülər. Sonuncu bölüyün iki kazakı Atarşikovun yıxıldığı yerdən geriyyə qayıtdı. Biri bütün bölük eşitsin deyə ucadan çıxdı:

– Güllə sol küreyinin altından deymişdir. İşi bitmişdir!

Birgə atılan addımlar oynaq və sərəst səslənirdi. Buşlatlı matros komanda verdi:

– Sol çiyin üstə irəli... arş!..

Bölüklər qıvrılarak, sola çevrildilər. Səssizliyə qərq olub, belini bükmüş saray onları sükutla müşayiət edirdi.

XX

Payız isti keçirdi. Hərdən bir yağış yağdırdı. Gücdən düşmüş günəş Bıxov üzərində nadir hallarda görünürdü. Kəçəri quşlar oktyabrda cənuba uçmağa başladılar. Qatar-qatar uçan durnalardan adamı kədərləndirən səsi sərən, qara torpaq üzərindən hətta gələr də əskik olmurdu. Kəçəri quşlar yaxınlaşmaqda olan şaxtalarından, havanın yuxarı qatlarında çox sət olan şimal küləklərindən uzaqlaşmağa tələsirdilər.

Bıxovda Kornilov işi ilə əlaqədar olaraq həbs edilənlər ay yarım məhkəmə gözləməli oldular. Bu müddət ərzində məhbusların

həbsxana həyatı müəyyənleşdi, tamamilə adi bir şəkil aldı. Səhər yeməyindən sonra generalər gözməyə çıxırdılar; qayıtdıqdan sonra gələn məktublarla məşğul olurdular, görüşməyə gəlmiş qohum və tanışlarını qəbul edirdilər; nahar edir, "istirahət" saatından sonra hərə öz otağına çəkilir, məşğul olur, axtarımlar isə, adətən, Kornilovun yanına yığışır. xeyli söhbət edir, məsləhətləşirdilər.

Həbsxanaya çevrilmiş qadın gimnaziyasında generalər hər halda rahatca yaşayırdılar.

Bayır tərəfdə Georgiyevski batalyonu əsgərləri içəridə isə təkələr keşik çəkirdilər. Lakin bu keşik məhbuzların sərbəstliyini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırsa da, əvəzində çox mühüm bir üstünlüyə də malik idi: nəzarət elə qurulmuşdu ki, məhbuzlar, arzu etsəydilər, istedikləri vaxt asanlıqla, qorxmadan qaça bilirdilər. Onlar Bıxov həbsxanasına səhndən bəri daim xarici aləmlə rahatca əlaqə saxlayır, burjua ictimaiyyətinə təzyiqli göstərərək, istintaqla ilə məhkəmənin sürətləndirilməsini tələb edir, qiyamın izlərini itirib-batır, zabitlərin nə kimi əhvali-ruhiyyədə olduqlarını öyrənir və bərk ayaqda qaçmağa hazırlaşırıdılar.

Ona sadiq olan təkələri yanında keşikçi saxlamaq qayğısına qalaraq Kornilov Kaledinlə əlaqəyə girdi, Kaledin də, Kornilovun təkidi ilə Türkiyəstanda təkələrin açılı çəkmə ailələrinə bir neçə vaqon taxıl yolladı. Qiyamda iştirak etmiş zabitlərin ailələrinə yardım göstərilməsi bərdə o, Moskva ilə Petroqraddın iri bankirlərinə kəskin məzmunlu məktub göndərdi; onlar da sərfəli olmayan rüsvayçılıqdan qorxub, tezliklə on min manatlarla pul göndərdilər. Kornilovun Kledinlə işgüzar məktublaşması arasıkəsilmədən noyabr ayınadək davam etdi. O, Kaledinə oktyabrın ortalarında göndərdiyi müfəssəl bir məktubda bunu soruşurdu ki, Donda vəziyyəti necədir, Kornilov oraya gələrsə kazaklar buna necə baxırlar. Kaledin suala müsbət cavab yazdı.

Oktyabr çevrilişi Bıxovdakı məhbuzların ayağını yerdən üzdü. Ertəsi günü hər yana təcili çapar göndərildi, bir həftədən sonra isə, məhbuzların müqəddəratı üçün təşvişdə olan kiminsə əks-sədası kimi, Kaledin general Duxoninə bir məktub göndərdi o, qanunsuz olaraqlar özünü ali baş komandan elan etmiş Duxondən təkidlə rica edirdi ki, Kornilovu və digər məhbuzları ona zəminə versin. Bunu baş qarəgaha müraciət etmiş Kazak qoşunları ittifaqlı şurası ilə

Ordu və Donanma zabitləri ittifaqlı baş komitəsi də rica edibdi. Duxonin tələsmirdi.

Kornilov noyabrın 1-də ona məktub yolladı. Bu məktubun qırığında Duxonin tərəfindən yazılmış qeydlər zaman baş qarəgahın artıqlar qədər gücsüz olduğunu, ordu üzərində hökmranlığını tamamilə itirdiyini, ruhi düşkünlük içində son günlərini keçirdiyini açıqlar-şkar sübut edirdi.

Morhəmətli əlahəzrət

Nikolay Nikolayevič!

Tələ Sizi elə vəziyyəte qoymuşdur ki, başlıca olaraq, yüksək komanda heyətinin qətiyyətsizliyi və səhənlərlikliyi üzündən, ölkəni açıqlar-şkar fəlakətə sürükləyən hadisələrin gedişini dəyişdirmək indi sizdən asılıdır. Sizin üçün elə bir doqıqlar gəlib çatmaqdadır ki, həmin doqıqlar insanlar ya cəsərlərlə irəli atılmalı, ya da meydanından çəkilib gətməlidirlər, əks təqdirdə ölkənin məhv olması və ordunun tamamilə pozulması biabırçılıqların məsuliyyəti onların üzərinə düşəcəkdir.

Mənə gəlib çatan natamam və pərakəndə məlumatlardan belə görünür ki, vəziyyətlər ağırdir, amma çıxış yolu hələ vardır. Lakin siz, bolşeviklər tərəfindən baş qarəgahın ələ keçirilməsinə yol versəniz, yaxud könlüllü surətdə onların hakimiyyətini qəbul etsəniz, onda çıxış yolu da qalmaqacaqdır.

Sizin ixtiyarınızda olan, təbliğat nəticəsində yarımlar yoldan çıxarılmış Georgiyevski batalyonu ilə zoif Təke polku qətiyyətlə kifayət deyildir.

Hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf etməkdə olduğunu qabaqcadan gördüyüm üçün mən bu fikirdəyəm ki, Siz təxirə salmadan elə tədbirlər gərməlisiniz ki, bunlar həmmə baş qarəgahın işləyə bilməsinə tamamilə təmin edə bilsin, həmmə də irəliləməkdə olan hərç-mərçiliyə qarşı mübarizəyə təşkilinə əlverişli şərait yarada bilsin.

Həmmə tədbirlər, mənə, aşağıdakılardır:

1. Çəx polklarından birini və Polşa süvari polkunu dərhal Mogilyova gətirməli.

Duxoninin qeydi. Baş qarəgah onları çox da etibarlı hesab etmir. Həmmə hissələr birinci olaraq bolşeviklərlə barışığı bağlamış hissələrdəndir.

2. Polşa korpusu Orş, Smolensk, Jlobin və Qomel şəhərlərini tutmalı, cəbhədəki kazak topçuları hesabına həmmə korpusun diviziyalarını qüvvələndirməli.

Qeyd. Orş ilə Smolenski tutmaq üçün 2-ci Kuban diviziyası ilə Həştərxan kazak briqadası bir yərə gətirilmişdir. Məhbuzların həyatının

təhlükəsizliyi üçün 1-ci Polşa diviziyasının polkunu Bıxovdan çıxartmaq məqsədünə deyildir. 1-ci diviziya hissələrinin kadrları zəifdir və buna görə də həqiqi qüvvə sayıla bilməzlər. Korpus, Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaq kimi aydın bir fikrə riayət edir.

3. Petroqrada və Moskvaya göndərmək bəhanəsi ilə çex-slovak korpusu hissələrini, Kornilov polkunu, bir də az-çox etibarlı olan bir-iki kazak diviziyasını Orş-Mogilyov-Jlobin xəttində mərkəzləşdirməli.

Qeyd. Kazaklar barışmaz mövqə tutmuşlar – bolşeviklərlə vuruşmağı qərara almışlar.

4. Bütün ingilis və Belçika zirhli avtomobillərini yəne həmin rayona götürməli və sürücülərini mütləq zabitlərə əvəz etməli.

5. Mogilyovda və ona yaxın məntəqələrdən birində etibarlı kişik altında silah, patron, pulemyot, avtomat tüfəng və qumbara ehtiyatı yaratmalı, bunları mütləq həmin rayona yığısacaq zabitlərə könüllülərə paylamalı.

Qeyd: Bu, əsayaşın pozulması ilə noticələyə bilər.

6. Don, Terek və Kubon qoşunları atamanları ilə, Polşa və Çexoslovakiya komitələri ilə möhkəm əlaqə yaratmalı, dəqiq sazişlər bağlamalı. Kazaklar ölkədə əsayaşın bərpa edilməsinə tərəfdar olduqlarını qəti bildirmişlər, polyaklarla çəxlərə gəlinəc, onların özlərinin varlığını Rusiyada əsayaşın bərpa olunmasında aslıdır.

Hər gün bir-birindən qorxulu xəbərlər gəlirdi. Bıxovda narahatlıq getdikcə artırdı. Kornilovun havadarları, avtomobildə Mogilyov ilə Bıxov arasında vurnuxur, Duxonindən məhbusların buraxılmasını tələb edirdilər. Kazaklar Şurası hətta gizli surətdə onu hədələyirdi.

Hadisələrin inkişafından başını itirmiş Duxonin tərəddüd edirdi. Noyabrın 18-də o, məhbusların Dona göndərilməsi haqqında sərəncam verdisə də dərhal bu sərəncamı ləğv elədi.

Ertəsi gün Bıxov gimnaziyasının-həbsxanasının baş qapısına hər tərəfi palçığa bulaşmış bir avtomobil yaxınlaşdı. Şofer qulluq göstərərək, ehtiyatla maşının balaca qapısını açdı, avtomobildən orta yaşlı, boy-buxunlu bir zabit düşdü. O, baş qərargah polkovniki Kusonski adına verilmiş sənədləri qarovul zabitinə təqdim etdi.

– Mən baş qərargahdan gəlmişəm. Məhbus general Kornilova şəxsi tapşırıq gətirmişəm. Mən komendantı harada görə bilərəm?

Komendant – Təke polkunun podpolkovniki Erhardt gəlmiş şəxsi dərhal Kornilovun yanına apar. Kusonski kim olduğunuzu bildirdi, xüsusi bir ədə ilə, azca seçilən süni höyəncə ilə məlumat verdi:

– Dörd saatdan sonra Mogilyov baş qərargah tərəfindən vuruşmasız təslim ediləcəkdir. General Duxonin sizə bunu çatdırmağı əmr etdi ki, bütün məhbuslar dərhal Bıxovu tərk etməlidirlər.

Kornilov Mogilyovda vəziyyətin nə cür olduğunu Kusonskidən öyrəndikdən sonra podpolkovnik Erhardt yanına çağırtdı. Sol əlinin barmaqlarını stolun kənarına möhkəm dirəyərək dedi:

– Generaları dərhal azad edin. Təkələr gecə saat on ikidə yola çıxmağa hazırlaşınlar. Mən polkla birlikdə gedəcəyəm.

Səyyar dəmirçixanada qızgın iş gedir, körüklər xırultı ilə ocaqda közərmiş kömürü yellədirib qızıdırır, çəkiclər şaraqıldayır, atlar kargahın yanında hirsli-hirsli zingildəyirdi. Təkələr atlarının hamısını təzədən nallayır, qoşqu ləvazimatını yamayır, tüfənglərini silir, səfərə hazırlaşdırırlar.

Gündüz generallar bir-bir həbsxanadan getdilər. Amma gecədən xeyli keçdikdən sonra, kiçik əyalət şəhəri əhalisi çıraqlarını söndürüb şirin yuxuya getdiyi zaman, Bıxov gimnaziyasının həyətidən üç-üç cərgəyə düzülmiş süvarilər bayıra çıxmağa başladılar. Onların qaralan kölgələri, qolıbdən çıxış kimi, gümüşü səma fonunda aydınca tərənəirdi. Tükələrini qabartmış qara quşlara oxşayan süvarilər hündür papaqlarını başlarına bərk basmışdılar, yəhərdə soyuqdan bellərini bükür, qara-yağlı üzlərini başlıqlarının içində gizlədirdilər. Kornilov polkun ortasında hündür, arıq-qıvrıq bir atın belində azca qabağa öyilərək yırğalanır, atını polk komandiri polkovnik Kugelmanla yanaşı sürürdü. Kornilov, Bıxovun balaca küçələrində cövlan edən soyuq küləkdən sifətini qırıdırır, ənsiz çərçik içindəki gözlərini qıyır, ulduz dolu şaxtalı səmaya baxırdı.

Təzəcə nallanmış atlar küçələrdə tappılıq saldı, sonra işə şəhərin kənarında səslər kəsildi.

XXI

İkinci gün idi ki, polk geri çəkiliirdi. O, döyüşə-döyüşə, yavaş-yavaş olsa da, ancaq geri çəkiliirdi. Rus və rumın ordularının araba karvanları hündür torpaq yollarla uzanıb gedirdi. Birləşdirilmiş Avstriya-alman qoşun hissələri cənubdan arxaya keçib geri çəkilişlərin yolunu kəsir, onları üzük qaşı kimi dövrəyə almağa səy edirdilər.

Axşamüstü aşkar oldu ki, 12-ci polk da, onun qonşuluğundakı rumın briqadası da mühasirə olunmaq təhlükəsi altındadır. Düşmən axşamçağı rumınları Xovineski kəndindən vurub çıxartdı və "480" təpəsinə qədər irəlilədi; bu təpə, Qolşs keçidi ilə yanaşı idi.

Süvari-dag divizionu batareyası ilə gücləndirilmiş 12-ci polk gecə ikon Qolşs vadisinin aşağısında mövqə tutmaq haqqında əmr aldı. Polk keşikçi mühafizə dəstələri qoyub, üzbuüz döyüşə hazırlaşdı.

Həmin gecə Mişka Koşevoyla həmyerlisi yelbeyin Aleksey Beşnyak pusquda durmuşdular. Onlar başlı-başına buraxılmış, uçulub tökülmüş su quyusu yanında bir yarğanın içində gizlənmişdilər, sax-tadan seyrəlməmiş hava ilə nəfəs alırdılar. Hər tərəfini buludlar bürümüş göydə hordənbir yubanmış çöl qazları qatarla uçub keçir, dəstəbaşı çığırır, getdikləri istiqaməti nişan verirdi. Burada papiros çəkməyə icazə verilmədiyini dilxorluqla xatırlayan Koşevoy yavaşca dedi:

– Vayıl çox qoribədir, Aleksey!... İnsanlar kor kimi öllərini irəli uzada-uzada yeriyir, tapışır, sonra yenə bir-birindən aralanırlar, bəzən də bir-birini basıb ayaqlayırlar... Bax, ölümlü dirigözlü görə-görə, beləcə yaşayırsan, təəccüb edirsən ki, bu başağrısı nəyə görə gəlir? Mənə elə gəlir ki, dünyada insan mühtindən də dəhşətli şey yoxdur, bunun dibini heç nə ilə işıqlandırmıya bilməzsen... Elə bizim özümüzü götürək: budur, mən sənənlə yanaşı uzanmışam, amma sənənin nə fikirləşdiyini bilmirəm; çalışsam da ösla bilmərəm; sənənin bu vaxtdək güzəranının necə keçdiyini də bilmirəm, sən də mənəni bilmərsən... Mən sənəni belkə də indi öldürmək istəyirəm, amma sən mənə saxarı verirənsən, heç nədən də şübhələnmirənsən... İnsanlar özlərini az tanıyırlar. Mən yayda hərbi xəstəxanada idim. Yanımda moskvalı bir əsgər də yadırdı. Bu adam hey sual verir, kazakların nə cür yaşadıqları ilə maraqlanırdı, daim heyvət edirdi ki, o niyə elədir, bu niyə belədir. Bu adamlar belə fikirləşirlər ki, kazak əli qamçılı adamdır; belə güman edirlər ki, kazak vəhşi deməkdir, onun qəlbi yoxdur, yerində butulka şüşəsi qoyulubdur, amma biz də onlar kimi insanıq: biz də başqaları kimi qadınları sevir, qızların nazı ilə oynayırdıq, öz qara günümüzə ağlayır, başqa-sının sevincinə sevinirik. Sən necə düşünürsən, Alyoşka? Mən, oğlan, həyatda çox həris olmuşam, dünyada saysız-hesabsız gözəl qadınlar olduğunu fikirləşəndə ürəyim sancır! Bunların hamısını sevə bilməyəcəyimi dərək edəndə mənə elə qışsə bürüyür ki, qış-

qırmaq istəyirəm! Qadınlara elə vurğun idim ki, əlimə keçəni bezar oluncaya qədər əzizlərdim... Birini də əldən buraxmazdım, tək böyçək olsun... Kimin isə yekə başı həyatda dəb sahibdir: bir arvadı götürüb calayırlar boğazına sən də ölənə kimi onunla yaşamalısən... Belə şey mənə insanı zara gətirməz? Hələ bir bura bax, müharibə də edirlər, onsuz da...

– Ay bütperəstlər buğası, deyəsən sənə az kötəkləyiblər! – deyə Beşnyak mülayim səslə deyindi.

Arxası üstə uzanmış Koşevoy susaraq, əngin səməyə xeyli tamaşa edir, xəyalpövrəcəsinə gülməsünərək, soyumuş, hər şeyə biganə və soyuqqanlı olan torpağı sığallayırdı.

Dəyişdirilməklərinə bir saat qalanda almanlar onların ikisini də tutdular! Güllə atmağa macal tapmış Beşnyak, dişlərini qıcırdı-qıcırdı, ölmə təzim edirmiş kimi əyilə-əyilə yerə çökdü: alman əsgərinin bıçaq süngüsü onun icalatını doğradı, sidik kisəsini yırtdı, bel sütununa girib küt bir şəkildə titrədi. Koşevoyu tüfəngin qundağı ilə vurub yerə sərdilər. Dolu cüssələ alman əsgəri onu yarım versə qədər daldına apardı. Mişkanın huşu başına gəldi, boğazına qan dolmasından nəfəsinin kəsildiyini hiss edib, nəfəsini dərdi, gücünü toplayaraq alman əsgərinin belindən asanca atılıb yerə düşdü. Onun dalınca yaylım atəşi açdılar, amma gecə ilə kolları onları qoruydu. O qaçdı.

Gerilə çəkilmək dayandırıldıqdan, rus-rumın qoşun hissələri mühasirədən çıxdıqdan sonra 12-ci polku mövqeyindən götdürdülər, öz sahəsindən bir neçə versə sola – arxaya apardılar. Polkda belə bir əmr elan edildi: mübarizə dəstələri təşkil etməli, yollarda qarovul qoymalı, fərarilərin arxaya keçmələrinə imkan verməməli; çəkinmədən silah işlətməklə onları tutmalı, keşikçilərin nəzarəti altında diviziya qərargahına göndərməli.

Mişka Koşevoy birincilər sırasında növbətçi təyin olundu. O, səhər təzədən üç nəfər kazakla balaca kənddən çıxdı və vaxtımizin göstərişinə əsasən, yoldan bir az qırağa olan qarğıdalı zəmininin kənarında uzandı. Adda-budda meşənin yanında keçən yol, kvadrat əkin yerləri görünən dərəli-təpəli ərazidə gözəndə itirdi. Kazaklar pusquda növbə ilə dururdular. Günortadan sonra gördülər ki, on nəfərə qədər bir dəstə əsgər onlara tərəf gəlir. Onlar adda-budda meşənin bərabərinə çatanda dayandırlar, papiros

yandırdılar, ehtimal ki, məsləhətləşirdilər, sonra birdən-birə istiqamətlərini tamamilə dəyişirdilər, dönüb sol tərəfə getdilər.

Koşevoy qarğıdalı şaxələri arasından ayağa qalxıb yoldaşlarından soruşdu:

- Onları səsleyimm?
- Başlarının üstündən güllə at.
- Ey, bəri baxın! Dayanın!

Kazaklardan əlli-altmış sajun aralı olan əsgərlər qışqırıq eşidib bir dəqiqəliyə dayandılar və yenə, sanki könülsüz olaraq, yola düzəldilər.

Kazaklardan biri bir daraq patronu onların başı üzərindən atəta qışqırdı:

- Da-ya-nı-t-t-n!

Kazaklar tüfənglərini hazır tuta-tuta aramla yeriyən əsgərlərə çatdılar.

Bir az qabağa yüyürmüş keşikçilərin rəisi uryadnik Koliçev çığırtdı:

- Niyə dayanmırsınız? Hansı hissədəsiniz? Hara gedirsiniz? Sənədlərinizi göstərin!

Əsgərlər dayandılar. Üç nəfəri cəld tüfənglərini ələ aldı.

Ən daldə dayanmış əsgər əyildi, çəkmişin qopmuş pəncəsini bir parça telefon məftili ilə bağlamağa başladı. Bunların hamısının paltarları cırıq-cırıq, üst-başı tamam kirli idi. Şinellərinin ötkələri darçını pişikotu qabığı ilə dolu idi, görünür ki, ötən gecə meşədə, cəngəllikdə yatmışdılar. İki nəfərinin başında yay furajkası, qalanlarının başında boz rəngli toxuma dəridən qulaqlı papaq var idi, yanları açıq idi və bağları sallanırdı. Sonuncu əsgər, - ehtimal ki, bunların dəstəbaşısı, - ucaboy və qocalar kimi beli bükük kişi, yanaqlarının süst əzələsi səyriyə-səyriyə, tintun və hirsli səsle qışqırdı:

- Bizdən nə istəyirsiniz? Biz ki, sizə toxunmuruz? Nə yapışmırsınız yaxamızdan?

Uryadnik özünü ciddi saxlamağa söy edərək, onun sözünü kəsdı:

- Sənədlərinizi göstərin!

Göygöz, sifəti təzəcə bişirilmiş kərpic kimi qırmızı olan bir əsgər komorinə keçirilmiş butulkatəhər qumbaranı çıxartdı, onu uryadnikin burnu qabağında yellədə-yellədə, yoldaşlarının üzünə baxa-baxa yaroslavlı kimi yeyin-yeyin dedi:

- Al, oğlan, bu da sənin üçün sənəd! Al! Bu düz sənin üçün bir il mandatlığa yararar! Canına yazığın gəlsin, yoxsa bunu ələ tozlərlərim ki, içəlatın bir-birinə qarışar. Anladınmı? Başa düşdünmü? Anladınmı?..

- Oyun çıxartma, a kişi, - deyər uryadnik onun döşündən itələy-itələy qaşqabağını salladı. - Oyun çıxartma, bizi belə şeylərlə qorxutma, onsuz da qorxudan çıxmış adamlarıq. Siz ki, fərarisiniz, bu yana dönün, qərargaha gedək. Orada sənin kimilərin aqlını başına qoyurlar.

Əsgərlər bir-biri ilə himləşib tüfənglərini ələ aldılar. Birisi, qarabəli və arıq, gərkəmindən saxtaçıya oxşayan kişi cəsur baxış gözələri Koşevoydan çəkərək, o biri kazakların üzünə zilləyib dedi:

- Bu saat sizi süngüyə keçirdərik ha... Haydı, yoldan çıxın! Geri durun! Allaha and olsun ki, bu saat gülləni qabağa çıxana çaxacağam!

Göygöz əsgər qumbaranı başı üzərində harlədirdi. Uca boylu, çiyinləri çıxmış, hamıdan qabaqda yeriyən əsgər tüfənginin paslı süngüsünü qabağa uzadıb uryadnikin şinəlini cızdı; gərkəmindən saxtaçıya oxşayan əsgər isə ana söyüşü yağdıra-yağdıra tüfəngin qundağı ilə Mixail Koşevoyu hədələdi. Mixailin isə tətik üstündəki barmağı əsir, dirseyi ilə böyrünə sıxdığı tüfəngin qundağı atlıbdüşürdü; kazaklardan biri balaca əsgərin şinəlinin yaxasından yapışb onu bir qulac məsafəsində o yana-bu yana dartışdırır, həm də qorxa-qorxa qayıdıb dala baxır, daldan ona zərbə endirilməsindən ehtiyat edirdi.

Qarğıdalı şaxələrinin qurumuş yarpaqları xışıldayırdı. Dərəlik-təpəlik ərazi arasından sıra dağların qolları göy rəngə çalırdı. Kəndin yaxınlığında küren inəklər otlalqarda dolayırdı. Adda-budda meşə arasında külək donmuş qar tozu qaldırırdı. Tutqun oktyabr günü yuxulu və sakit idi; üzərinə zəif günəş nuru çilənmiş təbiəti əmin-amanlıq və sakitlik bürümüşdü. Yoldan bir az kənardə isə insanlar boş yerə əsəbiləşir, yağışdan doymuş, toxum səpilmış bərəkətli torpağı öz qanları ilə boyamağa hazırlaşırırdılar.

Ehtiraslar bir az soyudu, əsgərlər və kazaklar bir az hay-küy saldıqdan sonra sakit danışmağa başladılar.

- Biz cəməsi üççə gəndür ki, ön atəş xəttindən gətürülmüşük. Biz arxada gəzənlərdən deyilik! Amma siz qaçırırsınız, ayıbdır axı! Yoldaşlarınız qoyub gedirsiniz? Bəs onda cəbhəni kim saxlayacaqdır?

Əh, siz də adamsınız! Mənim yanımda, böyürməyə yoldaşımı süngü ilə vurdular, biz birlikdə pusquda durmuşduq, amma son başlamışan ki, siz barıt qoxusu görməmişiz. Kaş siz də bizim qədr iyləmiş olaydınız! – deyər Koşevoy acıqlı-acıqlı danışdı.

Kazaklardan biri onun sözünü kəsdi:

– Ona yalvarmağın mənası yoxdur! Qərarğaha getməliyik, vəs-salam!

Görkəmindən şaxtaçıya oxşayan əsgər tərslikdən əl çəkmirdi:

– Yoldan çıxın, kazaklar! Yoxsa, Allah özü şahiddir ki, atəş açacağam!

Uryadnik kədərlə qollarını geniş açdı dedi:

– Biz belə iş görə bilmərik, qardaşım! Siz bizi vursanız da buradan salamat gedə bilməyəcəksiniz: odur, bizim bölük bu kənddə durur.

Ucaboy, çiyinləri çıxmış əsgər gah hədələyir, gah dilə tutur, gah da miskincəsinə yalvarmağa başlayır. Axırda o, əl-ayağa düşdü, kirli çantasından küleş içinde saxlanmış bir butulka çıxartdı, Koşevoya yaltaqcasına göz vuraraq pıçıldadı:

– Biz, kazaklar, sizə pul da verərik, bax, belə şey də... alman araqıdır, bir az da yığıb verərik... Sizi həzrəti İsayə and veririk, bizi buraxın... Evdə balalarımız var, özün başa düşürsən... əldən düşmüşük, xiffətdən vərəmləmişik... Nə vaxtdək belə davam edəcəkdir?... Pərvərdigar!.. Doğrudanmı buraxmayacaqsınız? – O, tez çəkmişinin boğazından bir kəsə çıxartdı, içindəki iki dənə özilmiş kərənka¹ silkələyib yerə saldı, bunları təkidlə Koşevoyun ovcuna basaraq dedi: – Götür, götür! Pah, Aman Allah!.. A kişi, bizdən ehtiyat eləmə, biz birtəhər keçinərik!.. Pul əl çirkdir... Onsuz da keçinmək olar... Götür. Sizə yenə pul yığıb verərik...

Xələlətdən üzü qıpqırmızı qızarmış Koşevoy əllərini arxasında gizlədə-gizlədə, başını bulaya-bulaya ondan uzaqlaşdı. Qan üzünə vurdu, gözləri yaşardı; “Boşnyaka görə qəzəblənmişəm... Bu nə işdir mən tuturam... özüm müharibənin öleyhinəyəm, amma adamların qabağını kəsib, getməyə qoymuram, mənim buna ixtiyarım varmı?... Vay nəyə, gör mən necə gicləmişəm! Mən itdən də murdarammış ki!”

¹ Kərənka – Kerenski vaxtında buraxılmış kağız pul

O, uryadnikə yaxınlaşdı, onu kənara çəkdi; üzünə baxmadan dedi: – Gəl bunları buraxaq! Kalıçev, sən nə fikirdəsen? Gəl, buraxaq getsinlər, vallah!..

Uryadnik də ətrafına döyükdü, bu anda biabırçı bir hərəkət etmiş adam kimi dedi:

– Qoy getsinlər... Nə işimizə qalıb? Elə biz özümüz də, çox çəkməz, onlar kimi edəcəyik... Gizlətməyin nə mənası var!

Sonra da üzünü əsgərlərə tərəf çevirdi, qəzəblə qışqırdı:

– Əclaf! Sizinlə adam kimi, hörmətlə rəftar edirik, amma siz bizə pul təklif edirsiniz? Məgər bizim özümüzdə pul azdır? – Bunu deyib qıpqırmızı qızardı. – Pul kisələrinizi gizlədin, yoxsa bu saat sizi qərarğaha apararam!..

Kazaklar kənara çəkildilər. Koşevoy balaca kəndin uzaq və kimsəsiz küçələrinə baxa-baxa uzaqlaşmaqda olan əsgərlərin dalınca qışqırdı:

– Ey, madyanlar! Açıqlığa niyə soxulursunuz? Gündüzü o meşədə keçirin, gecə yola çıxarsınız! Yoxsa başqa posta rast gələrsiniz, tutub apararlar!

Əsgərlər boylanıb ətrafa baxdılar, tərəddüd içərisində bir qədər duruxdular, sonra isə canavarlar kimi sürək halında – kirli-boz zəncir xətti ilə ağcaqovaq ağacları basmış dərəyə tərəf getdilər.

Novabrın əvvəllərində kazaklara Petroqraddakı inqilab haqqında bir-birinə zidd xəbərlər çatmağa başladı. Adətən belə şeyləri hamıdan dürüst bilən qərarğah çaparları iddia edirdilər ki, Müvəqqəti hökumət Amerikaya qaçmışdır, Kerenskini isə matroslar yaxalayıb, saçını-saqalını tər-təmiz qırxmış, yerinə qatran yaxmış, üzünə qız kimi düz iki gün Petroqraddın küçələrində gəzdirmişlər.

Lakin sonra, Müvəqqəti hökumətin devrildiyinə, hakimiyyətin fəhlə və kəndlilərə əlinə keçdiyinə dair rəsmi məlumat alındı, kazaklar susub, qulaqlarını şəkildədilər. Bir çoxları müharibənin qurtaracağını gözləyərək sevinirdi, amma Kerenskinin general Krasnovla birlikdə 3-cü süvari korpusu ilə Petroqradda üzünə yeridiyi, cənubdan isə kazak polkları vaxtında Dona toplanmış Kaledinin başına başladığı bərədə şayiələr adamları təşvişə salırdı.

Cəbhə dağılırdı. Oktyabrda əsgərlər cəbhəni pərakəndə, qeyri-mütəşəkkil dəstələrlə tərk edirdilərsə, noyabrın sonunda artıq bütöv rotalar, batalyonlar, polklar mövqelərini buraxıb gedirdi; beziləri yüksüz-zadsız yola düzəlirdi, ancaq əksəriyyəti polk əmlakını götürüb gedir, anbarları zəncir, zabitləri öldürür, yol üstə soyğunçuluq edir, coşmuş, aşib-daşmış sel kimi baş alıb vətənə doğru axırdı.

Belə bir vəziyyətdə 12-ci polkun forariləri yaxalamağa təyin olunması mənasız bir hərəkət idi; mövqelərini tərk etmiş piyadaların əmələ gətirdiyi dəlik-deşiyə və qüsurları tuta bilmək üçün polku hədəf yerə bir də cəbhəyə atdılar, amma bu bir noticə vermədikdə, polku cəbhə xəttindən çıxartdılar, yürüş qaydası ilə ən yaxın demiryol stansiyasına getirdilər, polkun bütün əmlakını, pulemyotları, patron ehtiyatını, atları vaqonlara yükləyərək, qızğın vuruşmalar gedən Rusiyanın içərilərinə yolladılar...

12-ci polkun eşelonları Ukrayna torpağı ilə Dona hərəkət edirdi. Znamenka yaxınlığında qızılqvardiyaçılar polku tərk-silah etmək istədilər. Danışqı yarım saat davam etdi. Koşevoy və beş nəfər başqa kazak – bölüklərin inqilab komitəsi sədrləri xahiş elədilər ki, onları silahlı olaraq buraxsınlar.

Stansiyanın deputatları Sovetinin üzvləri təkidlə soruşurdular:

– Silah nəyinizə gərəkdir?

Koşevoy hamının əvəzindən cavab verdi:

– Öz burjuvaylarımızı və generallarımızı qırmaq üçün lazımdır.

Kaledinin quyruğunu kəsmək üçün lazımdır.

– Silah bizimdir, ordu silahıdır, verməyəcəyik! – deyər kazaklar həyəcanlanırdılar.

Eşelonları buraxdılar. Kremenchukda yenə onları tərk-silah etmək istədilər. Pulemyotçu kazaklar pulemyotları vaqonların açıq qapılarına çəkib stansiyaya tuşladıqdan, bölüklərdən biri isə yolun o biri tərəfinə keçib zəncir xətti ilə yerə yatdıqdan sonra polka keçib getməyə icazə verdilər. Yekaterinoslav yaxınlığında qızılqvardiyaçılar dəstəsi ilə atışma da kömək eləmədi, polku qismən də olsa tərk-silah etdilər; pulemyotları, yüz qutudan çox patronu, səyyar telefon aparatlarını və bir neçə qarqara məftili əllərindən aldılar. Zabitləri həbsə almaq baredəki təklifi kazaklar rədd etdilər. Yola çıxandan bəri polk yalnız birçə zabit itirmişdi, polk yaveri

Çirkovskini ölüm cəzasına kazaklar özləri məhkum etmiş və bu əmri Çubatı ilə bir nəfər qızılqvardiyaçı matros yerinə yetirmişdi.

Dekabrın 17-də axşamüstü Sinelnikova stansiyasında kazaklar yaveri dərüb vaqondan eşiye çıxartdılar.

Belində mauzer, çiyində yapon tüfəngi olan qarabənizli çopur matros fərəhlə soruşdu:

– Kazaklara xəyanət edən budur?

Çubatı nəfəsi tutula-tutula dedi:

– Sən elə bilirdin ki, biz yanılmışıq? Yox, biz səhv eləməmişik, onu dərüb çıxartmışıq!

Kiçik yasavul olan gənc yavər vəhşi baxışlarla ətrafına döyü-kür, saçlarını tərli ovcu ilə sıgallayır, nə üzünü yandıran soyuğu hiss edirdi, nə də tüfəng qundağı zərbəsinin ağrısını. Çubatı ilə matros onu bir az vaqondan kənara çəkdi.

– Bax, belə alçaqların ucbatına adamlar üsyan qaldırırlar, inqilabı törədönlər də elə bunlardır... U-u-u-u, mənim əziz-xələfim, titrəmə, yoxsa tökülərsən, – deyər Çubatı yavaşca pıçıldadı, sonra da furajkasını çıxartdı, xaç çəkdi. – Cənab kiçik yasavul, özünü bərk saxla!

Mauzeri əlində oynadan, dəlisovcasına gülümsünüb dişlərini ağardan matros Çubatdan soruşdu:

– Hazırsanmı?

– Ha-zı-ram!

Çubatı bir də xaç çəkdi, matrosun ayağının birini irəliyə çıxardaraq mauzeri yuxarıya qaldırmağına, diqqətini toplayaaraq gözünün birini yumub nişan almağına qıyqacı nəzər saldı, rəhmsizcəsinə qımışıb, birinci olaraq atəş açdı.

Çaplın yaxınlığında polk təsadüfi olaraq anarxistlərlə ukraynalılar arasında baş vermiş vuruşmaya girişdi, üç kazakı itirdi, naməlum atçı diviziyası eşelonları tərəfindən tutulmuş yolu böyük çətinliklə təmizləyərək, güc-bəla özünə yol açıb keçdi.

Üç sutkadan sonra isə polkun qabaqda gedən eşelonu artıq Millerovo stansiyasında yükünü boşaldırdı.

Qalan eşelonlar Luqanskda ilişib qaldı.

Polk yarıbayarı azalmış halda (bir çoxları elə stansiyadan evlərinə dağılmışdı) Karginiski xutoruna gəldi. Ertesi gün cəbhədən getdikləri qənimətləri – avstriyalıların elindən aldıkları atları müzaidə yolu ilə sətdilər, polkun pulunu, pal-paltarını aralarında paylaşdılar.

Koşevoy və Tatarsk xutoru sakini olan digər kazaklar axşam evlərinə yola düşdülər. Təpəyə qalxdılar. Aşağıda donmuş Çir çayının sahilində – Donun yuxarılarında, çox gözəl mənzərəli əyri-üyrü çay sahilində Karginski xutoru görünürdü. Orada buxarla işləyən dəyirmanın borusundan çıxan tüstü, tez ovulub tökülən balaca topları andırırdı; meydana toplaşmış adamlar izdihamı qaralırdı; kilsə zəngi əhalini axşam ibadətinə çağırırdı. Karginskini döyründəki balaca təpənin arxasında, Klimovski xutorunun söydülərinin başı azca görsənirdi; oradan o yanda, qarların ağışında yovşan kimi göyümsov görünən üfüqdə isə batan günəş hələ də közərir, qığılcımlar saçır, göyün yarısınadək yayılmış şəfəq qırmızı cuna kimi alışıb-yanırdı.

On səkkiz süvari, üstündə üç cır alma ağacı bitmiş, hər üçü qırov bağlamış təpə yanından ötdü, atları qıvraq löhrəm yerişlə sürdü, yəhərləri təkdənbir cırldaya-cırldaya şimal-şərqə tərəf yollandı. Yalın arxasında şaxtalı gecə oğrun-oğrun gizlənirdi. Atların nalı yerə dəydikcə səsi kəskin, cingiltili çıxırdı. Atların dırnağı altında tapdaq olub hamarlanmış yol cənuba doğru uzanırdı; yolun qıraqlarında isə son günlərdə havalar mülayimləşdikdə donmuş qar, quzeydə otların saplaqlarından bərk-bərk yapışmış qalır, ay işığında parıldayırdı, axar ağ çıraqlar kimi bərk vururdu.

Kazaklar atlarını dinməzəcə dəhmerləyirdilər. Yol cənuba uzanırdı. Onlar irəlilədikcə şərqdə, Dubovenko dərəsindəki meşə fırlanırdı. At dırnağı izlərinin yan-yörəsində tora oxşar xırdaca dovşan ləpirləri nəzərə çarpırdı. Çölü süd kimi aydınlığa qərç etmiş kəhkəşan göyün belinə bağlanmış gümüş kəmərə – yaraşıqlı kazak toqqasına oxşayırdı.

BEŞİNCİ HİSSƏ

I

1917-ci il payızın axırlarına yaxın kazaklar cəbhədən qayıtmağa başladılar. Qocalmış Xristonya, 52-ci polkda onunla qulluq etmiş üç kazakla birlikdə gəldi. Əsgəri xidmətdən qanunla tərxis edilmiş kazaklar da – əvvəlki kimi yəni də kosa olan Anikuşka, topqulardan İvan Tomilin ilə Yakov Podkova, bunların ardınca – Martin Şamil, İvan Alekseyeviç, Zaxar Korolyov, həddindən artıq uzundraz Borşov da qayıdıb gəldilər; dekabrda gözənilmədən Mitka Korşunov, bir həftə ondan sonra isə 12-ci polkda xidmət etmiş bir kazak, o cümlədən Mişka Koşevoy, Proxor Zıkov, qoca Kaşulinin oğlu Andrey Kaşulin, Yepifan Maksayev, Yeqor Sinilin də gəldilər.

Polkundan ayrı düşmüş kalmıca oxşar Fedot Bodovskov da gəldi; o bir avstriyalı zabitin ölindən aldığı yaraşıqlı səmnd atın belində düz Voronejden gəlirdi; gələndən sonra da uzun zaman, yel kimi uçan həmin səmnd ata bel bağlayaraq, Voronej vilayətinin inqilab içində çalxalanan kəndlərindən necə sivişdiyini, qırmızı qvardiya dəstələrinin gözləri qabağından necə keçib getdiyini nəğul edirdi.

Onların ardınca, bolşevikləşmiş 27-ci polkdan qaçanlar: Merkulov, Petro Melexov və Nikolay Koşevoy da Kamenskədən gəldilər. Onlar belə bir xəbər gətirdilər ki, son zamanlar 2-ci ehtiyat polkunda xidmət edən Qriqori Melexov bolşeviklər tərəfinə keçmişdir, Kamenskayada qalmışdır. Keçmişdə at oğrusu olan deleduz Maksimka Qryaznov da orada, 27-ci polkda mühitə uyğunlaşmış, qarışıqlıq dövrü hadisələrinin yeniliyinə uyaraq, sərbəst yaşamaq ümidilə bolşeviklərə yan almışdı. Maksimka bərəsində danışırdılar ki, o, çox cybəcər, həm də nisbətədə qıvraq və qaçağan at tapmışdır; deyirdilər ki, Maksimkanın atının belinə uzununa anadangəlmə gümüşü uzun zolaq var, at balacaboy, lakin uzunsovdur, rəngi də lap qızıl: öküz rəngindədir. Qriqori haqqında az danışırdılar, danışmaq istəmirdilər, bilirdilər ki, onunla kəndlərinin yolu ayrılmışdır, bu yollar bir daha birləşəcəkmə, bu, məlum deyildi.

Kazakların ev sahibi, yaxud öziz qonaq kimi qayıtdıqları daxmalar şadlıq içində idi. Amma bu şadlıq öz doğma və yaxın adamlarını əbədi itirənlərin çarəsiz dördünü bir də yada salır, ürəklərini qana döndərirdi. Kazaklardan evlərinə qayıtmayanlar da çox idi, onlar Qalitsiya, Bukovina, Şərqi Prussiya, Karpat ətrafındakı çöllərdə itibətməyi, meylətləri torpaq altında çürümüş, top atəşləri onlara cənəza duası olmuşdu, indi isə hündür qardaş məzarlarının üstünü alaçaq otu basmış, onlar yağışdan çökmüş, donəvər qar altında itibətməmişdi. Hürüklərini açmış kazak arvadları nə qədər tirlərə yüyürsələr də, əllərini gözləri üstə qoyub diqqətlə yollara baxsalar da, öziz adamlarının üzünü bir daha görməyəcəklər! Şişmiş və sönük gözlərindən nə qədər sel kimi göz yaşları axıtsalar da dördlərinə əlac tapmayacaqlar! İl verəndə, xeyrat verəndə nə qədər ağı desələr də şərç küleyi onların ah-naləsini Qalitsiyaya və Şərqi Prussiyaya, qardaş məzarlarının çökmüş təpəciklərinə çatdırmayacaqdır!..

Qəbirləri ot basıb itirir, ağırları zaman unutturur. Külək ölən-lərin izini silib-süpürmüşdür – zaman övyr edən yaraları da sağal-dar, öziz kimsəsinin həsrəti ilə gözləri yollarda qalanların xatirəsini də yox edər, çünki insan ömrü çox qısaadır və biz hamımız bu dün-yanı beş günlük qonağıyıq...

Proxor Şamilin arvadı, cəbhədən qayıtmış qayını Martin Şamilin öz hamilə arvadını necə özizlədiyinə, uşaqları ilə necə oynadığına, onlara hədiyyələr payladığına baxdıqdan sonra başını bərk torpağa döyür, torpaq döşəməni dişləri ilə gəmirirdi. Yazıq arvad özüne divan tutur, qıvrılla-qıvrılla yerlə sürünür, vahimədən gözləri kəllə-lərinə çıxmış balaları isə qoyun sürüsü kimi bir-birinə qıslaraq anaya baxır, mələşirdilər.

Əzizim, istəyir axırncı köynəyinin yaxasını yırt! İstəyir həyat-ın sevincsiz və ağır keçdiyi üçün seyrəkləmiş saçlarını yol, qanı axan dişləm-dişləm olmuş dodaqlarını bir də dişlə, işləməkdən eybecərləmiş əlinin barmaqlarını sındır, sahibsiz qalmış daxmanın kəndərində özünü yerə çırp! Heç fərqi yoxdur, artıq sənin evin sahibsizdir, sənin ərin yoxdur, uşaqların atasızdır, bunu da yadında saxla ki, nə səni, nə də balalarını heç kəs özizləməyəcək, heç kəs səni ağır əməkdən və dilənçilikdən xilas etməyəcək, yorğunluq səni əldən saldığı üçün yıxıldığın günlərdə heç kəs gecələr sənini başını öz bağrına basmayacaq, bir vaxtlar onun dediyi bu sözləri:

“Qüssələnmə, Aniska! Birtəhər keçinərlik!” daha heç kəs sənə deməyəcək. Sən bir daha ərin olmayacaq, çünki iş, ehtiyac və uşaqlar sənini canını almış, sifətini kifirleşdirmişdir; sən bu yarı-çılpaq, burnu fırtıqlı uşaqlarının atası olmayacaq; torpağı özün şum-layacaq və malalayacaqsan, ağır, gərgin işdən nəfəsini kəsilə-kəsilə məşinin üstündən döyülmüş taxılı özün küroyəcəksən, üçdişli yaba ilə ağır buğda dərzlərini arabaya özün qaldırıb qoyacaqsan, eyni zamanda göbəyinin altında bir şeyin yırtıldığını hiss edəcəksən, sonra isə sancıdan qırılıb çapalayacaqsan, pəşə-püşəni üstünə çəkib uzanacaqsan, səni qan aparacaqdır.

Aleksey Beşnyakın anası, oğlunun köhnə alt paltarını qabağına qoyub ağlayır, acı-acı gözlərinin qorasını sıxır, paltarı heç iyələyirdi, lakin oğul tərini iyi təkcə Mixail Koşevoyun gətirdiyi axırncı köynəyin qırışlarında qalmışdı, qarı köynəyi üzünə yapışdırıb yı-rğalanır, yazıq-yazıq ağı deyir, möhürlü bə köynəyi gözlərinin yaş-ı ilə isladır.

Manitskovun, Afonka Ozerovun, Yevlanti Kalininin, Lixovido-vun, Yermakovun və başqa kazakların ailələri yetim qaldılar.

Təkcə Stepan Astaxova ağlayan yox idi, axı onun heç kəsi yox idi. Onun yiyəsiz, yarıçmuş və kəsəleli evi hətta yayda da bom-boş olurdu. Aksinya Yaqodnoyeda yaşayırdı, əvvəlki kimi xutorda ondan səs-soraq az olurdu, Aksinya özü də xutora gəlmirdi, görü-nür ki, ürəyi istəmirdi.

Donetsk mahalının yuxarı stanitsalarının kazakları evlərinə dəstə-dəstə qayıdırdılar. Dekabrda Veşenskaya stanitsası xutorla-rına, demək olar, cəbhədəki kazakların hamısı gəldi.

Tatarsk xutorundan gecə-gündüz həyəsi on-qırx nəfər olmaqla atlı dəstələri keçir, Donun sol sahilinə yönəlirdi.

– Hansı xutordansınız, ay əsgərlər? – deyər qocalar küçəyə çıxaraq soruşurdular.

– Çərmaya Reçkadan!

– Zimovnıdan.

– Dubrovkadan.

– Reşetovskidən.

– Dudarevskidən.

– Qoroxovskdan.

– Alimovskdanıq, – deyər cavablar eşidilirdi.

Qocalar onlara bic-bic söz atırdılar.

– Hə, nə var vuruşub yorulduunuz?

Bəzi cəbhəçilər – abır-həyalı və mülayim olanlar gülümsünürdülor.

– Kifayətdir, atalar! Doyunca vuruşduq.

– Çox ziflet çəkdik, indi də evimizə gedirik.

Dəlisov, acıqlı olanlar isə ana söyüşü söyüb, qocalara məsləhət görürdülor:

– A qoca, indi də sən get, qoy quyruğunu ütsünlər!

– Nə qır-saqqız olub yaxamızdan yapışmısın? Nə istəyirsən?

– Bilirik: burada sizin kimi piç-piç edənlər çoxdur!

Qışın axırında Novoçerkassk yaxınlığında vətəndaş müharibəsinin ilk toqquşmaları artıq başlanmışdı, amma Donun yuxarılarında, xutor və stanitsalarda məzar sükutu hökm sürürdü. Evlərdə yalnız gizli, zaman-zaman üzə çıxan ailə ədavətləri baş verirdi: qocalar cəbhədən qayıdanlarla yola getmirdilər.

Don Qoşun Vilayətinin mərkəzi şəhəri ətrafında gedən yeni müharibə haqqında yalnız ağızdan-ağıza deyilənləri bildirdilər; meydana çıxmış siyasi cərəyanlardan əməlli baş çıxarmayıb, hadisələrin gedişini ehtiyatla izləyirdilər.

Yanvara qədər Tatarsk xutorunda da hamı dinc yaşayırdı. Cəbhədən qayıtmış kazaklar arvadlarının yanında dincəlir, doyunca yeyir, müharibədə başlarına gəlmiş fəlakət və çəkdikləri zillətdən daha betər bir aqibətin qarını kəsdirdiyindən tamamilə xəbərsiz idilər.

II

Döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlərinə görə Qriqori Melexova 1917-ci ilin yanvarında xorunji rütbəsi verilmiş və o, 2-ci ehtiyat polkunda vzvod komandiri təyin edilmişdi.

O, sentyabrda, sətəlcəm xəstəliyindən sağalandan sonra, məzuniyyətə buraxıldı; ay yarım evdə qaldı, naxoşluqdan sonra qıvrandı, mahal tibb komissiyasından keçdi və təzədən polka göndərildi. Oktyabr çevrilişindən sonra bölük komandiri vəzifəsinə təyin olundu. Ətrafında baş vermiş hadisələr nəticəsində, qismən də polkun zabit-

lərindən biri olan yüzbaşı Yefim İzvarinlə tanışlıq nəticəsində, onun əhvali-ruhiyyəsində yaranmış dönüş də həmin vaxta aid edilə bilər.

Qriqori məzuniyyətdən polka qayıtdığı birinci gün İzvarinlə tanış oldu, sonralar da həm iş vaxtı, həm də işdən sonra daim onunla ünsiyyət saxlayır, özü də hiss etmədən onun təsiri altına düşürdü.

Yefim İzvarin Qundorovskaya stanitsasından olan varlı bir kazakın oğlu idi, Novoçerkassk yunker məktəbini bitirdikdən sonra cəbhəyə, 10-cu Don kazak polkuna getmişdi. Bu polkda bir ilə qədər qulluq etmiş, özü dediyi kimi: “bir zabit Georgi xaçı alıb döşünə taxmış və bir də əl qumbarasından bədəninin ayıblı və ayıbsız yerlərinə girmiş on dörd qəlpə almışdı”, az davam edən mənsəbini başa çatdırmaq üçün həmin 2-ci ehtiyat polkuna gəlib çıxmışdı. Olduqca qabiliyyətli, şübhəsiz, zəka sahibi olan İzvarin, kazak zabitlərinə nisbətən xeyli savadlı və bilikli adam idi; o, muxtariyyətə qızgın tərəfdar olan kazak idi. Fevral inqilabı onu bərk silkələdi, meydan oxumağa ona imkan verdi; istiqlaliyyət tələb edən müxtəlif kazak dairələri ilə əlaqə yaratmış İzvarin Don Qoşun Vilayətinə tam mənasında muxtariyyət verilməsi uğrunda müvəffəqiyyətlə təbliğat aparır, Donda qədim, kazakların mütləqiyyət tərəfindən əsarət altına alınmasından əvvəlki üsul-idarənin qurulması uğrunda çalışırdı. O, tarixi çox yaxşı bilirdi, beyni qızgın, zəkası aydın bir şəxs idi; Doğma yurdda Donda yaradılacaq gələcək azad həyat, ölkənin dövlət məclisi tərəfindən idarə olunacağı, ölkə daxilində bir nəfər də olsun rus qalmayacağı, dövlət hüdudu boyunca sərhəd keşikçiləri olan kazakların kimsəyə baş əymədən keçinəcəyi, Ukrayna ilə, Belorusiya ilə, Velikrossiya ilə bərabər hüquqlara malik dövlət kimi danşacağı, bu ölkələrlə ticarət və mübadilə aparacağı günləri elə gözəl təsvir edirdi ki, insan məftun olub heyran qalırdı. İzvarinin söhbətləri sadədil kazakların və az məlumatlı zabitlərin başını gicəlləndirmişdi. Qriqori də onun təsiri altına düşmüşdü. Əvvəllər aralarında qızgın mübahisələr baş verirdi, lakin kəmsavad Qriqori rəqibinə nisbətən silahsız bir adam idi, İzvarin də onu söz vuruşmasında asanlıqla məğlub edirdi. Adətən həmişə qışlanın bir küncünə çəkilib mübahisə edirdilər, dinləyicilər həmişə İzvarinə rəğbət bəsləyirdilər. Onun mühakiməsi kazakların xoşuna gəlirdi, gələcək müstəqil həyat lövhələrini təsvir

etdikdə, Don çayının aşağılarında yaşayan varlı kazakların öksəriyyətinin gizli saxladığı, üroyində bəslədiyi arzuya toxunurdu.

– Bizim ki, buğdadan başqa heç nəyimiz yoxdur, biz Rusiyasız necə yaşaya bilərik? – deyər Qriqori ondan soruşurdu.

İzvarin səbirli ona izah edirdi:

– Mən Don vilayətinin müstəqil və ayrıca yaşayacağını təsvür etməm. Federasiya əsasında, yeni birləşmə qaydası ilə biz Kuban, Terek vilayətləri və Qafqazın dağlı əhalisi ilə birlikdə yaşayacağıq. Qafqazda mədən çoxdur, biz orada hər şey tapa bilərik.

– Bəs daş kömürü haradan alarıq?

– Donetsk kömür hövzəsi böyrümüzdədir.

– Amma hövzə Rusiyanındır!

– Bu hövzə kimindir, kimin ərazisindədir, – bu hələ mübahisəli məsələdir. Amma hövzə lap Rusiyaya verilmiş olsa da, biz bundan heç bir şey itirmərik. Bizim federasiyanın özülünü sənaye təşkil etməyəcəkdir. Mahiyyəti cəhətdən bizim ölkə – aqrar ölkə olacaqdır, belə olduqda isə, biz, babatca sənayemizi təmin etmək üçün kömürü Rusiyadan satın alacağıq. Rusiyadan təkə kömür deyil, həm də bir çox başqa şeylər: taxta–şalban, metal sənayesi məmulatı və sairə də almaq məcburiyyətində olacağıq, bunun əvəzində biz də onu əla keyfiyyətli buğda ilə, neft ilə təchiz edəcəyik.

– Ayrılmığın bizə nə xeyri olacaq?

– Xeyri çox olacaq. Hər şeydən əvvəl yaxamız siyasi qəyyumluqdan xilas olacaq, rus çarları tərəfindən məhv edilmiş dədə-baba qaydalarımızı bərpa edə biləcəyik, yurdumuza kənardan gələnlərin hamısını çıxardacağıq. On il ərzində, xarici ölkələrdən maşınlar gətirmək sayəsində təsərrüfatımızı ələ yığdəcəyik ki, on qat varlanacağıq. Bu torpaq bizindir, babalarımızın qanı ilə sulanmış, onların sümükləri ilə gübrələnmişdir, amma biz, Rusiya tərəfindən qula çevrilib, dörd yüz il onun mənafeyinə qorunmuşuq, özümüzü yaddan çıxarmışıq. Bizim məmləkətin dənizə çıxış yolu var. Bizim ən qüdrətli və döyüş qabiliyyətli ordumuz olacaq, nəinki təkə Ukrayna, heç Rusiyanın özü də istiqalyyətimizə əl qaldırmağa cəsəret etməyəcəkdir!

Orta boylu, sərrast bədənli, kürəkləri enli İzvarin tipik kazak idi: qıvrım saçları sarımtıraq, sütün vələmir rəngində, üzü qarabuğdayı, alını yastı və ağ idi; günəşdən yalnız qaşlarına kimi yanaqları

qaralmışdı. O, ucadan itaətkar tenor səslə danışır, söhbət etdiyi zaman sol qaşını xeyli əyirdi, balaca donqar burnunu özünə xas olan bir hərəkətlə tərpətdirdi; bu da adamda belə bir təsir oyadırdı ki, bu adam həmişə nəyi isə İləyir. Qıvrıq yerişi, vüqarlı duruşu, qonur gözlerindəki mərdanə baxışı polkun başqa zabitələrindən onu aşkarca fərqləndirirdi. Kazaklar açıqdan-açığa ona ehtiram bəsləyir, hətta polk komandirindən çox hörmət edirdilər.

İzvarin Qriqori ilə uzun-uzadı söhbət edirdi, bu yaxınlara kimi ayağı altında möhkəm zəmin hiss edəndə Qriqori yenə də ayağının yerdən üzülüyünü, bir zamanlar Moskvada Snegirevin göz xəstəlikləri müalicəxanasında Qaranja ilə tanış olandan sonra olduğu kimi əzab çəkdiyini hiss edirdi.

Oktyabr çevrilişindən bir qədər sonra onunla İzvarin arasında belə bir söhbət oldu.

Ziddiyyətlər içində qaşub qalmış Qriqori ehtiyatla bolşeviklərin kim olduğu barədə suallar verirdi:

– Yefim İvanoviç, bir bunu de görək, sənə, sənə, bu bolşeviklər düzgünlü mühakimə yürüdülər, ya yox?

İzvarin bir qaşını çatıb, burnunu gülünc şəkildə qırışdırdı, pıçıldadı:

– Mühakimə yürüdülər?.. Mənim əzizim, sən elə bil lap bəbə-sən... Bolşeviklərin öz programı var, öz ümid və arzuları var. Bolşeviklər öz nöqteyi-nəzərlərincə haqlıdırlar, biz də öz nöqteyi-nəzərimizcə. Bilirsenmi bolşeviklər partiyasının adı nədir? Bilmirsən? Hə, necə olub, bunu bilmirsən? Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyası! Anladınmı? Fəhlə partiyası! Onlar indi kəndliləri də, kazakları da yağlı dilə tutub tovlaşdırırlar, ancaq onlar üçün əsas fəhlələrdir. Bolşeviklər fəhlə sinfini azad edirlər, kəndlilərə isə yeni, ola bilsin ki, daha betər köləlik gətirəcəklər. Həyatda belə bir şey görünməyib ki, həmi bir bərabərdə dolansın. Bolşeviklər iş başına keçərlərsə, fəhlələrin vəziyyəti yaxşılaşacaq, yerdə qalanların halı pis olacaqdır. Mütəlqiyyət bir də qayıdarsa, mülkədarlar və başqaları üçün yaxşı olacaq, yerdə qalanlar üçün pis. Bizə nə onlar lazımdır, nə də bunlar. Bizə öz hökumətimiz lazımdır, hər şeydən əvvəl də istər Kornilov olsun, istər Kerenski, istərsə də Lenin hər cür qəyyumdan xilas olmaq lazımdır. Biz öz yurdumuzda bunlarsız

da keçinə bilirik. Allah bizi yaman dostdan saxlasın, düşmənləri-mizin öhdəsindən isə özümüz gələrək.

– Amma kazakların əksəriyyəti bolşeviklərə meyl göstərir... bilirənmisi?

– Qrişa, dostum, sən bunu başa düş, əsas məsələ budur: indi kəndlilərin də, kazakların da yolu bolşeviklərlə bərdir. Bilirənmisi, nə üçün?

– Nə üçün?

– Ona görə ki... – İzvarin burunu tərpetdi, gülümsündü. – Ona görə ki, bolşeviklər sülh tərəfdarıdır, dərhal barışq olmasını istəyirlər, müharibə isə kazakın canını boğazına yığmışdır!

O, əlini şax, qarabuğdayı peysərinə bərk şappıldadır, heyrət noticəsində xeyli yuxarıya qalxmış qaşını düzəldərək qışqırırdı:

– Məhz buna görə də kazakların bolşevizm qoxusu gəlir, onlar bolşeviklərlə yanaşı gedirlər. Am-ma-a-a-a, müha-ribə qur-ta-ran kimi, bolşeviklər kazakların torpaqlarına əl atacaq, kazaklarla bolşeviklər başqa-başqa yollarla getməli olacaq! Bu əsaslandırılmış iddiadır və tarixən ləbib olan bir şeydir. Kazakların bugünkü həyat tərzi ilə sosializm arasında – bolşevik inqilabının son məqsədi arasında – keçilməz bir uçurum var...

Qriqori boğuc səslə mırıldandı:

– Mən deyirəm ki... heç bir şey anlamıram... Bu məsələlərdən baş çıxarmaq mənim üçün çətindir... Çovğun vaxtı çöldə azan adam kimi çəşib qalmışam...

– Sən belə deməklə yaxanı qırağa çəkə bilməyəcəksən! Həyat səni xeyri-şəri bir-birindən seçməyə vadar edəcəkdir, həm də vadar etmək azdır, güclə səni bir tərəfə itələyəcəkdir.

Bu söhbət oktyabrın axırlarında olmuşdu. Noyabrda isə Qriqori təsadüfən başqa bir kazaka – Donun inqilabi tarixində az rol oynamamış bir şəxsə – Fyodor Podtelkova rast gəldi: qısa tərəddüddən sonra qəlbində əvvəlki həqiqət yenə də hər şeyə üstün gəldi.

Həmin gün günorta narın yağış çisələməyə başlamışdı. Hava axşamçağı açıldı, Qriqori öz kəndlisinin, 28-ci poldkda qulluq edən kiçik xorunji Drozdozun mənzilinə getməyi qərara aldı. On beş dəqiqədən sonra o, çəkmələrini qapının bayır tərəfində qoyulmuş ayaqaltıya sürüb təmizlədi, Drozdozun mənzilinin qapısını döydü. İçərisində zəif fikuslar və köhnəlmiş mebel olan otaqda ev sahibin-

dən başqa, qatlanan zabit çarpayısı üstündə dalı pəncərəyə tərəf sağlam, dolu vücutlu bir kazak da oturmuşdu: poqonlarından məlum olurdu ki, o, qvardiya topçu vaxmistridir. Həmin adam qara mahud şalvar geymişdi, belini büküb ayaqlarını bir-birindən xeyli aralamış, sarı tüklü örtülü iri əllərini yumru, iri dizlərinin üstünə qoymuşdu. Gimnastyorkası əyində yaxşı oturub böyürlərinə kip yapmış, qoltuqlarının altında qırışmışdı, enli, qabanq sinəsi üstə isə az qala partlayırdı. Qapı cırıldayanda o, gödək, gümrah boynunu qarıya tərəf döndərdi, Qriqoriyə soyuq nəzər saldı və bəbəkərləndəki soyuq işıltı azacıq şişkin göz qapaqları altında, ensiz göz çuxurlarında gizlətdi.

– Tanış olun. Bu, Qrişa, demək olar ki, bizimlə qonşudur, Ust-Xoperskəndir, Podtelkovdur.

Qriqori ilə Podtelkov kimisiçə bir-biri ilə əl tutuşdular. Qriqori oturarkən gülümsəyib ev sahibinə baxdı:

– Mən eviniz palçıq buladım, üzümü təmizləməzsən ki?

– Yox, yox, qorxma. Ev sahibəsi silib təmizlər... Çay içirsənmi?

Qısaboy, hərəkətlərində quş kimi cəld olan ev sahibi papiros çəkməkdən saralmış dırnağı ilə samovarın böyrünü dinqıldadıb təəssüflə dedi:

– Soyuq çay içməli olacaqsan.

– Mən çay içmək istəmirəm. Narahat olma.

Qriqori Podtelkova papiros təklif etdi. Podtelkov qırmızı barmaqları ilə bir-birinə möhkəm sıxılmış ağ papiroslardan birini götürmək üçün xeyli əlləşdi, xəcalətindən qıpqırmızı qızardı, pert olub dedi:

– Əlimə gəlmir... Ay səni lənətə gələsən!

Nəhayət o, papiros qutusunun içindən birini qapağın üstünə diyirdəb götürdü, başını qaldırdı, gülümsəyib-gülümsəyib Qriqoriyə baxdı, onun gözləri daha da kiçildi. Onun sərbəstliyi Qriqoriyə xoş gəldi, soruşdu:

– Hansı xutordansan?

Podtelkov həvəslə dilləndi:

– Mən özüm Krutovski xutorunda doğulmuşam. Orada böyümüşəm, amma son zamanlarda Ust-Kalinovskda yaşayırdım. Krutovski xutorunu tanıyırsınız? Yəqin adını eşitmisən. Lap bu yaxınlıqda, Yelanskaya stanitsasının qonşuluğundadır. Pleşkovski xutorunu

tanyırısanmı? Hə, bax, ondan sonra Matveyev xutorudur, bizim stantsanın Tyukovnovski xutoru isə onunla yanaşdır, ondan sonra isə mən doğduğum xutorlar: Verxni və Nijni Krutovski gəlir.

Söhbətin əvvəlindən axırnadək o, Qriqoriyə gah sən, gah da siz deyir, sərbəst danışır, hətta bir dəfə isinişmiş kimi, ağır əlini Qriqorinin çiyinə toxundurdu. Onun iri, bir az çöpür olan qırılmış üzündə səliqə ilə çəilmiş bıqları işıldayırdı, isladılmış saçı qəşəngcə yapıxmış, sol tərəfdə saçının ucu qırılmışdı. Gözləri ilə iri, şiş burnu olmasaydı, sifəti adama xoş təsir bağışlardı. Qriqori ilk baxışda onun gözlərində heç bir qeyri-adilik görmədi, amma onlara diqqətlə və xeyli baxdıqdan sonra duydu ki, baxışları zəhmlidir. Qırmaya oxşayan bu balaca gözləri ensiz çuxur içində işıldayır, elə bil məzğal arasından baxırdı: onlar ilə zəhmli idi ki, onlara baxan adam başını aşağı salmağa məcbur olurdu.

Qriqori bu adama maraqla baxırdı, onda bir xarakterik cəhət olduğunu da gördü: Podtelkov demək olar ki, göz qırmırdı, – o danışanda sət baxışlarını müsahibinin üzünə zilləyir, gah bu, gah da başqa bir şeyə baxa-baxa danışır, həm də onun gödək, günəşdən qarsalanmış kirpikləri həmişə sallanır və tərpənmirdi. O, şişkin göz qapaqlarını yalnız hərdən bir örtür, sonra cəld açır, qırmayaoxşar gözləri ətrafdakı şeyləri nəzərdən keçirirdi.

Qriqori ev sahibi ilə Podtelkova müraciətlə dilləndi:

– Çox maraqlıdır, qardaşlar! Müharibə qurtaracaq, təzə qayda ilə yaşayacağıq. Ukraynanı Rada, bizim ölkəni isə Qoşun şurası idarə edəcəkdir.

– Ataman Kaledin idarə edəcəkdir, – deyər Podtelkov Qriqorinin səhvini yavaşca düzəltirdi.

– Təfavütü yoxdur. Nə fərqi var?

– Fərqi yoxdur, – deyər Podtelkov onunla razılaşdı.

– Ana vətən Rusiyaya hörmətlə baş əyəcəyik, – deyər Qriqori sözüne davam edib, İzvarinin sözlərini təkrar edir, buna Drozdov ilə bu qvardiya topçu batareyasından olan yekəpər adamın necə yanaşacağılarını bilmək istəyirdi. – Öz hökumətimiz, öz qayda-qanunlarımız olacaqdır. Xaxolları kazak torpağından çıxardıb, sər-hod qoyacağıq, deyəcəyik: yaxın gəlmo! Qədim zamanlarda ulu babalarımız nə cür yaşamışlarsa, biz də eləcə yaşayacağıq. Mənə elə gəlir ki, bu inqilab bizə çox sərfelidir. Sən nə fikirdəsen, Drozdov?

Ev sahibi yaltaqcasına gülümsündü, bədənini şux hərəkətlə oynatdı.

– Əlbəttə, yaxşı olacaq! Mujiklər bizim səbəbimizə güclüdürler, onların ucabatna gün-güzəranlıq yoxdur. Bir də bilmirəm, bu nə işdir? – atamanların hamısı almandır: nə bilim fon Taude, fon Qrabbe, bu qəbil adamlardır! Torpağın hamısını bu qərargah zabitlərinə paylaşdırıblar... indi heç olmasa rahat nəfəs alarq.

Podtelkov heç kəsə müraciət etmədən sakitcə soruşdu:

– Bəs Rusiya buna razı olarmı?

– Qorxma, razı olar, – deyər Qriqori onu inandırdı.

– Yənə də əvvəlki kimi olacaq... Köhnə hamam, köhnə tas.

– Necə yeni əvvəlki kimi?

– Eləcə də, – Podtelkov zəhmli gözlərini daha cəld oynatdı, sət nəzərlə düz Qriqoriyə baxdı, – Atamanlar yənə də zəhmətkeş xalqı incidəcəklər. Sən bu zati-alilərinin qarşısında ikiqat itaət edəcəksən, onlar isə sənin derini soyacaqlar. Söz danışdı... Gözəl həyat... boynuna daş bağla, sıldırım sahildən çaya atıl!

Qriqori ayağa qalxdı. Danışal balaca otaqda bir qəder var-gəl etdi, ayaqları bir neçə dəfə Podtelkovun irəliyə çıxmış dizlərinə toxundu: onun qarşısında dayanıb soruşdu:

– Bəs nə etməli?

– İşi axıra kimi davam etdirmək lazımdır.

– Hansı axıra kimi?

– İndi ki, başlamışıq, deməli, işi axıra kimi davam etdirməliyik.

Madam ki, çar və əks-inqilab məhv edilmişdir, onda çalışmaq lazımdır ki, hakimiyyət xalqın əlinə keçsin. Sənin dediklərin isə nəğildir, onunla uşaqları əyləndirirlər. Keçmişdə bizi çarlar sıxırdırdılar, indi isə çarlar deyil, başqaları elə sıxarlar ki, piyimiz çıxar!..

– Bəs sənin fikrincə nə cür olmalıdır, Podtelkov?

Podtelkovun zəhmli gözləri, danışal otaqda meydan axtarırmış kimi yənə oynadı:

– Xalq hakimiyyəti... seçki ilə yaradılan hakimiyyət lazımdır.

Yaxamz generalların əlinə keçsə, yənə müharibə olacaqdır, müharibə isə bizə lazım deyil: hər yanda, bütün dünyada belə hakimiyyət yaransın ki, o, xalqı sıxırdırmasın, bir-birinin üstünə salıxdırmasın! Yoxsa, nə fərqi var?! Köhnə şalvarı tersinə çevirsən də, fərqi yox-

dur, yırtığı-deşiyi yenə də qalacaqdır, – Podtelkov ovucları ilə dizlərini şappıldatdı, acıqlı-acıqlı gülümsündü, sədəf kimi dümağ, sıx dişlərini ağartdı. – Biz mümkün qədər köhnəlikdən uzaqda olmalıyıq, yoxsa boynumuza elə bir boyunduruq keçirdələr ki, çar dövründəkindən bətər olar.

– Bəs bizi kim idarə edəcəkdir?

– Özümüz! – deyər Podtelkov həvəsləndi. – Hakimiyyəti öz əlimizə alaraq, bu da olar bizim hökumətimiz. Təki tapqırımızı bir az boşaltınlar, Kaledinləri belimizdən götürüb qırağa atmağı bacarın!

Qriqori tərləmiş pəncərə önündə xeyli dayandı, küçüyə, qəribə bir oyun oynayan uşaqlara, küçənin qarşı tərəfindəki evlərin damlarına, bağcadakı yarpaqları tökülmüş qaraqovaq ağacının solğun-boz budaqlarına xeyli tamaşa etdi və Drozdovla Podtelkovun nə haqda mübahisə etdiklərini eşitmədi: o əzab içində bu qarışıq fikirlərdən baş çıxarmağa, nöyi isə tapmağa, bir qərara gəlməyə cəhd edirdi.

O, tərləmiş pəncərə şüşəsi üzərində ad və familiyasının baş hərflərini barmağı ilə yazaraq, təxminən on dəqiqə dinməzəcə durdu. Bayırda qış qabağı zəifləmiş batan günəş alçaq bir evin damı üzərində solğun şəfəq saçdı: o, damın paslı demirinin tilinə böyrü üstə uzadılmış kimi yaş qızırtı yayır, adama elə gəlirdi ki, indicə yerindən qopacaq, damın bu və ya o biri tərəfinə aşırılaçaqdır. Yağışın vurub tökdüyü şəhər bağı ağaclarının büzüşmüş yarpaqları yuvarlanır, Ukraynadan, Luqanskdan əsən, getdikcə güclənən külək stanitsada cövlan edirdi.

III

Novoçerkassk, bolşevik inqilabından qaçanlar üçün cazibə mərkəzi oldu. Darmadağın edilmiş rus ordusunda evvəllər onun müqəddərətini həll edən böyük generalar Donun aşağılarına axışır, mürtəcə donluların yardımına ümid bəsləyərkən, burada geniş fəaliyyətə başlamaq və Sovet Rusiyasına qarşı hücumu keçmək xəyalına düşürdülər.

Noyabrın 2-də rotmistr Şapronun müşayiəti ilə general Alekseyev Novoçerkasska gəldi. O, Kaledinlə danışıqdan sonra könüllü dəstələrin təşkilinə başladı. Şimaldan qaçıb gəlmiş zabitlər, yunker-

lər, zərbəçilər¹, qoşun hissələrində sinfi simasını itirmiş ünsürlər, kazaklar arasında ön fəal əks-inqilabçı kimi tanınanlar, ümumiyyətlə hər cür macərapərəstlərlə, "Kerenski" pulu ilə olsa da, xeyli donluq almağa sirmikənlər gələcək Könüllü ordunun özəyini təşkil etdilər.

Noyabrın axırlarında general Denikin, Lukomski, Markov, Erdeli də bura gəldilər. Bu zaman general Alekseyevin dəstələri artıq min nəfərdən çox idi.

Dekabrın 6-da general Kornilov da gəldi: o yolda türkmən keşikçilərini tərk etmiş, paltarını dəyişib, özünü Don sərhədlərinə yetirmişdi.

Bu vaxtdək Rumınyə və Avstriya, Almaniyə cəbhələrindəki bütün kazak polklarını Dona dartıb gətirmiş general Kaledin bunları Novoçerkassk-Çertkovo-Rostov-Tixoretskaya dəmiryol xətti boyunca yerləşdirmişdi. Lakin üç ildən bəri davam edən müharibədən yorulmuş, cəbhədən inqilabı əhvali-ruhiyyə ilə qayıtmış kazakların bolşeviklərlə vuruşmağa çox da həvələri yox idi. Polkların tərkibi də yarıtmaz idi – hər polkda normal miqdarın üçdə biri qədər süvari var idi. Yığcamlığını daha artıq mühafizə edə bilməmiş polklar – 27-ci, 44-cü və 2-ci ehtiyat polkları Kamenskaya stanitsasında idilər. Leyb-qvardiya ataman və leyb-qvardiya kazak polkları da vaxtında Petroqraddan buraya yollanmışdı. Cəbhədən getirilmiş 58-ci, 52-ci, 43-cü, 28-ci, 12-ci, 29-cu, 35-ci, 10-cu, 39-cu, 23-cü, 8-ci, 14-cü polklarla 6-cı, 32-ci, 28-ci, 12-ci və 13-cü batareyalar Çertkovoda, Millero-voda, Lixoyda, Qlubokayada, Zverevdə, habelə mədənlər rayonunda yerləşdirilmişdi. Xopersk və Ust-Medveditsa mahallarının kazaklarından təşkil olunmuş polkar Filonovo, Uryupinskaya, Sebryakovo stansiyalarına gəlir, bir müddət burada qalır, sonra isə başqa yerlərə göndərilirdi.

Doğma evlər kazakları səhrli bir şəkildə özünə cəzb edirdi: evə getmək arzusundan onları saxlaya bələcək qüvvə yox idi. Don polklarından yalnız 1-ci, 4-cü, 14-cü polklar Petroqradda idilər, onlar da orada çox qalmadılar.

Kaledin bir sıra hissələri, xüsusilə etibarsız qoşunları təzədən təşkil etmək, yaxud da bələdlərini etibarlı hissələrin mühasirəsində saxlamaq yolu ilə təcrid etməyə çalışırdı.

¹ Zərbəçi – 1917-ci il fevral inqilabı dövründə xüsusi, zərbə hissələrində xidmət edən hərbi qulluqçu

Noyabrın axırında Kaledin ilk dəfə olaraq, cəbhə hissələrini inqilabçı Rostov üzərinə yeritmək istəyəndə kazaklar Aksayska qədr göldülərsə də, hücumu keçməkdən boyun qaçırdılar, geri qayıtdılar.

“Qurama” dəstələr yaratmaq sahəsində aparılan geniş təşkilat işləri müəyyən nəticə verdi: noyabrın 27-də Kaledin, bu vaxtdək bir neçə batalyon əsgər toplaya bilmiş general Alekseyevdən qüvvə alaraq, səbatlı könüllü dəstələri ilə işə başlamağa imkan tapdı.

Dekabrın 2-də Rostov Könüllü hissələr tərəfindən vuruşma ilə alındı. Kornilovun bu şəhərə gəlməsi ilə Könüllü ordunun təşkilat mərkəzi də oraya köçürüldü. Kaledin tək qaldı. O, kazak hissələrini vilayətin sərhədlərinə səpələyir, Tsaritsın və Saratov vilayətinin sərhədlərinə tərəf yeridirdi, amma aktual, dərhal həll olunmasını tələb edən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yalnız zabit-partizan dəstələrindən istifadə edirdi: gündən-günə əldən düşən gücsüz qoşun hakimiyyəti yalnız belə dəstələrə arxalana bilirdi.

Donetsk saxtaçılarını itaət altına almaq üçün oraya əsgərliyə təzəcə götürülmüş əsgər dəstələri göndərildi. Makayevski rayonunda yasavul Çernetsov fəaliyyət göstərirdi, həqiqi ordunun 58-ci kazak polkunun hissələri də orada idi. Novoçerkasskda Semiletovun, Qrekovun dəstələri tələsik təşkil olunur, Xopersk mahalında zabitlərlə partizanlardan “Stenka Razin dəstəsi” adlanan dəstə təşkil edilirdi. Lakin qızılqvardiyaçı dəstələri üz tərəfdən vilayətə yaxınlaşırdı. Zərbə endirmək üçün Xarkovda, Voronejdə qüvvə toplayırdılar. Don üzərinə buludlar çökür, getdikcə qatlaşıb, qaralırdı. Əsən külək Ukrayna tərəfdən ilk vuruşmaların top atəşi gurgultusunu gətirirdi.

IV

Novoçerkassk üzərində sapsarı-ağımsov, yastı dibli çay gəmi-lərini andıran buludlar sakitcə üzürdü. Buludlardan yuxarıda, mavi göy qübbəsində, düz böyük kilsənin parıldayan gümbəzi üzərində, lələkli qıvrım bir ağ bulud asılı qalıb, yerindən tərponmirdi: buludun uzun quyruğu Krivyanskaya stanitsasının harasında işə lay-lay aşağı sallanır, çəhrayı şəfəq saçır.

Solğun günəş doğurdu, lakin ataman sarayının pəncərələrinə düşən şüalar alov kimi şəfəq saçır. Evlərin maili demir taxtapuşları parıldayır, dənən yağış yağdığını nişanəsini bürtün kimi olmuş Yermak çayı da mühəfizə edirdi: o, şimala doğru üz tuturdu.

Kreşsenski yoxuşu ilə bir vızvod piyada kazak qalxırdı. Tüfənglərin süngüləri günəş altında bərk vururdu. Tək-tək piyadaların addımları və təkətli arabaların tiqışlı işləməsi saf səhər sükutunda, kazakların sərrast əşidilən yerisi, demək olar ki, bilinmirdi.

Həmin gün səhərçağı İlya Bunçuk Moskva qatarı ilə Novoçerkasska gəldi. O, vaqondan hamıdan sonra, sivil paltarda özünü narahat hiss etdiyindən köhnə yay paltosunu çəkib düzəldə-düzəldə düşdü.

Platformada bir jandarm ilə nəyə işə gülüşən iki cavan qız gəzişirdi. Bunçuk ucuz, xeyli sürtülmüş çamadanını qoltuğuna vurub səhərə getdi. Bütün yol uzunu, ucaq küçünün kənarına qədər bir nəfər də olsun adama rast gəlmədi. Bunçuk şəhərin bu başından o başına çəpinə yarım saat yol gedəndən sonra yarıya qədər uçmuş balaca bir evin yanında dayandı. Xeyli vaxtdan bəri təmir olunmayan evin görkəmi miskin idi. Zaman bütün ağırlığı ilə onun üzərinə çökdüyündən evin damı yatmış, divarları çökmüş, pəncərə taxtaları laxlayıb sallanmış, pəncərələrinin həyəsinin ağzı bir yana əyilmişdi. Bunçuk bala qapını açarkən hətcan içində evə, onun balaca həyətinə tələsik göz gəzdirdi, tez atırmaya tərəf addımladı.

Darısqal balaca koridorun yarısını, içinə müxtəlif köhnə şeylər doldurulmuş sandıq tutmuşdu. Qaranlıqda Bunçukun dizi sandığın küncünə toxundu, amma o ağrı hiss etmədi, dartıb qapını açdı. Balaca, alçaq dəhlizdə kimsə yox idi. O, ikinci otağa keçdi, burada da heç kəsi görməyib astanada durdu. Yalnız bu evə xas olan son dərəcə tanış qoxudan başı gicəlləndi. O, evdəki müxələffata: otağın qabaq tərəfdəki küncündə bezəklili ağır ikonalara, çarpayılara, kiçik stola, onun üzərində divardan asılmış, köhnəldiyi üçün bəzi yerləri ləkələnmiş balaca güzgüyə, fotosəkillərə, bir neçə köhnə Vena stuluna, tikmiş maşınına, həmişəki yerində – soba üstündə qalmış, çoxdan işlədilmədiyi üçün rəngi solmuş samovara baxdı. Bunçukun ürəyi birdən şiddətlə döyündü, o, boğulan adam kimi ağzı ilə nəfəs ala-ala geriye döndü, çamadanı bir kənara tulladı, mətbəxə göz gəzdirdi; füksinlə rənglənmiş enli soba əvvəlki kimi yenə də öz görkəmi ilə adamın

üzünə gülür, mavi çit pərdənin dalından qoca ala pişik onun üzünə baxırdı: pişiyin gözləri mənalı, demək olar, insanlara xas bir maraqla işləyirdi, görünür, buraya nadir hallarda adam gəlirdi. Yuyulmamış qab-qacaq stolun üstündə tökülüb qalmışdı, yaxınlıqdakı kürsünün üstündə əyirilmiş bir ip yumağı durur, hələ toxunub qurtarmamış corab boğazlığının dörd yerinə keçirilmiş nazik millər işləyirdi.

Keçən səkkiz il ərzində burada heç nə dəyişməmişdi. Elə bil Bunçuk buradan dünən getmişdi. O, yüyürə-yüyürə artırmaya çıxdı. Həyətin bu biri başındakı mərəkdən belə bükülmüş, zəmanənin əziyyəət və məhrumiyətlərindən ikiqat olmuş bir qarı çıxdı. "Anamdır!.. Doğrudanmı odur?.. Odurmu?.." Bunçuk dodaqları uçuna-uçuna ona tərəf yüyürdü. Şapkasını başından çıxartdı, ovcunun içində sıxdı.

Qarı, əlini rəngi solmuş qaşları üstə qoya-qoya tərpenmədən təşvişlə soruşdu:

- Kimi istəyirsiniz? Sizə kim lazımdır?

Bunçuk boğuş səslə dedi:

- Ana!.. Bu nədir, məni tanımadım?..

Bunçuk bürəyə-bürəyə anasına tərəf yeridi; qışqırdığı zaman qarının, başına zərbə endirilmiş adam kimi, yırğalandığını gördü; anası, deyəsən, oğlunun üstünə yüyürmək istədi, lakin gücü buna imkan vermədi, o, küleyin müqavimətini dəf edən adam kimi, zorla yeridi. Yıxılmağına bir şey qalmamışdı ki, Bunçuk onu qucaqladı, balaca, qırış-qırış olmuş üzündən, qorxudan, sonsuz sevincdən sönmüş gözlərindən öpdü, tez-tez və aciz-aciz kirpik çalmağa başladı.

Qəddini düzəltməyə, zəif ayaqları üstündə dayanmağa çalışan qarı səssizcə pıçıldadı:

- İlyuşa!.. İlyuşacığım!.. Oğulcuğazım! Tanımadım... İlahi, sən, axı haradan gəlib çıxdın?..

Onlar evə girdilər. İndicə keçirdiyi olduqca həyəcanlı dəqiqələrin sarsıntısından sonra, geydiyi yad adam paltosu yenə Bunçuka ağırılıq etməyə başladı, palt o nu sıxır, qoltuqlarının altı partlayırdı, hərəkətlərinə mane olurdu. Bunçuk paltosunu çıxartdı, kənara tulladı, rahatlandı, keçib stolun dalında aylaşdı.

- Səni sağ-salamat görəcəyimi ağılıma gəlməzdi!.. Gör neçə ildir ki, görüşməmişik. Doğmaca balam! Mən səni necə tanıya bilərdim, gör necə böyüməsən, qocalmısən!

Bunçuk qımışa-qımışa soruşurdu:

- Anacan, onu de görüm, sən özün necə dolanırsan?

Qarı qatma-qarışq danışır, vurnuxurdu: stolun üstünə süfrə salır, samovara kömür tökür, göz yaş kömür tozunu ağlar üzünün hər tərəfinə yaxır, dönə-dönə oğlunun yanına yüyürür, onun əllərini sığallayır, çiyinə qısılaraq əsirdi. Qarı su qızdırdı, oğlunun başını öz əlləri ilə yudu, sandığın dibindən çoxdan qaldığı üçün saralmış bir dəst tuman-köynək çıxartdı, doğma övladının qarnını doydurdu, gecə yarsına kimi yatmadı, oğlu ilə üz-üzə oturub gözlerini onun üzündən çəkmədi, müxtəlif suallar verdi, dərddli-dərddli başını buladı.

Bunçuk yatmaq üçün yerinə uzandıqda qonşuluqdakı kilso qül-ləsində gecə saat ikinin zəngi çalındı. O uzanan kimi də yatdı, ətrafındakı hər şey yadından çıxdı: ona elə gəldi ki, sənət məktəbinin dəcəl şagirdlərindən biridir, doyunca ora-bura qaçıb yorulduqdan sonra yatağa uzanmış, indi yuxuya gedəcək, bu saat anası mətbəxin qapısını açaraq, ciddi səsle soruşacaq: "İlyuşa, səhəlik dərslərini hazırlamısanmı?" - Bunçuk elə beləcə, dodaqlarında gərgin-xoş təbəssüm yuxuladı.

Anası səhər açılana kimi dəfələrlə ona yaxınlaşdı, yorğanını, bəlişini düzəltədi, üstünə xurmayı teli kəndələninə sallanmış iri alından öpdü, səssizcə çəkildi.

Bir gün qalandan sonra Bunçuk getdi. Səhər əynində əsgər şinel, başında tər-tərə furajka olan bir yoldaşı yanına gəldi, yavaşca ona nə işə dedi, Bunçuk əl-ayağa düşdü, tez çamadanını qablaşdırdı, anasının yuyub qurutduğu dəst tuman-köynəyi də içinə tullayıb üz-gözlünü iztiribla qırışdırdı, paltosunu geydi. Anası ilə başdansıvdu, tələsik vidalaşdı, bir aydan sonra gələcəyini vəd etdi.

- Bəs hara gedirsən, İlyuşa?

- Rostova gedirəm, ana, Rostova. Tezliklə gələcəyəm... Sən... sən, ana, qüssələnmə! - deyə o, qarıya ürək verirdi.

Qarı tez boynundan asdığı, köynəyinin altında saxladığı xaçı çıxartdı, oğlunun üzündən öpərək, ona xaç ilə xeyir-dua verdi və xaçı onun boynuna keçirdi. Xaçın qaytanını boynunun dalında bağ-layır, amma barmaqları titrəyir, onların soyuqluğu oğlunun ətini çimçəşdirirdi.

Qarı qızarmış gözlərini xaça sürtə-sürtə pıçıldayırdı:

– İlyuşa, xaçı sinən üstə gəzdir. Bu müqəddəs Nikolay Mirlı-kiyskinin xaçıdır. Ey müqəddəs övliyayi-vəliyinemətimiz, oğlumu sən özün qoru və xilas et, qadadan-bəladan hifz elə... Bu mənim varım-yoxum, bircə balamdır...

O, oğlunu coşqunluqla bağrıma basdı, özünü toxtada bilmədi, do-daqları uçundu, acı-acı büzüldü, aralandı. Bunçukun tüklü əli üstünə yaz yağışı kimi bir damla, iki damla göz yaşı düşdü. Bunçuk anasının qollarını boynundan araladı, üzü tutunlaşdı, artırmaya yüyürdü.

Rostov vağzalında o qədər adam var idi ki, iyənə atsan yerə düş-məzdi. Döşəmə topuğa qədər papiros qırıntıları, tum qabığı ilə dol-muşdu. Vağzal meydanında qarnizon əsgərləri dövlət tərəfindən verilmiş forma paltarları, tütün, oğurlanmış şeylər satırdılar. Dəniz sahilindəki cənub şəhərlərində adi bir şey olan müxtəlif millətlər-dən ibarət izdiham yavaş-yavaş tərponir, uğuldayırdı.

Papiros satan balaca bir oğlan qışırırdı:

– Dənə-dənə satılan As-s-smolov papirosu, As-s-smolov papirosu!

Görkəmindən şübhəli adama oxşayan bir şərqli kişi düz Bunçuk-un qulağına xəlvəti pıçıldadı:

– Ucuz satıram, cənab vətəndaş... – bunu deyən kimi də göz vurdu, him ilə şişmiş şinelinin altını göstərdi.

Qapının yanında dayanıb tum satan qızlar, qadınlar hərəsi bir cür səslə qışırırdılar:

– Qovrulmuş tum! Əla tum buradadır!

Təxminən altı nəfər Qara dəniz matrosu ucadan danışa-danışa, qəhqəhə çəkə-çəkə, izdihamın arasından keçib getdi. Onların hamısı bayram paltarları geymişdi, günlüksüz papaqlarının lentləri təzə idi, sarı düymələri işıldayırdı: balağı enli şalvarlarının aşağısı palçığa bulaşmışdı. Hamı onların qarşısından hörmətlə kənara çəkilir, yol verirdi.

Bunçuk izdiham arasından özünə yol aç-aça irəliləyirdi.

Qırgılcım komandasından¹ olan balaca bir əsgər rişxəndlə deyirdi:

¹ Qırgılcım komandası – radioteleqrafçılar belə adlanırdılar.

– Qızıldır? Ay inandım ha! Sənin bu qızılın samovar qızıldır... koram, bəyem, görmürəm?

Satıcı bu sözdən yamanca cinlənin, qızılığı şübhəli olan yoğun zənciri əlində yellədir.

– Sən nə görürsən?.. Bu qızıldır! Özü də xas qızıldır, bilmək istəyirsənsə bil, mülki hakimdən çırpışdırılmışdır... A kişi, rədd ol buradan, mitilin biri mitil! Buna hələ bir prob da göstər... işdir, bunu istəmirsən?

Onun böyründə kim isə deyirdi:

– Donanma belə şeyə yol verməz... boş-boş danışmayın, canım!

– Nə üçün yol verməz?

– Bu qəzetlərdə yazılmışdır ki...

– Patsan, bura gətir!

– Biz beşinci nömrəyə¹ səs vermişik. Başqa cür də olmaz, sərf eləmir...

– Qarğıdalı cadı! Dadlı qarğıdalı cadı! Buyurun yeyin!

– Eşelon rəisi söz vermişdir: guya səhə tərponir.

Bunçuk partiya komitəsinin yerləşdiyi binanı axtarıb tapdı, pil-ləkənlə ikinci mərtəbəyə qalxdı. Əlində bıçağaoxsar süngüsü vintlə lüləsinə bərkidilmiş yapon tüfəngi olan bir fəhle-qızılqar-diyaçı onun qabağını kəsdi.

– Sizə kim lazımdır, yoldaş?

– Mənə Abramson yoldaş lazımdır. O buradadırmı?

– Sol tərəfdə üçüncü otaqdadır.

Orta boylu, burnu yekə, başı kömür kimi qara bir kişi sol əlinin barmaqlarını sürtükünə altına qoymuşdu, sağ əlini muntəzəm hərə-kətlə silkələyir, müsahibinə – yaşlı demiryolçuya təkidlə deyirdi:

– Belə olmaz! Buna təşkilat deməzlər! Təşviqat işlərində siz bu yolla getsənsiz, tamamilə əks nəticələr əldə etmiş olacaqsınız!

Demiryolçunun üzündəki utancaq-günahkar ifadə, onun nə isə demək istədiyini, özünü təmizə çıxartmağa çalışdığını bildirirdi, ancaq başı kömür kimi qara olan kişi onu ağzını açmağa qoymurdu: o, ehti-mal ki, nəyə isə bərk hirsələndiyindən qışqıra-qışqıra danışır, müsahibini eşitmək belə istəmir, onunla göz-gözə gəlməkdən çəkinirdi.

¹ Müəssislər məclisinə seçkilərdə bolşevik namizədlər beşinci nömrə ilə göstərilirdi.

– Mitçenkonu dərhal işdən götürün! Sizdə baş verən işlərə biz qıraqdən soyuqqanlıqla tamaşa edə bilmərik. Verxotski inqilabi məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaqdır! O, həbsə alınmışdır-mı?! Hə?.. Mən təkid edəcəyəm ki, onu güllələsinlər! – deyə o sözünü kəskin surətdə bitirdi və qıpqırmızı qızarmış üzünü Buncuqa çevirdi, özünü hələ də toxtada bilmədiyindən sərt səsle soruşdu: – Nə istəyirsiniz?

– Abramson sizsinizmi?

– Bəli.

Buncuk vəsiqələrini və Petroqradın ən məsul rəhbər işçilərindən birisinin yazdığı məktubu ona təqdim etdi, keçib pəncərədə oturdu.

Abramson məktubu diqqətlə təkrar oxudu, qaşqabaqlı-qaşqabaqlı gülümsündü (Buncukun üstünə qışqırdığı üçün o xəcalet çəkirdi), xahiş etdi:

– Bir az gözləyin, sizinlə indicə danışıraq.

O, tər basmış dəmiryolçunu buraxdı, bayra çıxıdı, bir dəqiqədən sonra üzü qırılmış, ucaboylu, alt çənəsində uzununa qılınc yarasının göy çapığı olan, ordu zabitanına oxşayan bir hərbi qulluqçu ilə gəldi.

– Bu adam bizim hərbi-inqilab komitəsinin üzvüdür. Tanış olun. Siz, yoldaş... bağışlayın, fəmilianız yadımdan çıxdı.

– Buncuk.

– ...Yoldaş Buncuk... siz, deyəsən, ixtisasca pulemyotçusunuz?

– Bəli.

– Elə bizə də belə adam lazımdır! – deyə hərbi qulluqçu gülümsündü.

Gülümsündükdə onun üzündəki çapıq qulağının dibindən çənəsinədək qıpqırmızı oldu.

– Siz mümkün qədər qısa müddət ərzində qızılqvardiyaçı fəhlələrdən bizim üçün pulemyot komandası təşkil edə bilərsinizmi? – deyə Abramson soruşdu.

– Çalşaram. İş, verilən vaxtdan asılıdır.

– Hə, bunun üçün sizə nə qədər vaxt verilməlidir? Bir həftə, iki və ya üç həftə? – deyə hərbi qulluqçu Buncuqa tərəf əyilib soruşdu. Sadələhvəcəsinə, intizarla gülümsündü.

– Bir neçə gün.

– Çox yaxşı.

Abramson alnını ovuşdurdu, azca hiss edilən əsəbi səsle dedi:

– Qarnizon hissələri olduqca pozğundur, onlar dəyərsiz bir şeydirlər. Yoldaş Buncuk, hər yerdə olduğu kimi, burada da biz, fəhlələrə bel bağlamışıq. Matrosalara bel bağlamaq olar, əsgərlərə isə... Məhz buna görə də, bilirsinizmi, istəyirik ki, öz pulemyotçularımız olsun. – O, saqqalının göyümsov çəngəllərindən tutub dartışdırdı, qayğışkeşliklə soruşdu: – Maddi təminat cəhətdən vəziyyətiniz necədir? He, eybi yoxdur, bunu düzəldərik. Siz bu gün nahar elemisinizmi? Yox, əlbəttə ki, yox!

“Deməli sən, qardaş, gör nə qədər aclıq çəkmisən ki, birçə dəfə adamın üzünə baxmaqla toxu acdan seçə bilirsən: gör nə qədər müsibət və dəhşətə düşər olmusan ki, saçının bir çəngəsi bu cür ağarmışdır” – deyə Buncuk, Abramsonun saçları kömür kimi qara, yalnız sağ tərəfdə bir gümbüşü ağ zolağı olan başına baxa-baxa mütəəssir olub, şəfqətlə düşündü. Ona qoşulan adamları Abramsonun evinə getdiyi vaxt Buncuk yenə də onun barəsində düşündürdü: “Yaxşı oğlandır, bax, bolşevik buna deyərler! Tərs damarı da var, amma eyni zamanda onda yaxşı, insani sifətlər də mühafizə olunmuşdur. Verxotski kimi bir sabotajçıni törəddü etmədən ölüm cəzasına məhkum etməyi bacardıyı kimi, yoldaşının qeydinə qalmaq, onu qorumayı da bacarır”.

Abramsonla görüşündən aldığı xoş təsir ilə o, Taqanroq döngəsinin qurtaracağına – Abramsonun yaşadığı mənzilədək gətdi, hər tərəfi kitabla dolu balaca otaqda dincəldi, mənzil sahibəsinə Abramson tərəfindən yazılmış balaca kağızı təqdim edərək nahar elədi, çarpayıda uzandı. Özü də bilmədən yuxuya gətdi.

V

Partiya komitəsinin sərəncamı ilə göndərilmiş fəhlələrə Buncuk dörd gün səhərdən axşamədək meşgələ keçdi. Göndərilənlər on altı nəfər idi. Bunların peşələri də, yaşları da, milliyyətləri də müxtəlif idi. Bu adamlar iki nəfər yükçüdən – Poltava tərəfdən olan ukraynalı Xviluçko və ruslaşmış yunan Mixalididen, mürəttib Stepanovdan, səkkiz nəfər metalçıdan və Paramonovsk mədəninin qazmaçısı Zelenkovdan, zəif bir kişi olan çörəkçi erməni Gevorkyantsdan, Rusiyada yaşayan almanlardan kamil çilingər

İohann Rebinderdən, deponun iki fəhlesindən ibarət idi. On yedinci putyovkanı əynində əsgər sırtqlısı, ayaqlarında həddindən artıq yekə çəkmə olan bir qadın gətirdi.

Bunçuk onun gətirdiyi qapalı paketi aldı, qadının nə məqsədlə gəldiyini hələ başa düşmədiyi üçün soruşdu:

– Buradan qayıdarkən, qorargaha gedə bilərsinizmi?

Qadın gülümsündü, yaylıq altından çıxması bir çəngə saçını karıxması halda sahnalandı, çəkine-çəkine dedi:

– Məni sizin yanınıza... – o utandığı üçün bir dəqiqə susdu, – pulemyotçuluğa yollayıblar.

Bunçuk qıpqırmızı qızardı.

– Olmaya onların başlarına hava gəlib? Mən məgər burada qadınlar batalyonu təşkil edirəm?.. Siz məni bağışlayın, pulemyotçuluq sizin üçün münasib iş deyil; ağır işdir, burada kişi qüvvəsi lazımdır. Axı belə də işlər?.. Yox, canım, mən sizi qəbul edə bilmərəm!

Bunçuk qaşqabağını sallayıb paketi açdı, putyovkaya sürətlə nəzər saldı: putyovkada sadəcə yazılmışdı ki, partiya üzvü Anna Poqudko sizin sərəncamınıza göndərilir. Abramsonun putyovkaya əlavə edilmiş kiçik məktubunu da döna-döna oxudu:

“Əziz yoldaş Bunçuk!

Sizə Anna Poqudko adlı bir yaxşı yoldaş göndəririk. O, pulemyotçuluğa göndərilməsini qızgın arzu edir, əl çəkmirdi, biz də güzəştə getməli olduq, onu yanınıza göndərərək ümid edirik ki, siz ondan mübariz bir pulemyotçu yetişdirəcəksiniz. Mən bu qızı tanıyıram. Ona qızğın surətdə vəsatət verirəm, bir şeyi də xahiş edirəm: o qiymətli işçidir, amma qızğındır, bir qədər coşqundur (gənclik havası hələ başından çıxmayıb), onu ağılsız hərəkətlərdən çəkindirin, qoruyun.

Sizin hazırladığınız adamlar arasında əsas qüvvə, özək, şübhəsiz ki, səkkiz nəfər metalçı olmalıdır: bunların içərisində diqqətinizi Boqovoy yoldaşa cəlb edirəm. Çox işgüzar və inqilaba sadıq yoldaşdır. Sizin pulemyotçular dəstəsi tərkibcə beynəlmiləldir, bu yaxşıdır, döyüş qüdrəti daha artıq olar.

Təlim işini sürətləndirin. Belə bir məlumat var ki, Kaledin üstümüzə hərbi yürüşə hazırlaşır.

Yoldaşlıq salamı ilə S.Abramson”.

Bunçuk qarşısında dayanmış qızın üzünə baxdı (onlar Moskva küçəsindəki evlərdən birində – binanın zirzəmisində söhbət edirdilər: pulemyotçular təlimi burada keçirdilər). Zəif işıq qızın simasını tündləşdirir, sifətdəki cizgiləri seçməyə imkan vermirdi. Bunçuk ciddi səsle dedi:

– Daha neyləmək olar? Əgər bu sizin öz şəxsi arzunuzdursa... həm də budur, Abramson xahiş eləyir... Qalm.

Qapağı qaldırılmış “Maksim” sistemli dəzgahlı pulemyotun dövrəsinə adamlar sıx toplaşmışdılar. Arxada dayananlar, qabaqdakıların bellərinə söykənərək, salxım kimi sallanırlar, Bunçukun məhərrətli əlləri ilə pulemyotun necə sökülümünə böyük maraqla tamaşa edirdilər. Bunçuk düzgün haqq-hesab edilmiş, döyüş hərəkətlərlə, aramla pulemyotun hissələrini təzədən quraşdırır, ayrı-ayrı hissələrin quruluşunu, vəzifəsini izah edir, onlarla rəftar etmək üsullarını öyrədir, tuşlamaq, nişan almaq qaydalarını göstərir, atılan güllənin uçuş xətti ölçülərini, atılan güllənin vura biləcəyi son məsafəni izah edirdi. Düşmənlər tərəfindən atəş açıldığı zaman güllə dəyməsin deyə necə uzanmaq və mövqə tutmaq lazım gəldiyini öyrədirdi: özü, torpaq rəngi çatlayıb tökülmiş siperin daldında uzanır, lent qutular üçün daha münasib yer seçilməsi üstünlüklərindən danışırdı.

Çörəkçi Gevorkyantsdan başqa hamı asanlıqla öyrənirdi. O nə qədər çalışırdısa, bir şey çıxmırdı: Bunçuk pulemyotu sökmək qaydasını nə qədər ona göstərdisə də, Gevorkyants bunları yadında saxlaya bilmir, karıxır, özünü itirir, xəcalət çəkərək pıçıldayırdı:

– Axı niyə düz gəlmir? A, mən nə edərəm... təqsirkaram... bax, bunu bura qoymaq lazımdır. Yene də bir şey çıxmadı!.. – deyə o, ümidsizliklə qışqırırdı. – Axı niyə?

Sifəti qarabuğdayı, alnında və yanaqlarında göyümsov bant ləkələri olan Boqovoy onu cırdadırdı:

– Ele deyir “niyə”? Ona görə düz gəlmir ki, sən kütsən. Bax, belə eləmək lazımdır! – deyib pulemyotun hissəsini inamla öz yerinə qoyur, təhərini ona göstərir. – Məndə uşaqlıq çağından hərbi işə marağ var, – o barmağı ilə üzündəki ləkələri hər tərəfə yayır, bununla da qəhqəhəyə səbəb olurdu, – top sazlayırdım, partladı, özüm də bəlaya düşdüm. Əvəzində işə indi qabiliyyətimi göstərirəm.

Pulemyot işini o doğrudan da başqalarından asan və tez öyrəndi. Geridə qalan təkcə Gevorkyants idi. Onun ağlamsınan, dilxor səsi tez-tez eşidilirdi:

– Yene olmadı! Niyə? Bilmirəm!

Hirsi Yunan Mixelidi qəzəblə deyirdi:

– Əcəb eşəksən, əcəb eş-şək-sən! Bütün Naxçıvanda¹ yoqın tayın-bərabərin yoxdur.

Təmkinli Robinder də bu fikirle razılaşırdı:

– Heç belə zırama görünməmişdir!

– Əyö, bu sənin üçün publik bişirmək deyil ey! – deyə Xviliçko donqundanırdı, hamı qərəzsiz gülürdü.

Yalnız Stepanov pörtür, özündən çıxaraq qışqırırdı:

– Dişlərinizi ağartmaq deyil, yoldaşa kömək edib, göstərmək lazımdır.

Yekəpər, uzunqollu, gözləri domba Krutoqorov – deponun yaşa dolmuş fəhləsi də ona tərəfdar çıxırdı.

– Siz gülüşürsünüz, ay dəyənəklər, amma işimiz ləngiyir! Yoldaş Bunçuk, ya bu bazarını yığışdır, ya da bunları qov, çıxıb getsinlər. İnkilab təhlükə qarşısındadır, amma bunlar işi məzəyə qoyublar! – deyə örnəldəyir, zindan boyda yumruğunu göstərirdi.

Anna Poqudko hər şeyə sonsuz bir maraqla fikir verirdi. O, Bunçukdan əl çəkməyib, onun zəhləsini tökür, yəndəmsiz demisezon paltosunun qolundan yapışır, pulemyotun yanından bir addım belə olsun kənara çəkilirdi.

– Lüləni soyudan sən donarsa, nelyəmək lazımdır? Külək şiddətli olarsa güllənin hədəfdən meyli nə qədər olar? Bəs bu necədir, yoldaş Bunçuk? – Deyə Anna bir-birinin ardınca sual verir, başını qaldırır, hərəzlə işləyən iri və qara gözlərini onun üzünə zilləyirdi.

Bu qızın yanında Bunçuk özünü bir növ narahət hiss edirdi: bunun hayıfını almırmış kimi ona çox tələbkarlıqla yanaşır, aşkarca soyuqluq göstərirdi; lakin hər gün səhərlər, düz saat yeddədə bu qız zirzəmiyə girəndə, üşümüş əllərini yaşıl rəngli sırıqlısqın qolçaqlarına dürtmüş halda ayağındakı iri əsgər çəkmələri ilə tappılı salanda Bunçuk həyəcanlanır, onun əhvalı bir növ dəyişirdi. Anna boyca ondan bir az qısa idi, bütün fiziki işlə məşğul olan qızlar kimi

onun da bədəni dolğun və möhkəm idi, ola bilsin ki, bir az da donqar və hətta gözəl deyildi, amma iri ifadəli gözləri bütün bunları kölgədə buraxır, sifətini gözəlləşdirirdi.

Keçən dörd gün ərzində Bunçuk ona əməlli-başlı baxa bilməmişdi. Zirzəmi yarıqaranlıq idi, həm onun sifətinə baxmağa vaxt yox idi, həm də baxmaq ayıb sayılı bilirdi. Beşinci günün axşamı onlar zirzəmidən birlikdə çıxdılar. Anna qabaqda gedirdi: axırcı pilleni qalxırdı ki, geriye döndü, Bunçuka nə haqda isə bir sual verdi; Bunçuk axşam işığında onun üzünə baxdıqda daxilən ah çəkdi. Qız adətine görə saçlarını düzəldə-düzəldə başını azca yana əyib, ona çəpəki baxa-baxa cavab gözleyirdi. Lakin Bunçuk qızın nə soruşduğunu eşitməmişdi; şirin iztirablı bir hissədən əhvalı deyilmiş Bunçuk aramla pilləkənlərlə qalxırdı. Gərgin vəziyyətdə qaldığından (yaylıqın altında saçlarını sahmanlamaq onun üçün çətin idi) batan günəşin süalının çəhrayı rəngə boyadığı qızın burun pərləri azca qımıldanırdı. Ağzının dövrəsindəki cizgiləri cürətli və eyni zamanda uşaq üzünün ifadəsi kimi zərif idi. Bir qədər şişkin olan üst dodağında nazik yumşaq tük qaralır, dərisinin solğun ağlığını daha da nəzərə çarpdırırdı.

Bunçuk başını, yumruq endirilmiş adam kimi öydi, təmtəraqlı bir suxluqla dedi:

– Anna Poqudko... iki nömrəli pulemyotçu, sən məchul bir səadət qədər gözəlsən!

– Boş sözdür! – deyə qız inamla cavab verdi və gülümsündü. – Boş sözdür, yoldaş Bunçuk!.. Mən bunu soruşuram ki, biz atəş meydanına saat nəçədə gedəcəyik?

Təbessüm onların arasında bir növ sadəlik, yaxınlıq və səmimiyyət yaratdı. Bunçuk onunla yanaşı durdu; o, batmaqda olan günəşin ilibş qaldığı, hər şeyi qırmızı rəngə boyadığı küçənin sonuna sərsəm nəzərlərlə baxa-baxa yavaşca cavab verdi:

– Atəş meydanınımı? Sabah. Sən hansı tərəfə gedəcəksən? Harada yaşayırsan?

Anna ucqar döngələrdən birinin adını çəkdi. Birlikdə getdilər. Yolayrıcında Boqovoy da qaça-qaça onlara çatdı.

– Bunçuk, bura bax! Sabah harada toplaşacağıq?

Bunçuk yol gədə-gədə izah etdi ki, Tixaya pöhrəliyinin daldında yığısacaqlar, Krutoqorovia Xviliçko pulemyotu arabaya qoyub ora

¹ Rostov şəhəri yaxınlığındakı qəsəbə nəzərdə tutulur

gotiröcekler: saat səkkiz tamamda hamı yığışmalıdır. Boqovoy onlarla birlikdə iki tin də getdi, sonra ayrıldı. Bunçuk ilə Anna Poqudko bir neçə dəqiqə sössüz-səmirsiz getdilər. Anna ani çöpəki nəzərlə onun üzünə baxıb soruşdu:

- Siz kazaksınız?
- Bəli.
- Keçmişdə zabit olmusunuz?
- Eh, məndən nə zabit?
- Haralısınız?
- Novoçerkasski.
- Çoxdanmı Rostovdasınız?
- Bir neçə gündür.
- Ondan əvvəl harada idiniz?
- Petroqradda idim.
- Neçənci ildən partiyadasınız?
- Min doqquz yüz on üçüncü ildən.
- Ailəniz haradadır?
- Novoçerkasskdadır, - deyə o cəld cavab verdi və yalvarırca-

sına ölini uzatdı. - Dayan, qoy indi də mən soruşum: siz rostovlusunuzmu?

- Yox, mən Yekaterinoslavda doğulmuşam, amma son zamanlar burada yaşayıram.

- İndi də mən soruşacağam... Ukraynalısınızmi?

Qız bir saniyə tərəddüd etdi, sonra qəti dedi:

- Yox.
- Yəhudisinizmi?
- Bəli. Necə bəyəm? Danışığımdan bilinir?
- Yox.
- Bəs nədən bildiniz ki, yəhudiyəm?

Bunçuk addımını Annanınki ilə tonlaşdırməyə çalışaraq, addımlarını kiçildə-kiçildə cavab verdi:

- Qulağınız, qulaqlarınızla gözlərinizin formasından. Belə də işo milliyotinizin nişanəsi səndə azdır. - Bir qədər fikrə gedib əlavə etdi: - Sənin bizimlə olmağın yaxşıdır.

- Niyə? - deyə Anna maraqlandı.

- Bilirsinizmi: yəhudilər belə ad çıxarıdılar ki, onlar yalnız yol göstərirlər, özləri işə atəş altına getmirlər. Həm də mən bilərəm ki, fəhlələrin əksəriyyəti belə fikirləşirlər, axı mən özüm də fəhləyəm,

- deyə o sözarası haşiyyə çıxdı. - Bu yanlış fikirdir, sən işə, bax, bu yanlış fikri parlaq sərətdə təkzib edirsən. Sənin savadın varmı?

- Var, keçən il gimnazıyanı bitirmişəm. Bəs sizin təhsiliniz nədir? Mən ona görə soruşuram ki, danışığınız, fəhlə ailəsindən olmadığınızı göstərir.

- Mən çox mütalie eləmişəm.

Onlar yavaş-yavaş gedirdilər. Anna qəsdən döngələrin arası ilə gedir, özü haqqında müxtəsərcə danışdıqdan sonra Kornilov üsyanı, Peterburq fəhlələrinin əhvali-ruhiyyəsi, Oktyabr çevrilişi barədə ona suallar verirdi.

Sahil küçəsində harada işə tufənglərdən atılan boğuş atəş səsi eşidildi, pulemyotdan açılan qırıq-qırıq atəş sükutu pozdu, Anna məqamı əldən verməyib dərhal soruşdu:

- Hansı sistemli pulemyotdan atəş açdılar?

- Lyuis.

- Lentdəki patronun nə qədərini atdılar?

Bunçuk cavab vermədi, çünki o, batan günəşin şofəqləri arasında közürmiş axşam səmasına, sahildə lövbər atmış minatutan gəmi projektorunun qol kimi uzanan, donuq zümürd səpələnmiş narıncı şüasına heyran-heyran tamaşa edirdi.

Şəhərin kimsəsiz küçələrində üç saat gözdikdən sonra Annanın yaşaydığı evin darvazası ağızdan ayrıldı.

Bunçuk evlərinə mənəsinə hələ dərk eləmədiyi daxili bir məmnunluq hissi ilə qayıdırdı. "Yaxşı yoldaşdır, ağıllı qızıdır. Budur, onunla yaxşıca söhbət elədim, ürəyim hərərlə doldu. Mən son zamanlar kobudlaşmışam, insanlarla dostcasına ünsiyyət zəruridir, yoxsa adam əsgər suxarı kimi quru olar..." - deyə o özünü aldada-aldada və özünü aldatdığını dərk edər-edər fikirləşirdi.

Hərbi-inqilab komitəsinin iclasından yenidən gəlmiş Abramson pulemyotçular hazırlamaq məsələsinin nə vəziyyətdə olduğuna dair suallar verməyə başladı; yeri gəlmişkən, Anna Poqudkonu da soruşdu:

- Qız necədir? Əgər pulemyotçuluq işinə yaramırsa, biz onu başqa işə göndərə bilərik, əvəzində ayrı adam verə bilərik.

- Yox canım, nə danışırınsız? - deyə Bunçuk qorxuya düşdü.

- Çox qabiliyyətli qızıdır!

Bunçuk Anna barədə söhbət eləməyə qarşısalınmaz bir arzu duyurdu, yalnız böyük iradə sərf etməklə özünü saxlayıb dillənmədi.

Kaledinin qoşunları noyabrın 25-də günortaçağı Novoçerkasskdan Rostovun yaxınlığına gətirildi. Şəhərə hücum başlandı. Alekseyevin zabıt dəstələri seyrək zəncir xətti ilə demiryolu boyunca qum təpəsinin hər iki tərəfi ilə irəliləyirdilər. Sağ cinahda hərəkət edən yunkerlərin boz fiqurları sıx idi. General Popovun könüllüləri sol cinahdakı qırmızı torpaqlı yağandan axınla keçirdilər. Uzaqda cumbulu boz yumağa oxşayan bəzi könüllülər yağanın içinə tullanır, sonra isə bu tərəfə qalxır, bir yerə toplaşır, dayanır, sonra yenə irəliləyirdilər.

Naxçıvan qəsəbəsinin kənarında səpələnmiş qızılqvardiyaçı səflərində boş-boşuna vurmuxma və narahatlıq sezilirdi. Çoxu əlinə ilk dəfə tüfəng götürmüş fəhlələr qorxu içində idilər, onlar sürünə-sürünə irəliləyir, qara paltolarını payız palçıqına bulaşdırırdılar, bəziləri də başlarını qaldırır, məsafə xeyli uzaq olduğundan fiqurları kiçilmiş ağırlar baxırdılar.

Bunçuk zəncir xəttində pulemyot yanında dizi üstə qalxıb, durbinlə baxırdı. O, dünən yöndəmsiz yay paltosunu çıxarıb şinel geymişdi, indi şinclə özünü rahat və arxayın hiss edirdi.

Komanda verilməmiş atəş açdılar. Gərgin sükuta dözə bilmədilər. Birinci güllə vıyıldayan kimi Bunçuk söydü, ayağa qalxıb qışqırdı:

– Atəşi dayan–dırın!

Onun qışqırığı dalbadal açılan güllələrin şaqçılısı arasında itibətədi, Bunçuk əlini yellətdi; o, atışmanın səsini batırmağa çalışaraq, Boqovoya komanda verdi: "A-təş!" Boqovoy gülümsündü, lakin üzü torpaq kimi bozarmış halda pulemyotun dalına yadı, barmaqlarını pulemyot çaxmağının dəstəyi üstə qoydu. Pulemyotdan atəş açıldı, bu tanış səs Bunçukun qulaqlarına doldu. O bir dəqiqə qəddər düşmənin yerə sərilmiş zəncir xəttinə diqqətlə baxdı, güllələrin hədəfə dəyib–dəymədiyini müəyyənləşdirməyə çalışdı, sonra sıçrayıb dik qalxdı, səf boyunca qaçdı, o biri pulemyotlara da bağırdı:

– A-təş!

– Oldu! Ho–ho–ho–ho! – deyər Xviliçko qorxudan ağarmış və xoşbəxtcəsinə fərəhli üzünü ona tərəf çevirib nərildədi.

Ortadan saydıqda üçüncü olan pulemyotun arxasındakı uşaqlar çox da etibarlı deyildilər. Bunçuk qaça–qaça onların yanına gəldi. Yol

yarı olduqda o, qəddini əyib durbinlə qabağa baxdı: durbinin tərli girdə şüşələrində bozumlu yumaqlar tərpənirdi. O tərəfdən dəqiq, yığcam yaylın atəş açdılar. Bunçuk yerə yadı, yenicə uzandıqna baxmayaraq, üçüncü pulemyotun düz nişan almadığını müəyyən etdi.

Bunçuk qıvrıla–qıvrıla zəncir xətti boyunca sürünə–sürünə qışqırdı:

– Nişanı bir az aşağıdan götürün! Məlunlar!

Ölüm yağdıran güllələr onun başı üzərindən vıyılıtla keçirdi. Alekseyevin könüllüləri təlim zamanı olduğu kimi düzgün atəş açırdılar.

Lülesİ əbəs yerə xeyli yuxarıya qaldırılmış pulemyotun arxasında üç nəfər yerə yatmışdı: tuşlayıcı yunan Mixalidi nişanı xeyli hündürdən götürüb, ara vermədən atəş açır, lent ehtiyatını sərf edirdi: qorxudan gömğöy göyərmiş Stepanov onun böyründə toyuq kimi qaçqıldayırdı; onların dal tərəfində uzanmış demiryoluçu Krutoqorovun dostu başını yerə qısıb, tısbığa kimi qalır, uzadılmış ayaqlarına dirənə–dirənə azca qalxırdı.

Bunçuk Mixalidin kənarə itələdi, xeyli vaxt gözlerini qıyıb, hədəfi ölçdü, atəş açdıqda, pulemyot əlləri arasında silkələne–silkələne muntəzəm şaqçıldadıqda isə, nəticəsi də yaxşı oldu: yüyürə–yüyürə yerini dəyişib təpə üstə çıxmış bir dəstə yunker gəriyə səpələndi, onların bir nəfəri açıqlıq yerdə, gilli torpaq üstə qaldı.

Bunçuk öz pulemyotunun yanına qaçıtdı. Rəngi qaçmış Boqovoy (onun üzündə göy bant ləkələri aydın görünürdü) böyrü üstə uzanıb, qışqıra–qışqıra söyüş söyür, yaranalnmış baldırını sarıyırdı.

Onunla yanaşı uzanmış, sifəti köz kimi qızaran qızılqvardiyaçı əllərini yerə dirəyib, diz çökərək çıxırdı:

– Atəş aç, anan vayına otursun!.. Atəş aç! Görmürsən hücum edirlər?!

Zabitlərdən ibarət dəstənin zəncir xətti çəkinmədən yüyürə–yüyürə yerini dəyişərək, qum təpəsi boyunca irəli axırdı.

Rebinder Boqovoyu əvəz etdi. O, bacarıqla, qənaətlə, səbirlə atəş açdı.

Sol cinahda isə Gevorkyants dovşan kimi yerində atlıb–düşür, atılan güllənin başı üstündən vıyılıtla keçdiyini eşidən kimi "uf!" deyib Bunçuka tərəf sıçırırdı:

– Bir şey çıxmır!.. Atəş açmır!..

Bunçuk, demək olar, gizlənmədən, yerə yatmış adamların öyri-
yürü zəncir xətti boyunca o yan-bu yana qaçırdı.

O hələ uzaqdan Annanın pulemyotun yanında dizi üstə qalxıb,
üzünə sallanmış saçını bir əli ilə geri itələdiyini, o biri əlini gözün-
nün üstə qoyaraq düşmənin zəncir xəttinə tamaşa etdiyini gördü.

Bunçuk onun üçün qorxduğundan sifəti qaraldı, qıpqırmızı
qızara-qızara qışqırdı:

– Yerə yat!.. Səninləyəm, yerə yat!

Anna Bunçuka tərəf baxdı, yenə də yerindən tərpənmədi. Bun-
çuk az qalmışdı ki, çox pis söyüş söysün. O qaça-qaça Annanın
yanına gəldi, zorla onu yerə tərəf aydı.

Krutoqorov pulemyotun siparı arxasında fısıldayırdı.

– Lülə şişib! Güllə keçmir! – deyə o, bədəni əsə-əsə Bunçuka
pıçıldadı və gözləri ilə Gevorkyantsi axtara-axtara qışqırıb çəçədi:
– Məlun qaçdı! Sənin yalançı pəhləvanın qaçdı... O, elə inildəyirdi
ki, lap canımı boğazına yığmışdı... Adamı iş görməyə qoymurdu!..

Gevorkyants ilan kimi qıvrıla-qıvrıla sürünüb gəldi. Onun qır-
xılmamış saqqalının qara tükləri arasında palçıq qurumuşdu. Kruto-
qorov tərləmiş boynunu o tərəfə çevirib bir saniyə Gevorkyantsa
baxdı, atışmanın səsinə batırmağa çalışaraq bağırdı:

– Lentləri hara soxmusan?.. Ay heyvan! Bunçuk! Bunçuk! Onu
buradan rədd elə, yoxsa vurub öldürərəm!..

Bunçuk pulemyotla əlləşirdi. Bir güllə pulemyotun sipərinə dəyib
bərk şaqçılıdadı. Bunçuk oda toxunmuş kimi əllərini geri çəkdi.

Pulemyotu sahmanladı, özü atəş açmağa başladı. Qorxmadan
yüyürə-yüyürə yerlərini dəyişən alekseyevçiləri yerə yatmağa
məcbur etdi və gözləri ilə sığnacaq axtara-axtara gəriyə süründü.

Düşmənin zəncir xətləri getdikcə yaxınlaşırdı. Durbinlə bax-
dıqda, tüfəngləri çiyinlərinə keçirilmiş könüllülərin yerə yata-yata
gəldikləri görünürdü. Onların atəşi daha möhkəmlənmişdi.
Qızılqvardiyaçıların zəncir xəttində üç nəfərə güllə dəymişdi;
arxadakı yoldaşları sürünüb onların tüfəng və patronlarını götürdü-
lər – ölülərə silah lazım deyil... Anna və pulemyot arxasında Kruto-
qorovla yanaşı yerə uzanmış Bunçukun gözləri qabağında bir
cavan qızılqvardiyaçıya güllə dəydi. Oğlan xeyli çəpaladı, xırıldaya-
xırıldaya dolaqlı ayaqlarını yerə döyəclədi və axırda geniş açılmış
əllərinə dirənib azca qalxdı, niçqıldadı, son dəfə nəfəs alıb, üz-

qoylu yerə yıxıldı. Bunçuk Annaya yandan nəzər saldı. Qızın onszu
da iri olan, vahimədən bir az da yekələnməmiş gözlərindən dəhşət
yağırdı. Qız gözlərini qırpmadan güllə dəymiş oğlanın çox geyilmiş
köhnə əsgər patavası sarımsıq ayaqlarına baxır, qulağının dibində
qışqıran Krutoqorovun sözlərini eşitmirdi.

– Lent ver!.. Lent ver!.. Bəri ver!.. Patron ver, ay qız!

Kaledinin qoşunları cinahlardan arxaya keçməklə qızılqvardi-
yaçıların zəncir xəttini geri sıxışdırdı.

Gəriyə çəkilən qızılqvardiyaçıların qara paltoları ilə şinelləri
Naxçıvan qəsəbəsinin kənar küçələrində gözə çarpırdı. Sağ cinah-
da qıraqdakı pulemyot ağların əlinə keçdi. Bir nəfər baş yunker lap
yaxından atəş açıb vnan Mixalidini vurdu, pulemyotun ikinci
nəfərini təlim müqəvvası kimi süngü ilə dəşik-dəşik etdilər;
pulemyotçulardan salamat qalan yalnız mürtətib Stepanov oldu.

Minatutan gəmilərdən ilk top güllələri atılan kimi geri çəkilmə
dayandırdı.

Bunçuka tanış olan inqilab komitəsinin üzvü irəli yüyürüb qış-
qırdı:

– Zəncir xətti ilə irəli!.. Arxamca!..

Qızılqvardiyaçıların zəncir xətti yırğalandı və əyilə-əyilə
hücumə keçdi. Bunçukun və onun böyrünə qısılmış Krutoqorovun,
Annanın, Gevorkyantsin yanından üç qızılqvardiyaçı keçdi, demək
olar ki, yanaşı ötdü. Bunlardan biri papiroso çəkir, ikincisinin tüfən-
ginin çaxmağı dizinə dəyirdi, üçüncüsü isə palçığa bulanmış paltosun-
unun ətəklərini diqqətlə nəzərdən keçirirdi. Onun üzündə, bıqla-
rının kənarında təqsirkar adam kimi xəfif təbəssüm görünürdü,
adama elə gəlirdi ki, bu kişi ölməyə getmir, yoldaşları ilə kef
cləyəndən sonra evlərinə qayıdır, palçığa batmış paltosuna baxıb,
deyingen arvadının bunun üstündə ona necə cəza verəcəyini müəy-
yənləşdirirdi.

Krutoqorov xeyli uzaqdakı çəpəri və onun arxasında tərpənən
boz balaca adamları göstərərək qışqırdı:

– Onlar odur!

– Mesafəni müəyyənləşdir! – Bunçuk ayı kimi yapışıb, pulem-
yotun ağzını o tərəfə çevirdi.

Pulemyot şaqqaşaq atəş açdı, Anna qulaqlarını tıxamağa məc-
bur oldu. Qız oturdu, çəpərin arxasında hərəkətin dayandığını

gördü, bir dəqiqədən sonra isə o tərəfdən müntəzəm çartıltı ilə yayılım atəşləri açıldı, güllələr dumanlı göy üzü ilə süzlüb Annanın başı üzərində ötməyə başladı.

Qapı toxmağı kimi tez-tez çırpanın sürətli atəş şiddətləri, patronu atılmış lentlər qıvrınaraq pulemyotların yanına tökülür, quruyub bozarırdı. Tək-tək atılan güllələr dolğun və möhkəm şaqquilti ilə səslənirdi. Qara dəniz matroslarının minatun gəmilərdən atdıqları top güllələri adamların başı üzərindən inilti və vıyıtı ilə keçir, onların bağırını yarırdı. Anna gördü ki, ucaboy, başında quzu dərisindən papaq olan, bıqlarını ingilissayağı vurdurmuş bir qızılqvardiyaçı başı üstündən keçib gedən hər top gülləsini qarşı-larkən və qeyri-ixtiyari təzimlə yola salarkən çısqırırdı:

– Döşə, Semyon, döşə, Semyon! Daha bərk döşə!

Top atəşi, doğrudan da, getdikcə şiddətlənirdi, hədəfi tapmış matroslar qarışıq atəş açırdılar. Kaledinçilərin yavaş-yavaş geriye çəkilmə döstələrindən baziləri tez-tez yağdırılan şrapnel yağışı altına düşürdü. Hədəfə sarrast dəyən top güllələrindən biri düşmənin gəriye çəkilən zəncir xəttinin düz ortasında partladı. Top atəşinin qaldırdığı bozumtul torpaq sütunu adamları götürüb kənara atdı, üstü top gülləsinin açdığı çalının üstünə yayıldı və çökəkdə yox oldu. Anna durbini kənara tullayıb bərk çığırdı, dəhşətdən qaralmış gözlərini çirkləlləri ilə örtüdü, o, durbinə, lap yaxında top gülləsinin məhvedici partlayışını və başqasının ölümünü yaxından görmüşdü. Onun boğazı qəhərləndi.

– Nə oldu? – deyə Bunçuk başını ona tərəf öyib çısqırdı.

– Dayana bilmirəm...

– Özüne ürək ver! Mənə bax... Anna, eşidirsənmi? Eşidirsənmi?.. Belə ol-maz!.. Ol-maz! – Bunçuk amirənə səslə onun qulağı-nın dibinə çısqırırdı.

Sağ cinahda, balaca bir dikdirin yaxınlığında düşmənin piyadaları bir dərədə toplaşdılar. Bunçuk bunu gördü: pulemyotu daha münasib bir yerə çəkib, homin dikdiri və dərəni atəşə tutdu.

“Ta-ta-ta-ta-ta-ta!” Ta-ta-ta-ta-tak!” – Rebinderin pulemyotu qeyri-müntəzəm, kəsik-kəsik atəş açırdı.

İyirmi addım kənarda səsi batmış, hirsli bir adam çığırdı:

– Xərək getirin!.. Xərək yoxdur?.. Xərək getirin!..

Cəbhədə əsgər olmuş vızvod komandiri sözləri uzada-uzada komanda verdi:

– Ni-şa-a-n... on səkkiz... Vızvod, atəş!

Axşamüstü sərt torpağın üzərində ilk qar fırlana-fırlana yerə yatmağa başladı. Bir saatdan sonra isə çöl də, zəncir xətlərlə hücum keçərək, yaxud geri çəkilərək adamların ayaqları dəymiş yerlərdə öldürülənlərin ala-bula meyitləri də sulu, yapışqan qarın altında qaldı.

Axşama yaxın kaledinçilər geri çəkildilər.

Həmin gecə Bunçuk pulemyot komandası ilə qarovulda idi, təzə yağmış qar donuq-donuq ağarırdı. Krutoqorov haradan isə tapdığı bahalı çulu başına salıb, yumşaq yaşət yeyir, hərəndə bir tütürür, yarı səslə donqulandırdı. Gevorkyants buradaca, şəhərin ucqarındakı evin darvazası ağzında soyuqdan göyermiş, donmuş barmaqlarını eşmənin odu ilə qızdırırdı. Bunçuk isə tənəkədən qayırılmış patron qutusunun üstündə oturub, soyuqdan tir-tir əsən Annanı şinelinin arasına alıb, qızın islanmış, gözlərinin üstünə qoyduğu əllərini dartıb alayırdı, hərəndə bir bu əlləri öpürdü. O, qıza məhrəban sözlər demək istəyirdi, ancaq buna adət etmədiyindən sözləri çətinliklə tapıb deyirdi:

– Hə, bu nə olan işdir? Axı sən möhkəm adam idin... Anya, qulaq as, özünü ələ al!.. Anya!.. Əzizim... dostum!.. Sən buna alışacaqsan... Əgər vüqarın sənə cəbhədən getməyə yol vermirsən, onda başqa adam ol. Meyitlərə isə bu cür baxmaq yaramaz... Onların yanından ötüb keç, vəssalam. Düşüncələrinə əl-qol açmağa imkan vermə, onların qarşısını al. Bax görürsənmi... sən deyirdin ki, cəsarətliyə, ancaq qadınlıq hissi sənə üstün gəlir.

Anna dinmirdi. Əllərində payız torpağının iyi ilə qadın qəlbinin hərəreti duyulurdu.

Dənəvər qum kimi səpələnən qar göy üzünü donuq, məhrəban bir pərdə ilə bürümüşdü. Heyət də, yaxınlıqdakı çöl də, xəlvətə çəkilmiş şəhər də sərxoş bir mürgü içində idi.

VII

Rostovun ətrafında və şəhərin özündə altı gün vuruşma getdi.

Küçələrdə və yolaçılarındadır vuruşurdular. Qızılqvardiyaçılar iki dəfə Rostov vəğzalı tərk etməli oldular, amma hər dəfə düşməni vurub oradan çıxardılar bildilər. Altı gün ərzində nə bu, nə də o biri tərəf əsir tutmamışdı.

Novabrın 26-da axşamüstü Bunçuk Anna ilə birlikdə yük stansiyası yanından keçib gedəndə gördü ki, iki nəfər qızılqvardiyaçı əsir alınmış zabiti güllələyir; Anna bunu görüb üzünü geriye çevirdi, Bunçuk azca nəzakətsizliklə ona dedi:

– Bax, bu çox ağıllı işdir! Onları öldürmək, rəhmsizcəsinə qırmaq lazımdır! Əllərinə keçsək bizə yazıqlı gəlməyəcək, bizim buna ehtiyacımız da yoxdur, ancaq onlara da rəhm etmək lazımdır deyil. Qoy cəhənnəm olsunlar! Bu zirzibilin kökünü kəsmək lazımdır! Ümumiyyətlə, inqilabın müqəddəratı həll olunan bir zamanda sentimentallığa yol verilməməlidir. Fəhələrlər bunu doğru deyirlər!

Üçüncü gün o naxoşladı. Getdikcə şiddətlənən ürək bulanması, bədəninin hər yerində zəiflik hiss edərək, bir gün ayaq üstə gəzdi; başı gur-gur guruldayır, get-gədə ağırlaşır dəyirman daşına dönürdü.

Dekabrın 2-də səhər açılarda qızılqvardiyaçıların əzişdirilməsi kiçik dəstələri şəhəri tərk edirdi. Bunçuk, içində pulemyot və yaralıları olan arabanın dalınca yeriyirdi; Anna ilə Krutoqorov onun qoluna girmişdilər. Əzgin, taqətdən düşmüş Bunçuk ağırlaşmış, sözüne baxmayan ayaqlarını yuxu aləmində imiş kimi güclə atır, Annanın yalvarışlı-ürkək baxışları ilə göz-gözə gəlir, onun sözlərini, uzaqdan gələn səs kimi eşidirdi:

– İlyə, arabaya min. Eşidirsənmi? İlyuşa, nə dediyimi başa düşürsənmi? Xahiş edirəm, çıx arabada öyləş, axı sən xəstəsen!

Lakin Bunçuk onun nə dediyini başa düşmürdü, bundan da xəbəri yox idi ki, onu tif xəstəliyi yaxalamış, haldan salmışdı. Harada isə lap yad və eyni zamanda olduqca tanış adam səsləri eşidilir, sözlər quş kimi çırpınır, amma şüuruna nüfuz edə bilmirdi, Annanın qara gözləri hayanda isə xeyli uzaqda alışıb-yanır, ətrafına donuq, həyəcanlı alov saçır, Krutoqorovun saqqalı dəhşətlə yırğalanır, elə bil tüklərindən tüstü qalxır.

Bunçuk başını iri əlləri arasına alır, enli ovucları ilə qızdırmadan od tutub yanan, pörtmüş yanaqlarını övkələyirdi. Ona elə gəlirdi ki,

gözlərindən qan axır, ondan gözlə görünməyən məchul bir pərdə ilə aralanmış olan bu ucsuz-bucaqsız, qərarsız dünya isə yerindən qopur, ayaqları altından qaçır. Sayıqlama aləmində xəyalı müxtəlif ağlalməyən surətlər quraşdırırdı. Bunçuk yolda tez-tez dayanır, onu arabaya mindirmək istəyən Krutoqorova müqavimət göstərirdi.

– Lazım deyil! Dayan! Axı sən kimsən?.. Bəs Anna hanı? Məne bir ovuc torpaq ver... Onları isə, mən komanda verən kimi pulemyotdan atəş açıb qır! Düzünə nişan al!.. Dayan! Əlim yanır!.. – xırıltılı səslə deyir, əlini dartıb Annanın əlindən çıxarırdı.

Onu zorla qaldırıb arabaya uzatdı. O, hələ bir dəqiqə müxtəlif kəskin qarışıq qoxular duydu, qorxuya düşüb şüurunu mühafizə etməyə çox çalışdı, ancaq saxlaya bilmədi. Onu qarənlik, sessizlikdən qabarmış kimi görünən boşluq aləmi ağışına aldı. Yalnız göyün ənginliklərində harada isə səmanın kiçik bir parçası, donuq yaşıl halə arasındakı bir xırda mavi hissəciyi işıldayır, əyri-üyrü və bir-birini kəsən odlu şimşəklər şığıyır.

VIII

Damlardan sallanmış və külədən saralmış sırsıralar damdan qopub yerə düşür, şüşə kimi çilik-çilik olurdu. Hava mülayimləşdindən qar əriyir, xutorun hər tərəfində gəlməçələr emələ gəlirdi. Hələ tüklərini tökməmiş inəklər küçələrdə torpağı iyləyə-iyləyə gəzirdilər. Sərçələr yaz qaydası cikkildəşir, həyətlərdə qalaqlanmış çirpirlərin arasında qurdalanırdılar. Meydanda Martin Şamil, çox kürenə atının dalınca qaçır, onu tutmaq istəyirdi. At şələ quyruğunu birdən-birə belinə qaldırır, tükləri dolaşmış yalı küləkden yellənə-yellənə qaçır, şillaqladıqda sulu qar dırmaqları altından xeyli kənara sıçrayırdı; o, meydanı dörd dolandı, kilşə çəpərinin yanında dayandı, kərpicləri iylədi; sahibini xeyli yaxına buraxdı, bənövşəyi gözlərini onun əlindəki yüyənə zilləyib tərs-tərs baxdı və qəddini dəzəldərək təzədən dəlicəsinə çaparaq götürüldü.

Yanvarın buludlu ilüq günlərində qızın torpaq xoşhalları. Kazaklar Dona baxdıca buzun çayda vaxtdan tez əriyəcəyini gözləyirdilər. Miron Qriqoryeviç belə ilüq havalı günlərin birində dal həyətdə xeyli durdu, qarın altında dəbərmiş biçənəyə, üzü buz

səthi kimi göyümsov Dona tamaşa edib, ürəyində belə dedi: "Bir ora bax, bildirki kimi bu il də sel hər yanı basacaqdır. Bir gör nə qəder qar yağmışdır! Güman ki, yer qarnı ağırlığından əziyyət çəkir, nəfəs ala bilmir!"

Əynində birca üst köynəyi olan Mitka inək pəyəsini kürüyürdü. Sürüşüb peysərinə düşmüş ağ papağı qərribə halda ilişib qalır, yerə düşürdü. Tərdən islanmış saçları alına tökülmüşdü. Mitka peyin iyi hopmuş kirlənin dalı ilə saçlarını geriye itələyirdi. Pəyenin qapısı ağzındakı donmuş, kəltən kimi olmuş peyin qalaqları üstə yumşaq tüklü keçi gəzişirdi. Qoyunlar ağılın kənarına qısılmışdı. Böyüyüb anasından yekə olmuş toğlu anasını əmməyə cəhd edirdi. Anası kəllə vurub onu qovurdu. Haça buynuzlu qara buruq qoç kənarında yanını xışın qırağına sürtərək qaşırırdı.

Qapısı sarı palçıqla suvanmış anbar yanında sarı-kirpik zorba bir köpək özünü günə verib xoşhallanırdı. Bayırda, çardağın altında anbarın divarlarından balıq torları sallanırdı; Qrişaka baba əsaya söykənərək bunlara tamaşa edir, yəqin, yaxınlaşan yaz və balıq ovu alətlərinin təmiri barədə düşünürdü.

Miron Qriqoryeviç xırmana keçdi, ot tayarlarını təsərrüfatçı göz-ləri ilə ölçüb-biçdi, keçilərin dartışdırıb ayaq altına tökdüyü darı küləşini dırmaqlayıb tayanın qırağına yığmaq istəyirdi ki, qulağına yad adam səsi gəldi. Dırmağı tayanın üstünə tulladı, həyətə getdi.

Mitka ayaqlarını aralı qoyaraq, məşuqəsinin verdiyi gözəl naxışlı tütün kisəsini iki barmağı arasında saxlayıb, eşmə bükürdü. Xristonya ilə İvan Alekseyeviç də onun yanında durmuşdular. Xristonya mavi atamançı furajkasının içindən yağlaşov papiros kağızı çıxardı. Pəyenin hörmə qapısına söykənmiş İvan Alekseyeviç də şinelinin ötekələrini araladı, sıyrıqlı əsgər şalvarının cibində kağız axtarmağa başladı. Onun tərtemiz quruluşu, zənəxdanı kölgələnməmiş üzü pərt idi: görünür, nəyi isə unutmuşdu.

– Salam, Miron Qriqoryeviç, kefiniz-əhvalınız necədir? – deyə Xristonya ev sahibi ilə salamlaşdı.

– Yaxşıdır, Allaha şükür, kazaklar!

– Gəl, sən də bizimlə papiros çək.

– İsa köməyiniz olsun, indicə çəkmışəm.

Miron Qriqoryeviç kazaklarla əl verib görüşdü, tərki qırmızı qulaqlı papağını çıxartdı, pırtlanmış ağımsov saçlarını əli ilə sığal-
layıb düzəltdi və gülümsündü.

– Atamançı qardaşlar, sizdən nə ecbə?

Xristonya ona təpədən dirnağa nəzər saldı, dərhal cavab ver-mədi: əvvəlcə papiros kağızını tüpürəyi ilə islatdı, yekə dilini kağızın üstündə gəzdirdi və yalnız eşməsinə bükəndən sonra yoğun səslə dedi:

– Mitriyə, deməli, balaca bir işimiz var.

Qrişaka baba ayaqlarını sürüyə-sürüyə gəlib onların yanından keçdi. O, balıq torunun çənberlərini aralı tutaraq yeriyirdi. İvan Alekseyeviçlə Xristonya ona salam verib papaqlarını çıxartdılar. Qrişaka baba torları aparıb artırmaya qoydu, onların yanına qaıydı.

– Bu nə işdir, döyüşçülər, evdə niyə oturmusunuz? Arvadların yanında qızınmağa dadanıbsınız? – deyə o, kazaklara müraciət etdi.

– Necə bəyəm? – deyə Xristonya soruşdu.

– Xristonya, heç olmasa, sən danışma! Guya heç nədən xəbərini yoxdur?

– Allah haqqı, heç nə bilmirəm! – deyə Xristonya and içdi.

– Xaç haqqı, babacan, bilmirəm!

– Bu günlərdə Voronejdən bir adam gəlmiş; bilmirəm, həmin tacir Sergey Platonoviç Moxovun tanışdır, yoxsa uzaq qohumların-dan biridir. Nə isə, həmin şəxs gəlmiş və demişdir ki, Çertkovoda yad qoşun toplaşmışdır, – bu bolşeviklərin qoşunları. Rusiya bizimlə dava etməyə gəlir, siz isə evlərinizdə oturunuz? O cümlədən, sən də... ey, eşidirsən, a murdar, Mitka? Bəs sən niyə səsinə çıxartmırsan? Siz nə fikirdəsiniz?

– Biz heç nə fikirləşmirik, – deyə İvan Alekseyeviç gülümsədi.

– Elə bəla da burasıdır ki, heç nə bilmirsiniz! – deyə Qrişaka baba qızışdı. – Hamınızı kəklik kimi tələ ilə tutacaqlar! Mujiklər hamınızı əsir aparacaq, o ki var kötkələyəcəklər...

Miron Qriqoryeviç təmkinlə gülümsəyirdi; Xristonya əlini üzünə çəkir, çoxdan quruluşmamış saqqalını övkələyirdi; İvan Alekseyeviç papiros çəkir, Mitkanın üzünə baxırdı, Mitka isə pişik bəbəklerini işıldadırdı, amma onun yaşıl pişik gözələrinin gülümsədiyini, yaxud kükrəyən bir qəzəb ifadə etdiyini anlamırdı.

İvan Alekseyeviç ilə Xristonya bir qəder söhbət etdikdən sonra xudahafızlaşdılar, Mitkanın bala qapıya çağırıldı.

– Sən dünən niyə iclasa gəlməmişdin? – deyə İvan Alekseyeviç ciddi səslə soruşdu.

- Vaxtım olmadı.
- Bəs niyə Melexovlargilə getməyə macal tapdın?
Mitka başını silkələyib, papağını gözünün üstünə endirdi, daxilən hiddətlənərək dedi:

- Gəlmədim, qurtardı getdi. Daha bu söhbət nəyə lazımdır?
- Xutorumuzun bütün cəbhəci kazakları gəlmişdi, bircə Petro Melexov gəlməmişdi. Bilirsenmi, nə var?.. Xutorumuzdan Kamenskaya stanitsasına nümayəndə göndərməyi qərara almışdıq... Orada yanvarın onunda cəbhəçilərin qurultayı olacaqdır. Çöp atdıq, bizim üçümüzə düşdü: oraya mən, Xristonya, bir də sən getməliyik.

- Mən getməyəcəyəm, - deyə Mitka qəti bildirdi.
- Sən nə danışırsan? - deyə Xristonya üz-gözünü turşutdu və Mitkanın üst köynəyinin düyməsindən yapışdı. - Öz yoldaşlarından kənara çəkilirsən? Getmək sənə sərf eləmir?

- O, Petka Melexovla dostluq edir... - İvan Alekseyeviç əlini Xristonyanın şinelinin qoluna toxundurdu, rəngi sarala-sarala dedi.
- Gəl, gedək. Görünür, burada bizim işimiz yoxdur... Deməli, getməyəcəksən, Mitri?

- Yox... dedim yox, deməli, getməyəcəyəm.
- Salamət qal! - deyə Xristonya tərs-tərs onun üzünə baxdı.
- Xoş gəldiniz!
Mitka üzünü yana çevirdi, isti əlini ona uzatdı, sonra evə tərəf getdi.

İvan Alekseyeviç burun pərlərini yavaşca törpətdi və yarıssələ dedi:

- Alçaq! - Sonra işə uzlaşan Mitkanın enli kürəyinə baxa-baxa ucadan təkrar etdi. - Alçaq!

Yolüstü həyatlorə baş çəkə-çəkə cəbhəçilərdən bəzilərinə xəbər verdilər ki, Korşunov qurultaya getməkdən boyun qaçırmışdır, İvan Alekseyeviçlə Xristonya sabah onsuz yola düşəcəklər.

Xristonya ilə İvan Alekseyeviç yanvarın 8-də hava işıqlananda xutordan yola düşdülər. Yakov Podkova öz xoşuna onları xizəyə mindirib apardı. Dişləsinə bir cüt saz at qoşulmuş xizək sürətlə xutordan aralandı, təpəyə qalxdı. Hava istiləşdiyindən yolun qarı ərimişdi. Qarı tamam ərimiş bəzi yerlərdə xizəyin alt tirləri torpağa yapışdır, xizək atıla-atıla irəliləyir, atlar yan qayıqları gücənərək dartırdılar.

Kazaklar xizəyin dalınca gəlirdilər. Üzü səhərin mülayim ayanından qızarmış Podkova yeriyir, çəkmələri altında buz parçaları xırçaxırçla sınırdı. Üzü qıpqırmızı qızarmışdı, təkə üzündəki dəyirmi çapıq gömgöy idi.

Xristonya yolun kənarı ilə, aşağı çökmüş dənəvər qarın üstü ilə yoxuşa qalxır, dikləndikcə ciyərlərinə hava dolur, bərk tövşüyürdü; çünki 1916-cı ildə Dubno yaxınlığında almanlar zəhərli qaz buraxanda o, zəhərlənmişdi.

Təpədə külək atlı kimi çapırdı. Bura daha soyuq idi. Kazaklar susurdular. İvan Alekseyeviç üzünü kürkünün yaxası arasında gizlətməmişdi. Uzaqdakı balaca meşə yaxınlaşdı. Onu kəşib keçən yol təpəli bir yala çıxırdı. Meşədə küləyin vıyıtısı bulaq səsinə andırırdı. Haçıl palıd ağacları gövdələrinin bozumlu ləkəli qabığı naxışı andırır və yaşılımsov səfəq saçırdı. Uzaqda sağsağan dil boğaza qoymurdu. Sağsağan quyruğunu yana öyrək yolun üstündən uçdu. Külək onu qovub aparır, o da əyilmiş, lələkləri pırpızlanmış halda ox kimi süzüb uzaqlaşdı.

Xutordan yola çıxandan bəri dinməyən Podkova üzünü İvan Alekseyeviçə tutub sözləri (o, ehtimal ki, bu cümləni beynində çoxdan hazırlamışdı) kəlmə-kəlmə dedi:

- Qurultayda çalışın ki, müharibə söhbəti olmasın. Müharibə həvəskarı yoxdur.

- Aydın məsələdir, - deyə Xristonya sağsağanını azad uçuşuna qibte ilə baxa-baxa onun rəyilə razılaşdı; quşların qayğısız-bəxtiyar həyatı ilə insan həyatını xəyalən tutuşdurdu.

Onlar Kamenskaya stanitsasına yanvarın onunda axşamçağı çatdılar. Kazaklar dəstə-dəstə böyük stanitsanın küçələri ilə mərkəzə doğru gedirdilər. Gözəçarpan bir canlanma müşahidə olunurdu. İvan Alekseyeviç ilə Xristonya soraqlaşa-soraqlaşa Qriqori Melexovun mənzilini tapdılar. O, evdə yox idi. Ev sahibəsi cüssəli qadın dedi ki, kirayənini qurultaya getmişdir.

- O qurultay dediyiniz, deməli, haradadır? - deyə Xristonya soruşdu.

- Yəqin, mahal divanxanasında, yaxud poçtdadır, - deyə ev sahibəsi cavab verdi və Xristonyanın buru qarşısında qapını saymazayana ördü.

Qurultayda qızgın iş gedirdi. İri, çoxlu pəncərəsi olan otaqda nümayəndələr güclü yerləşmişdi. Pillokəndə, koridorlarda, yan otaqlarda ayaq üstə duranlar da var idi.

Xristonya dirsəklərini işə salıb, adamların arasından yol aç-aça və niqıldaya-niqıldaya dedi:

– Dalımca gəl.

Xristonya açdığı ensiz yarığın arası ilə İvan Alekseyeviç də irəli cumdu. Qurultayın iclas etdiyi otağın qapısına çatanda bir kazak – görkəmindən aran adamı olan bir kişi Xristonya dayandırdı.

– Camaatı itələyə-itələyə hara soxulursan, ay zırrama, – deyə kazak onu acıladı.

– Yoldan çökil görüm!

– Burada da dura bilərsən! Görmürsən ki, yer yoxdur!

– Burax, ay miğmığa, yoxsa sıxaram pırdalağın çıxar. Bax, əzişdirərəm ha, – deyə Xristonya onu hədələdi və qısaboy kazakın belindən yapışdı, götürüb qırağa qoydu, irəli addımladı.

– Bu zırpı ayı imiş ki!

– Yaman zırpı atamañdır!

– Adam deyil, fildir, fil! Onu dördüymə topa qoşmaq olar!

– Gördün kazakı necə yüngülcə qırağa tulladı!

Six dayanmış kazaklar gülümsədilər, oradakıların hamısından bir qarış hündür olan Xristonyanı biixtiyar ehtiramla süzdülər.

Qriqorini arxadakı divanın yanında tapdılar. O çömbəlib papiros çəkir, yad bir kişi ilə – 35-ci polkun nümayəndəsi olan kazakla söhbət edirdi. Qriqori həmyerlilərini gördü, gülümsədi və onun şovə kimi qara, sallaq bığları törpəndi.

– Oho... Siz hara, bura hara? Salam, İvan Alekseyeviç! Sən necəsən, sağ-salamatsanmı, Xristonya dayı?

Qriqorinin əlini yekə əli arasına almış Xristonya gülürdü:

– Salamatam, amma bundan, demək olar, heç bir xeyir də görmürəm.

– Bizimkilərin kefi-əhvalı necədir?

– Allaha şükür, sağ-salamatdırlar. Sənə salam-duaları var. Atan tapşırırdı ki, gəlib evə baş çəkəsən.

– Petro necədir?

– Petro... – İvan Alekseyeviç duruxdu, gülümsəndü, – Petro bizimkilərlə dostluq eləmir.

– Bilirəm. Bəs Natalya necədir? Uşaqlar necədir? Heç onları görəniniz varmı?

– Hamısı sağ-salamatdır, salam-dua göndərdilər. Atan isə əvvəlki incikliyi hələ də yadımdan çıxarmamışdır...

Xristonya başını sağa-sola döndərərək rəyaset heyəti stolunun dalında oturanlara baxırdı. O, arxadan da hamını yaxşı görürdü. İclasla verilən qısa fasilədən istifadə edən Qriqori sorğu-sualını davam etdirirdi. İvan Alekseyeviç xutor haqqında, oradakı son yeniliklər barədə söhbət edərkən, cəbhəçi kazakların yığınağı olduğunu, Xristonya ilə onu bura göndərdiklərini də bildirdi. İvan Alekseyeviç burada – Kamenskayada işlərin necə getdiyini, nələr olduğunu öyrənməyə hazırlaşdı ki, bu zaman rəyaset heyəti stolu arxasından oturanlardan biri elan etdi:

– İndi də, həmyerlilərimiz, şaxtaçı fəhlələrin nümayəndəsi danışacaqdır. Xahiş olunur ki, diqqətlə qulaq asasınız, həm də nizam-intizama riayət edəsiniz.

Orta boylu bir kişi geri darannmış saçlarını əli ilə düzəltdi, danışmağa başladı. Qurbəğa gölünə daş atılmış kimi, hamı o deqiqə səsinə kesdi.

Onun qızgın, ehtiraslı nitqinin ilk kəlmələrindən Qriqori də, başqaları da başqa əqidə gücünü aşkarca hiss etdilər. O, Kaledinin xəyanətəkar siyasətindən, kazakları Rusiyanın fəhlə sinfinə, kəndlilərinə qarşı mübarizəyə sövq etməyindən, kazaklarla fəhlələrin sinfi mənafeyinin eyni olmasından, kazaklar arasındakı əks-inqilaba qarşı mübarizə aparın bölməçiliklərin məqsədlərindən danışdı.

O, gur səsle dedi:

– Biz zəhmətkeş kazaklara qardaşcasına əl uzadıraq və buna ümidvarıq ki, aqıvardimiz quldur dəstələrinə qarşı mübarizədə cəbhəçi kazaklar bizim sədaqətli müttəfiqlərimiz olacaqlar. Çarın başladığı müharibə cəbhələrində fəhlələrlə kazaklar birlikdə qanlarını axıtmuşlar, indi Kaledin tərəfindən himayə edilən bir yere toplaşmış burjuaziyaya qarşı mübarizədə də biz əl-ələ verib birləşməliyə, birləşəcəyik də! Biz əl-ələ verərək zəhmətkeşləri əsrlərlə əsarət altında saxlayanlara qarşı vuruşacağıq!

Xristonya höyəcanlanaraq pıçıldayırdı:

– A köp-pək oğlu! Boynunu vur, boynunu! – Həm də Qriqori-nin dirsəyini elə sıxırdı ki, Qriqori üz-gözünü turşudurdu.

Ivan Alekseyeviç ağzını azca ayıraraq natiqi dinləyir, gərgin vəziyyətdə olduğundan tez-tez kirpik çalır, burnu altında danışır:

– Doğrudur! Bax, bu doğrudur!

Nümayəndədən sonra bir ucaboy qazmaçı, yerdən yırgalanan göyrüş ağacı kimi, yırgalana-yırgalana danışdı. O, ayağa durdu, qoddini düzəltdi, hər tərəfdən ona baxan insan izdihamını süzdü, səs-küyün kəsilməsinə xeyli gözlədi. Qazmaçı gəmi burazını andırırdı: o da buraz kimi çox möhkəm, arq idi, sir-sifəti yaşla çalırdı, elə bil ona göydaş tozu səpmişdilər. Üzünün məsamələrinə dolmuş, yuyulsa belə getməyən daş kömür zərrəcikləri qaralır, yerin alt qatlarında yaşamaqdan, əbodi zülmətə, qaçqara laylara tamaşa etməkdən solğunlaşmış gözləri də daş kömür kimi işıldayırdı. O, qısa saçlı başını silkələdi, yumruqlarını düyünləyib küllüng kimi endirdi.

– Kim cəbhədə əsgərlər üçün ölüm cəzasını təzədən bərpə etdi? Kornilov! Kim Kaledinlə birləşib boğazımızdan yapışmışdır? O! – Sonra işə o yeyin-yeyin, qışqıra-qışqıra dedi. – Kazaklar! Qardaşlar! Qardaşlar! Qardaşlar! Siz kimə tərəfdar olacaqsınız? Kaledinin arzuladığı budur ki, doyunca biz qardaş qanı içək! Yox! Yox! Onların niyyəti baş tutmayacaqdır! Biz onların başını özəcəyik, analarını mələq qoyacağıq! Bu əjdahaların hamısını dənizə töküüb qorq edəcəyik!

– Ay kö-pök oğlu, nə dedi amma!.. – Gülümsəməkdən ağız açılı qalmış Xristonya onların bir-birinə vurdu, özünü saxlaya bilməyib nərildədi. – Doğ-ru-dur!.. Döşə onlara!

Ivan Alekseyeviç qorxuya düşüb dedi:

– Sus! Xristonya, nə edirsən? Dinmə, yoxsa səni bu saat bayıra çıxardarlar!

Bukanovsk xutoru sakini, II çağırış YPMİK-in kazak şöbəsinin ilk sadri Laqutin səhmansız, amma ürəklərdən xəbər verən yanlıq sözləri ilə kazakların canına od saldı. Qurultaya sədrlik edən Podtelkov da danışdı, ondan sonra göyçək, biğlarını ingilis qaydası vurmuş Şadenko çıxış etdi.

Xristonya kürək kimi yekə əlini Qriqoriyə tərəf uzadıb soruşdu:

– Bu kimdir, Qrişa?

– Şadenko. Bolşeviklərin komandirlərindəndir!

– Bəs o biri?

– Mendelstamdir.

– O haradan gəlib?

– Moskvadan.

– Bəs bu biriləri kimdir? – deyə Xristonya Voronej qurultayı nümayəndələrindən bir qrupunu göstərdi.

– Bir az sus, Xristan.

– Pərvərdigara, heç bunun dəxli var, madam ki, soruşuram, deməli, bilmək istəyirəm de!.. Sən bunu də görür, bax o, Podtelkovla yanaşı oturan uzundaz adam kimdir?

– O, Yelenskaya stantsiasının Qorbatovo xutoru sakini Krivoşlikovdur. Onun arxasında oturanlar bizimkilərdir – Kulinov, Donetsk.

– Birçə söz də soruşacağam... Bəs bax o... yox, onu demirəm!.. O qıraqda oturan, telli kimdir?

– Yeliseyevdir... amma hansı stantsiadan olduğunu bilmirəm.

Cavablardan razı qalmış Xristonya səsinə kəsb, bayaqçı kimi zəifləməyən diqqətlə yeni natiqin sözlərini dinləyir, yüzlərcə başqa səslər arasında hündürdən çıxan gur sesi ilə hamıdan əvvəl bağırırdı:

– Doğ-ru-du-ri!..

Bolşevik kazaklardan biri olan Styoxindən sonra 44-cü polkun nümayəndəsi çıxış etdi. O, nahamar cümlələr işlədi, bunları da çox çətinliklə tapıb quraşdırırdı; bir kəlmə deyib matı-qutu quruyur, səsinə çıxarmır, burnunu çəkirdi; amma kazaklar onun sözlərini böyük rəğbət hissi ilə dinləyirdilər, hərədən bir sözünü, təqdir qışqırıqları ilə kəsirdilər. Görünür ki, onun dediyi sözlər kazakların ürəyindən xəbər verirdi.

– Qardaşlar! Qurultayımız bu ciddi işə elə yanaşmalıdır ki, xalqın qəlbinə toxunulmasın və hər işimiz əmin-amanlıqla qurtarsın! – O, pəltək adamlar kimi sözləri uzadırdı. – Onu demək istəyirəm ki, biz qanlı müharibəyə yol verməməliyik. Onsuz də bizi üç il yarım səngərlərdə çürüdüləblər, amma işdir, demək olmaz, yenə də dava ələmək lazım gələrsə, bu olmayacaqdır, kazaklar yorulmuşlar!..

– Doğrudur!..

– Tamamilə düzdür!

– Müharibə istəmirik!..

– Bolşeviklərlə də, Quşun şurası ilə də saziş bağlamaq lazımdır!

– İşli sülh ilə yola vermək lazımdır, yoxsa başqa cür olsa... Aralıq qarışdırmağın mənası yoxdur!

Podtelkov stolu yumruqladı, səs-küy kəsilməyə başladı. 44-cü polkun nümayəndəsi uzunsov saqqalını ovcu arasına alıb dəstəkləyərək sözüünə davam etdi:

– Biz qurultay adından Novoçerkasska nümayəndə göndərməli və xoşluqla xahiş etməliyik ki, könüllülər və müxtəlif sair partizanlar bu yerlərdən getsinlər. Bizim torpaqda bolşeviklərin də görəcəyi bir iş yoxdur. Zəhmətkeş xalqın düşmənlərinin öhdəsindən biz özümüz də gələ bilərik. Başqalarının yardımına bizim hələlik ehtiyacımız yoxdur, olarsa, onda biz özümüzü yardım göstərməyi xahiş edirik.

– Belə niqin işə faydası yoxdur!

– Doğ-ru-du-ur!

– Dayan, dayan! Nədir “doğru”? İşdir, onlar bizi xirtdəkləyib, boğazımızı üzməyə başlasalar onda köməyə çağıracaqsan. Yox, belə olmaz, yaz açılıb yonca bitincəyədək, heyvanın da canı çıxar.

– Öz hökumətimizi qurmalıyıq.

– Hələ nə ölə var, nə qoruna... Allah, keç günahımdan! Doğru deyirlər ki, camaat axmaqdır!

44-cü polkun nümayəndəsindən sonra Laqutin coşqun-coşqun sözlər danışdı. Qışqırın onun sözünü kəsirdilər. Təklif irəli sürdürlər ki, on dəqiqə tənəffüs verilsin, amma aralıq sakitləşən kimi, Podtelkov dərhal canına qızıqma gəlmiş adamlara tərəf bağırdı:

– Kazak qardaşlar! Biz burada yığıb məsləhətləşdiyimiz bir zamanda zəhmətkeş xalqın düşmənləri yatırırlar. Biz istəyirik ki, həm qoyunlar salamat qalsın, həm də canavarın qarnı doysun, amma Kaledin bu qurultay iştirakçılarının hamısını həbsə almaq əmri vermişdir. Həmin əmri indicə burada ucağan oxuyacaqlar.

Qurultay üzvlərini həbsə almaq barədə Kaledinin əmri oxunduqdan sonra nümayəndələrin arasından həyəcan dalğası keçdi. İndi stantsiya meydanındakı səs-küydən yüz qat güclü bir çığır-bağır qopdu.

– Boşboğazlıqla vaxt keçirmək lazım deyil, iş görmək lazımdır!

– Sa-kit olun!.. S-s-s-s-s!

– Nə başlamısan: “sakit olun!” – Tar-mar elə!..

– Lobov! Lobov!.. Onlara bir-iki kəlmə söz de!..

– Bir qədər gözləmək yaxşıdır!..

– Kaledin axmaq deyil!

Qriqori dinnməzcə qulaq asır, qəzəblənmiş nümayəndələrin sil-kələnən başlarına, oynayan əllərinə baxırdı, amma dözə bilməyib, barmaları üstə qalxıb bərkdən çığırdı:

– Ay şeytanlar, səsinizi kəsin!.. Bu nədir, bazardır bura? Qoyun, Podtelkov sözünü desin!..

İvan Alekseyeviç 8-ci polkun nümayəndələrindən biri ilə bərk mübahisəyə girişmişdi.

Xristonya, ona hücumə keçmiş əsgərlik yoldaşının ittihamlarından özünü müdafiə edərək nəriləyirdi:

– Deməli, indi ayıq olmaq lazımdır! Amma gör, sən nə deyirsən?.. a kişi niyə yalan danışsın?.. Heyvərə! Eh dostum, dostum, nə deyim? Qursağımız dardır, işin öhdəsindən özümüz gələ bilərik!

Guruldayan səs-küy yavaşıdı (gücdən düşmüş külək də beləcə buğda zəmisini içinə yayırlar sünbüllərin başını öyir), tam sakitlik çökməmiş Krivoşlikovun nazik qız səsi eşidildi.

– Rədd olsun Kaledin!.. Yaşasın kazakların hərbi-inqilab komitəsi!

İzdiham inlədi. Uzun-uzadı təqdirədirici qışqırıq, adamların qulaqlarını şallaqlayırımış kimi möhkəm səsləndi. Əlini yuxarı qaldırmış Krivoşlikov beləcə dururdu. Onun barmaları saplaq üzərindəki yarpaqlar kimi yavaşca titrəyirdi. Qulaqbatıncı uğultu yenidən sakitləşirdi ki, Krivoşlikov bayaqki kimi yenə də nazik səsi ilə ucağan, canavar üzərinə sürüyə gedərkən olduğu kimi sözləri uzada-uzada qışqırdı:

– Təklif edirəm ki, öz aramızdan kazak hərbi-inqilab komitəsi seçək! Kaledinə qarşı mübarizə aparılmasın həmin komitəyə tapşırılsın və...

– Ha-a-a-a-a-a-a! – deyər partlayan top gülləsi kimi qışqır qopdu. Tavanın suvağı qopub yerə qəlpələr kimi səpələndi.

İnqilab komitəsi üzvləri seçkisi başlandı. Kazakların az qismi – qurultayda çıxış etmiş 44-cü polk nümayəndəsinin və başqalarının başçılığı altında olanlar təkid edirdilər ki, qoşun hökuməti ilə itxifat sülh yolu ilə aradan qaldırılsın; amma qurultayda iştirak edənlərin əksəriyyəti onların fikrinə tərəfdar deyildi: nümayəndələrin həbsə alınması haqqında Kaledinin əmrini eşitmiş kazaklar yaman cinlənmişdilər, onlar Novoçerkasska qarşı fəal müqavimət göstərməyi israr edirdilər.

Qriqori seçkilərin axırınadək qala bilmədi, onu təcili surətdə polk qərargahına çağırtdılar. O, gedəndə Xristonya ilə İvan Alekseyeviçdən xahiş etdi ki, yanına gəlsinlər.

– Seçki qurtaran kimi evə, mənim yanıma gəlin, Maraqlıdır, görək üzvlüyə kimləri seçəcəklər.

İvan Alekseyeviç evə gec qayıtdı. Qapının kandarından içəri girməmiş məlumat verdi:

- Podtelkov sədr, Krivoşlikovu katib seçdilər!
- Bəs komitənin üzvlüyünə?
- İvan Laqutin, Qolovaçov, Minayev və bir neçə nəfər də başqası üzv seçildilər.
- Bəs Xristonya hani? – deyə Qriqori soruşdu.
- O, kazaklarla birlikdə Kamenskayadakı yerli hökuməti həbsə almağa getdi. Kazaklar yaman qızışblar, kimi dindirirsən qan-qan deyir. Fələkətdir!

Xristonya evə hava işıqlaşanda gəldi. Xeyli vaxt fisıldaya-fisıldaya, astdan donquldana-donquldana çəkmələrini çıxartdı. Qriqori lampanı yandırdı, Xristonanın qaralmış sifətində qan izi və alınının yuxarı tərəfində tapança gülləsinin siyirdiyi yara yerini görə soruşdu:

– Üzünü kim bu kökə salmışdır?... Sarıyımmı? Bu saat sarıyaram... dayan, görün sarğı haradadır, – deyə çarpayının üstündən sıçradı və sarğı ilə tənzi axtarıb tapdı.

– İt yarası kimi sağalar, – deyə Xristonya donquldandı. – Məni, deməli, hərbi rəis naqanla vurub yaraladı. Biz onun yanına qonaq kimi, küçə qapısı tərəfdən getdik, amma o, başladı özünü müdafiə etməyə. Məndən başqa bir kazakı da yaraladı. İstedim, deməli, çəkib ürəyini çıxaram, görün zabit ürəyi nə cür şeydir, kazaklar qoymadılar, yoxsa mən ona əl gözdircəkdim... Ona ələ əl gözdirdirdim ki, özü də aforin deyərdi!

IX

Ertəsi günü Kaledinin əmri ilə 10-cu Don kazak polku, qurultayın bütün nümayəndələrini həbsə almaq və nisbətən daha çox inqilabı əhvali-ruhiyyəli kazak hissələrini tərk-silah etmək məqsədi ilə Kamenskaya stantsiyasına gəldi.

Bu vaxt stantsiyada mitinq keçirilirdi. Ucu-bucağı görünməyən kazak izdihamı gurlayırdı, natiqin sözlərini hərə öz bildiyi kimi yozurdu.

Xitabət kürsüsünə qalxmış Podtelkov deyirdi:

– Atalar və qardaşlar, mən heç bir partiyaya üzv yazılmamışam, həm də bolşevik deyiləm. Amma mən yalnız birçə şeyə çalışıram: ədalət olsun, xoşbəxtlik olsun, bütün zəhmətkeşlər qardaş kimi bir-birinin müttəfiqi olsunlar; istəyirəm ki, heç bir əsarət olmasın, qolqomaq, burjuv və varlı olmasın, hamı azad və firavan yaşaya bilsin... Bolşeviklər buna nail olmaq istəyirlər və bunun uğrunda mübarizə aparırlar. Bolşeviklər – fəhlələrdir, biz kazaklar kimi zəhmətkeşlərdir. Ancaq burası var ki, bolşevik fəhlələr bizim adamlara nisbətən daha şüurludurlar; bizi qaralıqda saxlayırdılar, amma onlar şəhərlərdə həyatı bizə nisbətən daha yaxşı dərk etməyə öyrəniblər. Deməli, belə çıxır ki, mən özümdə, bolşeviklər partiyasına yazılmamış olsam da, bolşevikəm.

Polk vəqonlardan tökülüb mitinqə qoşuldu. Polkun şəxsi tərkibinin yarıya qədərini təşkil edən seçmə qədd-qamətli, yaraşıqlı qundorovçular başqa polklarnın kazaklarına qarşıdılar. Onların əhvali-ruhiyyəsində dərhəl kəskin dönüş əmələ gəldi. Kaledinin sərəncamını yerinə yetirmək haqqında polk komandirinin əmrini kazaklar rədd etdilər. Bolşeviklərə tərəfdar olan kazakların apardığı güclü təbliğat nəticəsində onların arasında həyəcan başlandı.

Bu zaman Kamenskayada cəhbə yaxınlığına xas olan bir qaynaşma var idi: atüstü təşkil edilmiş kazak dəstələri məşğələ keçmək və ələ keçirilmiş stansiyaların keşiyini gücləndirmək üçün göndərilirdi, Zverev-Lixaya tərəfə gedən qoşun doldurulmuş əşyonlar tez-tez yola salınırdı. Hissələrdə komanda həyati yenidən seçilirdi. Vuruşmaq istəməyən kazaklar xəlvətə bir-bir əkilirdilər. Xutor və stanitsaların nümayəndələri gecikdiklərindən indi gəlib çıxırdılar. Küçələrdə bu vaxtadək görünməyən bir canlanma müşahidə edilirdi.

Yanvarın 13-də Don hökumətinin nümayəndə heyəti danışıq aparmaq üçün Kamenskaya stanitsiyasına gəldi. Nümayəndə heyəti Qoşun məclisinin sədri Ağeyevdən, məclisin üzvləri – Svetozarov, Ulanov, Karev, Bajelov və qoşun şarşınası Kuşnaryovdan ibarət idi.

Onları vağzal yanında camaat izdihamı qarşıladı. Leyb-qvardiya ataman polku kazaklarından ibarət keşikçi dəstəsi gələnləri poçt-teleqraf kontoru binasına qədər ötürdü. Kazakların Hərbi-inqilab komitəsi üzvləri ilə hökumət tərəfindən göndərilmiş nümayəndələrin birinci iclası səhərdək davam etdi.

İclasda Hərbi-inqilab komitəsindən on yeddi nəfər iştirak edirdi. Hərbi-inqilab komitəsini Dona xəyanətdə, bolşeviklərlə sazişə girməkdə təqsirləndirən Ageyevə, birinci olaraq Podtelkov kəskin cavab verdi. Ondan sonra da Krivoşlıkov və Laqutin çıxış etdilər. Qoşun starşinası Kuşnaryovun nitqini koridora toplaşmış kazaklar dəfələrlə qışqıraraq kəsdilər. Bir pulemyotçu, inqilabçı kazaklar adından nümayəndə heyətinin həbsə alınmasını tələb etdi.

Müşavirə heç bir nəticə vermədi. Artıq gecə saat iki radələrində saziş əldə edilməyəcəyi aydın oldu; hakimiyyət məsələsini qəti olaraq həll etməkdən ötrü Hərbi-inqilab komitəsi tərəfindən Novoçerkasska nümayəndə heyəti göndərilməsi haqqında Qoşun məclisi üzvü Karevin təklifi qəbul edildi.

Don hökuməti nümayəndə heyəti gədən kimi başda Podtelkov olmaqla Hərbi-inqilab komitəsi nümayəndələri Novoçerkasska yola düşdülər. Ümumi seçki nəticəsində oraya Podtelkovu, Kudinovu, Krivoşlıkovu, Laqutini, Skaçkovu, Qolovaçovu və Minayevi göndərdilər. Kamenskayada həbsə alınmış Ataman polku zabitləri zəmin kimi saxlandılar.

X

Vaqonun pəncərəsindən baxanda bayırda boran cövlan etdiyi görünürdü. Qarsaxlayan siperlərin yarımçıq caqları arxasında küləyin sovurduğu, bərkimiş qar komaları görünürdü. Bu əyri-üyrü qar komalarının üstündə quşlar qoribə ləpirlər salmışdı.

Qatar hərəkət etdikcə yarımstansiyalar, teleqraf dirəkləri və qar örtüyünün yeknəşəqliyi ilə insanı qüssələndirən ucu-bucağı görünməyən çöl şimala qaçırdı.

Əyninə təzə meşin pəncək geymiş Podtelkov pəncərənin qabağında oturmuşdu. Yeniyyətə kimi kürəkləri ensiz, arıq Krivoşlıkov onunla üzbəüz əyləşib, balaca stola dirsəklənə-dirseklənə pəncərədən bayıra baxırdı. Onun uşaq gözləri kimi aydın gözlərində həyəcan və intizar var idi. Laqutin seyrək xurmayı saçlarını dara-yırdı. Cüssəli Minayev qızdırıcı buxar borusu üzərində əllərini isidirdi, taxtın üstündə qurcuxurdu.

Üst qatdakı taxtda uzanmış Qolovaçov ilə Skaçkov nə haqda isə yavaşca söhbət edirdilər.

Sərin vaqonu əməlli-başlı papiroso tüstüsü bürümüşdü. Novoçerkasska yola düşmüş nümayəndə heyəti üzvləri özlərini narahət hiss edirdilər. Söhbətləri baş tutmurdu. Cansızca bir süqut onları yormuşdu. Lixaya stansiyasını ördülər. Podtelkov ümumi rəyi ifadə edərək dedi:

– İş düzəlməyəcək. Razılığa gələ bilməyəcəyik.

– Lap nahaq yere gedirik, – deyər Laqutin də onunla razılaşdı.

Təzədən xeyli vaxt susdular. Podtelkov biləyini müntəzəm sürətdə tərpədir, elə bil toxucu dəzgahının şəbəkəli gözlərində məkiyi ötürürdü. O herdenbir öz meşin pəncəyinin donuq parlıtısına xoşhallaqla tamaşa edirdi.

Novoçerkassk yaxınlaşdı. Minayev xəritədə, şəhərdən getdikcə qaçib uzaqlaşan Don çayına baxıb, yavaşca nəğl etməyə başladı:

– Ataman polkunda qulluq müddətləri qurtarırdıq, bir də görürdün ki, budur, kazakları evlərinə yola salmağa hazırlayırlar. Kazaklar sandıqlarını, başqa şeylərini, atlarını vaqonlara doldurdular. Eşelon yola düşürdü. Voronejə bir az qalanda, yəni qatar birinci dəfə Don üzərindən keçməli olduğu yerdə, budur, qatarı sürən maşinist onu yavaşca, lap yavaşca sürürdü... Çünki o mətləbdən hali idi. Qatar körpünün üstünə çıxan kimi, vay dedə!.. Burada bir həngəmə başlanırdı, gəl görəsən! Kazaklar dəli kimi çıxırıldılar: "Don! Bizim Don! Sakit Don! Doğma atamız, vəli-nemətimiz! U-r-r-r-r-a-a-a!" Həm də bunu deyib əllərinə keçəni – furajka, köhnə şinel, şalvar, balişüzü, köynək, sairə xırda-para şeyləri pəncərədən bayıra – körpüdən aşağıya, dəmir məhəccərin üstündən suya tullayırdılar. Əşgəri xidmətdən qayıtdıqları üçün bunları Dona bağışlayırdılar. Çaya baxanda adam məəttəl qalırdı. Bir də görürdün ki, mavi ataman furajkaları suda qu quşu kimi, yaxud göy çiçək kimi üzür... Qədimdən adət belədir.

Qatar sürətini yavaşdırıb dayandı. Kazaklar yerlərindən qalxdılar. Krivoşlıkov şinelinin toqqasını bağlaya-bağlaya istehza ilə gültümsündü:

– Hə, budur, gəlib məkana çatdıq!

– Nədənsə qabağımıza duz-çörəklə çıxan yoxdur! – deyər Skaçkov zarafata salmaq istədi.

Ucaboy, dilavər bir yasavul qapını döymədən içəri girdi. O, nüməyəndə heyət üzvlərini diqqətli, açıqlı baxışlarla süzdü, qəsdən kobudcasına dedi:

– Sizi müşayiət etməyi mənə tapşırıblar. Cənab bolşeviklər, zəhmət çəkin, vaqonun tez tərk edin. Mən bayırdakı izdihamın hərəketinə... və sizin salamathığınızın cavabdeh deyiləm.

O, hamıdan çox Podtelkova, daha doğrusu, onun əynindəki meşin pencyəyə baxdı; bu dəfə əşkar bir düşmənçiliklə komanda verdi:

– Vaqondan çıxın, cəld olun!

Peronun başdan-başa bürümüş izdiham arasından uzun bıçlı bir zabıt qışqırırdı:

– Kazaklara xəyanət edən alçaqlar bunlardır!

Podtelkov sapsarı saraldı, azca şəşqin, çəpəki nəzərlə Krivoşl-kova baxdı. O, Podtelkovun ardınca vaqondan çıxma-çıxa gülümsünərək pıçıldadı:

– Biz xoş tərif qışqırıqları ilə ifadə edilən təqdir səsləri deyil, vəhşicəsinə kinli qışqırıqlar eşidirik... Eşidirsənmi, Fyodor?

Podtelkov son sözləri eşitmədisə də, hər halda gülümsündü.

Zabıtlardan ibarət güclü bir dəstə onları müşayiət etdi. Nüməyəndələrin yanınca yeriyən, onlara özbaşına divan tutmaq arzusunda olan izdiham mahal divanxanasına qədr gəldi. Nəinki tək-cə zabıtlarla yunkerlər, həm də bezi kazaklar da, tərtəmiz geyinmiş qadınlar da, məktəblilər də azğınlaşıp, nüməyəndələri təhqir edirdilər.

Qəzəblənmiş Laqutin onları müşayiət edən zabıtlardan birinə müraciət edib dedi:

– Gör necə biabırçılığa yol verirsiniz!

Zabıt kinli baxışlarla Laqutini süzüb pıçıldadı:

– Buradan sağ çıxsan, Allaha şükür elərsən... İxtiyar məndə olsaydı, mən sənin kimi heyvan... uf-f-f, mürdar!

Bir cavan zabıt məzəmmətleyici baxışlarla onu dayandırdı.

Skaçkov məqamı münasib görüb Qolovaçov tərəfə pıçıldadı:

– Əcəb dolaşığa düşdük!

– Elə bil bizi qətl etməyə aparırlar.

Vilayət divanxanasının salonu toplaşmış adamları tutmurdu. Sərəncam verən bir yüzbaşının göstərişi ilə stolun bir tərəfində nüməyəndələr əyləşincəyə qədər hökumət üzvləri də gəldilər.

Beli azacıq bükülmüş Kaledin, canavar kimi pencyəsini yerə bütünlüklə basa-basa Boqayevski ilə yanaşı gəlib keçdi. Sonra isə stulunu stoldan kənara çəkdi, əyləşdi, zabıt kokardası işıldayan furajkasını sakitcə stolun üstünə qoydu, saçlarını sığalladı, frəncinin yekə yan cibinin düyməsini sol əlinin barmaqları ilə düymələyə-düymələyə ona nə isə deyən Boqayevskiyə tərəf əylidi. Onun hər bir hərəketində möhkəm, səbri inam, yetkin bir qüvvət hiss edilirdi; hakimiyyət başına keçmiş, uzun illərdən bəri başqalarından tamamilə fərqlənən bir duruş sahibi olmuş, başını ayrı cür tutmağa, özge cürə yeriməyə adət etmiş adamların hamısı özlerini belə aparırlar. Podtelkov ilə onun arasında bir çox şeylərdə oxşarlıq var idi. Əvəzində isə vüqarlı Kaledinlə yanaşı oturdugundan çox şey itirən Boqayevski ondan biçimsiz görsənir, qarışdakı danışıqlarla əlaqədar olaraq, onun çox həyəcanlandığı da nəzərə çarpırdı. Boqayevski sallaq xurmayı bıçları ilə örtülmüş dodaqlarını anlaşılmaz şəkildə tərpedərək, nə isə danışır, pensnesinin altında iti, çöp gözələri parıldayırdı. Balaca yaxalığını düzəltməyindən, möhkəm çənəsinə öteri hərəketlərlə əl gəzdirməyindən, enli qaşlarını tərpetməyindən görünürdü ki, o, əsəbiləşmişdir.

Ortada əyləşmiş Kaledinin sağında və solunda qoşun hökumətinin üzvləri oturmuşdular. Bunlardan beziləri – Karev, Svetozarov, Ulanov, Ageyev Kamenskaya stanitsasına gəlmişdilər; bir az onlardan geridə Yelotontsev, Melnikov, Bosse, Şoşnikov və Polyakov oturmuşdular.

Mitrofan Boqayevskinin yavaşca Kaledinə nə isə dediyini Podtelkov eşitdi.

Kaledin də onunla üzbəüz oturmuş Podtelkova qısaca nəzər salıb dedi:

– Mənə elə gəlir ki, başlamaq olar.

Podtelkov gülümsündü, nüməyəndə heyətinin buraya nə məqsədlə gəldiyini açıqca bildirdi. Krivoşl-kov Herbi-inqilab komitəsinin qabaqcadan hazırlanmış ultimatumunu stolun o biri tərəfinə uzatdı, lakin Kaledin ağ ovcu ilə kağızı kənara itələyib qəti səsle dedi:

– Hökumət üzvlərinin hər birini ayrıca olaraq bu sənədlə tanış etməyə vaxt sərf olunmasının mənası yoxdur. Zəhmət çəkin, ultimatumunuzu ucadan oxuyun. Sonra müzakirə edirik.

– Oxu, – deyə Podtelkov ömr etdi.

Podtelkov özünü çox təmkinli saxlayırdı, amma görünür, nümayəndə heyətinin başqa üzvləri kimi, onda da azca inamsızlıq var idi. Krivoşlikov ayağa qalxdı. Onun qız səsi kimi cingiltili və eyni zamanda çox da aydın olmayan səsi ağzına qədər adamları dolu salona bürüdü:

– “Həmin 1918-ci ilin yanvar ayının 10-dan etibarən Don Qoşun Vilayətində qoşun hissələrinin hərbi əməliyyat keçirməsi üzərindəki bütün hakimiyyət qoşun atamanının əlindən alınır və Don kazak Hərbi-inqilab komitəsinə verilir.

İnqilabi qoşunlara qarşı hərəkətdə olan bütün qoşun dəstələri bu il yanvarın 15-də geri çağırılır və onlar da, könüllülərdən ibarət dəstələrə, yunker məktəbi ilə, kiçik zabit məktəbi ilə birlikdə tərki-silah olunurlar. Həmin təşkilatlarda iştirak edən, amma Donda yaşamayan şəxslərin hamısı Don vilayəti ərazisindən sürgün edilərək öz yaşayış yerlərinə göndərilir.

Qeyd. Silah, sursat və hərbi geyim formaları Hərbi-inqilab komitəsinin komissarına təhvil verilməlidir. Novoçerkassk şəhərindən çıxmaq üçün icazə vərəqəsi Hərbi-inqilab komitəsinin komissar tərəfindən verilir.

Novoçerkassk şəhəri, kazak Hərbi-inqilab komitəsinin göstərişinə əsasən kazak polkları tərəfindən tutulmalıdır.

Qoşun Məclisinin üzvləri bu il yanvarın 15-dən etibarən səlahiyyətsiz elan edirlər.

Ordu hökuməti tərəfindən keşik çəkmək üçün göndərilmiş bütün polis qüvvələri Don vilayətindəki mədənlərdən və zavodlardan geri çağırılırlar.

Nahaq yerə qan axıdılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə ordu hökumətinin bütün səlahiyyətindən xoşluqla əl çəkdiyi, bütün əhəlinin daimi zəhmətkeş hökuməti yaradılana kimi hakimiyyətin dərhal Vilayət kazak Hərbi-inqilab komitəsinə verildiyi bütün Don vilayətində, stanitsalarda və xutorlarda elan olunur”

Krivoşlikov yenəcə susmuşdu ki, Kaledin ucadan soruşdu:

– Sizə hansı hissələr vəkəlat veriblər?

Podtelkov Krivoşlikova baxdı və hissələrin adını astadan sadalamaya başladı:

– Leyb-qvardiya Ataman polku, Leyb-qvardiya kazak polku, altıncı batereya, Qırx dördüncü polk, otuz ikinci batereya, on dördüncü əlahiddə bölük... – O, hissələri sadaladıqca sol əlinin barmaqlarını bir-bir yumurdu; salonda adamlar xısnlaşmağa, istehza ilə gülməyə başladılar; Podtelkov qaşqabağını sallayıb, sarı tüklü əllərini stolun üstünə qoyub səsinə ucaltdı. – İyirmi səkkizinci polk, iyirmi səkkizinci batereya, on ikinci batereya, On ikinci polk..

– İyirmi doqquzuncu polk, – deyə Podtelkov daha inamla və daha da ucadan sözüne davam etdi, – on üçüncü batereya, Kamenskaya yerli komandası, Onuncu polk, İyirmi yeddinci polk, ikinci piyada batalyonu, İkinci ehtiyat polku, Səkkizinci polk, On dördüncü polk.

Kaledin, az əhəmiyyətli suallardan və qısaca fikir mübadiləsindən sonra, döşünü stolun kənarına söykədi, gözlərini Podtelkova zilləyib soruşdu:

– Siz Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini qəbul edirsinizmi?

Podtelkov əlinə aldığı stəkandakı suyu içdi, qrafini boşqabın üstünə qoyaraq, qolunun etəyi ilə bığlarını sildi, başdansovdu cavab verdi:

– Bunu yalnız bütün xalq deyər bilər.

Sadə üreklili Podtelkovun artıq-əskik söz deyər biləcəyindən qorxub Krivoşlikov sözə qarışdı:

– “Xalq azadlıq partiyası”¹ nümayəndələrinin daxil olduqları orqandan kazakların zəhləsi gedir. Biz kazaklıq, ölkəmizdə də kazak hakimiyyəti olmalıdır.

– Sovetlərin başında Naxamkeslər və onlar kimilər durduqca halda, sizi necə başa düşməli?

– Rusiya onlara etibar etməmişdir, biz də etibar edirik.

– Siz onlarla əlaqəyə girəcəksinizmi?

– Bəli!

Bu sözdən xoşu gəlmiş Podtelkov təqdirlə “hm” və ona kömək edib dedi:

– Biz şəxsiyyətlərlə hesablaşmırıq, ideya ilə hesablaşırıq.

Ordu hökuməti üzvlərindən biri sadələşməklə soruşdu:

– Xalq Komissarları Soveti xalqın xeyrinə işləyirmi?

¹ Xalq azadlıq partiyası – kadetlərin əks-inqilabçı partiyası belə adlanırdı.

Podtelkovun diqqətli nəzəri həmin şəxsə yönəldi. Podtelkov gülümsünüb əlini qrafinə uzatdı, stəkani su ilə doldurdu və susamış adam kimi içdi. Susuzluq onu əldən salmışdı, elə bil içərisindəki yağını bu şəffaf su ilə söndürmək istəyirdi.

Kaledin barmaqlarını xəfifcə stola döyəcləyir, hər şeyi bilmək istədiyindən sorğu-sualını davam etdirirdi:

– Bolşeviklərlə sizin ümumi cəhətləriniz nədir, axı?

– Biz burada – Don vilayətində kazakların muxtariyyətini təbiiq etmək istəyirik.

– Bəli, ancaq, fevralın dördündə Ordu Məclisinin çağırıldığı, yəqin sizə məlumdur. Məclisin üzvləri təzədən seçiləcəkdir. Qarşılıqlı nəzarət qoyulmasına siz razısınız?

Aşağı baxan Podtelkov başını qaldırıb qəti səsle:

– Yox! – deyər cavab verdi. – Siz azlıq təşkil edəcək olsanız, biz öz arzularımızı sizə əmr edəcəyik.

– Axı bu, zorakılıqdır!

– Bəli.

Mitrofan Boqayevski üzünü Podtelkovdan Krivoşlıkova çevirərək soruşdu:

– Siz Ordu məclisini tanıyırsınız?

– Bir dərəcəyə qədər... – deyər Podtelkov enli çiyinlərini çəkdi.

– Vilayət Hərbi-inqilab komitəsi əhalinin nümayəndələrinin daxil olduğu qurultay çağıracaqdır. Qurultay bütün qoşun hissələrinin nəzarəti altında işləyəcəkdir. Qurultay bizi təmin eləməsə, biz də onu tanımayacağıq.

– Münsifliyi kim edəcəkdir? – Kaledin qaşlarını qaldırdı.

– Xalq! – deyər Podtelkov başını vüqarla dala əydi, meşin pəncəyini xışıldada-xışıldada kürəyini oyna naxışlı stulun arxasına söykədi.

Qısa tənəffüsdən sonra Kaledin danışdı. Salonda səs-küy tamamilə kəsildi, əmələ gəlmiş səssizlik içərisində danışan atamanın yavaş, kədərli-solğun ahəngi aydınca eşidilirdi.

– Hökumət öz səlahiyyətlərindən Vilayət Hərbi-inqilab komitəsinin tələbi ilə əl çəkə bilməz. Bu hökumət Don ölkəsinin bütün əhalisi tərəfindən seçilmişdir, buna görə də hökumətin səlahiyyətlərindən əl çəkəməsi ayrı-ayrı hissələr deyil, yalnız əhali tələb edə bilər. Öz idarə üsullarını vilayətə zorla qəbul edirmək istəyən bolşeviklərin cinayətkar təbliğatına qapılaraq, siz tələb edirsiniz ki,

hakimiyyət sizə təhvil verilsin. Demək, siz bolşeviklərin əlində kor-korana iş görənlər bir ələtiniz. Siz almanlara muzdlu nöqərəçilik edən satqınların iradəsinə yerinə yetirir, bütün kazaklar qarşısında üzərinizə nə qədər ağır bir məsuliyyət götürdüyünüzü dərk etmirsiniz. Sizə ağılnızı başınıza yığmağı məsləhət görürəm, çünki bütün əhalinin iradəsinə təmsil edən hökumətə qarşı düşmənçilik yolu ilə getsəniz, doğma yurdu görünməmiş fəlakətlərə düşər edəcəksiniz. Mən hakimiyyətdən ötrü sinov getmərim. Böyük Ordu Məclisi toplanar, ölkənin müqəddəratı məsələsinə o həll edər, lakin həmin məclis təşkil edilincəyədək, mən öz vəzifəm başında qalmalıyam. Son dəfə sizə məsləhət görürəm ki, ağılnızı başınıza yığın.

Kaledindən sonra kazaklar ilə qeyri-kazaklar arasında seçilmiş hökumət üzvləri danışdılar. Eser Bosse, məzmunu şirin və yağlı vədlərlə dolu uzun bir nitq söylədi, Hərbi-inqilab komitəsinin üzvləri də çarəsiz qalıb onu dinlədilər.

Laqutin yerindən qışqırıb onun sözünü kəsdi:

– Bizim tələbimiz budur ki, hakimiyyəti Hərbi-inqilab komitəsinə təhvil verəsiniz. Əgər Ordu hökuməti itilafın sülh yolu ilə həll edilməsinə istəyirsə, onda gözləməyin mənası yoxdur...

Boqayevski gülümsündü:

– Bu nə deməkdir?

– ... hakimiyyətin Hərbi-inqilab komitəsinin əlinə keçdiyi bərədə ümumi elan verilməlidir. Sizin dediyiniz o Məclis iki həftə yarım ancaq çağırıla bilər, o vaxta kimi işə gözləmək olmaz! Xalqın qəzəbi onsuz da aşır-dəşmişdir.

Karev aciz-aciz xeyli mızıldandı. Svetozarov da mövcud olmayan qarşılıqlı razılaşma yolları axtardı.

Podtelkov onları acıqlı halda dinləyirdi. O, yoldaşlarının üzünə ani nəzər salıb, Laqutinın qaşqabağını salladığını, rəngi ağardığını, Krivoşlıkovun başını stolun üzərindən qaldırdığını, səbri tükenmədiyini, darıxmış Qolovaçonun nə işə deməyə can atdığını gördü. Krivoşlıkov fürsət tapıb yavaşca pıçıldadı:

– Deginen!

Podtelkov elə bil bunu gözləyirdi. O, stulunu bir az geriye çəkdi. Həyəcanlandığından dili dolşa-dolaşa, qarşısında oturanları dediklərini inandırmaq üçün böyük, sarsıdıcı sözlər axtara-axtara, hıqqana-hıqqana dedi:

– Siz düz demirsiniz! Ordu hökumətinə etimad göstərilmiş olsaydı, mən öz tələblərimdən məmnuniyyətlə əl çəkərdim. Ancaq xalq düz hökumətə etimad etmir! Vətəndaş müharibəsini biz başlatmırıq, siz başlayrsınız. Niyə kazak torpağında müxtəlif qaçaqın generallara sığınacaq vermisiniz? Elə bəşeviklər də məhz buna görə sakit Donun üstünə müharibə ilə gəlirlər. Mən sizə tabe olmaram! Buna yol vermərəm! Bunu istəyirsiniz ancaq mənim meyitim üstündən keçə bilərlər! Biz, istədiyimiz qədər sizə fakt göstəririk! Mən ordu hökumətinin Donu xilas etmə biləcəyinə inanmıram! Siz itaət etmək istəməyən qoşun hissələrinə qarşı nə kimi cəzalar tətbiq olunur?.. Aha, elə iş də burasındadır. Siz qazmaçıların üzərinə könlüllərinizi nə üçün göndərsiniz? Bununla siz ətrafınıza ədəvət yayırsınız! Deyin görək, kim zəmin olar ki, Ordu hökuməti vətəndaş müharibəsinin qarşısını alacaqdır?.. Deməyə bir söz tapa bilməyəcəksiniz. Xalq və cəbhəçi kazaklar isə bizə tərəfdardırlar!

Gülüşmə düşdü, xəffif meh kimi salonun hər tərəfini bürüdü; Podtelkova qarşı nifrət dolu qışqırq səsləri eşidildi. Podtelkov qəzəbindən alışıb-yanan, qıpqırmızı qızarmış üzünü qışqırq tərəfə çevirdi, artıq qəlbində coşub-daşan ədəvətini gizlətməyərək çıxdı:

– İndi gülürsünüz, amma sonra ağlayacaqsınız! – Bunu deyib üzünü Kaledinə çevirdi, bəbəkləri qırma kimi işıldayan gözlərini onun üzünə zillədi. – Hakimiyyətin bizə, zəhmətkeş xalq nümayəndələrinə təhvil verilməsini, bütün burjuvaların və Könüllü ordunun torpağımızdan çıxarılmasını tələb edirik!.. Sizin hökumətiniz də çıxıb getməlidir!

Kaledin yorğun-yorğun başını aşağı saldı:

– Mən Novoçerkasskdan heç yərə getməyə hazırlaşmıram və getməyəcəyəm.

Kiçik bir fasilədən sonra iclas Melikovun qızgın nitqi ilə təzədən başladı.

– Qızılqvardiyyəçi dəstələri Donsa soxulmaq istəyirlər ki, burada kazakları məhv eləsinlər! Onlar öz ağılsız qayda-qanunları ilə Rusiyanı məhv elədilər, indi də bizim vilayəti məhv etmək istəyirlər! Bir ovuc fırladaqçı və tülüngünün ölkəni ağıllı surətdə, xalqın keyrinə idarə etdiyinə tarixdə misal tapanmaq mümkün deyildir. Rusiya qəflət yuxusundan oyanacaq və bu Otrepyevləri süpürüb atacaqdır! Siz isə, başqasının dəliliyinə qapılmış adamlar kimsiniz,

istəyirsiniz hakimiyyəti bizim əlimizdən çıxarıb, bəşeviklərin buraya soxulmasına yol açarsınız! Yox! Bunu görməyəcəksiniz!

– Siz hakimiyyəti inqilab komitəsinə verin – Qızıl qvardiyyə o saat hücumunu dayandırar... – deyə Podtelkov əlavə etdi.

Kaledinin icazəsi ilə camaat arasından kiçik yasavul Şein də danışıdı, bu sırayı kazak dörd Georgi xaçını ordeni ilə təltif edilmiş və kiçik yasavul rütbəsinə kimi yüksəlmişdi. O, çıxışa hazırlanmış kimi, üst köynəyinin bürmələrini düzəltdi, ağızını açan kimi yeyin-yeyin danışmağa başladı:

– Onların sözlünə baxmaq olmaz, həmyerlilər! – Qolunu qılınc kimi yuxarıdan aşağı endirdi, komanda vermiş kimi qışqırdı.

– Bəşeviklərlə bizim yolumuz tutmaz! – Bundan sonra üzünü Podtelkova çevirdi, ona tərəf əyləclər, barmağı ilə onu göstərib dedi:

– Podtelkov, siz doğrudanmı elə zənn edirsiniz ki, Don sizin kimi nadən və savadsız bir şəxsini arıncı gedəcəkdir? Gedenlər olsa da kimlər gəder? Evidən-əşiyindən didərgin düşmüş bir sürü avara kazak! Lakin, qardaş, inan ki, onlar da yuxudan ayıldıqda, tutub səni dar ağacından asacaqlar!

Salonda adamların başı, yeldən yırgalanan günəbaxan başları kimi yırgalandı. Natiqin sözlərini təqdir edən səslər ucaldı. Şein keçib yerində oturdu. Ucaboy, bürməli gödək kürk geymiş bir qoşun şarşınısı poqonlu zabit, rəğbətini bildirərək arxadan Şeinin kürəyini şapıldatdı. Zabitlər Şeinin başına yığışdılar. Şeinin nitqindən son dərəcə məmnun qalmış bir qadın cır səslə deyirdi:

– Sağ ol, Şein! Çox sağ ol!

Salonda lap daldə oturan, görünür ki, buraya həmişə gələn bir oğlan gimnazist kimi cır beşə səsi ilə qışqırdı:

– Əhsən, yasavul Şein! Əhsən! – Həm də natiqin rütbəsinə bir rütbə artırdı, ona kiçik yasavul əvəzinə yasavul dedi.

Don hökumətinin dil pəhləvanları, onun zurnasına dəm tutanlar Kamenskayada yaradılmış inqilab komitəsi üzvlərini bundan sonra da xeyli vaxt tovlaşdırdılar. Salonun havası papiros tüstüsü ilə dolmuş, göyümsov və boğucu idi. Bayırda günəş gündüz səfərinə başa çatdırdı. Yolka budaqlarını xatırladan balaca şəxərlər pəncərənin şüşələrinə yapışmışdı. Pəncərədə oturanlar axşam ibadətində çağırılan zəng səslərini və küləyin viyılısı arasında parovozun boğuc fitini eşidirdilər.

Laqutin davam götürə bilmədi; qoşun adından çıxış edən bir natiqin sözünü kəşib Kaledinə müraciət etdi:

– Məsələni həll edin, vaxtdır, qurtarmaq lazımdır!

Boqayevski onu yavaşca susdurdu:

– Darıxmayın, Laqutin! Alın, su için. Ailəlilərə və iflicə meyli olan adamlara həyəcanlanmaq ziyandır. Bundan başqa, ümumiyyətlə, danışan adamın sözünü kəsmək yaramaz, axı bura sovet deputatlarının iclası deyildir?

Laqutin də ona borclu qalmadı, acı cavab qayıtdı, amma hamının diqqəti Kaledinə yönəldi. O, iclasın əvvəlində olduğu kimi yənə də inamla siyasi oyun oynayır, bayaqkı kimi yənə də Podtelkovun sadə cavabları ilə üz-üzə gəlib ilişirdi.

– Bayaq siz dediniz ki, biz hakimiyyəti sizə təhvil versək, bolşeviklər Don üzərinə hücumlarını dayandıracaqlar. Lakin siz belə güman edirsiniz. Dona gəlib çıxış olsalar, bolşeviklərin nə cür hərəkət edəcəkləri isə bizə məlum deyildir.

– Bizim komitə buna əmindir ki, bolşeviklər mənim dediklərimi təsdiq edərlər. Sınayın! Hakimiyyəti bizə təhvil verin, “kəndlülərin” hamısını Dondan çıxarın, o saat görürsünüz ki, bolşeviklər müharibəyə son qoydular!

Bir qədər keçəndən sonra Kaledin ayağa qalxdı.

Onun cavabı qabaqcadan hazırlanmışdı: Lixaya stansiyası üzərinə hücumə keçmək üçün o tərəfə bir dəstə qonun yığmaq haqqında Çermetsova əmr verilmişdi. Lakin vaxt qəzəbməyi istəyən Kaledin, müşavirəni qəsdən uzadırdı, axırda yənə bu məqsədlə dedi:

– Don hökuməti inqilab komitəsinin təklifini müzakirə edəcək və ona sabah səhər saat onadək yazılı cavab yollayacaqdır.

XI

Ertəsi gün səhər inqilab komitəsinin nümayəndə heyətinə təqdim edilmiş Don hökumətinin cavabı aşağıdakılardan ibarət idi:

Don Qoşunlarının Ordu hökuməti, ataman, Leyb-kazak, 44-cü, 28-ci, 29-cu polklarn 10-cu, 27-ci, 23-cü, 8-ci, 2-ci ehtiyat və 43-cü polklarn hissələrinin, 14-cü əlahiddə bölüyün, 6-cı qvardiya, 32-ci, 28-ci, 12-ci

və 13-cü batareyaların və Kamenskaya yerli komandanın vəkaləti ilə gəlmiş kazak Hərbi-inqilab komitəsinin tələbini müzakirə edərək, məlumat verir ki, hökumət vilayətin bütün kazak əhalisini təmsil edir. Ordu Məcəllisi çağırılncaya qədər əhali tərəfindən seçilmiş hökumət öz səlahiyyətlərindən əl çəkməz...

Don Qoşunları Ordu hökuməti əvvəlki heyətinə dağıtmaq və istər stantsialardan, istərsə də qoşun hissələrindən məclisə yeni deputatlar seçilməsini zəruri hesab etmişdir. Açıq, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə bütün kazak əhalisi tərəfindən (tam təbliğat sərbəstliyi ilə) seçilmiş yeni heyətdən ibarət Məcəllis bu il kəhnə təqvimlə fevralın 4-də Novoçerkassk şəhərində kazak olmayan bütün əhəlinin qurultayı ilə bir zamanda toplaşacaqdır. Ordu hökumətini yalnız Məcəllis – inqilabla təzadən bərpa edilmiş olan bu qanuni orqan işdən çıxarıb yeni hökumət seçə bilər. Qoşun hissələrinin idarə olunması məsələsinin də, hakimiyyəti müdafiə edən destələrin və könüllü destələrin burada saxlanılıb-saxlanılmaması məsələsinə də yənə həmin Məcəllis müzakirə və həll edəcəkdir. Könüllü ordunu yaradılması və gələcək fəaliyyəti məsələsinə gəlincə, bu haqda birləşmiş hökumət əvvəlcədən qərar qəbul etmişdir ki, könüllülər Vilayət hərbi komitəsinin iştirakı ilə hökumətin nəzarəti altına alınmalıdırlar.

Ordu hökuməti tərəfinə mədənlər və zavodlar rayonuna guya polis destələri göndəriləydi bərədə hökumət bildirir ki, polis bərədə fevralın 4-də Məcəllisə məsələ müzakirə olunacaqdır.

Hökumət bildirir ki, yerli həyat quruluşunda yalnız yerli əhali iştirak edə bilər; buna görə də hökumət, Məcəllisin iradəsinə uyğun olaraq, vilayətə öz idarə üsulunu zorla qəbul etməmək istəyən silahlı bolşevik destələrinin vilayətə soxulmasına qarşı əlində olan bütün vasitələrlə mübarizə aparılmasını zəruri hesab edir. Əhali heyətinə özü qurmalıdır, yalnız özü qurmalıdır.

Hökumət vətəndaş müharibəsi olmasını istəmir, işin sülh yolu ilə qurtarması üçün əlində gəldiyi qədər say göstərir, buna görə də bolşevik destələri yanına nümayəndə heyəti göndərilməsində iştirak etməyi Hərbi-inqilab komitəsinə də təklif edir.

Hökumət belə güman edir ki, vilayətin ərazisinə kənardan qoşun destələri girməzlərsə, vətəndaş müharibəsi də olmaz, çünki hökumət yalnız Don ölkəsini müdafiə edir, heç bir hücum əməliyyatı keçirmir. Rusiyanın qalan yerlərinə öz iradəsinə zorla qəbul etdirmir; buna görə də o istəmir ki, kənardan gələnlər öz iradəsinə zorla Dona qəbul etdirlsinlər.

Hökumət bütün stantsialarda və qoşun hissələrində azad seçkilər keçirilməsinə təminat verir, buna görə də hər bir vətəndaş Ordu məclisinə

təyin edilmiş seçkilər zamanı sərbəst təbliğat apara bilər, öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə edə bilər.

Kazakların ehtiyacını müəyyənləşdirmək üçün dərhal bütün diviziyalarda qoşun hissələri nümayəndələrindən ibarət komissiyalar təyin olunmalıdır.

Don qoşunlarının Ordu hökuməti, Hərbi-inqilab komitəsinə nümayəndələrini göndərmiş bütün hissələrə təklif edir ki, Don ölkəsini müdafiə işində adı fəaliyyətlərinə qayıtsınlar.

Ordu hökuməti Don qoşun hissələrinin və hökumətinin əleyhinə çıxacağını və bununla da sakit Donda qardaş qanı axıdılmasına başlanacağını heç fikrinə belə gətirmir.

Hərbi-inqilab komitəsi, onu seçmiş qoşun hissələri tərəfindən ləğv edilməli, bunun əvəzində bütün hissələr, vilayət bütün hissələrini birləşdirən mövcud vilayət hərbi komitəsinə öz nümayəndələrini göndərməlidir.

Ordu hökuməti tələb edir ki, Hərbi-inqilab komitəsi tərəfindən həbs edilmiş dəstəqlər dərhal azad olunsunlar, idarə qulluqçuları vilayətdə normal həyatı bərpa etmək məqsədi ilə, təzədən iş başına qayıtsınlar və öz vəzifələrini ifa etməyə başlasınlar.

Hərbi-inqilab komitəsi kazak qoşunlarından yalnız az bir qismini təmsil etdiyindən, bütün qoşun hissələri adından, xüsusən bütün kazaklar adından tələblər irəli sürmək hüququna malik deyildir.

Ordu hökuməti, İnqilab komitəsinin Xalq Komissarları Soveti ilə əlaqəyə girməsini, onun maddi yardımından istifadə etməsini yolverilməz bir hərəkət hesab edir, çünki Sovetlərdən maddi yardım alınması vilayətdə Xalq Komissarları Şurasının nüfuzunu yarmaq deməkdir, halbuki kazak Məclisi və vilayətini kazak olmayan əhalisinin qurultayı Ukrayna, Sibir, Qafqaz kimi, ucdantutma bütün kazak qoşun hissələri kimi belə hesab edirlər ki, Sovet hakimiyyəti qəbul oluna bilməz.

Ordu hökumətinin sədri, Qoşun atamanının köməkçisi *M.Boqayevski*.

Don Qoşunu starsinaları:
Yelatontsev, Polyakov, Melnikov.

Sovet hökumətinin nümayəndələri ilə danışıq aparmaq üçün Don hökuməti tərəfindən Taqanroqa göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə Kamenskaya inqilab komitəsinin üzvləri Laqutin və Şakçov da daxil idilər. Podtelkov və qalan yoldaşları müvəqqəti olaraq Novoçerkasskda saxladılar, amma bu vaxt ərzində Çernetsov yüngül piyada qoşunla, ağır top batareyası və iki yüngül topla dəli-

casinə basqınla Zverev və Lixaya stansiyalarını işğal etdi, burada iki topla bir rota pərdələyici dəstə qoyub, əsas qüvvələri ilə Kamenskaya üzərinə hücum keçdi. Çernetsov Severni Donets yarımstansiyası yaxınlığında inqilabi kazak hissələrinin müqavimətini qararaq, yanvarın 17-də Kamenskaya aldı. Lakin cəməsi bir neçə saat keçməmiş xəbər gəldi ki, Sablinin qızılqvardiyaçı dəstələri Çernetsovun pərdələyici dəstəsini əvvəlcə Zverevodan, sonra da Lixayadan vurub çıxartmışdır. Çernetsov ora yönəldi. Mərkəzəndirilmiş qısa zərbə ilə 3-cü Moskva dəstəsini geriye oturtdu, Xarkov dəstəsini isə vuruşma zamanı əzizirdi və çaxnaşma içində geri çəkilən qızılqvardiyaçları əvvəlki mövqeyinə oturtdu.

Lixaya istiqamətində vəziyyət bərpa olunduqdan sonra, təşəbbüsü əlinə keçirmiş Çernetsov Kamenskaya tərəf qayıtdı. Yanvarın 19-da Novoçerkasskdan kömək göndərdi. Ertəsi günü Çernetsov Qlubokaya üzərinə hücum keçməyi qərara aldı.

Hərbi şurada, yüzbaşı Linkovun təklifinə əsasən, qərara alındı ki, Qlubokaya dövrələmə hərəkətlə tutulsun. Çernetsov dəmiryol xətti boyunca hücum etməkdən çəkinirdi, çünki bu istiqamətdə Kamenskaya inqilab komitəsi hissələri ilə Çertkovo tərəfdən onlara köməyə gəlmiş qızılqvardiyaçı dəstələrinin inadlı müqavimətinə rast gələ biləcəyindən qorxurdu.

Gecə uzaqdan dövrələmə hərəkəti başlandı. Qoşunu Çernetsov özü aparırdı.

Səhər açılmağına bir az qalanda Qlubokaya stansiyasına yaxınlaşdılar. Dəqiq surətdə sıraya təzədən düzülülər, zəncir xətləri ilə səpələndilər. Çernetsov son sərəncamları verdikdən sonra atdan düşdü və keyimmiş ayaqlarını tərpede-tərpede rota komandirlərindən birinə xırıltılı səsle əmr verdi:

– Ağına-bozuna baxmayın, yavaşul. Nə dediyimi anladınızımı?

O, çəkmələrini cırlıdada-cırlıdada bərkimmiş torpağın üstü ilə yeridi, çal Buxara papağını yana itələdi, qızarmış gözlərinin dövrəsi yuxusuzluqdan gömgöy olmuşdu. Üşüdüyündən dodaqları büzüşürdü. Qıscaq vurulmuş biğlərinin üstündə qrov əmələ gəlmişdi.

O qızıxandan sonra ata mindi, torpaq rəngli zabıt yarımkürkünün büzmələrini saħmanladı və güyni yəherin çaxından gütürərək Don cinsli qaşka kürən atını tərpedib inam və qətiyyətlə gültümsədi:

– Başlayaq!

Kamenskayada cəbhəçi kazakların qurultayı açılmazdan əvvəl kiçik yasavul İzvarin polkdan əkildi. Bir gün əvvəl o, Qriqorinin yanına gəlmişdi, çıxıb gedəcəyi barədə balaca işarə vurub dedi:

– İndiki vəziyyətdə polkda qulluq eləmək çətindir. Kazaklar iki yola ayrılındı qaliblər. Bilmirlər ki, bolşeviklərə tərəfdar olsunlar, yoxsa əvvəlki mütləqiyyət üsuli-idarəsinə. Kaledin hökumətinə heç kəs tərəfdar olmaq istəmir: qismən də ona görə ki, o, mənəmliyindən əl çəkmir. Bizə isə möhkəm adam, iradəli kişi lazımdır, gəlmələri sıxıb yerində tutmağı bacaran adam lazımdır... Lakin mən indiki zamanda, hər şey oldən çıxmasın deyə yenə də Kaledino kömək eləməyi lazım bilirəm. – Bir qədər susdu, papiros yandırb soruşdu: – Sən... deyəsən, qırmızılarn məsləkini qəbul eləmişən, elədimi?

- Demək olar ki, elədir, – deyə Qriqori təsdiq etdi.
- Bu işi səmimi görürsən, yoxsa Qolubov kimi, kazaklar arasın-da məşhur olmaqdan ötəri edirsən?
- Mənə şöhrət lazım deyil. Özüm bir çıxış yolu axtarıram.
- Sən çıxış yolu tapmısan, divara dirənmisən.
- Baxarıq...
- Mən qorxuram ki, Qriqori, biz düşmənlə kimi üz-üzə gələk.
- Yəfim İvanoviç, vuruşma meydanında dost tanıyırlar, – deyə Qriqori gülümsədi.

İzvarin bir qədər oturdu, sonra getdi, səhər açılarda isə bir yağlı oğlak olub yoxa çıxdı.

Qurultay açılan günü Veşenskaya stanitsasının Lebyayı xutoru sakini olan bir atamançı kazak Qriqorinin yanına gəldi. Qriqori naqanını təmizləyir və tüfəng yağlı ilə yağlayırdı. Atamançı kazak bir az oturdu və çıxıb getməyə hazırlaşarkən sözarası əsl mətləbi dedi (o bilirdi ki, ataman polkunun keçmiş zabiti Listnitski Aksinyanı Qriqorinin əlindən almışdır, onu vəzifədə təsadüfən görüb xəbərdarlıq eləməyə gəlmişdi):

- Qriqor Panteleviç, bu gün stansiyada sənə dostunu görmüşəm.
- Hansı dostumu?
- Listnitskini. Onu tanıyırsanmı?
- Nə vaxt gördün? – deyə Qriqori höyəcanla soruşdu.

– Bir saat bundan əvvəl.

Qriqori əyləşdi. Köhnə ədəvətdən üreyinin başı sıxıldı. O, düşməninə qarşı qəlbində əvvəlki kimi güclü kin duymurdu, amma bunu yaxşı bilirdi ki, başlanmış bu vətəndaş müharibəsi şəraitində, qabaqlaşsalar, onların arasında mütləq qan düşəcəkdir. Gözlənilmədən Listnitskinin adını eşidən kimi, anladı ki, köhnə yarası hələ də sağalmamışdır: ona toxunan kimi dərhal sızlayacaqdır. Əlinə meqam düşsə idi, Qriqori hayıfını yaxşıca alardı, ona görə ki, həmin murdar adamın təsiri üzündən Qriqorinin həyatı ləzzətini itirmiş və əvvəlki dolğun, böyük şadlığını, üreyini üzən kədər, usandıncı qəm-qüssə əvəz etmişdir.

O, bir az susdu, üzündeki xəfif qızartının çəkildiyini hiss edərək soruşdu:

- Bilmirsən bura gəlib, ya yox?
- İnanıram burada qalsın. Yəqin Çerkasska gedəsidir.
- A-a-a...

Atamançı qurultay barədə, polkdakı yeniliklər haqqında danışaraq getdi. Bundan sonrakı günlər ərzində Qriqori nə qədər çalışırsa da üreyinin başını dələn ağrını unuda bilmirdi. O, kefli kimi gəzir, Aksinyanı həmişəkinə nisbətən tez-tez xatırlayır, ağı zəhər dədir, üreyi daşa döndürdü. Natalya barədə də, uşaqları barədə də düşündürdü, lakin onları anmaqla o çox sevinmirdi, çünki bunlar, çoxdan olan işlər idi. Qəlbi Aksinyadan ayrılı bilmir, əvvəlki kimi ona tərəf can atırdı.

Çernetsov basqın eləyəndə Kamenskayadan tələsik geri çəkilmək lazım gəldi. Don inqilab komitəsinin pərakəndə dəstələri, yarıya qədəri dağılmış kazak bölükləri nizamsız halda qatarlara doluşur, ələ gəlməyən və ağır şeyləri ataraq piyada yürüşlə uzaqlaşdırırdılar. Mütəşəkkilliyin olmaması, əslində əhəmiyyətli qüvvə olan bu qoşunları toplayıb yerbeyer edə biləcək möhkəm adamın olmaması açıqdan-açığa hiss edilirdi.

Seçki ilə təyin olunmuş komandirlər arasından son günlərdə hardan pırtlayıb çıxdığı bilinməyən qoşun starşinası Qolubov nəzəri cəlb edirdi. O başqa polklara nisbətən döyüşkən sayılan 27-ci kazak polkunun komandirliyini qəbul etdi və qəti hərəkətlərə dərhal işləri cıdırma saldı. Polkda şəxsi tərkibi təşkil etməyi, vəzifələri paylaşdırmağı, idarə etməyi bacaran adam yox idi. Odur ki, Qolubovun bu işləri bacardığını gördükdə kazaklar ona danışmış

tabe olmağa başladılar. Yoğun, dolu yanağı zabıt Qolubov qılınıcı oynadaraq, stansiyada polkun əşyasını tələsmədən vəqona yük-ləyən kazakların üstünə qışqırdı:

– Siz nə edirsiniz? Niyə belə long tərənirsiniz? Ananız filan-filan olsun! Tez yükləyin!.. İnqilab adından əmr edirəm ki, dərhal tabe olasınız! Nə-ə-ə-ə-ə? Kimdir demaçoq? Bu saat güllələrəm səni, alçaq!.. Kəs səsin!.. Sabotajçılarla gizli əks-inqilabçılar mənə yoldaş deyillər!

Kazaklar da əmrə tabe olurdular. Köhnə dəb ilə bu hətta bir çoxlarının xoşuna gəlirdi, köhnəlikdən hələlik uzaqlaşa bilməmişdilər. Köhnə vaxtlar olsaydı, beləsi kazakların nəzərində ən yaxşı komandir sayılırdı. Qolubov kimi komandirlər haqqında kazaklar öz aralarında deyirdilər: “Beləsi adamın təqşiri olanda canını alar, amma rəhm edib, yenə adama can verir”.

Don inqilab komitəsi qoşunları gəriyə çəkildi və Qlubokayaaya doluşdu. Bütün qüvvələrin komandanlığı, əslində Qolubovun əlinə keçdi. O, iki gündən də az bir vaxt içərisində pərakəndə düşmüş hissələri qaydaya saldı, Qlubokayanı əldə saxlaya bilmək üçün lazımı tədbirlər gördü. Onun təkidi ilə Qriqori Melexov 2-ci ehtiyat polkunun iki bölüyündən və bir atamañçı bölüyündən ibarət atlı qoşuna komandir oldu.

Qriqori yanvarın 20-də qaş qaralan vaxt mənzilindən bayıra çıxdı ki, keşik xəttindən o tərəfdəki atamañçıların mövqeyini yox-lasın, darvaza ağzında Podtelkovla üz-üzə gəldi.

– Melexov, sənsən?

– Mənim.

– Hara gedirsən?

– Keşikçilərə baş çəkməyə. Çerkasskdan çoxdanmı gəlmişən?

Nə var, nə yox?

Podtelkov qaşqabağını salladı:

– Xalqın qəddar düşmənləri ilə sülh yolu ilə ümumi dil tapmaq mümkün deyil. Gördün nə hoqqa çıxartdılar? Bir yandan danışıq aparırlar... bir yandan da Çernetsovu üstümüze yollayırlar. Kaledin elə əfi ilandır ki, daha nə deyim?! Hə, mənim o qəddər də vaxtım yoxdur, bu saat qərargaha tələsirəm.

O, Qriqori ilə tələsik xudahafizləşdi, iri addımlarla şəhərin mərkəzinə tərəf yollandı.

Onun Qriqoriyə və digər tanış kazaklara münasibəti, inqilabi komitəyə sədr seçilməzədən əvvəlkinə nisbətən hiss olunacaq dərəcədə dəyişmişdi. Üstün olduğunu başqalarına duyurmaq, müəyyən dərəcədə lovğalanmaq halları indi onun səsinə də aşkarca sezilirdi. Təbiəti etibarilə sadə olan bu kazakı hakimiyyət şöfqü məst etmişdi.

Qriqori şinelinin yaxasını qaldırdı, addımlarını sürətləndirərək getdi. Gecənin şaxtalı olacağı gözləndirdi. Şərq tərəfindən xəlif külək əsirdi. Səma aydınlardı. Torpaq hiss ediləcək dərəcədə donurdu. Kövrəlmiş qar xırçıldayırdı. Ay, pilləkəndən çıxan çolaq kimi səssiz və bir böyrü üstə dikləndirdi. Evlərin arxasında çölü sürməyi axşam alatoranı bürümüşdü. Artıq cizgilər, xetlər, boyalar, məsafələri yox edən gecənin düşməyinə az qalırdı; gündüz işığının axşam işığı ilə qaynayıb qovuşduğu, hər şeyin xəyala, əfsanəyə çevrildiyi saat idi: bu saatda hətta qoxular da təndülyünü itirərək, nəzərə çarpmayan xüsusiyyət kəsb edir.

Qriqori keşikçi dəstələrini yoxlayıb mənzilinə qayıtdı. Ev sahibi, çopur, sifətdən fırladaçığıya oxşayan dəmiryol xidmətçisi samovarı gətirib stolun üstünə qoydu, keşik stolun arxasında əyləşdi.

– Hücuma keçəceksiniz?

– Məlum deyil.

– Yoxsa, onları gözləmək niyyətindəsiniz?

– Sonra məlum olar.

– Tamamilə doğrudur. Elə zənn edirəm ki, hücuma keçmək üçün qüvvəniz yoxdur, belə olduqda, əlbəttə, gözləmək daha yaxşıdır. Müdafiədə qalmaq daha səfəli işdir. Almaniya müharibəsinin əvvəlindən axırına kimi mən özüm istehkamçı olmuşam, taktika strategiyasının mənasını, dadımı yaxşı bilirəm... gücciyəziniz azdır...

– Kifayət qədər var, – deyərək Qriqori başını ağrıdan belə söhbətdən yaxasını qurtarmaq istəyirdi.

Lakin ev sahibi zəli kimi yaxasından yapışıb əl çəkmir, stolun başına fırlanır, mahud jileti altında, çömçə balığıninki kimi arq qarını qaşıya-qaşıya sorğu-sual edirdi:

– Topunuz çoxdurmuy? Topcuğazlarınız, topcuğazlarınız?

– Orduda xidmət etmişəm, amma xidmət qaydasını bilmirsən! – Qriqori soyuq qəzəblə dedi və gözlərini elə bərəltirdi ki, ev sahibi, ürəkkeçməsi olan adam kimi kənara sıçradı. – Xidmət etmişəm,

amma bilmirsən!.. Qoşunlarımızın sayı və planlarımız haqqında mənə bu cür suallar verməyə sənə nə ixtiyarın var? Bax, mən indi sənə istintaqa apararam...

Rəngi saralmış, yarıcaq ağzında dişləri qaralan ev sahibi dili dolşa-dolaşa, sözlərin sonunu yeye-yeye dedi:

– Cən... zabit!.. Əziz!.. Əziz!.. Səfeh... etdim... Səfeh... etdim!.. Bağışlayın!

Qriqori çay içərkən təsadüfən başını qaldırıb ona baxdıqda gördü ki, ev sahibi ildırım çıxarkən gözləri qamaşmış kimi tez-tez kirpik çaldı, amma kirpikləri aralananda kişinin baxışları tamamilə dəyişdi, mehribanlaşdı, demək olar ki, pərəstişkar ifadə aldı. Ev sahibinin ailə üzvləri – arvadı ilə oğru gədəsi iki böyük qızı pıçılı ilə danışırdılar. Qriqori ikinci fincanı yarımqıç qoyub öz otağına getdi.

Bir az sonra 2-ci ehtiyat polkunun dördüncü bölüyünün altı nəfər kazakı da gəldi. Onlar Qriqori ilə bir mənzildə yaşayırdılar. Kazaklar həy-küylə çay içir, ucadan bir-biri ilə danışır, gülüşürdülər. Yuxuya getməyə başlamış Qriqori onların danışğını ucadan-qulaqdan eşidirdi. Kazaklardan biri (Qriqori onun kim olduğunu səsindən tanıdı: bu Luqanskaya stanitsası sakini, vızvod komandiri Baxmaçov idi) danışır, qalanı hər dəfə söhbətə bir kəlmə əlavə edirdi.

– Əhvalat mənim yanında oldu. Qorlovsk rayonunun on bir nömrəli mədəninə üç qazmaç gəldi, dedilər ki, bəli, iş belədir, bizdə bir təşkilat var, silaha da çox ehtiyacımız var, nəyiniz varsa bizə də paylaşdırın. İnkilab komitəsinin işçisinə... Bunu lap öz qulaqlarımla eşitdim! – deyə o, səsinə ucaltdı, kiminsə yavaşdan deyilmiş atmacasına cavab verdi. – İnkilab komitəsinin işçisi sənə dedi: “Bu barədə, yoldaşlar, siz Sablinə müraciət edin, bizdə heç nə yoxdur”. Necə yəni heç nə yoxdur? Amma mən bilirəm ki, artıq tūfəngimiz var. İş heç də burasında deyildi... Mujiklərin də silah götürməyinə həmin işçi qışqanmışdı.

– Çox düz də eləmişdi! – deyə başqa birisi də dilləndi. – Sən onlara silah ver, ancaq onlar bilməyəcəksən ki, vuruşurlar, ya yox. Torpaq məsələsi ortalığa çıxan kimi, o saat əllərin uzadacaqlar ki, payımızı ver.

– Biz onların nə yuvanın quşu olduqlarına bələdik! – deyə üçüncü adam yəqin səsle nəriləyirdi.

Baxmaçov fikirli-fikirli çay qaşığı ilə stəkanı dıncıldatdı.

O, qaşığı sözlərinə həmahəng dıncıldadı-dıncıldadı aramla dedi:

– Yox, belə yaramaz. Bolşeviklər bütün xalq üçün güzəştlərə gedirlər, amma biz də bolşeviklik, sarsağından. Təki bu Kaledini yuxaq, sonra sıxışdırmağa başlarıq...

Qırıq-qırıq, cır uşaq səslə danışan başqa bir kazak inandıraraq ucadan dedi:

– A başına dönüm, düz deyirsən! Başa düş ki, bizdə verilməli bir şey yoxdur! Əkinə yararlı torpağımız hər paya desyatın yarımından çox deyil, bu tərəfi deyirsənsə, başdan-ayağa qumsalıdır, dərədir, pürənlikdir. Onlara nə verə bilərik?

– Sən torpağını öləndən almayacaqlar, amma elələri də var ki, torpağı çoxdur.

– Bəs qoşun torpaqları?

– Dil-ağz üçün var olasan! Deməli, nağdın verək, nisyenin dalınca düşək?.. Bəh-bəh, ecəb fikir söylədin!

– Qoşun torpağı bizim özüümüzlə görə olacaqdır.

– Buna heç söz ola bilməz.

– Tamahdan əl çəkmirsiniz!

– Bunun nəyinə tamah deyirsən!

– Bəlkə Donun yuxarı mahallarından öz kazaklarımızı aşağılara köçürmək lazım gəldi. Onların yerlərinə yaxşı bələdik – hamısı sarı qumlu torpaqdır.

– Elədir ki, var!

– A kişi, nə borcumuza – alan deyilik, verən deyilik.

– Belə məsələni arasıf saf-çürük eləmək mümkün deyildir.

– Eh, uşaqlar! Bu gün burada şərab anbarını yamanca dağıtdılar. Bir adam də spirt çəlləyinin içinə düşdü, boğuldu.

– Araç olsaydı içərdim. O qədar içərdim ki, mil durana kimi!

Yarıyuxulu Qriqori kazakların yer saldıqlarını, əsnədiklərini, qaşındıqlarını, yenə də torpaq məsələsindən, yerlərin bölüşdürülməsindən uzun-uzadı danışdıqlarını eşidirdi.

Dən yeri ağarmazdan əvvəl pəncərənin altında bayırda bir güllə açıldı. Kazaklar yerlərindən dik atıldılar. Qriqori gimnastyorkasını geyir, qolunu tapa bilmirdi. Çəkmələrini yeriyə-yeriyə geydi, şinelini qapdı. Bayırda parta-part atəş açıldılar. Bir araba taqqataqla ötüb keçdi. Qapının yaxınlığında kimi isə uzada-uzada ürək səslə çıxırdı:

– Silah başına!.. Silah başına!..

Çermetsovcuların zəncir xətləri, keşikçi dəstələrini geriye oturdaraq, Qlubokaya stansiyasına girdi. Süvarilər bozuntul, dumanlı zülmət içərisində vurmuxurdular. Piyadalar uzunboğaz çəkmələri ilə tappılı salaraq qaçırdılar. İki küçənin kəsişdiyi yolayrıcında pulemyot yerləşdirildilər. Otuz nəfərə qədər kazak küçədə köndələnə uzandı. Bir marş da döngədən qaça-qaça keçdi. Çaxmaqlar şaqıldayı, patronu lüleyə ötürürdü. O biri məhəllədə komandir uca və cingiltili səsle göstəriş verirdi:

– Üçüncü bölük, cəld ol! Orada sıranı pozan kimdir? Farağat! Pulemyotçular, sağ cinaha keçin! Hazırsınızmı? Bölük...

Batareya vızvodu taqqılı ilə keçib getdi. Atlar çaparaq qaçırdılar. At sürənlər qamçılarını işə salmışdılar. Top gülləsi qutularının xırıltısı, təkərlərin gurultusu, top altlıqlarının cırıltısı stansiyanın ucağında getdikcə şiddətlənən atışma səsinə qarışmışdı. Pulemyotlar birdən-birə lap yaxında səs-səse verdi. Kim bilir sürülüb haraya işə gedən səhra mətbəxinin təkəri qonşu tində, bağçanın qırağına basdırılmış payaya ilişdi, mətbəx çevrildi.

Təkərin altında qalmış və bərk qorxmış adam səsi gəldikcə çığırırdı:

– Kor köpek oğlu!.. Gözün görmür?! Yer qəhətdir?

Qriqori bölüyü güc-bəla bir yerə yığdı, stanitsanın kənarına apardı. Kazaklar artıq oradan dəstə-dəstə geri çəkilibdilər.

Qriqori qabaqda gələn kazakın tüfəngindən yapışdı:

– Hara gedirsən?

– Bu-ra-a-x!.. – deyər kazak dartındı. – Burax, köpek oğlu!..

Niyə tutursan? Görmürsən geri çəkiliblər?..

Bərk qaçaq düşdüyü üçün tövsüyen adamlar deyirdilər:

– O bizdən güclüdür!

– Dəli kimi soxulur...

– Biz hara gedirik?.. Hansı diyara – Millerskiyə?

Qriqori şəhərin kənarında, uzunsov bir məreyin yanında bölüyü səpələmək, zəncir xətti təşkil etmək istədi, amma geriye qaçan kazaklar yenə də buna imkan vermədilər. Onun bölüyünün kazakları o biri kazaklara qarışıq, hamılıqla geriye, küçələrə töpildilər.

Qəzəbindən titrəyən Qriqori bağırdı:

– Dayan!.. Qaçma!.. Güllə ilə vurdum!..

Onun sözüne qulaq asan yox idi. Pulemyotlardan açılan atəş küçə boyunca səpələndi: kazaklar ani olaraq dəstə-dəstə yerə yatdılar, sürünüb divara qışıldılar, oradan da qalxıb köndələn keçən küçələrə qaçırdılar.

Qriqorinin lap yanından qaça-qaça keçən vızvod komandiri Baxmaçov onun lap gözünün içinə baxa-baxa qışırırdı:

– Melexov, sən indi onları dayandıra bilməzsən!

Qriqori dişlərini qıçırdı, tüfəngini qolaylaya-qolaylaya onun dalınca getdi.

Hissələri bürümüş çaxnaşma, onların başıpozuq şəkildə Qlubokayadan qaçması ilə başa çatdı. Həm də geri çəkilibkən az qala dəstənin bütün hərbi ləvazimatı və sursatını da atıb gəzdirdilər. Bölükləri bir yerə yığmaq, əks-hücuma aparmaq yalnız səhər açılardan sonra mümkün oldu.

Yanaqları pötrmüş, qan-tərə batmış Qolubov yarımkürkünün yaxası açıq halda, 27-ci polkun zəncir xətləri qarşısından yüyürə-yüyürə keçir, polad kimi cingildəyən qızğın səsle çığırırdı:

– Addımlarını yeyinlət!.. Yerə uzanma!.. Arş-arş!..

14-cü batareya ön atəş xəttinə gəldi, topları arabalardan açdılar: batareyanın baş zabiti top gülləsi yeşiyinin üstünə çıxıb durbinlə baxdı.

Döyüş səhər saat altıda başlandı. Kazakların və Voronejdən gəlmiş Petrov dəstəsinin qızılqvardiyaçılarının qarışıq zəncir xətti sel kimi irəli axırdı, qaralan merejka kimi qarlı düzlərin belinə dolandı.

Gündoğan tərəfdən adamın iliyinə işləyən soyuq külək əsirdi. Küləkdən dövrəsi tamamilə açılmış üfəqdən dan yerinin qan kimi qızaran kənarı görünürdü.

Qriqori atamañçılardan ibarət bölüyünün yarsını 14-cü batareyanın yanında saxladı, qalanı ilə hücumə keçdi.

Toplardan atılan ilk sınaq güllələri çermetsovcuların zəncir xəttindən xeyli qabağa düşdü. Partlayışın əmələ gətirdiyi narıncı-göy tozanaq havaya sovruldu. İkinci güllə ondan da güclü partladı. Toplar bir-bir sınaq atəşi açdı.

Top gülləsi süzdü: “Vzi-zi-vzi...”

Bir saniyəlik gərgin sükut çökdü, bu sükutu tüfənglərdən açılan atəşlər pozurdu, sonra işə uzaqda partlayan top gülləsinin səsi

eşildi: "Bum!" Bir neçə top gülləsi düşmənin başı üzərindən uçub arxada partladı, indi isə dalbada onların zəncir xətti yaxınlığına düşməyə başladı. Qriqori küləkdən gözlərini qıyıb məmnuniyyət hissi ilə ürəyində dedi: "Tapdılar!"

Sağ cinahda 44-cü polkun bölükləri irəliləyirdi. Qolubov öz polku ilə mərkəzdə hücum edirdi. Qriqori ondan solda idi. Qriqori-dən sonra isə kazak hissələrinə qarışmış qızılqvardiyaçı dəstələri hərəkət edirdi. Qriqorinin hissəsinə üç pulemyot verilmişdi. Pulemyotçular komandiri olan ataboy qızılqvardiyaçı – qaşqabağı yer süpürən, yekə əllərini üstü tükür bir kişi məharətlə atəş açır, düşmənin hücum manevrlərini darmadağın edirdi. O, atamançılarla birlikdə irəliləyən pulemyotun yanından ayrılmırdı. Yanında dolğun vücutlu, əyninə əsgər şineli geymiş qızılqvardiyaçı qadın var idi. Zəncir xətti boyunca keçib gedən Qriqori qəzəblə fikirləşdi: "Qadın düşkünü! Buna bax, ön atəş xəttinə gələrkən də arvadın ayrılı bilmir. Belə kişilərlə birlikdə ay vuruşdun ha! Birdəfəlik yorğan-döşəklərlə bərabər uşaqlarını da götürsəydi, lap yaxşı olardı!.." Pulemyot komandası roisi Qriqoriyə yaxınlaşdı, döşü üstə naqanın qaytanını sahmanladı.

– Bu dəstənin komandiri sizsinizmi?

– Bəli, mənəm.

– Mən ataman yarım bölüyü hücumə keçən sahədə pulemyotdan şiddətli qoruyucu atəş açacağam. Görürsünüzmü, bizimkiləri göz açmağa qoymurlar.

– Düşəyin, – deyə Qriqori razılaşdı və atəşi dayandırmış pulemyot tərəfdən gələn qışqırığ səsine çevrildi.

Sağlam bədənli, saqqallı pulemyotçu qəzəblənərək qışqırdı:

– Bunçuk!.. Belə getməşin qızıb əriyərlər!.. Məgər belə eləmək olar?

Şinelli qadın da onun yanında dizi üstə durmuşdu. Onun başında yundan toxunmuş yumşaq şal arasında alışıb-yanan qara gözləri Qriqoriyə Aksinyanın gözlərini xatırlatdı; Qriqori bu gözlərin həsrətini çəkdiyindən kirpik çalmadan, nəfəsini gizlədərək, dayanıb baxırdı.

Günortacağı Qolubovun göndərdiyi çapar Qriqoriyə kağız gətirdi. Səhra dəftərcəsindən qoparılmış bir parça kağızda iri hərflərlə yazılmışdı:

Don inqilab komitəsi adından sizə əmr edirəm ki, komandanlığı sizə təqdim edilmiş iki bölüyü ön atəş xəttindən götürüb, atlarınızı sürətlə səyirdərək, dövrələmə hərəkətlə düşmənin sağ cinahının arxasına keçəsiniz, buradan baxanda görünən sahəyə – yel dəyirmanının bir qədər solundakı dərəyə irəliləyiniz... hərəkətinizi maskalayın (bir neçə söz elə yazılmışdı ki, oxumaq mümkün deyildi). Biz qəti hücumə keçən kimi, siz də cinahdan zərbə endirərsiniz.

Qolubov.

Qriqori iki bölüyü kənara aparıb atlandırdı, geriyyə yönəldi, çalıxdı ki, düşmənin onun hansı istiqamətə doğru getdiyini müəyyən edə bilməsin.

Yirmi verst dövrə vurdular. Atlar qalın qara bata-bata gedirdi. Arxaya keçmək üçün içərisindən keçdikləri dərə sovruq qarla dolmuşdu. Bəzi yerlərdə qar atın qarına çatırdı. Qriqori toplar açıldıqca onların nərlitisini dinləyərək Rumıniya cəbhəsində vurulmuş alman zabitanın qolundan açib götürdüyü saata həyəcanla baxır, gecikməkdən qorxurdu. O, istiqaməti kompasla yoxlayırdı, bununla belə, lazım olduğundan artıq sola meyil etmişdi. Enli döşlə gedib düzə çıxdılar. Atların bədənindən buğ qalxırdı, paçalarının arası tərlənmişdi. Atdan düşmək komandası verdikdən sonra Qriqori hamıdan qabaq təpənin başına yüyürdü. Atlar atabaxanlarla birlikdə dərədə qaldılar. Kazaklar da maili yamacla Qriqorinin dalınca qalxdılar. Qriqori dala baxdı, arxasında yüzdən çox atdan düşmüş, qarlı yamacda ətrafa seyrək səpələnmiş döyüşçü gördükdə özünü daha arxayın, daha güclü hiss etdi. Başqaları kimi, vuruşmada çoxluq hissi ona da hakim idi. Qriqori ani baxışla yerli mövqeyi nəzərdən keçirdi, gecikdiyini anladı – ağır yol onu azı yarım saat ləngidə biləcəyini nəzərdən qaçırılmışdı.

Qolubov cəsarətli strateji yürüşlə çəmetsovçuların geriyyə çəkilib yollarını, demək olar ki, kəsmişdi, yanlardan keşikçi dəstələri çıxararaq, üzübüz hücumla yarıdan çoxu mühasirəyə alınmış düşmənin üstünə yeriyirdi. Batareyalar yaylın atəşi açdılar. Tüfənglər şaqqıldayırdı, elə bil demir tava içinə qırma tökülürdü; şrapnellər çəmetsovçuların əzizdirlmiş zəncir xətlərinin təpəsinə tökülür, top güllələri yan-yana düşürdü.

– Zən-cir xə-ti-nə, düzül!..

Qriqori öz bölükləri ilə cinahdan zərbə endirdi. Təlim vaxtında kimi atəş açıqda yərə uzanmadan irəli atıldılar, amma "maksimkanın" dalına yatmış bir hiyləgər çəmetsovcu zəncir xəttini ilə bərk atəşə tutdu ki, kazaklar, yoldaşlarından üç nəfərini itirib, böyük həvəslə yərə yatdılar.

Günorta saat üçə işləyəndə Qriqori yaralandı. Üstü nikelli güllənin qızmar qurğuşunu didəndə yuxarıda ətini yandırdı. Cənində qızğın zərbə, qanaxmasından törəyən tanış ürək bulanma duymuş Qriqori dişlərini bir-birinə qıçırdı. Zəncir xəttindən aralandı və güllənin zərbindən keyimmiş başını kəskin hərəkətlə silkolədi, istisiti qırağa sıçradı. Lakin ağrı getdikcə şiddətlənirdi, çünki güllə ətinin içində qalmışdı. Güllə ona dəyəndə hələ süzürdü, şinelindən, şalvarından, dərisindən keçəndən sonra yumşaq ətinə girib, özələsi içində soyumağa başlamışdı. Göynədicə, qızğın ağrı onu yerindən tərpənməyə qoymurdu. O uzandı, 12-ci polkun Ruminiyada, Transilvaniya dağlarında hücumə atıldığı, qolundan yaralandığı günü xatırladı. O günkü hücum səhnəsi parlaq surətdə gözləri öntündə canlandı: bax, o Çubatdır, Mişka Koşevoyun sifəti qəzəbdən eybəcər olmuşdür. Yemelyan Qroşev də dağın ətəyi ilə qaçır, yaralanmış zabiti sürüyə-sürüyə aparır.

Bölüklərin komandanlığını Qriqorinin köməkçisi zabıt Pavel Lyubışkin öz üzərinə götürdü. Onun əmrinə iki nəfər kazak Qriqorini atabaxanların yanına apardı. Kazaklar Qriqorini qaldırıb atın belində oturdular, şəfqətlə ona məsləhət verdilər:

– Yaranızı sarıyın.

– Sizdə sarğı varmı?

Qriqori artıq ata minmiş, yerini rahatlamışdı, amma bir az fikirləşdi, atdan düşdü, şalvarını aşağı saldı, terli kürəyini, qarnı ilə ayaqlarını çulğalamış titrətmədən üz-gözünü qırışdıraraq, qanı axan, cib bıçağı ilə kəsilmiş kimi ağzı açıq olan yaranı sarıdı.

O, çaparı ilə birlikdə bayaqkı kimi dolama yolla əks-hücumə atıldıqları yərə gəldi. Qar üstə qalmış at dirnaqlarının çoxlu izinə, bir neçə saat bundan əvvəl bölüklərini hücumə aparanda içərisindən keçib getdikləri dərənin tanış mənzərəsinə tamaşa etdi. Onun yuxusu gəlir və orada, tərənin üstündə baş verən hadisələr ona nədənsə artıq biganə və lüzumsuz görünürdü.

Təpədə işə tufənglərdən tez-tez və pərakəndə atəş açırdılar, düşmənin ağır topları gurlayır, öz qoşunlarının harayına çatırdı; hər-

dən bir də pulemyotlar nərə çəkib ətrafa yağış kimi güllə yağdırır, sanki vuruşmanı yekunlaşdırmaq üçün gözle görünməz xətt çəkirdi.

Qriqori üç verst qədər dərənin içi ilə gətdi. Atlar qara batıb yeriye bilmirdilər.

Qriqori atını qar basmış dərənin üstünə sürüb çapara tərəf səsləndi:

– Atı açıqlığa sür...

Uzaqda çöldə, tək-tək qaralan meyitlər qarın üstünə qonmuş dolaşaları xatırladırdı. Üfüqün lap yərə bitişik göründüyü yerdə buradan baxanda cunbulu görünən süvarisiz bir at bərk qaçırdı.

Qriqori, Çəmetsovon vuruşmada əzişdirilmiş, seyrəkləşmiş əsas qüvvələrinin döyüş meydanından könara çıxıb, özünü yığışdıraraq, Qlubokayaya tərəf çəkildiyini görürdü. O, kəhər atının başını buraxdı. Uzaqda dağınıq halda dəstə-dəstə kazak görünürdü. Qriqori atını bunlardan birinə tərəf seyrirdi, çatanda Qolubovu görürdü. Qolubov yəhərdə bir yan üstə oturmuşdu, aşağı salınmış, yaxası açıq idi, papağı yan qoyulmuşdu, alını terli idi. Qolubov vaxmırsayağı şeşə biğlarını eşərək boğuş səslə qışırırdı:

– Melexov, afərin! Sən, olmaya yaralanmışan? Lənət sənə, şeytan! Sümüyün zədələnməyib ki? – O, sualına cavab gözleməyərək, gülümsədi. – Tamam əzişdirdik! Tamam darmadağın etdik!.. Zabitlər dəstəsini ilə pəron-pəron saldı ki, bir də onları bir yərə yığa bilməyəcəklər. Quyruqlarından yamanca basdıq!

Qriqori papiro s istədi. Çölün hər tərəfindən kazaklar və qızılqvardiyaçılar axışub gəlirdilər. Xeyli uzaqda qaralan izdihamın qabaqında bir atlı kazak atını bərk səyirdəkə bu tərəfə gəlirdi. O hələ Qolubova çatmamış uzaqdan qışırırdı:

– Qolubov, qırx adam əsir almışıq!.. Qırx zabiti və Çəmetsovon özünü əsir almışıq.

– Yalan deyirsen?! – Qolubov qorxmış halda yəhərdə geriye çevrildi və qamçını qaldırıb hündür, səkil atını rəhmsizcəsinə döyəcləyə-döyəcləyə çaparaq gətdi.

Bir qədər səbr etdikdən sonra Qriqori də atını onun ardınca sürdü. Əsir alınmış zabitlərin sıx dəstəsini 44-cü polk ilə 27-ci polkun bir bölüyünün kazaklarından ibarət otuz nəfərlik mühafizə dəstəsi üzük qaşığı kimi aralıqda alaraq gətirirdi. Əsirlərin hamısından irəlilə

Çernetsov gəlirdi. O, təqibdən qaçarkən yarımkürkünü çıxarıb atmışdı, indi əyində yüngül meşin pəncək yeriyirdi. Sol çiynində poqonu qoparılmışdı. Üzündə, sol gözünün yanında tozəcə olan cırmaq yerindən qan axırdı. O, ayağını düzgün ataraq, iti addımlarla yeriyirdi. Yanakı qoyulmuş papağı onu qayğısız və qoçaq adama oxşadırdı. Çəhrayı simasında qorxudan azca belə əlamət yox idi, görünür, beş-altı gün idi ki, üzünü qırxmamışdı. Çernetsov qaça-qaça onun yanına gələn kazaklara sət və öteri nəzər salırdı; qaşları arasında yarıqlı, nifrətdən doğan bir qırıq var idi. O, yeriyə-yeriyə kibrit çəkdi, yandırdığı papirosu çəhrayı, möhkəm dodaqlarının küncünə verdi.

Əsir tutulmuş zabitlərin çoxu cavan oğlanlar idi, yalnız bir neçə nəfərin saçlarına yenidən qon düşmüşdü. Ayağından yaranlanmış bir zabit yoldaşlarından geri qalıb, balaca, yekəbaş və çopur kazak tüfəngin qundağı ilə kürəyinə vurub onu qabağa itələyirdi. Uca-boylu, igid yasavul da demək olar Çernetsovla yanaşı yeriyirdi. İki nəfər (biri xorunji, o biri yüzbaşı) qol-qola yeriyir, gülümsəyirdi; şapkasını itirmiş qıvrım saçlı, enliktörək bir yunker də onların dalınca yeriyirdi. Biri, poqonu möhkəm tikilmiş əsgər şinelini çiyninə salmışdı. Bir zabit də şapkasız idi, o, başına doladığı qırmızı zabit başlığını qadın gözlləri kimi göyçək qara gözllərinin üstə çəkmişdi; külək əsdikcə başlığın ucları çiynlərinə düşürdü.

Qolubov onların dalınca gəlirdi. O, atını saxlayaraq kazaklar tərəfə qışqırdı:

– Ey, bəri baxın!.. Əsirlərin sağ-salamat olması üçün siz hərbi-inqilab dövrünün tam məsuliyyəti ilə cavabdehsiniz! Onları siz qorəgaha sağ-salamat təhvil verməlisiniz!

O, atlı kazaklardan birisini yanına çağırdı, yəhərin üstündə kağız yazdı; kağızı qatladı, kazaka verdi:

– Atını çaparaq sür! Bunu Podtelkova çatdır.

O, Qriqoriyə müraciətlə soruşdu:

– Sən də ora gedəcəksənmi, Melexov?

Qolubov sualına müsbət cavab alıqdı Qriqorinin bərabərinə çatıb dedi:

– Podtelkova de ki, mən Çernetsovu zaminə götürürəm! Anladınmi?.. Hə, elə beləcə də deyin. Get.

Qriqori əsirlər dəstəsindən qabağa keçdi, atını çöldə bir xutorun yaxınlığında olan inqilab komitəsinin qorəgahına çapdı. Podtelkov

təkərləri buz bağlamış, içində yaşıl örtüklü pulemyot olan tavrıyaların enli arabası yanında gəzişirdi. Buradaca, çəkmələrinin dabanlarını yere döyən qorəgah işçiləri, qasidlər, bir neçə zabit və çapar kazaklar dayanmışdılar. Minayev və Podtelkov kimi, zəncir xəttindən yenidən qayıdib gəlmişdi. O, arabanın qozlasında oturub donmuş ağ çöreyi dişləyib xırtaxırla yeyirdi.

– Podtelkov! – deyib Qriqori atını bir az kənara sürdü. – İndicə əsirləri götürəcəklər. Sən Qolubovun kağızını oxumamısənmi?

Podtelkov var gücü ilə qamçını yellətdi; ağağı dikilmiş, qan canağına dönmüş gözllərini qaldırmadan çıxırdı:

– Qolubov çox qələt eləyir!.. Onun könlündən çox şey keçə bilər! Bu quldur və əks-inqilabçı Çernetsovu mən ona – Qolubova zaminə verim?.. Vermərəm!.. Hamısını güllələmək lazımdır, vəssalam!

– Qolubov dedi ki, Çernetsovu mən zaminə götürürəm.

– Vermərəm... Dedim. Vermərəm! Vəssalam! Çernetsovu inqilabi məhkəmə ilə mühakimə edib və dərhal cəzalandırmaq lazımdır. Qoy bu, başqaları üçün də ibrət dərslə olsun!.. Sənin bundan xəbərin varmı ki, – o indi nisbətən sakit danışır, iti baxışları ilə yaxınlaşmaqda olan əsirlər dəstəsinə baxıb deyirdi: – Çernetsov bu dünyada nə qədər qazmaçı qırmışdır?.. – Beyni, yənə qızdı, qəzəbləndiyindən gözlləri dəlicəsinə bərəldi. – Vermərəm!..

– Burada bağırmağın mənası yoxdur! – deyər Qriqori də səsinə ucaltdı. Onun içərişi tamam əsirdi, elə bil Podtelkovun qəzəbi ona da sirayət etmişdi. – Burada sizlərdən hakimlik edən çoxdur! Qoçaqcasına oraya get, bax! – Burun pərləri titrəyən Qriqori ona arxanı göstərdi. – Amma burada əsirlərə ağılıq edəniniz çoxdur.

Podtelkov qamçını ovcunun içində sıxaraq qırağa çəkildi. Uzaqdan qışqırdı:

– Mən orada idim! Elə zənn etmə ki, arabada oturub canımı qoruyurdum. Sən isə, Melexov, gəl az danış!.. Anladınmi?.. Sən kiminlə danışdığını bilirənmimi?.. Ha, belə ha! Zabitlik adətlərindən əl çək! Müqəssirləri inqilab komitəsi mühakimə edir, hər yəten yox...

Qriqori yaralı olduğunu unudub atını onun yaxınına sürdü və yəhərdən atılıb yerə düşdü, bərk ağından üzüqoylu yerə sərilirdi. Yarasından qan açıldı, canına od saldı. O, başasının yardımını olmadan ayağa qalxdı, axsaya-axsaya birtəhər arabaya yaxınlaşdı, böyrünü arabanın dal rəssoruna söykədi.

Əsirlər yaxınlaşdılar. Piyada mühafizə destesinin bir hissəsi qərarəghda keşik çəkən çaparlara və kazaklara qarışıdı. Vuruşma qurtarmışdısa da, kazaklar hələ soyumamışdılar, hamısının gözü qızmışdı, işım-ışım ışıldaırdı, onlar döyüşün təfsilatı və nəticələri haqqında bir-birinə danışırdılar.

Podtelkov yumşaq qara bata-bata yeriyərək əsirlərin yanına gəldi. Hamıdan qabaqda durmuş Çernetsov şəffaf, şaşqın gözlərini nifrətlə qıyıb ona baxırdı: ayağını azad vəziyyətində qabağa qoyub yürəyalayır, ağappaq üst dişləri ilə çəhrayı dodağını dişləyirdi. Podtelkov irəli yeridi, düz onunla üzbəüz dayandı. Onun bütün bədəni əsirdi, o gözlərini qırpmadan tapdanmış qarın üzərində seçdirdi, başını qaldırırdıqsa isə Çernetsovun qorxmaz və nifrət saqan baxışları daha güclü olduğundan rəqibinə qalib gəldi.

Podtelkov asta, xırıltılı səsle dedi:

– Əlimizə keçdin... əfi ilan! – Bir addım geri çəkildi; yanaqlarına tənəli bir təbəssüm qəndu.

Çernetsov bir-birinə kilidlənmiş dişləri arasında cingiltili səsle dedi:

– Kazakların xaini! Alçaq! Satqm!

Podtelkov şapalaqdan yayınırmış kimi başını buladı, üzünün almacıq sümükləri qaraldı, boğulmuş kimi ağzi açıla qaldı, kesik-kəsik nəfəs almağa başladı.

Bundan sonrakı əhvalat görünməmiş bir sürətlə baş verdi. Rəngi qaçmış, dişlərini qıçırtmış Çernetsov vücudunu bütünlüklə irəli verib, yumruqlarını sinəsinə sıxaraq, bədəninə qabağa verə-verə düz Podtelkovun üstünə yeridi. Qıç olduğu üçün öyilmiş dodaqları arasında ana söyüşü qarışıq anlaşılmaq söyüş çixirdi. Onun nə dediyini yalnız bir adam – aramla geriye çəkilən Podtelkov eşidirdi.

– Cavab verəcəksən... bunu bilirsenmi? – Çernetsov səsini birdən kəskin surətdə ucaldı.

Çernetsovun dediyi sözləri əsir alınmış zabitlər də, mühafizə destəsinin kazakları da, qərarəgh işçiləri də eşitdilər.

– Yox a-a-a-a... – deyə Podtelkov boğulmuş adam kimi xırıltadı və əlini qılıncının destəsinə atdı.

Birdən-birə sakitlik düşdü. Podtelkovun üstünə yüyürüb onu saxlamaq istəyən Minayevin, Krivoşlıkovun və bir neçə başqa adamın ayaqları altında qar aydın xırıldadı. Lakin Podtelkov onları

qabaqladı; bütün bədəni ilə sağa çevrildi, bir az aşağı çökdü, qılıncını qımından sıyırb çıxartdı və irəli sıçrayıb, dəhşətli qüvvə ilə onu Çernetsovun kəlləsinə endirdi.

Qriqori Çernetsovun diksinərək, sol əlini başı üstə qaldırıb qılıncın qabağına verdiyini, başını kənara öydüyünü gördü; qılıncın onun biləyini kəsdiyini, yana öyülmüş Çernetsovun başına dəydiyini gördü. Əvvəlcə onun papağı yerə düşdü, sonra isə, ağzi əcaib halda öyülmüş, gözləri şimşək işığından ezabla qıyılmış, büzülmüş Çernetsov saplağı qırılmış sünbül kimi yavaş-yavaş yerə yıxıldı.

Podtelkov ona bir qılınc da çaldı, sonra qoca adamlar kimi, ağır addımlarla kənara çəkildi, yeriyə-yeriyə qılıncının qanını sildi.

O gəlib arabaya toxundu, keşikçilərə tərəf dönüb, nəfəsi daraladara, xırıltılı səsle qışqırdı:

– Bu anaları filan-filan olmuşların hamısını... doğrayın!.. Əsir götürmək yoxdur... qanlarını axıdın, ürəklərindən vurun!

Güllələr partapart açıldı. Zabitlər bir-birini itələyərək, hərəsi bir yana qaçmağa başladı. Qadın gözləri kimi çox göyçək gözlü, başına qırmızı zabit başlığı örtmüş poruçik, əlləri ilə başını tututa qaçdı. Güllə onu, maneə üzərindən atlandırmış kimi, xeyli hündürə sıçramağa vadar etdi. O yıxıldı və bir daha qalxmadı. Uca-boylu, qoçaq yasavulu iki kazak doğrayırdı. O, qılıncın tiyələrindən tutur, doğranmış ovucularından qan axırdı: o, uşaq kimi bağırdı, diz çökdü, dalı üstə yıxıldı, başını qarın içində bulamağa başladı; üzündə yalnız qan çanağına dönmüş gözləri ilə, açıla qaldığından qaralan ağzi görünürdü. Üstdən onun üzünə, qaralan ağzına qılınc çalır, doğrayırdılar, lakin o, dəhşətli ağrıdan zəifləmiş səsi ilə hələ də çığırırdı. Başının üstünü kəsmiş, şəklinin dal toqqası qopmuş bir kazak ayaqlarını aralı qoydu, bir güllə çaxıb onu öldürdü. Qıvrım saçlı yunker az qaldı adamların arasından çıxıb qaçsın, amma bir atamançı kazak özünü ona yetirdi, qılıncını peysərinə endirib onu öldürdü. Həmin atamançı, şinelinin etekləri yellənə-yellənə qaçan yüzbaşının küreyinin arasına bir güllə sıxdı. Yüzbaşı yerə çökdü, canı çıxıncayadək barmaqaları ilə sinəsini cırmaqladı. Çalsaqal kiçik yasavulu yerində də öldürüldü; o, can verərəkən ayaqları ilə qar eşib, derin çuxur əmələ gətirdi, yazıqları gələn kazaklar güllə ilə vurub onu öldürməyə idilər, bəlkə də o, bağlanmış at kimi ayaqları ilə yeri xeyli eşələyəcəkdi.

Qanlı divan başlanan kimi Qriqori arabadan aralandı, bulanıq boz pərdə ilə örtülmüş gözlərini Podtelkovdan çəkməyərək, axsaya-axsaya sürətlə ona yaxınlaşdı, Minayev özünü yetirib, onu daldan belindən qucaqladı, qollarını geriye qanırdı, naqanı dartıb əlindən aldı; qaranlıq çökmüş gözlərini onun gözlərinə zilləyib, nəfəsi kəsilə-kəsilə soruşdu:

– Bəs sənə necə olmalı idi?

XIII

Günəş şüası ilə minalanmış mavi saf havaya bürünmüş qarlı təpənin göz qamaşdıran parlıltısı qənd kimi ağarır, ətrafa işıq saçır. Təpənin ətəyindəki Olxovı Roq kəndi yerə salınmış ala-bula qurama yorğanı andırır. Svinyuxa göy rəngə çalır, sağda isə balaca xutorlarla alman kolonyaları lay-lay doğranmış duman ləkələri kimi idi, dirsəkdən o tərəfdə Ternovskaya stanitsası mavi rəngə çalır. Şərqdə, kəndin arxasında dik yoxşlu, maili, dərəli-təpəli, bu birindən balaca ikinci bir təpə yüksəlirdi. Kaşarıya doğru uzanan teleqraf dirəkləri bu təpə üzərində çəpər payaları kimi yan-yan düzülürdü.

Gün nadir dərəcədə aydın və səxtəli idi. Günəş şüalarına qorq olmuş dirəklər qövsü-qüzeh rənglərini əks edirdi. Şimaldan yel əsirdi. Alçaqdan əsən soyuq külək çöldə fişıldayırdı, lakin üfünün qoynuna sığınmış qarlı ənginliklər saf idi, yalnız şərqdə, üfünün yerlə kəşşidiyi xətdə çölün üzərinə sanki sürməyi yosun səpilməmişdi.

Qriqorinin Millerovodan evə aparın Panteley Prokofyeviç bu qərara gəldi ki, Olxovı Roqda dayanmınsın, birtəhər özünü Kaşara yetirsin, orada gecələsin. O, Qriqoridən teleqram gələn kimi evdən çıxdı və yanvarın 28-də axşamüstü Millerovoya çatdı. Qriqori karvansarada onun yolunu gözləyirdi. Səhər tezdən yola çıxdılar və gündüz saat on bir rədələrində artıq Olxovı Roqdan ötdülər.

Qriqori Qlubokaya yaxınlığındakı vuruşmada yaralandıqdan sonra Millerovodakı səyyar xəstəxanada bir həftə yanını yerə verdi, ayağını batabat mütaliə edəndən sonra evlərinə getməyi qərara aldı. Həmyerliləri gedib atını gətirdilər. Qriqori narazılıqla sevinc qarışıq bir əhvali-ruhiyyə ilə yola çıxdı: bundan narazı idi ki, Don

üzərində mübarizənin ən qızgın bir zamanında hissəsindən ayrılırdı, evə çatanda ailə üzvlərini, xutoru görəyədi yadına düşən kimi də sevinirdi. Aksiniyanı görmək arzusunda olduğunu öz-özündən gizlədirdi, lakin onun bərəsində də düşündürdü.

Atası ilə o, yad adamlar kimi bir növ soyuq görüşdülər. Panteley Prokofyeviç (Petro Qriqoridən qeybət qırıb dedəsinin qulağını o ki, var doldurmuşdu) qaşqabağını sallayaraq, Qriqoriyə diqqətlə nəzər yetirirdi. Onun bu ani, sərrast baxışlarında açıq narazılıq, intizarlı həyəcan var idi. O, stansiyada axşam, vilayəti alovlandıran hadisələr haqqında Qriqorini uzun-uzadı sorğu-suala tutdu; oğlunun verdiyi cavablar, görünür ki, onu qane etməmişdi. Kişi çallaşmış saqqalını ağzına salaraq çəynəyir, altına gön salınmış keçə çəkmələrinə baxır, burnunu çəkirdi. O, mübahisəyə könülsüz girişdi, amma Kaledini müdafiə edərək qızıqdı, bərk hirsəndiyi daqiqələrdə əvvəlki qaydası ilə Qriqorinin üstünə çığırdı və hətta topal qıçını yerə döydü.

– Sən mənim başıma ağıl qoyma! Kaledin bu payız bizim xutorə gəlmişdi! Camaat meydanə yığışmışdı, o da stolun üstünə çıxdı, qocalarla söhbət elədi, Bibliyada yazıldığı kimi, o da xəbər verdi ki, mujiklər gələcək, dava düşəcək, biz çox o yan-bu yan cəməyə başlasaq, hər şeyi əlimizdən alacaq, adamlarınə buraya köçürəcəklər. O hələ onda bilirdi ki, müharibə olacaqdır. Bəs siz nə fikirdə-xəyaldasınız, a köpək usaqlar? Yoxsa o sizdən əsə bilir? O, emli general, ordu sərkərdəsidir, sənə də bilmiri? Odur bax, Kamenskaya-da iş başına sənə kimi kəmsavadlar və boşboğazlar keçmişlər, camaatın başını belaya sahlırlar. Sənə o Podtelkovun kimdir? Vaxmistr deyilmi?.. Aha! Onun da rütbəsi mənəkindədir. Axı belədir də!.. Gör, nə günlərə qaldıq!.. Daha bundan betər olmaz!

Qriqori onunla həvəssiz mübahisə edirdi. O, atasını görməmişdən onun nə əqidədə olduğunu bilirdi. Bu yandan da daha bir hadisə baş verdi: Qriqori, Çernetsovun öldürülməsini və əsir alınmış zabitlərin məhkəməsiz güllələnməsini nə bağışlaya bilirdi, nə də unuda bilirdi.

Dişləyər qoşulmuş atlar xizəyi asanca sürüyüb aparırdı. Noxtası xizəyin dalına bağlanmış at – Qriqorinin yəhərli atı – yorta-yorta gəlirdi. Uşaqlıq çağından tanıdığı kəndlər və obalar yolu üzünə görünürdü: Kaşarı, Popovka, Kamenka, Nije-Yablonovski, Qraçov,

Yasenovka. Qriqori xutora çatana kimi yol uzununu yaxın vaxtlarda baş vermək hadisələri bir növ rabitəsiz və boş-boşuna fikirləşir, gələcəyini heç olmazsa çıxırını müəyyənləşdirməyə çalışır, lakin xəyalatı evdə istirahətinə çatır, sonra işə ağzı divara söykənmiş kimi durur. "Evo çataram, bir az dincələrim, yaram sağalar, sonra da... – o belə düşünür və xəyalən ölünü də yellədir. – Sonra da işə baxaram. İş özü neyləmək lazım olduğunu göstərər".

Müharibədə canına çökmüş yorğunluq da onu üzürdü. Kin-küdrəti aşıb-daşın bu düşmənlilik aləmindən, anlaşılmaz aləmdən üz çevirib uzaq olmaq istəyirdi. Orada, geridə qalmış o aləmdə hər şey dolaşmış idi, ziddiyyətli idi. Düzgün çıxır axtarıb tapmaq çətin idi; bataqlıq yer kimi torpaq ayağının altından sürüşüb qaçır, çıxır parçalanır, adam bilmirdi ki, indi bu ayrılmış çıxırın hansı ilə getsin. Onun bolşeviklərdən xoşu gəldi – onlara meyilləndi, başqalarını da öz ardınca apardı, sonra onu fikir-xəyal bürüdü, ürəyi soyudu. "Doğrudanmı İzvarın haqlı idi? Bəs onda kimə qoşulmaq lazımdır?" Qriqori xizəyin yan taxtasına söykəndiyi zaman bunu fikirləşirdi. Lakin yazbaşı malları, arabaları necə sazlayacağı, qızıl söyüd çubuğundan axur toxuyacağı, torpaq qar donunu çıxardıqdan və quruduqdan sonra çələ işləməyə gedəcəyi, işləmək həsətini çəkin əlləri ilə kətanın dəstəsindən yapışacağı, kətanın dalınca necə yeriyəcəyi, onun canlı hərəkət və təkənlərini duyacağı gözləri öndə canlandıqda ürəyi hərəkətlə doldu; təzəcə göyərmiş otların və kətanın qazdığı qara torpağın xoş ətrini duyacağını fikirləşəndə ürəyinə hərəkət doldu. O, mal-qaranın altını kürümək, onlara ot atmaq, qurumuş sarı yoncanın, ayrıq otunun ətrini, peyinin buruna dolan tünd qoxusunu ciyərlərinə doldurmaq istəyirdi. O amin-amanlıq və sakitlik arzulayırdı, buna görə də ətrafi seyrə daldığı, atlara, atasının kürk içində kip, hamar görünən belinə baxdığı vaxt mərhəmətə bigənə gözlərində kiçik sevinc gizlənirdi. Hər şey – kürkdən gələn qoyun dərisi qoxusu da, başdansovdu qaşovlanmış atların zahiri görkəmi də, zirzəmidə boğazını cıra-cıra banlayan kənd xoruzu da Qriqoriyə yarı unudulmuş əvvəlki həyatı xatırladı. Burada, ucqar yerdə həyat ona çox şirin və boy çiçəyi kimi tünd, məstədicə gəlirdi.

Ertəsi günü axşamüstü xutora çatdılar. Qriqori təpədən Dona nəzər saldı: odur, arvad qobusu, o da üstünə samur xəzi örtülmüş

kimi görünən qamışlıq; o da quru qovaq, amma çay kənarındakı bərə əvvəlki yerində yoxdur. Bu da xutor, məhəllələrin tanış kvadratları, kilisə, meydan. Gözləri öz evlərinə sataşanda Qriqorinin qan başına vurdu. Xatirələr sel kimi axışdı onu bürüdü. Həyətdə yuxarı qaldırılmış quyunun mancanağı, sanki söyüd ağacından sazlanmış boz qolunu qaldıraraq, onu səsləyirdi.

– Gözlərin qamaşırımı? – deyə Panteley Prokofyeviç geriə dönrək gülümsədi və Qriqori ikizlülük etmədən, mərd-mordana etiraf etdi:

– Qamaşır... Həm də bərk qamaşır!

– Görürsənmi vətən nə deməkdir! – Panteley Prokofyeviç məmnuniyyətlə köksünü ötürdü.

O, xizəyi xutorun ortası ilə sürdü. Atlar təpədən oynaya-oynaya yortular, xizək üzünəşəği sürüşür, gah sağa, gah da sola gedirdi. Qriqori dedesinin niyə belə elədiyini başa düşdü, amma yenə də soruşdu:

– Niyə xizəyi xutorun arasından sürürsən? Öz döngəmizə tərəf sürsənə.

Panteley Prokofyeviç geri qanrıdı, qırov düşmüş saqqalı arasından qımışdı ona göz elədi:

– Oğlanlarını müharibəyə yola salanda ikisi də sırası kazak idi, amma ikisinin də qulluğu artdı, zabit oldu. Oğlumu xizəyin içində xutorun arasından aparsam, fəxr eləmə, qiyamət qopar? Qoy camaat baxsın, həsəd aparsın. Amma mənə gəldikdə, bu, canıma sarı yağ kimi yayılır, qardaş!

Xutorun baş küçsində o, təmkinli səslə atlara təpəndi, yana əyilərək saçaqlı qamçının havada saqqıldatdı, atlar evə çatmağa bir şey qalmadığını duyub (elə bil geridə qalmış yüz qırx verst yolu bunlar gəlməmişdi), həvəslə çaparaq qaçmağa başladılar. Qabaqlarına çıxan kazaklar onlara salam verirdilər, qadınlar əllərini gözləri üstünə qoyub həyətdən, evlərin pəncərələrindən onlara tamaşa edirdilər; toyuqlar qaqqıldasa-qaqqıldasa küçənin bu tayından o tayına uçurdular. Hər şey öz qaydası ilə gedirdi. Meydandan da ötdülər. Qriqorinin atı, notxası Moxovların hasarına bağlanmış ata çəpəki baxdı, kişnəyib başını yuxarı qaldırdı. Kendin ucqarı, Astaxovun evinin damı artıq görünürdü... Lakin bu arada, birinci yolayrıcında xataya düşdülər: küçənin bu tərəfindən o biri tərəfinə qaçan bir çəpə vaxtında yoldan keçə bilmədi, atın ayaqları altında

qaldı, bərk çığırdı, əzildiyindən zingildəyə-zingildəyə qırağa çəkildi, sınımış belini düzəltməyə çalışdı.

– Ah, səni lənətə gələsən! – deyə Panteley Prokofyeviç söydü, macal tapıb, əzilmiş çoşqanın belinə bir qamçı da ilişirdi.

İşin tərsliyindən çoşqa Afonka Ozerovun dul arvadı Anyutkanın idi; Anyuta çox davakar və diliuzun bir qadın idi. O, bir göz qırpmında həyəətə çıxdı; yaylığını başına sala-sala Panteley Prokofyeviç elə tutarı və seçmə söyüşlər yağdırdı ki, kişi atların başını çəkib saxladı, geri çevrildi.

– Səsini kəs, axmaq! Niyə bağırırsan? Qotur çoşqanın pulunu verərik!..

– Murdar köpək!.. Şeytan... Qotur sənin özünsən, topal qurumsaq... Mən bu saat səni atamanın yanına apartdıracağam... – deyə Anyutka əllərini yellədə-yellədə bağırırdı. – Atasından bixəbər köpək oğlu, mən bu saat, yetim malını ayaqlatmağın nə olduğunu sənə göstərəm!..

Panteley Prokofyeviçin matı-qutu qurudu, pörtüb çığırdı:

– Bihəya!

– Məlun türk!.. – deyə Ozerova söz altında qalmayıb, o dəqiqə cavab qaytardı.

– Qancıq, səni doğana yüz lənət! – deyə Panteley Prokofyeviç səsini ucaltdı.

Lakin Anyutka Ozerova söz altında qalan deyildi.

– Yad köpək oğlu! Köhnə arvadbaz! Yağı... – Anyutka sağsağan kimi qırıldayır, ardı-arası kəsilmədən söyürdü.

– Bu saat səni qırmanclaram, küçükləmiş qancıq! Səsini kəs!

Lakin bu zaman Anyutka elə bir mərəkə açdı ki, ömründə başına çoxlu iş gəlmiş Panteley Prokofyeviç kimi kişi xəcalətindən qıpqırmızı oldu, o dəqiqə utandığından torlədi.

– Sür, gedək!.. Niyə ona baş qoşursan? – deyə Qriqori acıqlandı, çünki o görürdü ki, camaat yavaş-yavaş həyətlərdən küçəyə çıxır, qoca Melexov ilə namuslu dul arvad olan Ozerova arasında təsadüfi fikir mübadiləsinə diqqətlə qulaq verməyə başlayır.

– Bir buna bax... dili düz arşın yarımdır! – deyə Panteley Prokofyeviç kədərlə tüpürdü və atları elə qəzəblə sürdü ki, elə bil Anyutkanın özünü ayaqlatmaq niyyətində idi.

Bir tin gedəndən sonra o, dönüb qorxa-qorxa dala baxdı:

– Hey tüpürür və dişinin dibindən çıxanı deyir!.. Ay səni həyasız... səni görüm partlayasan, yekeqarın məlun! – Panteley Prokofyeviç qəzəblə dedi. – Yaxşı olardı ki, atlar səni çoşqanla birlikdə özünü da ayaqlayaydı! Belə çərthəyə ürçək oldunmu, vay halına – sənə abır-həya qoymayacaq.

Evin mavi pəncərə taxtaları yanından ötdülər. Başıaçıq, gimnastyorkasını kəmərsiz geymiş Petro darvazanı açdı. Ağ yaylıqlı Dunyaşka artırmadan sevmiş gülə-gülə, qara gözləri şadıqlıdan işıldaya-işıldaya aşağı düşdü.

Petro qardaşının üzündən öpərkən onun gözlərinin içinə ani nəzər saldı:

– Sağ-salamatsanmı?

– Yaralanmışam.

– Harda?

– Qlubokaya ətrafında.

– Sənin oralarda nə işin var axı! Sən çoxdan çıxıb evə gəlməli idin.

O, Qriqorini hərəzlə və dostcasına silkələdi, Dunyaşkaya ötürdü. Qriqori bacısının borkimiş, yetkinləşmiş çiyinlərini qucaqladı, dodaqlarından, gözlərindən öpdü, təəccüblə dala çəkiləcəkile dedi:

– Bəri bax, Dunyaşa, ağıllı-başlı yeke qız olmusan ki! Mən iso elə bilirdim səfeh, bekara qız olacaqsan.

– Yaxşı, yaxşı, qardaş, çox da tərifləmə!.. – Dunyaşka üzünü tük daladığından kənara çevirdi, Qriqori kimi o da dümağ dişlərini ağardıb gülümsünə-gülümsünə qırağa çəkildi.

İliniçna uşaqları qucağına götürüb yaxınlaşdı; Natalya qaça-qaça ondan qabağa keçdi. Natalya indi yaxınlaşmış, çox qeşəngləşmiş. Onun səliqə ilə darannmış, boynunun dalında hörük bağlanmış işıldayan qara saçları şadıqlıdan qızarmış yanaqlarını kölgələndirirdi. O, Qriqorini qucaqladı, bir neçə dəfə dodaqlarını tələsik, hara gəldi onun yanaqlarına, bığlarına toxundurdu, oğlunu dartıb İliniçnanın ölündən aldı, Qriqoriyə uzatdı.

Vüqar və sevinclə, ahəngdar səsle dedi:

– Bir tamaşa elə, gör necə oğlun var!

İliniçna Natalyanı həyəcanla könara itələyib dedi:

– Qoy mən də öz oğlumun üzünə doyunca tamaşa edim! – İliniçna Qriqorinin başını özünə tərəf öydi, alnından öpdü və qaba əli ilə ani olaraq onun üzünü sıgallayanda həyəcan və sevincdən ağladı. – Qri- i-işə, qızın qaldı!.. Onu da qucağına götür!..

Natalya başına yaylıq örtülmüş qızını Qriqorinin o biri qolunun üstünə qaldırdı, Qriqori özünü tamam itirdi, bilmirdi Natalyaya, anasına, yaxud uşaqlarına baxsın. Qaşqaşlı, qəmgin baxışlı oğluqucağı xalis Melexov cinsindən idi: atasınıqı kimi onun da qara, bir qədər ciddi gözləri badamvanı yarıq içində işıldayı, qaşları bir-birindən aralı, gözlərinin ağı domba və göy, dərisi qarabuğdayı idi. O, kirli, balaca yumruğunu ağzına soxurdu, yanakı durub kirpik çalmadan gözlərini atasının üzünə zilləyirdi. Qriqori qızının yalnız balaca, diqqətli, eyni zamanda qara gözlərini görürdü, onun üzü yaylığa bürünmüşdü.

Qriqori uşaqlarını qucağında tuta-tuta artırmaya tərəf yerimək istədi, amma ayağı bərk ağrıdı.

– Nataşa, uşaqları al!.. – Qriqori müqəssir kimi, ağzucu gülüm-sədi. – Yoxsa, mən pilləkənləri çıxma bilmərəm...

Darya mətbəxin ortasında dayanmışdı, saçlarını düzəldirdi. O, gülümsəyərək, çəkinmədən Qriqoriyə yaxınlaşdı, nəm, hərətli dodaqlarını onun dodaqlarına yapışdırıb, sevinc dolu gözlərini yumdu.

– Tütüb iyi gəlir! – təşükilmiş kimi görünən kaman qaşlarını məzəli-məzəli oynatdı.

– Hə, qoy üzünü bir də baxım! Mənim canım-ciyərim, dinim-imanım oğul.

Qriqori gülümsündü, anasının boynuna sarıldığı zaman üroyi tel-tel oldu.

Həyatdə Panteley Prokofyeviç atları xizəkədən açıq, xizəyin dövrəsində axsaya-axsaya qurdalamırdı, belindəki qurşağı və qulaqlı papağının tərki qızarırdı, Petro da Qriqorinin atını artıq tövləyə aparmışdı, yəhəri dəhlizə götürir, yeriyə-yeriyə dönüb, neft qabını xizəkədən açıb götürən Dunyaşkaya nə isə deyirdi.

Qriqori soyundu, kürkü ilə şinelini çarpayının söykənəcəyindən asdı, saçlarını daradı. Taxtın üstündə əyləşib oğlunu səslədi.

– Mışatka, yanına gəl görüm. Hə, nə oldu, mənə tanıya bilmirsən? Uşaq ağzından yumruğunu çəkmədən yan-yana ona yaxınlaşdı, stolun yanında cürətsiz halda dayandı. Sobanın yanında durmuş Natalya

oğluna məhəbbət və iftixarla tamaşa edirdi. Natalya qızının qucağına nə isə pıçıldadı, qucağından yerə düşürdü, ehmalca irəli itələdi:

– Yeri də!

Qriqori uşaqlarının ikisini da qamarladı; hərəsini bir dizinin üstündə oturdub soruşdu:

– Mənə tanıya bilmirsiniz, ay qəşəng balalarım? Polyuşka, sən da atanı tanıya bilmirsən?

– Sən atam deyilsən, – deyə oğlan pıçıldadı (bacısı olan yerdə o özünü cəsəretli hiss edirdi).

– Bəs mən kiməm?

– Sən yad kazaksan.

– Ay dedin ha!.. – Qriqori qəhqəhə çəkib güldü. – Bəs sənin atan haradadır?

– Atam əsgərlikdədir. – Qız başını aşağı əyib inamla dedi (oğlana nisbətən o zirik idi).

– Döşəyin ona, qadanzı alım! Qoy yurdunu-yuvasını tanısan. Yoxsa illərlə haralarda isə vurmuxur, tanı görüm onu nə cür tanıya bilirsen! – İliniçna süni sərtliklə oğluna söz atır, Qriqori gülümsündükdə isə o da gülümsəyirdi. – Çox çəkməz səni arvadın da yaxına qoymaz. Biz onu ərə vermək istəyirik.

Qriqori arvadına üz tutub zarafatla dedi:

– Bu nə işdir, Natalya?

Natalya qızardı, ailə üzvlərindən çəkdiyi xəcaləti dəf edərək, Qriqoriyə yaxınlaşdı, yanında oturdu, sonsuz səadət dolu gözləri ilə onu başdan-ayağa süzdü, hərətli qaba əli ilə Qriqorinin quru, mixəyi rəngli əlini sıgalladı.

– Darya, süfrə sal!

– Onun öz arvadı var! – deyə Darya güldü, həmişəki kimi qıvrıq, yüngül yerləşə sobaya tərəf getdi.

Darya əvvəlki kimi incə, yaraşlıq idi. Quru, nəcib ayaqlarına bənövşəyi rəngli yun corab geymişdi, səliqəli çustu ayaqlarına kip yapışmışdı: çiylək rəngli qırçınlı tumanı belində tarım əyləşmişdi, tikməli önlüyü qar kimi ağappaq idi. Qriqori indi də öz arvadına tamaşa elədi: – Natalyanın da zahirində bezi dəyişikliklər olduğunu gördü. Natalya, əri gəldiyi üçün bəzənmişdi; qollarının kənarı ensiz krujevalı mavi sətın kofta onun qəşəng bədənini yaxşı tutur, yumşaq iri memələri dikləndirdi; balaca tikməli büzməli göy tumanının

aşqanı enli, yuxarısı, bədəninə görə dar idi. Qriqori onun ötlü, daşdan yonulmuş kimi hamar baldırlarına, üstü dəf kimi tarım qarına, dayçasını əmizdirən madyan kimi enli yambızlarına çöpki nəzər saldı: "Kazak qadını yüz arvadın içində tanımaq olar. Paltarı elə dar geyir ki, varını-yoxunu göstərir; xoşuna gəlir – bax, gəlmir – baxna. Amma biçərə kişiləri elə bil kisə içinə salırlar, baxanda dalı ilə qabağını ayırd eləmək olmur..."

İliniçna oğlunun zənd ilə baxdığını duydu, süni bir lovgahılıq dedi: – Bizim zabit arvadlarının nə cür paltar geyindiklərini görürsənmi! Hələ şöhrətli arvadların ölinə çöp verərlər!

– Nə danışsən, ay ana! – deyər Darya onun sözünü kösdü. – Biz hara, şöhrət arvadları hara! Mənim var-yox bir sırğam var idi, o da qırıldı, qırılmasaydı da bekarə şey idi! – Sözüünü ködörlə bitirdi.

Qriqori ölini arvadının işlək, enli kürayinə söykədi, ilk dəfə olaraq, ağına bəzi şeylər gəldi: "Göyçək arvaddır, baxanın tamamı düşər... bəs o, mənsiz necə keçinmişdir? Yəqin kazaklar onu görəndə dönə-dönə baxırmışlar, kim bilir, bəlkə elə bunun özünün də birindən xoşu gəlirmiş. Ərsiz qalanda yanına kimi buraxıbsa, neyləməliyəm?" Ürəyi bu gözəlönilməz fikirdən sıxıldı, könlündə bir iyənclik duydu. O, arvadının çohrayı, yağlandığı üçün parıldayan və otir yayan simasına sınaycı nəzər saldı. Natalya onun bu diqqətli baxışlarından pörtüb qıpqırmızı oldu, utandısa da özünü toxtadıb soruşdu:

– Mənə niyə belə baxırsən? Olmaya məndən ötrü darıxmısan?
– Əlbəttə, darıxmışam!

Qriqori beynində dolaşan yaramaz fikirləri qovub uzaqlaşdırdı, bununla belə bu diqqət onun fikrində arvadına qarşı bir düşmənçilik, dərk olunmayan biganəlik baş qaldırdı.

Panteley Prokofyeviç niqqıldaya-nıqqıldaya qapıdan içəri təpəldi. O, ikonalara tərəf üz tutdu, dua edib səsləndi:

– Bir də, sağ-salamatsızsınız, inşallah!

– Allaha şükür, qoca... Soyuqdan donmusan? Biz də səni gözləyirik: bərs istidir, sobanın içindən indicə çıxartmışıq, – deyər İliniçna qaşlıqları cingildə-də-cingildə əl-ayağa düşdü.

Panteley Prokofyeviç boynuna sarıdığı qırmızı yaylığı aç-aça altının gönü donmuş keçe çökməsini yerə döyəclədi. Qalın kürkünü soyundu, bığları ilə saqqalındakı sırsıraları qopardıb yerə tökdü, Qriqorinin yanında otura-otura dedi:

– Soyuqdan donmuşdum, xutorda isə qızıxdım... Anyutkanın çoşqasını atlar ayaqladı...

– Kimin? – deyər Darya tez soruşdu və ağ hündür kömbəni doğramaqdan əl saxladı.

– Ozerovanın. Alaşq, bayıra cumub ağızından çıxanı mənə dedi! Filansan, peşməkənsən, cibgirsən, kiminsə malasını oğurlamısan. Heç bilmirəm ki, bu nə maladı!

Panteley Prokofyeviç Anyutkanın ona dedi-yi biabırçı sözlərin hamısını sadaladı, bir eybini – cavanlıqda gözəyon arvadların yanına gətirdiyini söyləmədi. Qriqori süfrə başına əyləşə-əyləşə gülümsəndü. Panteley Prokofyeviç də, oğlunun qarşısında özünü təmizə çıxartmaq istəyərk, sözünü qızğınlıqla qurtardı:

– Elə biabırçı sözlər söylədi ki, heç ağıza alıb danışmalı deyil! İstedim dala qaydım, onu qamçı ilə o ki var döyüm, amma Qriqori yanında idi; Qriqori olan yerə, arvad döymək, necə olsa da cyibdir.

Petro qapını açdı. Dunyaşka boğazından çatı ilə bağlanmış qaşqa buzovu içəriyə itələyərək həvəslə bağardı:

– Maslennitsa bayramında fətirle qaymaq yeyəcəyik!

Nahardan sonra Qriqori kisəsinin ağızını açdı, ailə üzvlərinə bəxşiş paylamağa başladı.

– Bu, sənin ana... – O, isti yun yaylığı anasına verdi. İliniçna hədiyyəni aldı, siması tutuldu və cavan qızlar kimi qızardı.

Yaylığı başına örtüdü, güzgü qarşısında elə fırlandı, çiyinlərini elə oynatdı ki, hətta Panteley Prokofyeviç özündən çıxdı:

– Qoca qarğasan, yenə də güzgüyə baxırsan! Tfu!

Qriqori hamının gözü qarşısında üst tərəfi xeyli dik, dövrəsi qızaran tər-tərəz kazak furajkası çıxartdı, yeyin-yeyin dedi:

– Bu da, ata, sənin...

– Həzrəti İsa köməyin olsun! Furajka sənədən korluq çəkirdim. Bu il dükanlarda furajka tapılır... Yay bir növ keçindik... Köhnə furajka ilə kilsəyə getmək biabırçıqdır. Mənim bu köhnə furajkamı çoxdan bağçada müqəvva başına qoymaq lazım idi, amma mən yenə başıma qoyurdum... – O acıqlı-acıqlı danışır, ətrafına döyükdü, elə bil oğlunun verdiyi hədiyyəni birisi gəlib əlindən alacağından ehtiyat edirdi.

O, irəli cumdu ki, güzgüyə baxsın, furajka onu tutur, ya yox, ancaq İliniçna ona tər-tər baxdı. Qoca onun baxışını anladı, yanından

ötdü, axsaya-axsaya samovarnın yanına gəldi. Furajkanı başına yanakı qoyub, nə cür tutduğunu bilmək üçün samovara baxdı.

– Bu nə hoqqadır, ay axmaq qoca? – deyə İliniçna onu məzəm-mətlədi.

– İlahi! Yamanca səfəhsən ha! Bu samovardır, güzgü deyil, elə-dirmi? Hə də!

Qriqori arvadına tumanlıq yun parça bağışladı; uşaqlarına bir girvənkə ballı pryanik payladı; Daryaya qaşlı gümüş sırğa verdi; Dunyaşaya koftalıq parça ötürdü; Petroya da papirovsə bir girvənkə bütün bağışladı.

Arvadlar hədiyyələri nəzərdən keçirə-keçirə naqqallıq etdikləri vaxt Panteley Prokofyeviç qarətomaq padşah kimi mətbəxdə təşəxxüslə gözişdi və hətta sinəsini qabağa verib dedi:

– Bu da leyb-qvardiya kazak polkunun kazakıqazı! Mükafat alan oğlan! İmperator tərəfindən keçirilən müsabiqədə birinci medal alan! Ona yəhər də bağışladılar, başqa şeylər də! Bir buna bax...

Petro sünbülü biğının ucunu dişləyə-dişləyə atasına fərəhlə tamaşa edirdi. Qriqori gülürdü. Eşmə büküb yandırdılar, Panteley Prokofyeviç ehtiyatla pəncərələrə baxıb dedi:

– Qohum-qardaş və qonum-qonşular gəlməmiş... orada nələr olduğunu bu Petroya danış.

Qriqori əlini yellətdi.

– Vuruşurlar.

– Bolşeviklər indi haradadırlar? – deyə Petro yerini rahatlaya-rahatlaya soruşdu.

– Üç tərəfdən: Tixoretskayadan, Taqanroqdan və Voronejdən gəlirlər.

– Bəs sizin inqilab komitəniz nə fikirdədir? Niyə bolşevikləri bizim torpaqlara yaxın gəlməyə qoyur? Xristonya ilə İvan Alekseyeviç gəlmişdilər, basıb bağlayırdılar, amma mən onların dediklərinə inanmıram. Buna inanmaq olmaz ki, orada...

– İnkilab komitəsi gücsüzdür. Kazaklar qaçıb evlərinə dağılırlar.

– Buna görə də, inqilab komitəsi, deməli, Sovetlərə arxalanır?

– Əlbəttə, buna görə.

Petro susdu; bir də eşmə yandıra-yandıra səmimi nəzərlə qaradaşının üzünə baxdı:

– Sən onlardan hansına tərəfdarsan?

– Mən Sovet hakimiyyətinə tərəfdaram.

– Axmaq! – deyə Panteley Prokofyeviç barıt kimi partladı.

– Petro, heç olmasa bunun başına sən ağıl qoy!

Petro gülümsədi, Qriqorinin çiyini şəppildətdi.

– Bizim bu Qriqori, xam at kimi həndir. Onun başına ağıl qoymaq olarmı, dədə?

– Mənim başıma ağıl qoymağa ehtiyac yoxdur! – deyə Qriqori hirsələndi. – Mən kor deyiləm, hər şeyi görürəm... Cəbhəçi kazaklar burada nə deyirlər?

– Cəbhəçilər bizim nəyimizə görədir! Yoxsa sən bu ağıldan kəm Xristonyaya bələd deyilsən? Onun nədən başı çıxır? Camaat yolunu azmışdır, hansı tərəfə yan almaq lazım olduğunu bilmir... Müsibətdir! – Petro biğının ucunu dişlədi. – Sən bir tamaşa elə, gör yaza yaxın nə olacaq? Mərəkə olacaq... Cəbhədə biz də bolşeviklərə qoşulub bir az sarsaqladıq, amma bədsir, indi ağıllanmaq vaxtı çatmışdır. Kazaklar, üstümüzə başına gələnlərin hamısına bələ deməlidirlər: "Bizə özgenin heç nəyi lazım deyil, amma bizimkinə də əl vurmağın!" Sizin o Kamenskayada işə iyrənc işlər olur. Bolşeviklərlə kirvə olandan bəri onlar öz qaydalarını yeridirlər.

– Qrişka, sən gəl fikirləş. Sən səfəh oğlan deyilsən. Sən burasını başa düşməlisən ki, kazak dediyin kazakdır, bundan sonra da kazak olacaqdır. Bu murdar Rusiya bizim ölkəni idarə etməməlidir. Gəlmələrin bu saat nələr dediyindən xəbərini varmı? Deyirlər torpaqların hamısı baş hesabı paylanmalıdır. Bələ də iş olarmı?

– Qədimdən bəri Don torpağında yaşayan gəlmələrə torpaq verəcəyik.

– Heç qoz da verməyəcəyik! Qulaqlarının arqını görəndə torpaq da alarlar!.. – Panteley Prokofyeviç bunu deyib baş barmağını iki barmağı arasına vürtdü; dirnağı uzanmış baş barmağını irəliyə itələyib əlini bu vəziyyətdə Qriqorinin donqar burununun qabağında xeyli gözəldirdi.

Artırmada addım səsləri eşidildi. Şaxtadan donub qurumuş astana cırıldadı. Anikuşka, Xristonya, İvan Tomilin içəri girdilər; Tomilin başına həddən ziyadə şiş, dovşan dərisindən tikilmiş papaq qoymuşdu.

Xristonya nərillədi:

– Salam, əsgər qardaş! Panteley Prokofyeviç, göz aydınlığını stol üstə qoy!

Xristonya norildəyondə isti sobanın qırağında mürgüləyən bu-zov qorxub böyürdü. O, ayaqları sürüşə-sürüşə ayağa qalxdı, yero hələ möhkəm basa bilmədiyi ayaqları üzərində birtəhər dayandı, girdə, əqiq kimi qızaran gözlərini gələnlərin üzünə zillədi və çox güman ki, qorxduğundan döşmənin üstünə nazik sidik sızdırdı. Dunyaşka buzovun dalına yavaşca bir yumruq vurub qoymadı; göl-məçəni əski ilə sildi, kirli çuqun qabı altına tutdu.

Dilxor olmuş İliniçna dedi:

– Buzovu qorxutdun, ay boğazı yoğun.

Qriqori kazaklarla ol tutuşub görüşdü, onlara yer göstərdi. Tez-liklə xutorun bu başında yaşayan başqa kazaklar da gəldilər. Söhbət edə-ədə o qədər çox papiros çəkdilər ki, lampanın işığı titrəməyə başladı, buzov çata-çat öskürdü.

İliniçna gecəyarısı qonaqları yola saldıqda donqulandı:

– Ay sizi görüm titrətmə-qızdırma tutsun! Odur bax, heyətdə tütüldün, ay tiryəklər! Gedin, gedin, Qriqori yoldan gəlib, hələ dincəlməyib. Gedin, Allah köməyiniz olsun!

XIV

Ertəsi gün səhər Qriqori hamıdan gec oyandı. Onu yazdığı kimi, damın qırağına və pəncərə taxtalarının yuxarisına dolmuş sərcələrin ucadan cıkkıldəməsi oyadı. Pəncərə taxtalarının deşik-ləri arasından günəşin zərrin şüaları içəriyə süzülürdü. Kilsədə günorta ibadətinin zəngi vuruldu. Qriqorinin yadına düşdü ki, bu gün bazar günüdür. Natalya onun yanından durub getmişdi, amma pərqu döşəkdə onun vücudunun hərərəti hələ də qalırdı. Görünür, o bir az əvvəl qalxmışdı.

– Nataşa! – deyə Qriqori onu çağırırdı.

Dunyaşka içəri girdi.

– Nə istəyirsən, qardaşım?

– Pəncərələri aç və Natalyanı səsle. O nə edir?

– Anamla birlikdə xörək bişirir, indicə gələr.

Natalya içəri girdi, qaranlıq olduğundan gözlərini qıydı.

– Oyanmısan?

Nataşanın əlindən təzəcə yoğrulmuş xəmir iyi gəlirdi. Qriqori uzanmış vəziyyətdə onu qucaqladı, gecəni xatırlayıb güldü.

– Yatıb yuxuya qalmısan?

– Hə! Gecə... mənə yordu? – Nataşa qızara-qızara gülümsədi, başını Qriqorinin tükli döşünə qısdı.

Yarasını bint ilə təzədən sarımaqda Qriqoriyə kömək etdi, əri-nin bayram şalvarını sandıqdan çıxarıb soruşdu:

– Mundirini xaçları ilə birlikdə geyəcəksənmi?

– Rədd elə! – deyə Qriqori qorxmış halda əlini yellətdi.

Lakin Natalya əl çəkmədi, yalvarıb dedi:

– Gey! Dədən şad olar. Axı niyə geyməyəsən, bu xaçları can qoyub almısan, sandıqda saxlamaq üçün almamısan ki?

Natalya israr etdiyindən Qriqori güzəştə gedib mundiri geyməyə razı oldu. O, ayağa qalxdı, Petrodan ülgüçü aldı, üzünü qırxdı, boy-nunu və üzünü yudu.

– Peysərini də qırxmısanmı? – deyə Petro soruşdu.

– Ay səni nə deyim, yadımdan çıxıb!

– Di otur, mən qırxım!

Soyuq fırça boynuna sürtüldükdə Qriqorini üşütdü. O, güzgüyə baxanda gördü ki, Petro uşaq kimi dilini ağzından yana çıxarıb ülgüçü işlədir.

– Boynun, şumdan sonra nazikləşmiş öküz boynu kimi incəl-mişdir, – deyə Petro gülümsədi.

– Əsgər yeməyi ilə boyun yoğunlatmaq olmaz!

Qriqori xorunji poqonlu, döşündə Georgi xaçları yan-yana sıx düzülmiş mundirini geydi və tərləmiş güzgüyə baxdıqda, demək olar ki, özünü tanıya bilmədi: güzgüdə ona ucaboylu, arıq, qaraçı-lar kimi qarəsifət, ona oxşayan bir zabıt baxırdı.

– Sən lap polkovniksən! – Petro həsəd aparmadan qaradaşının görkəmindən fərəhlənərək dilləndi.

Bu sözlər, Qriqorinin arzusundan asılı olmayaraq, ona böyük ləzzət verdi. O, mətbəxə keçdi. Darya heyrət dolu gözlərini ona zil-lədi. Dunyaşka heyretlə dedi:

– Pah, nə qeşəngsən!..

İliniçna burada da özünü saxlaya bilməyib ağladı. Gözünün yaşını kirli döşlüyü ilə sildi, ona sataşan Dunyaşkaya cavab verdi:

– Ay naqqal, qoçaqsan sən də özün üçün belə oğlanlar doğ!
Mənim ikicə oğlum var, ikisi də beş kişinin biridir!

Natalya hərərət dolu, dumanlanmış və məftun gözlərini erinin üzündən ayırmırdı.

Qriqori şinlini çiyinə salıb həyəte çıxdı. Artırmadan düşmək onun üçün çətin idi, yarası ağrıdırdı. Məhəccərdən tuta-tuta düşündü: “Deyəsən qoltuq ağacı olmasa yeriye bilməyəcəyəm”.

Millərovada onun ətini yarmış, gülləni çıxartmışdılar. Yaranın üstündə qırmızı qartmağ əmələ gəlmişdi – dərini dartan, ayağını rahat qatlamağa qoymayan da bu idi.

Pişik bayırda torpaq qalağının üstündə qızınırdı. Artırmanın böyründə – güneydə qar tamamilə ərimiş, gölməçə əmələ gəlmişdi. Qriqori həyəte diqqət və sevinclə göz gəzdirdi. Artırmanın böyründə təpəsinə təkər bərkidilmiş dirək qalırdı. Arvadlar arvad düzəldilmiş bu təkəri Qriqori uşaqlıq çağında xatırlayırdı: ucaqlar, artırmadan aşağı düşməyərk gecələr süd küpələrini bu təkərin üstünə qoyur, gündüzlər onun üstündə qab-qacaq qurudur, dibçəkləri gün altında qızdırırdılar. Həyətdə bəzi dəyişikliklər olduğu nəzərə çarpırdı: rəngi solmuş anbarın qapısına sarı gildən suvaq çəkilmişdi, mərəyin damına təzəcə küləş basılmışdı, küləşin rəngi hələ bozarmamışdı; bir yerdə qalaqlanmış payalar azalmış kimi idi, görünür, bir qismini çəpərə işləmişdilər. Zirzaminin torpaq döşəməsi üstə kül qalağı var idi; üsüdüyündən bir ayağını qaldıraraq qarğa kimi zil qara xoruz döllük saxlanmış ala-bəzək toyuqların arasında təkəbbürlə bu kül qalağının üstə dayanmışdı. Qışın pis havasından qorumaq üçün kənd təsərrüfatı alətlərini mərəyin çardağı altına yığmışdılar: arabanın yancaqları görünür, taxılbiçən maşının metal hissələrindən biri elə bil şölələnb yanırdı – yuxarıdakı yanqdan onun üstünə parlaq günəş şüası düşürdü. Qazlar tövlənin yanında, isti peyinin üstündə oturmuşdular.

Holland cinsli kəkilli erkək qaz, axsaya-axsaya gəlib yanından keçən Qriqoriyə təşəxxüslə çəpəki baxdı.

Qriqori təsərrüfata başdan-başə tamaşa etdikdən sonra evə qayıtdı. Mətbəxi, ərimiş inək yağının xoş ətri, isti çörək iyi bürümüşdü. Dunyaşka qıraqları naxışlı boşqabda duza qoyulmuş alma yuyurdu. Qriqori almalara baxıb həvəslə soruşdu:

– Duza qoyulmuş qarpız var?

– Natalya, get qarpız gətir! – deyə İliniçna oğlunun arzusuna səs verdi.

Panteley Prokofyeviç kilsədən gəldi. Kilsədə dualatdığı çörəyi ailə üzvlərinin sayına görə doqquz yərə böldü, süfrə başında payladı. Səhər yeməyinə oturdular. Petro əməlli-başlı bəzənmiş, hətta bıqlarını bir şeylə yağlamış halda gəlib Qriqori ilə yanaşı oturdu. Darya onlarla üzübüzə kətilin qırağında əyləşmişdi. Onun çəhrayı yağ çəkilmiş üzünə gur işıq düşürdü. Darya gözlərini qıyır, işıqdan parıldayan qara, qamçaqlarını narazılıqla aşağı öyirdi. Natalya uşaqlarına bişmiş balqabağı yedirdirdi; o gülümsünür, hərdən bir Qriqorinin üzünə baxırdı. Dunyaşka atası ilə yanaşı oturmuşdu. İliniçna isə stolun lap o biri başında sobaya yaxın əyləşmişdi.

Bayram günlərində olduğu kimi çox və doyunca yedilər. Qoyun əti borşundan sonra əriştə gətirdilər, sonra ortalığa soyutma qoyun əti ilə toyuq əti, boyat kəlləpaça, qızardılmış kartof, üstünə inək yağı tökülmüş dan xəşili, kətə, yağlı-qaymaqlı fətir, duza qoyulmuş qarpız gətirdilər. Qriqori doyunca yediyindən ağırlaşdı, çətinliklə ayağa qalxdı, kefli kimi xaç çəkdi, tövsüyə-tövsüyə çarpayının üstə uzandı. Panteley Prokofyeviç hələ dan xəşilini yeyirdi: qasığı ilə xəşili yastılayıb, ortasında çuxur açdı (quyu düzəltdi), çuxurun ortasına kəhrəba kimi yağ tökdü, qasığını səliqə ilə qaldırıb yağlı xəşili yeməyə başladı. Uşaqları çox sevən Petro Mışatkanı yedirdirdi; zarafat üçün uşağın burnuna və yanaqlarına qatıq sürtürdü.

– Əmi, gicləşmə!

– Nə olub ki?

– Niyə üzümə qatıq yaxırsan?

– Nə olar ki?

– Mən anama deyəcəyəm!

– Nə olsun ki?

Melexovların hamısının gözləri kimi Mışatkanın tutqun balaca qara gözləri qəzəblə parıldayırdı, incidiyindən gözləri yaşarırdı; o, yumruğu ilə burnunun qatığını silib, əmisinin xoşluqla ondan əl çəkməyəcəyini görüb qışqırdı:

– Qatığı üzümə yaxma!.. Səfeh!.. Axmaq!..

Petro bundan xoşlanaraq qəhqəhə çəkib gülür və qardaşı oğlunu təzədən cırmadırdı: bir qasıq ağızına, bir qasıq burnunun üstünə uzadırdı.

– Uşaq olmusan ki, uşağa baş qoşursan... – deyə İliniçna deyiniirdi. Dunyaşka gəlib Qriqorinin böyründə oturaraq nağıl edirdi:
– Bizim bu Petro yamanca İtoy nadandır, həmişə bir oyun çıxardır. Bu yaxınlarda Mişatka ilə həyotə çıxmışdı, bu vaxt uşağın iri işi var idi, əmisindən soruşdu: “Əmican, artırmının yanında oturmaq olarmı?” Petro isə dedi: “Yox, olmaz. Bir az o anda otur”. Mişatka bir az o yana qaçdı: “Burada?” – “Yox, yox. Bax, o anbarın yanına qaç”. Uşağı anbardan tövləyə, ordan da xırmana ötürdü. Uşağı o qədər ora-bura qovdu ki, axırda yazıq uşaq tumanını buladı... Natalya bunun üstündə ay dalaşdı ha!

Mişatkanın səsi zınqırov kimi cingildədi:

– Qaşığı mənə ver, özüm yeyəcəyəm!

Petro bıqlarını məzəli şəkildə oynada-oynada razılaşmırdı:

– Yox, oğlan! Səni mən yedirəcəyəm.

– Mən özüm yemək istəyirəm.

– Bizlərdə mən-mən deyənlər pəyədə saxlayırlar, görmüsənmi? Nəyə onlara çirkab yedirir.

Onların danışığına gülümsəyə-gülümsəyə qulaq asan Qriqori çəmə bükdü. Panteley Prokofyeviç yaxınlaşdı.

– Bu gün Vyoşkiyə getmək istəyirəm.

– Orada nə işin var?

Panteley Prokofyeviç kətəni çox yediyindən bərk gəyirdi, saq-qalını sıgalladı.

– Orada sərxaqla işim var, iki xamıtımızı sahmana salıb.

– Tək gedəcəksən?

– Tək gedəndə nə olar ki? Axsamçağı qayıdaram.

O bir az dincəldi, sonra qocalmış, bu il gözələri kor olmuş madyanı kirşəyə qoşdu, yola düşdü. Yol biçənlərin arasında keçirdi. İki saatdan sonra Veşenskaya stanitsasına çatdı. Kirşəni poçtun yanına sürdü, gedib xamıtları götürdü, sonra da təzə kilşə yanında yaşayan köhnə tanışı və kirvəsinin evinə gətdi. Çox qonaqpərvər olan ev sahibi onu oturdurdu, nahara qonaq elədi.

O, qədəhə nə isə süzə-süzə soruşdu:

– Poçta getmişdin?

– Bəli, – deyə Panteley Prokofyeviç sözü uzada-uzada cavab verdi, itni nəzərlə və heyrətlə balaca qrafinə baxdı, vəhşi heyvan izi araşdırın köpək kimi havanı imsilədi.

– Təzə xəbər-ətər eşitməmişəm?
– Təzə xəbər? Elə bir şey eşitməmişəm. Nə olub ki?
– Kaledin, Aleksey Maksimoviç rəhmətə gedibdir.
– Sən nə danışsın?

Panteley Prokofyeviçin rəngi açıq-aşkar göyərdi, şübhəli qrafinə də, axtardığı iy də yadından çıxdı, arxasını stulun söykənəcəyinə dayadı. Ev sahibi qasqabaqlı halda kirpik çala-çala dedi:

– Teleqrafla məlumat verdilər ki, dünən Novoçerkasskda özünü güllə ilə vurmuşdur. Bütün vilayətdə layaqətli yegane general o idi. Ordenli idi, orduya komandanlıq edirdi. Özü də çox gözəl xasiyyətli adam idi! Beləsi kazakları incitməyə qoymazdı.

Panteley Prokofyeviç özünü itirdi, qədəhi kənara itələyərək soruşdu:

– Dayan görün, a kirvə! Bəs indi neyləyəcəyik?

– Allah bilir. Ağır zəmanə yaxınlaşır. Yaxşı gündə adam heç vaxt özünü güllə ilə vurmaz.

– Axı nə üstə özünü öldürüb?

Kirvəsi, möhkəm bədənli, köhnə tərqiətçi olan kazak hirsli-hirsli əlini yellətdi.

– Cəbhəçi kazaklar ondan üz döndərdilər, bolşevikləri vilayətə buraxdılar, ataman da buna dözməyib özünü öldürdü. İndi elə adam tapılacaqmi? Bizi kim müdafiə edəcəkdir? Kamenskaya stanitsasında nə isə inqilab komitəsi düzəldiblər, cəbhəçi kazaklar ora daxil olublar... Bizə də... yoqin, eşitmisən? Onlardan ömr gəlmişdir: atamanları qovmalı, həmin inqilab komitələri seçməlisiniz. Odur ki, müjliklər də baş qaldırıblar! Onlar, yəni dülqörlər, dəmirçilər və müxtəlif rüsvətخورlar burada – Vyoşkədə, biçənəkədə mığmığa olduğu qədərdir!

Panteley Prokofyeviç ağarmış başını aşağı sallayıb xeyli vaxt dincəldi; başını qaldıranda, onun baxışları ciddi və sərt idi.

– Bu qrafindəki nədir?

– Spirtidir. Bacıoğlum Qafqazdan gətiribdir.

– Onda tök, kirvə, rəhmətlik atamanın – Kaledinin ruhunu yad edək. Allah onu rəhmət eləsin!

İçdilər. Ev sahibinin üzü çil-çil, ucaboylu qızı onlara yemək gətirdi. Panteley Prokofyeviç əvvəlcə bayıra – ev sahibinin xizəyi yanında başını kefsiz halda sallamış madyana baxdı, lakin kirvəsi onu xətirəm elədi:

– At üçün narahat olma. Tapşıraram onu sulayır və yemləyörlər.

Söhbət qızıqıdı və onların başı içkiyə qarşıdı. Panteley Prokofyevič tezliklə atı da, dünyanın qeyri dördi–sörini də unuttu. O, Qriqori haqqında oradan–buradan danışır, kəflənmiş kirvosi ilə nə barədə iso mübahisə edirdi, amma sonralar nə barədə mübahisə etdiyi yadına düşmürdü. Şor qarşında əl–ayağa düşdü. Ev sahibi nə qədər yalvarıb–yaxardısa ki, qalsın, ancaq o, yola düşməyi qərara aldı. Ev sahibinin oğlu madyanı kirşəyə qoşdu, kirvosi də kömək edib onu kirşəyə oturdurdu. O, birdən qonağı ötürmək niyyətinə düşdü; onlar kirşədə yan–yana sərələnib oturdular və qucaqlaşdılar. Kirşə əvvəlcə qəpiyə ilişdi. Bu zaman kirvosi ağıldı və öz xoşu ilə kirşədən yerə yuxıldı. Xeyli vaxt iməkləyirmiş kimi qaldı, söyüş söydü, ayaq üstə qalxa bilmədi. Panteley Prokofyevič madyanı çaparaq sürdü, onu ötürən kirvəsinin qarın üstündə iməklədiyini, burnu qara dürtülə–dürtülə bəxtiyarçasına qəhqəhə çəkdiyini, xırıltılı səslə yalvardığını görmədi:

– Qıdıqlama!.. Sən al–lah, qıdıqlama!

Panteley Prokofyevič bir neçə dəfə qırmancı bərk ilişdiriyindən qızıqmış madyan inamsız, kor–koranə çaparaq gedirdi. Tezliklə sərxoşluq mürgüsü at sahibinə ölədən saldı, o, başını kirşənin kənarına söykəyib susdu. Cilov təsadüfən kişinin altında qalmışdı, idarə ediləməyən və köməksiz qalan madyan addım–addım yeriməyə başladı. Birinci yolayrıcında at azıb, Malı Qromçonok xutoruna gedən yola düşdü. Bir neçə dəqiqədən sonra bu yolu da itirdi. O artıq xam torpaqların içi ilə çala–çuxurla yeriyir, məşə yaxınlığında qarın içinə batır, fısıldaya–fısıldaya dərə aşağı enirdi. Kirşə bir kola ilişib dayandı. Təkan bir anlığa qocanı oyadı. Panteley Prokofyevič başını azca qaldırdı, xırıltılı səslə madyana təpəndi.

– Yeri, çər dəymiş! – və yenə yadı.

Madyan meşədən sağ–salamat çıxdı, Donun sahilinə yaxşı endi və küləyin şərqdən gətirdiyi təzək iyinə – Semyonovsk xutoruna tərəf yollandı.

Həmin xutorun yarım verstliyində Donun sol sahilində dərin çuxur var; yay olanda diklərdə əriyən qarların suyu axıb bu çuxura dolur. Çuxurun kənarında, qumsal sahilində bulaqlar emələ gəlir; buralarda buz qışın əvvəlindən axırmadək bərkimər, çayın bu donmayan yeri enli yaşıl nohuru andırır, çay boyunca gedən yol həmin çuxuru yan buraxıb, çox uzaqdan keçir. Yazda, daşqın zamanı,

çuxurdakı su güclü axınla Dona qarışanda həmin yerdə burulğan emələ gəlir, su gurultu ilə axır, hərəsi bir yandan şırıltı ilə gələn şirnaqlar birləşir, çuxurun dibini yuyur, bütün yay ərzində sazın baltıqları dərinliyi bir neçə sajın olan çuxurda məskən salır, yaxındakı sahilədən yuyub gətirdiyi çoxlu ağac budaqlarına tərəf gedirdi.

Melexovların kor madyanı da addım–addım çayın həmin donmayan yerinə, onun sol tərəfinə yaxınlaşdı. Ora çatmağa iyirmi sajın qalanda Panteley Prokofyevič qurucuxdu, gözəlriini azca açdı. Qaranlıq göydə kal gilasa oxşayan sarımtıl–yaşıl görünən ulduzlar ona tamaşa edirdi. Panteley Prokofyevič dumanlı bir şəkildə fikirləşdi, “gecedir” və hirsli–hirsli atın cilovundan dartaaraq səsləndi:

– Hə, hə–ə!.. Bu saat canını alaram, qoca kaftar!

Madyan yortma yerişə keçdi. Yaxında olan suyun iyi onun burnuna doldu. O, qulaqlarını şəkələdi, başını azca əyib təəccüblü nəzərlə sahibinə tərəf baxdı. Birdən qucaqlarına bir–birini qovan səs gəldi. Vəhşicəsinə finxırdı, yana sıçradı, dala qayıtmağa başladı. Altını su ovmuş buz təbəqəsi ayaqları altında yavaşca çatladı, üstü qarlı buzun bir parçası qopdu. Madyan bərk qorxdı, ölüm dənşətillə finxırdı. O, var gücü ilə dal ayaqlarına dirənərək ayaq üstə durmağa cəhd edirdi, lakin qabaq ayaqları suya batmışdı, dal ayaqlarını qaldırıb qoyduqca nazik buz sınıb parça–parça olurdu. Axırda buz aralandı, su sıçradı. Madyan su ilə əhatə olunmuş çayın donmayan yerinə düşdü, bədəni əsə–əsə dal ayağı ilə şillaqladı, təpiyi dişləyər deydi. Panteley Prokofyevič bir hadisə baş verdiyini duyub o dəqiqə kirşədən sıçradı, dal–dalı getdi. O, madyanın ağırlığı ilə dartıran kirşənin dik qalxdığını, sonra da sürüşüb yaşıl–qaramtıl çuxura düşdüyünü gördü; bu parçaları qarışıq su xəlifcə şappıldadı, az qaldı ki, ləpələr ona çatsın. Panteley Prokofyevič görünməmiş cəldliklə dalı–dalı süründü və yalnız bundan sonra sıçrayıb ayağa qalxdı, nərillədi:

– Ay ha–ray, kömə–yə gəlin, ay camaat! Batı–rıq!

O, tamam ayıldı. Çayın donmayan yerinə tərəf yüyürdü. İndicə çatlamış buzun qırağı iti bıçaq kimi parıldayırdı. Bir yandan külək, bir yandan da axın bu parçalarını çayın donmayan yerinin sinəsi üstə qovur, yaşıl dalğalar yırğalanırdı. Ətrafı ölüm sükutu bürümüşdü. Uzaqda olan xutorun çiraqları qaranlıqda solğun işıq saçırdı. Təzəcə sovrulmuş iri buğda dənələrini andıran ulduzlar qara

məxməri sədədə solğun-solğun işıdayır və sayırırdı. Alçaqdan əsən külək fışlıdayır, un kimi ağ qar zərrəciklərini çayın donmayan yerinin qaralan sinəsi üstə aparırdı, duman qalxır, o da güler üzle, amma dəhşətli bir şəkildə qaralırdı.

Panteley Prokofyeviç başa düşdü ki, belə yerdə qışqırmaq axmaq işdir, faydasızdır. O, ətrafına döyükdü, kefli ikon təsadüfən hara gəlib çıxdığını başa düşdü, özünə, baş vermiş hadisəyə bərk qəzəbləndiyindən bədəni uçundu. Qamçı hələ də əlində idi, kirşədən sıçrayıb düşəndə əlində qalmışdı. O, ana söyüşü söyə-söyə öz kürəyini xeyli qamçılıdı, lakin zərbələrin yeri ağrıyırdı, kürkünün aşılanmış dərisi onu qoruyurdu, özünü döymək üçün isə çölün düzündə soyunmağın mənası yox idi. Dartıb çənəsindən bir çəngə tük qopardı və alınmış şeylərin dəyərini, madyanın, kirşə ilə xamı-tın qiymətini ürəyində hesablayanda, qəzəblə söyüş söydü, çayın donmayan yerinə yaxınlaşdı.

Suya batmış madyana müraciətlə titrək və zarıtlı səsə dedi:
– Kor şeytan! Əclaf! Özü suda boğulduğu bəs deyil, az qalmışdı məni də çəkib suya salsın! Şeytan səni aldadıb hara apardı? Orada şeytanlar səni qoşub sürəcəklər, amma qamçısız bir iş görə bilmə-yəcəklər!.. Alın, bu da qamçı! – O dəli kimi qolaylandı, sapı giləs ağacından sazlanmış qamçını düz çayın donmayan yerinin ortasına vızıldatdı.

Qamçı dikinə suya düşdü, sonra da gözdən itdi.

XV

Kaledinin qoşunları kazakların inqilabi qoşun hissələrini özışdir-dikdən sonra, Millerovaya köçməyə məcbur olmuş Don inqilab komitəsi, Kaledinə və oks-inqilabçı Ukrayna radasına qarşı aparılan hərbi əməliyyat rəhbəri adına bu məzmununda bəyannamə göndərdi:

Xarkov. 1918-ci il 19 yanvar. Luqanskdan, №449, saat 18.20 dəqiqə. Don kazak hərbi inqilab komitəsi, Don vilayətinin aşağıdakı qətnəməsinə Petroqrada Xalq Komissarları Sovetinə çatdırmağınızı Sizdən xahiş edir.

Kazak Hərbi-inqilab komitəsi, Kamenskaya stantsiyasında keçirilmiş cəbhəçilər qurultayının qərarına əsasən qərara alır:

1. Rusiya Sovet Respublikasının mərkəzi dövlət hakimiyyəti, kazak, kəndli, əsgər və fəhlə deputatları qurultayının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və onun tərkibindən seçilmiş Xalq Komissarları Soveti qəbul olunsun.

2. Kazak, kəndli və fəhlə deputatları Sovetləri qurultayında Don vilayətinin ölkə hakimiyyəti yaradılsın.

Qeyd: Don vilayətinin torpaq məsələsi də həmin vilayət qurultayı tərəfindən həll olunur.

Bu bəyannamə alındıqdan sonra inqilab komitəsinin qoşunlarına qızılqvardiyaçı dəstələri köməyə gəldi; məhz həmin dəstələrin köməyi ilə Çeretsovun ceza dəstəsi darımadığın edilmiş və ilk vəziyyət bərpa olunmuşdu. İndi təşəbbüs inqilab komitəsinin əlinə keçmişdi. Zverevə və Lixaya alındıqdan sonra, Sablinin və Petrovun qızılqvardiyaçı dəstələri, inqilab komitəsinin kazak hissələrinin köməyi ilə hücumu daha da genişləndirdi və düşməni Novoçer-kasska doğru sıxışdırdı.

Sağ cinahda, Taqanroq tərəfdə polkovnik Kutepovun könüllülərdən ibarət qoşunları ilə vuruşmada məğlub olmuş, bir top, 24 pulemyot ilə zirehli avtomobil itirmiş Sivers¹ Amvrosiyevkaya sığınmalı olmuşdu. Lakin Siversin məğlubiyyətə uğradığı, geri çəkildiyi gün Taqanroqun Baltik zavodunda üsyan baş verdi. Fəhlələr yunkerləri vurub şəhərdən çıxartdılar. Sivers dəstələrini qay-daya saldı, hücumu atıldı və hücumu genişləndirərək, könüllüləri düz Taqanroqa qədər geri oturtdu.

Qələbənin sovet qoşunları tərəfində olacağı aşkarca görünürdü. Onlar könüllü ordunu, Kaledinin "parçalanmış" dəstələrinin qalıqlarını üç tərəfdən mühasirəyə almışdılar. Yanvarın 28-də Kornilov Kaledinə teleqram göndərərək məlumat verdi ki, könüllü ordu Rostov şəhərini tərk edir, Kubana çəkilir.

Yanvarın 29-da səhər saat doqquzda ataman sarayında Don hökuməti üzvlərinin təcili müşavirəsi keçirildi. Mənzilindən çıxmış Kaledin müşavirəyə hamıdan sonra gəldi. O, keçib stolun arxasında ağır-ağır oyləşdi, kağızları qabağına çəkdi. Yuxusuzluqdan yanaqlarının altı göyərmişdi; arıqlamış simasına sanki xəzan çökmüş,

¹ R. F. Sivers – keçmiş proporsik; 1917-ci ildə "Okopnaya pravda" qəzetinin redaktoru olmuşdur. 1918-ci ilin dekabr ayında ağır yaralanaraq vəfat etmişdir.

vücudunu saraltmışdı. O, Kornilovun teleqramını, Novoçerkasskdan şimalda qazılqvardiyaçıların hücumu qarşısını alan hissələrin komandirləri tərəfindən göndərilmiş məlumatları aramla oxudu. Bir yığın teleqramı iri ağ öli ilə səliqə ilə dəstələdi, göyərdiyi üçün kölgələnmiş, şişkin göz qapaqlarını qaldırmadan, boğuq səslə dedi:

– Kənüllü ordu gedir. Vilayəti və Novoçerkasskını müdafiə üçün indi cəməsi yüz qırx yeddi əsgər qalmışdır...

Əsəbi titrətmədən sol gözünün qapağı yuxarı dartıldı, bir-birinə kip qısılmış dodaqlarının küncü qıcıdı; o, səsinə ucaldıb sözüünə davam etdi:

– Çıxılmaz vəziyyətdə qalmışıq. Əhali nəinki bizə kömək eləmir, hətta bizə qarşı düşmənçilik əhvali-ruhiyyəsinədir. Bizdə qüvvə yoxdur, müqavimət göstərməyimiz də hədəf işdir. Mən əlavə qurbanlar verilməsinə, artıq qan axıtılmasına tərəfdar deyiləm. Təklif edirəm ki, səlahiyyətimizdən əl çəkək və hakimiyyəti başqalarına verək. Mən qoşun atamanı səlahiyyətindən əl çəkirəm.

Pəncərənin iri gözündən bayıra baxan Mitrofan Boqayevski pənsesini düzəltdi, başını bu tərəfə çevirmədən dedi:

– Mən də öz səlahiyyətlərimdən əl çəkirəm.

– Aydın məsələdir ki, hökumət bütünlüklə öz səlahiyyətlərindən əl çəkir. Ancaq bir məsələ ortaya çıxır: siz hakimiyyəti kimə verəcəyik?

– Şəhər dumasına, – deyə Kaledin quru səslə cavab verdi.

Hökumət üzvü olan Karev cürətsiz halda dedi:

– Onda bunu rəsmiləşdirmək lazımdır.

Bir dəqiqə hamısı ağır, naqolay vəziyyətdə qalıb dinmədi. Tutqun yanvar səhərinin donuq işığı şüşələri tərləmiş pəncərə arxasında sıxıntılı idi. Duman və qırova bürünmüş şəhər mürgüleyirmiş kimi sakit idi. Həyatın adı qaydasına düşdüyünü göstərəcək səssəmər yox idi. Sulın stansiyası tərəfdə gedən vuruşmanın oks-sədası olan top atəşlərinin uğultusu hərəkəti dayandırmış, şəhərin başı üzərində gizli bir təhlükə əmələ gətirmişdi.

Bayırda, uçub başqa yerə gedən qarğalar quru və sərrast səslə qarılırdı. Onlar, Leş üstə fırlanırmış kimi kilsənin ağ qülləsi üzərində fırlanırdılar. Kilsə meydanını təzəcə yağmış göyümsov qar basmışdı. Oradan adamlar və hərdənbir minik daşıyan xizək keçir, arxasınca qaramtil nazik zolaqlar buraxırdı.

Boqayevski üzüntülü sükutu pozdu, təklif etdi ki, hakimiyyəti şəhər dumasına təhvil vermək haqqında akt tərtib olunsun.

– Hakimiyyəti təhvil vermək üçün onlarla birlikdə yığışmaq lazımdır.

– Nə vaxt yığışmaq daha münasibdir?

– Bir az gec, saat dörd radələrində.

Hökumət üzvləri üzüntülü sükutu yox olmasına sevinib, hakimiyyəti təhvil vermək, çağırılacaq iclasın vaxtını təyin etmək məsələsini müzakirəyə başladılar. Kaledin dinmədi, qabarq dumaqları ilə sakitcə stolu tiqıldadırdı. Onun aşağı sallanmış qalın qaşları altında gözələrinə slyuda ışıltısını xatırladan qəmli bir duman çök-müşdü. İfrat yorğunluq, nifrət və sıxıntı onun baxışlarını iyrenc və ağır etmişdi.

Hökumət üzvlərindən birisi, kimə isə etiraz edərək usandırdı halda və uzun-uzadı danışdı. Azca hirsələnmiş Kaledin onun sözünü kesib dedi:

– Cənab müxtəsər ələyin! Vaxt keçir. Rusiyanı boşboğazlıq məhv elədi. Yarım saatlıq fasilə elan edirəm. Müzakirə edin və... sonra isə bunu tez qurtarmaq lazımdır.

O, öz mənzilinə getdi. Hökumət üzvləri dəstə-dəstə ayrılıb astadan danışdılar. Kim isə dedi ki, Kaledinin görkəmi qorxuludur. Boqayevski pəncərənin yaxınlığında durmuşdu, kimin isə pıçıltı ilə dediyi cümləni eşitdi:

– Aleksey Maksimoviç kimi bir şəxs üçün indi özünü öldürmək yeganə məqbul çıxış yoludur.

Boqayevski titrədi, sürətli addımlarla Kaledinin mənzilinə yönəldi. Tezliklə o, atamanla birlikdə qayıtdı.

Şəhər duması ilə birlikdə gündüz saat dördə bir yerə yığışmağı və akt üzrə hakimiyyəti ona təhvil verməyi qərara aldılar. Kaledin ayağa qalxdı, yerdə qalanlar da onun ardınca qalxdılar. Kaledin hökumətin nüfuzlu üzvlərindən biri ilə vidalaşdığı zaman, gözaltı Karevlə nə haqda isə pıçıldaşan Yanova baxırdı.

– Nə olmuşdur? – deyə o soruşdu.

Yanov bir qədər utana-utana yaxınlaşdı.

– Hökumət üzvlərindən bəziləri – kazak olmayanlar, onlara yol pulu verilməsini xahiş edirlər.

Kaledin qaşqabağını salladı, sört cavab verdi:

– Məndə pul yoxdur... Siz məni zara gotirdiniz!
Dağılışmağa başladılar. Həmin sözləri eşitmiş Boqayevski Yanovu kənara çəkdi.

– Mənim mənzilimə gedək. Svetozorova deyin ki, məni vestibüldə gözləsin.

Onlar yeyin-yeyin addımlayan, beli bükülmüş Kaledinin arxasına bayıra çıxdılar. Boqayevski öz otağında Yanova bir dəstə pul verdi:

– On dörd min manatdır. Onlara verin.

Yanovu vestibüldə gözləyən Svetozorov pulu aldı, adamlarla vidalaşaraq qapıya yönəldi. Yanov şinelini qapıçıdan aldıqda pilləkəndə səs-küy eşitdi, çevrilib dala baxdı. Kaledinin yavəri Moldavski pilləkənlərdən qaçaraq düşürdü.

– Həkim gətirin! Cəld olun!

Yanov şineli kənara tulladı, Moldavskinin yanına cumdu. Vestibüldə olan növbətçi yavərlə çaparlar qaça-qaça aşağı düşmüş Moldavskinin dövrəyə aldılar.

– Axı nə olub? – deyər Yanov rəngi ağara-ağara çığırdı.

– Aleksey Maksimoviç özünü güllə ilə vurdu! – deyib Moldavski hönkür-hönkür ağlamağa başladı, sinəsi ilə pilləkənin məhəccərinə söykəndi.

Boqayevski də qaça-qaça gəldi: soyuqdan bərk üşüyən adam kimi onun dodaqları əsir, dili dolaşdı:

– Nə olub? Nə olub?

Hamı dəstə ilə, bir-birindən qabağa keçməyə çalışaraq, pilləkənlə yuxarıya yüyürdü. Qaçacaqda adamların tappılıtsı boğuq və pörəkəndə səslənirdi. Boqayevski açıla qalmış ağı ilə xırılda-yaxırılda nəfəs alırdı. O hamıdan əvvəl qapını gurultu ilə itələyib açdı, dəhlizdən qaça-qaça keçib kabinetə girdi. Kabinetdən balaca yan otağa açılan qapı tibatay açıq idi. Oradan acı və göyümsov tüstü, yanmış barıt iyi gəlirdi.

Kaledinin arvadının tanınamayacaq dərəcədə müdhiş, boğuq fər-yadı eşidirdi:

– Oh! Oh! A-a-a-ha!.. Alyo-o-şa! Mənim əzi-zi-i-i-im!

Boqayevski boğulan adam kimi köynəyinin yaxasını cıra-cıra qaçaraq ora girdi. Karev, qızıl suyu çəkilmiş donuq ışıldayan pəncərənin dəstəyindən yapışmış, beli bükülmüş qalmışdı. Sürükunun altında küreyi qic olmuş kimi qovuşur, hərdən bir bədəni bərk silke-

lenirdi. Yaşlı adamın vəhşicəsinə, ulaya-ulaya, boğuq səslə hönkür-hönkür ağlaması az qaldı ki, Boqayevskinin sarıtsın.

Kaledin əllərini sinəsində üst-üstə qoyub açılıb-yığılan zabit çarpayısında arxası üstə uzanmışdı. Baş azca yana, divara tərəf əyilmişdi; dümağ bəhşüzü onun göyümsov nəm alnı ilə bəlişə kənməmiş yanağını daha çox nəzərə çarpdırırdı. Gözləri yatmış adam gözləri kimi yarıyadək qapalı idi, sət dodaqlarının küncləri iztirabla əyilmişdi. Onun ayaq tərəfində diz çökmüş arvadı çırpınırdı. Onun vəhşicəsinə fər-yadı adamın beyninə işləyirdi. Kolt sistemli tapança çarpayının üstündə idi. Tapançanın yaxınlığında köynəyinin üstü ilə nazik qara qan sızır, öyri-üyrü xətlə aşağı axırdı.

Onun frənçi səliqə ilə çarpayının böyründəki stulum arxasına keçirilmişdi, qol saatı balaca stolun üstündə idi.

Boqayevski yəndəmsiz halda səndələdi, diz çökdü, qulağını meyitin hələ isti və yumşaq olan sinəsinə söykədi. Meyitdən sirkə kimi tünd tər iyi gəlirdi. Kaledinin ürəyi artıq döyünmürdü. Bu anda bütün diqqətini qulağında toplanmış Boqayevski onun ürəyinə qulaq asır, lakin balaca stolun üstündəki qol saatının müntəzəm tıq-qılıtsından, artıq ölmüş atamanın arvadının xırıltılı, boğuq fər-yadından, bir də pəncərədən içəriyə dolan, iyrencliyi insanın zəhləsinə aparan qarğa qarlıtsından başqa heç bir şey eşitmirdi.

XVI

Bunçuk gözlerini ilk dəfə açanda Annanın sevindiyindən yaşarmış və gülümseyən qara gözlerini gördü.

Bunçuk üç həftə idi ki, huşunu itirib sayıqlayırdı. O, üç həftə başqa bir aləmdə, duyulmaz və əfsanəvi aləmdə gəzib dolaşdı. Dekabrın iyirmi dördündə, axşam özüne gəldi. Uzun zaman ciddi, dumanlı baxışla Annaya baxdı, bu qızla əlaqədar olan hər şeyi yadına salmağa çalışdı; buna yalnız qismən müvəffəq ola bildi: hafizəsi kütləşmişdi, iradəsinə tabe olmurdu, bir çox şeyləri hələlik harada isə dərinlərdə gizlədirdi.

– Mənə su ver... – Bunçuk öz səsini əvvəlki kimi, yenə elə bil quyu dibindən eşitdi; bu hal onun kefini açdı; o gülümsündü.

Anna tez onun yanına gəldi, öteri və təmkinli təbəssümdən qızın sifəti aydınlaşdı.

– Qoy suyu sənə mən içirdim. – O, Bunçukun su parçına uzadılmış taqətsiz əlini yavaşca kənar etdi.

Başını qaldırmaq üçün güc verdiyindən Bunçuk əsə-əsə suyu içdi və yorğun halda başını balıqın üstə saldı. O, xeyli kənara baxdı, nə işə demək istədi, amma zəiflik üstün gəldi, mürgüləməyə başladı.

Yenə də oyandıqda, birinci dəfə olduğu kimi, gördü ki, Anna təşviş dolu gözlərini onun üzünə zilləmişdir, çıraqdan ətrafa sapsarı işıq yayılır, rənglənməmiş taxta tavana ağ bir dairəcik düşür.

– Anya, yanıma gəl.

Anya yaxınlaşdı, onun əlindən tutdu. Bunçuk zəif halda onun əlini sıxdı.

– Özünü necə hiss edirsən?

Bunçuk kəlmə-kəlmə dedi:

– Nə dilim, nə başım, nə də ayaqlarım sözümə qulaq asmır, özüm də elə bil iki yüz yaşındayam. – Bir az susub soruşdu: – Məni yataqla tutmuşdur?

– Bəli.

Bunçuk gözlərini dolandırıb otağı nəzərdən keçirdi, yavaşca dedi:

– Bura haradır?

Anna sualı başa düşdü, gülümsündü.

– Biz Tsaritsındayıq.

– Bəs sən... burada nə edirsən?

– Sənin yanında təkə mən qalmışam. – Sanki özünü doğrultmaq, yaxud Bunçukun demədiyi fikri yayındırmaq üçün tez dedi: – Səni özgə adamların yanında qoyub getmək olmazdı. Abramson da, büro üzvləri olan yoldaşlar da xahiş etdilər ki, mən sənin yanında qalım... Bax, görürsənmi, gözlənilmədən ardınca gəzməli olmuşam.

Bunçuk baxışı ilə, əlinin zəif hərəkəti ilə təşəkkür etdi.

– Krutoqorov hanı?

– Voronej yolu ilə Luqanska getdi.

– Bəs Gevorkyants?

– O... bilirsənmi... o, yataqla qan oldu.

– Oh...

Susdular, sanki bununla ölünün xatirini yad etdilər.

– Mən sənin üçün qorxurdum. Axı sənin halın çox pis idi, – deyə Anya yavaşca dilləndi.

– Boqovoy hanı?

– Hamısını itirmişəm. Bəziləri Kamenskaya stansiyasına getmişlər. Ancaq bəri bax, sənə danışmaq zərər deyilmi? Bir söz də soruşum: süd istəyirsənmi?

Bunçuk başını buladı, zorla dilini tərpedərək sorğu-sualını davam etdirdi:

– Abramson?

– Bir həftə bundan qabaq Voronejə getdi.

Bunçuk yerində yəndəmsizcəsinə qurcuxdu, başı hərləndi, qan gözlərinə vurub ağrıtdı. Alnına sərini əl qoyulduğunu hiss edərək, gözlərini açdı. Bir sual Bunçuka çox əzab verirdi; o qızdırma içində yətib özünü-sözünü bilmədiyi vaxt ona kim qulluq etmişdir? Doğrudanmı bu işləri Anna görmüşdür? Üzü azca qızara-qızara soruşdu:

– Mənə təkə sən qulluq eləmişən?

– Bəli, təkə mən qulluq eləmişəm.

Bunçuk üzünü divara tərəf çevirdi, pıçılı ilə dedi:

– Ayıb olsun onlara... Əclaflar! Məni təkə sənə öhdənə qoyub gediblər...

Yataqla naxoşluğu nəticəsində Bunçukun qulaqları ağır çətməyə başlamışdı. Tsaritsın partiya komitəsi tərəfindən göndərilmiş həkim Annaya dedi ki, yalnız xəstə tamam sağaldıqdan sonra onun qulaqlarını müalicə etmək olar. Bunçuk yavaş-yavaş sağalırdı. Onda görünməmiş bir iştah var idi, lakin Anna pöhrizə ciddi riayət edirdi. Mən üstündə də onlar tez-tez toqquşurdular.

– Mənə bir az da süd ver, – deyə Bunçuk xahiş edirdi.

– Bundan artıq olmaz.

– Xahiş edirəm, ver! Bu nədir, mənə acından öldürmək istəyirsən?

Bunçuk kəsüb üzünü divara çevirir, köksünü ötürür, xeyli vaxt danışmırdı. Ona yazığı gələn Anya əzab çəkir, amma sözünün üstündə dururdu. Bir qədər keçəndən sonra qaşqabağı yer süpürən, buna görə də görkəmi daha da yazıq görünən Bunçuk üzünü bu yana çevirir, yalvarır:

– Bir az duzlu kələm verə bilərsənmi? Hə, Anya, əzizim, lütfən ver!.. Mənə yazığın gəlsin... Ziyandır?.. Həkimlərin nağılıdır!

Xahişi qətiyyətlə rədd edildikdə Bunçuk bəzən kəskin sözlərlə Annanın xatirinə deyirdi:

– Məni belə incitməyə sənənin ixtiyarın yoxdur! Bu saat təsərrüfatçı qadını özüm çağıraram, ondan istəyəərəm! Səndə qəlb yoxdur, sən iyronç qadınsan!.. Doğrusu, mən yavaş-yavaş sənə nifrət etməyə başlayıram.

Anna da bu cür ağır sözlərə davam gətirməyib deyirdi:

– Sənə etdiyim dəyəliyin, çəkdiyim əziyyətlərin ən yaxşı əvəzi elə budur.

– Mən səndən xahiş eləməmişdim ki, yanımda qal! Bunu başıma vurmaq vicdansızlıqdır. Sən öz üstünlüyündən istifadə edirsən. Hə, yaxşı... Mənə heç nə vermə! Qoy acından ölüms... Dünya qara geyməz!

Annanın dodaqları əsirdi, ancaq o özünü saxlayır, dinmirdi; özünü eşitməməzliyə vurur, səbirlə hər şeyə dözürdü.

Ancaq bir dəfə Anna ona bir qutab verməkdən boyun qaçırdığına görə onunla möhkəm dalaşdıqda, Bunçuk küssüb özünü kenara çevirdi, ürəyi sıxılmış Anna onun gözəlirinin yaşardığını görüb qışqırdı:

– Sən lap uşaqsan ki!

Anna mətbəxə yüyürdü, bir dolu boşqab qutab gətirdi.

– Ye, ye, İlyuşa, ye əzizim! Yaxşı, kifayətdir, daha acıqlanma! Bax, bunu al, yaxşı qızarmışdır! – deyər Anna əlləri əsə-əsə qutabı onun ovcuna basırdı.

Bərk iztirab çəkən Bunçuk qutabdan imtina etmək istədi, ancaq özünü saxlaya bilmədi; gözəlirinin yaşını silə-silə qalxıb oturdu, qutabı aldı. Onun yumşaq qalın qıvrım tük basmış, xeyli arıqlamış üzündə günahkar təbəssüm dolaşdı, nəzərlə üz istəyərək dedi:

– Mən uşaqdan da bətərəm... Gördün: az qalmışdı ki, ağlayam...

Anna onun çöpə dönmüş boynuna, yaxası açıq köynəyi altındakı batmış, ətsiz sinosinə, sümükkləri çıxmış qollarına baxırdı; bu ana qədər duymadığı dərin məhəbbət və mərhəmət hissi ilə o ilk dəfə sadəcə və məhrəbanlıqla Bunçukun saralmış quru alından öpdü.

Bunçuk yalnız iki həftədən sonra başqasının yardımı olmadan otaqda gözməyə başladı. Damarları qurumuş ayaqları yeriyəndə tit-rəyirdi; o, yeriməyə təzadən öyrəşirdi.

– Anna, bax, yeriyirəm – deyər o, sərbəst və yeyin yeriməyə səy edirdi, ancaq ayaqları bədəninin ağırlığına davam gətirmir, döşəmə ayağının altından qaçırdı.

Rastına gələn ilk şeyə söykənməyə məcbur olan Bunçuk dayandıqda qocalar kimi ürəkden gülməseyir, sümüyü görünən yanaqlarının dərisi dartılır, qırıq-qırıq olurdu. O, qoca kişilər kimi hıçqalıqla gülür, gülməməkdən və gülməkdən taqəti kəsildikdə isə təzədən çarpayının üstünə yığılırdı.

Onların mənzili körpünün yaxınlığında idi. Pəncərədən baxanda qar altında qalmış Volqa, çaydan o yanda enli qövsü andıran meşə, xeyli uzaqlarda isə düzlərin yumşaq, dalğavər çevrəsi görünürdü. Anna pəncərə qarşısında saatlarla ayaq üstə durur, bircən-bircə qərribə istiqamət almış, belə kəskin sərətdə dəyişmiş həyatını düşü-nürdü. Bunçukun naxoşlaması onları qərribə halda yaxınlaşdırmışdı.

Əvvəllər, əziyyətli uzun səfərdən sonra Bunçukla birlikdə Tsaritsina gəldikdə, onun vəziyyəti ağır idi, günü çox pis keçirdi. Sev-diyi bir insanla ünsiyyətin astar tərəfində nələr olduğunu Anna ilk dəfə yaxından, həm də bütün çıplaqlığı ilə görməli oldu. O, canını dişinə tutub, Bunçukun tuman-köynəyini dəyişir, darağı götürüb onun təndir kimi yanan başındakı biti-sirkəni darayıb töküür, daşdan ağır gövdəsini bu yandan o yana çevirir, hərədən bir xəlvətçə Bunçukun arıqlayıb bir dəri-bir sümük olmuş bədəninə – əziz adamın güclə sezilən həyatını bürüyən dəriyə nifrətlə gizlicə baxırdı. Annanın daxilində hər şey üsyan edir, iyrendiyini bildirdirdi, lakin zahiri ələmi bunca çirkin olan bədənin dərinliklərində əzizlənən saf duyğunu heç şey ləkələməyə qadir deyildir. Anna bu duyğunun amirane göstərişi ilə ağır və tərəddüdü aradan qaldırmağı öyrəndi. O aradan qalxdıqda axırda yalnız can yanlışcasına, bir də çəşub-daşan, artıq özünü bürüzə verən dərin məhəbbət qalırdı.

Bir gün Bunçuk ona sözləşdi dedi:

– Bütün bu hadisələrdən sonra sən... mənəndən iyranırsən, elədirmiy?

– Yox, bu imtahan idi.

– Nəyin imtahanı idi? Dəyanətinmi?

– Yox, duyğuların.

Bunçuk özünü kenara çevirdi və uzun zaman dodaqlarındakı tit-rətməni dayandıra bilmədi. Bu mövzuda bir daha söhbət eləmədi-lər. Danışsaydılar, sözləri lüzumsuz və sönük olardı.

Yanvarın ortalarında onlar Tsaritsindən Voroneje yola düşdülər.

Bunçuk ilə Anna yanvarın on altısında axşam Voroneje gəldilər. Orada iki gün qaldıqdan sonra Millerovaya getdilər, çünki yola düşükləri gün xəbər yayıldı ki, Don inqilab komitəsi də ona sadiq qalmış, lakin kaledinçilərin təzyiqi nəticəsində Kamenskayanı tərk etməyə məcbur olmuş qoşun hissələri də təzədən Millerovaya yığışmışlar.

Millerovo qaynayırdı, izdihamlı idi. Bunçuk orada bir neçə saat longidi və növbəti qatarla Qlubokaya stansiyasına yola düşdü. Ertesi günü orada pulemyot komandasını təhvil aldı, bir gün sonra səhərçağı isə Cernetsovun dəstəsinə qarşı vuruşdu.

Cernetsovun dəstəsini əzişdirdikdən sonra, gözlənilmədən onlar bir-birindən ayrılmalı oldular. Anna səhər qərargahdan gəlirdi həyəcanlı, bir az da qəmgin idi.

– Bilirsənmi Abramson buradadır? O səni çox görmək istəyir. Bir də yeni bir xəbər var – mən bu gün gedirəm.

– Hara? – deyə Bunçuk təəcüb etdi.

– Abramson və mən bir neçə yoldaşla birlikdə Luqansk şəhərinə təşviqat işinə gedirik.

Bunçuk soyuq halda sual verdi:

– Sən dəstəni tərk edirsən?

Anna güldü, qızarmış üzünü onun üzünə söykədi:

– Düzünü de, səni nə kədərləndirir? Dəstəni tərk etməyimi, yoxsa səndən ayrılmağımı? Lakin bu ayrılıq müvəqqətdir. Mən buna əminəm ki, sənin yanında olmağım daha çox orada, tezliklə başlayacağımız işdə xeyir verəcəyəm. Mənə elə gəlir ki, təşviqat işi, pulemyotçuluğa nisbətən mənə daha münasib ixtisasdır... – deyib gözlərini hiylogorçasinə oynatdı. – Pulemyotçuluğu Bunçuk kimi təcrübəli bir komandirin rəhbərliyi altında öyrənsən də.

Tezliklə Abramson da gəldi. O, həmişəki kimi yenə də coşqun, işgüzar idi, bir yerdə durub dincəlmir, tükləri qatran kimi qaralan başında – gicgahlarında çal tükləri yenə də işıdayırdı. O, Bunçuku gördüyünə səmimi şad oldu.

– Sağalıb ayağa qalxmısan? Çox gözəl! Biz Annanı aparırıq. – Mətləbdən xəbəri olan adam kimi gözlərini qıydı. – Buna etirazın yoxdur ki? Etiraz eləmirsən ki? Bəli-bəli... Bəli-bəli, çox

yaxşı! Belə bir sualı mən ona görə verirəm ki, siz Tsaritsında qalanda, ehtimal ki, bir-birinizə çox isinirsiniz.

Bunçuk kədərlə cəndərdi gülümsədi:

– Ondan ayrıldığımıza heyifsiləndiyimi danmıram.

– Heyifsilənmirsən?! Bu özü elə böyük işdir... Anna, eşitdimmi?

Abramson otaqda gəzirdi, yeriyə-yeriyə sandığın dalından Qarin-Mixaylovskinin toz basmış cildini götürüb tələsik xudahafizləməyə başladı.

– Anna, tezmi qurtarırsan?

– Sən get. Mən bu saat gəlirəm, – deyə Anna arakəsmə arxasından cavab verdi.

Anna alt paltarını dəyişib gəldi. O, döşləri cibli torpaq rəngində əsgər gimnastyorkası geymiş, belinə kəmərlə bağlamışdı, sinəsi bir az dikləndirdi, bir də bəzi yerləri gözənməmiş, lakin təmiz olan həmişəki qara yubkasını geymişdi. Bir az əvvəl yuyulmuş ağır saçları pırpızlanır, ləçəyinin altından çıxırdı. O, şinelini geydi, toqqanı belinə bağlayanda soruşdu (onda indicə görünən sağlığı yox olmuşdu, sesi də zəif, yalvarıcı idi):

– Bu gün sən həcumda iştirak edəcəksənmi?

– Əlbəttə, edəcəyəm! Əllərimi qoynuma qoyub qıraqdan tamaşa etməyəcəm ki.

– Səndən xahiş edirəm... Bəri bax, ehtiyatlı ol! Mənim xətirim üçün belə edəcəksən, eləmi? He? Mən sənin üçün bir dəst də əlavə yun corab qoyuram. Gözlə sənə soyuq dəyməsin, çalış ayaqlarını islatma. Luqanskdan sənə məktub yazacağam.

Onun gözlərindəki atəş birdən-birə elə bil söndü; ayrılarkən etiraz etdi:

– Görürsənmi, səndən ayrılmaq mənim üçün çox ağırdır. Əvvəlcə, Abramson Luqanskiyə getməyi təklif edəndə mən şad oldum, amma indi hiss edirəm ki, orada sensiz dərəcəyəm... Duyğuların indi lüzumsuz olduğuna, əl-ayağımıza dolaşdığına bu da əlavə bir sübut... He, necə olsa da, hər halda, əlvida!..

Onlar təmkinlə və soyuq vidalaşdılar, lakin Bunçuk bunu necə lazım idisə, o cür də başa düşdü: Anna bundan qorxurdu ki, birdən qətiyyəti zəifləyər, qərarından əl çəkə bilər.

Bunçuk onu ötürməyə çıxdı. Anna çiynlərini təlaşla tərpedə-tərpedə, arxasına baxmadan gəlirdi. Bunçuk onu arxadan səsləmək

istodi, ancaq vidalaşarkən gördü ki, qızın azca öyilmiş, duman çökmüş gözlorində şiddətli və nəm parıltı var; iradəsinə güc gələrək, süni fərhəlo qışqırdı:

– Ümidvaram ki, Rostovda görüşəcəyik! Salamət qal, Anya!

Anya dönüb baxdı və addımlarını daha da yeyinlətdi.

Qız çıxıb gedəndən sonra Bunçuk yalqızlığını nə qədər ağır və çətin olduğunu hiss etdi. O, küçədən otağına gəldi; amma ocağa düşmüş adam kimi o doqəy otaqdan bayıra atıldı... Otaqda hər şey Annanın varlığını hiss etdirir, hər bir şeydə: yaddan çıxmış cib dəsmalında da, əsgər heybəsində də, mis parçada da, – qızın əli dəymiş hər şeydə onun iyi qalır.

Bunçuk axşamədək stanitsada veylləndi; o canında görünməmiş narahatlıq hiss edir, ona elə gəlirdi ki, bir tərəfini kəşib tullayıblar, yeni vəziyyətinə dəyənən öyrəşə bilməyəcəkdir. O, şəşqin baxışlarla tanmadığı qızılqvardiyaçılarla kazakların üzünə baxır, bunlardan bəzisini tanıya bilir, bir çoxları da onu tanıyırdılar.

Bir yerdə Almaniya müharibəsində onunla birlikdə qulluq etmiş kazak onu dayandırdı. O, Bunçuku dartıb öz mənzilinə apardı, oyunda iştirak etməyə dəvət etdi. Petrovun dəstəsindən olan bir neçə qızılqvardiyaçı ilə buraya yaxınlarda gəlmiş mokrousovcu matroslar stolun dalında əyləşib “iyirmi bir” oynayırdılar. Otağı qatı papiros tüstüsü bürümüşdü, oyuncular kartları stola qeyzələ çirpır, Kerenski pullarını sayır, dalaşır, əzgünlüqlə qışqırırdılar. Bunçuk darıxıb təmiz hava almaq üçün bayıra çıxdı.

Bir saatdan sonra hücumə keçməli oldular, bununla da canı darıxmaqdan xilas oldu.

XVIII

Kaledinin ölümündən sonra Novoçerkassk stanitsası hakimiyyəti Don qoşununu yürüş atamanı Nazarovə təhvil verdi. O, yanvarın iyirmi doqquzundan Məclisə göndərilmiş nümayəndələr tərəfindən yürüş qoşunu atamanı seçildi. Məclisə nümayəndələrin az bir qismi – başlıca olaraq cənubdakı məhəllənin aran stanitsalarından göndərilmiş adamlar gəlmişdilər. Məclis kiçik məclis adlandırıldı. Məclisdən lazımı qədər təminat aldıqdan sonra, general Nazarov on səkkiz yaşından əlli yaşınədək səfərbərlik elan etdi, lakin hədələrə, səfər-

bərlik keçirmək üçün stanitsalara silahlı qüvvələr göndərmək qorxusuna baxmayaraq, kazaklar könülsüz surətdə silah altına toplaşdılar.

Kiçik məclis fəaliyyətlə başladı. Gün, general Krasnoşokovun 6-cı Don kazak polku qoşun starşinası Tatsinin komandası altında yürüş qaydası ilə Rumıniya cəbhəsindən Novoçerkasska gəldi. Polk düz Yekaterinoslavdan bu yana vuruşa-vuruşa, bolşeviklərin mühasirə xəttini yara-yara gəlirdi. Onu Pyatixatka, Mejevaya, Matveyev Kurqan və bir çox başqa yerlərdə əzişdirmişdilər, ancaq, buna baxmayaraq, polkun, demək olar ki, bütün şəxsi heyəti, zabitləri ilə birlikdə sağ-salamət gəlmişdi.

Polku çox tənənəli surətdə qarşıladılar. Böyük kilə meydanında dua mərasimindən sonra Nazarov nizam-intizama riayət etdikləri, qanun-qaydaya tabe olduqları, əldə silah Donu müdafiəyə gəldikləri üçün kazaklara təşəkkür etdi.

Təzliklə polku Sulın stansiyası yaxınlığındakı cəbhəyə göndərdilər, amma iki gündən sonra Novoçerkasska qara xəbərli gəldi: bolşevik təbliğatının təsirinə qapılmış polk özbaşına cəbhəni tərk etmiş, qoşun hökumətini müdafiədən boyun qaçırmışdır.

Məclisin işləri süst gedirdi. Bolşeviklərə qarşı mübarizənin aqibətinin nə cür olacağını hamı hiss edirdi. Çalışqan, coşqun bir şəxs olan general Nazarov Məclisin iclaslarında iştirak edəndə dirsayinə söykənir, əlləri ilə alnını ovuşdurur, sanki dərin əzab içində nə haqda isə düşündürdü.

Son ümidlər də boşa çıxmışdı. Top atəşinin uğultusu artıq Tixoretkskayanın yanından gəlirdi. Şayiələr yayılmışdı ki, Tsaritsınlı qırmızı komandir xorunji Avtonomov oradan Rostovun üstünə yeriyir.

Sivers tərəfindən gəriyə sıxışdırılan, arxa tərəfdən Qnilovskaya stanitsası kazakları tərəfindən gülləyə tutulan kapitan Çernovun dəstəsi fevralın 22-də Rostov şəhərinə girdi. Şəhərin üzük qaşı kimi araya alınmasına az bir məsafə qalırdı; Kornilov, şəhərdə qalmağın çox təhlükəli olduğunu görüb, o günü Olginskaya stanitsasına çəkilmək əmrini verdi.

Fəhlələr Temerməkəndən vəğzələ və zabitlərin keşikçi dəstələrindən şəhərdən axşamədək atəş açırdılar. Şər hələ qarışmamış Rostovdan güclü qoşun yola çıxdı. Qoşun yoğun qara ilan kimi Don çayı

¹ Romanda 1918-ci il fevralın 14-dən bəri bütün tarixi günlər yeni stil ilə göstərilmişdir.

üzərindən qıvrıla-qıvrıla uzandı, sürünə-sürünə Aksaya doldu. Adamların sayı xeyli azalmış yarımqıç rotalar yumşaq sulu qarın üstü ilə yeriyirdi. Gimnazistlərin ağ, realni məktəb şagirdlərinin yaşiltəhər düyməli şinelləri gözə çarpırdısa da, adamların çoxunun əyində əsgər və zabit şinelləri var idi. Vzdovlara polkovniklər və kapitanlar komandirlik edirdilər. Sıralarda yunkerlər və praporşik-dən tutmuş polkovniko kimi zabitlər var idi. Ucu-bucağı görünməyən arabaların arxasınca qaçqınlar, – şəhərli paltosu, qaloş geymiş əhali, abırlı adamlar yeriyirdilər. Qadınlr qalın qara bata-bata, dikdaban çəkmələri üzərində yırğalana-yırğalana arabaların dalınca xırda addımlarla yeyin-yeyin yeriyirdilər.

Yevgeni Listnitski, Kornilov polkunun rotalarından birində irəliləyirdi. Qıvrıq, dilavər nizami zabit olan ştaps-kapitan Starobelski, Suvorov fanaqoriysk qrenader polkunun poruçiki Boqaçov ilə xeyli qocalmış, dişləri tökülmüş, zorba tülkü kimi bədəninin hər yerini kürən tük basmış əsgəri zabit podpolkovnik Loviçov da onunla bir cərgədə idi.

Qaranlıq qovuşmaqda idi. Şaxta başlamışdı. Don çayının mənşəbi tərəfdən şor və nəm külək əsirdi. Listnitski vərdisli hərəkətlə, ayağını sıraya uyğun ataraq, tapdanmış qar ayaqlaya-ayaqlaya gedir, rotanın dalından çatmağa çalışan adamların üzünə diqqətlə tamaşa edirdi. Kornilov polkunun komandiri kapitan Nejentsev və şinelinin yaxası açılmış, furajkası peysorinə sürüşmüş, keçmiş Preobrajensk qvardiya polkunun komandiri polkovnik Kutepov gəlib yolon kənarından keçdilər.

Podpolkovnik Loviçev tufəngi çox məharətlə tuta-tuta Nejentsevi səslədi:

– Cənab komandir!

Qara gözləri bir-birindən xeyli aralı, ucları vurulmuş yastı saqqalı, enli alınlı, üzdən öküxə oxşayan Kutepov boylanıb geriye baxdı. Nejentsov onun çiyini üstündən səs gələn tərəfə baxdı:

– Əmr edin, birinci rota addımlarını sürətləndirsin! Axı belə getse adam dona bilər. Hamının ayağı islanmışdır, yürüş zamanı bu cür addım atmaq isə...

– Biabırılıqdır! – deyə yoğun səslə və hay-küychü Starobelski qışqırdı.

Nejentsev heç kəsə cavab vermədən ötüb keçdi. O, Kutepovla nə bərədə isə mübahisə edirdi. Bir az sonra general Alekseyev onlardan qabağa keçdi. Faytonçu quyruqları düyülmüş, tox qara atları bərk sürürdü. Küləkdən üzü qızarmış, ağ bıqları şəşə, qaşları da bıqları kimi ağarmış, gözlərinin üstünə sallanmış general Alekseyev furajkasını qulaqlarına qəder başına basmış, yanakı oturub çiyini faytonun söykənəcəyinə dirəmişdi, üsüdüyündən sol əli ilə yaxalığını tutmuşdu. Zabitlər onun hamıya tanış olan simasını təbəssümlə qarşılayırdılar.

Minlərlə adamların ayağı altında tapdanmış yolun bezi yerlərində sarı gölməçiklər əmələ gəlmişdi. Yerimək çətinləşirdi, adamların ayağının hərəsi bir yana sürüşür, rütubət çəkmələrin içinə keçirdi. Addımını müntəzəm atan Listnitski qabaq cərgədə gedən söhbətə qulaq asırdı. Əyində xəz gödəkçə, başında sadə kazak papağı olan gur səslə bir zabit deyirdi:

– Siz gördünüzmü, poruçik? Dövlət Dumasının sədri Rodzyanko, qoca kişi – o da piyada gedir...

– Rusiya Qolqofa¹ qalxır...

Kim isə öskürə-öskürə və xırıldaya-xırıldaya bəlgəmini tüpürə-tüpürə istehza etmək istədi:

– Qolqofa... fərqi yalnız burasındadır ki, İsanı aparanda yol daşıq-qayalıq idi, bura isə qarıdır, həm də nemişlik və çox soyuqdur.

– Cənablar, bilmirsiniz gecə harada qalacağıq?

– Yekaterinodarda.

– Bir dəfə biz Prussiyada da belə səfərdə olmuşuq...

– Görəsən, Kuban bizi necə qarşılayacaqdır?.. Nədir? Aydın işdir ki, orada vəziyyət başqa cürdür.

– Çəkməyə bir şey varmı? – deyə poruçik Qolovaçov Listnitskidən soruşdu.

O, qaba təkbarmaq əlcəyini əlindən çıxartdı, papirosu alıb təşəkkür etdi, burnunu əsgərsayağı silib barmaqlarını şinelinin otoyuna çəkdi.

Podpolkovnik Loviçev ona baxıb nəzakətlə gülümsədi:

– Demokratik hərəkətləri öyrənirsiniz, poruçik?

– İstər-istəməz öyrənməli olarsan. Yoxsa siz... özünüzlə bir düjün cib desməli götürmüşünüzdü?

¹ İncildə göstərilən ofsanəyə görə Həzrəti İsanı həmin dağda çarmaxa çəkmişlər.

Loviçev cavab vermədi. Onun qızartdaq çal bıqlarından göyümsov sırsıralar sallanırdı. O, hərdən bir bərkədən burnunu çəkir, külək şinelinin ötəyini qaldırırdıqca canına işləyən soyuqdan üz-gözünü qışdırırdı.

Listnitski sıralarla yeriyən adamlara, yolda öyilmiş dəstənin qabağına can ağrısı ilə göz gözdürüb ürəyində dedi: "Rusiyanın ən yaxşı adamları".

Bir neçə süvari gəlib keçdi, hündür Don cinsli ata minmiş general Kornilov da onların arasında idi. Onun yanlarında çəpinə cibləri olan açıq yaşıl rəngli gödəkçəsi ilə ağ papağı xeyli vaxt cərgələr arasında görünürdü. O keçib getdikcə nəre çəkib "Urta" qışqırırdılar.

– Bütun bu əziyyətlər keçər-gedər, amma bir ailə məsələsi olmayaydı... – deyər Loviçev qocayana niçiklidi, mərhəmət umurmuş kimi yandan Listnitskinin gözlərinin içinə baxdı. – Ailəm Smolenskdə qalmışdır, – deyər o təkrar etdi. – Arvadımla qızım. Bu il Milad bayramında qızımın on yeddi yaşı tamam oldu... belə də iş olar, yasavul?

– Bə-ə-ə-əli...

– Siz də evlisinizmi? Novoçerkasskdansınız?

– Yox, mən Donetsk mahalındanam. Mənim orada atam qalmışdır.

– Heç bilmirəm necədirlər... mənsiz necə dolanırlar, – deyər Loviçev sözüna davam etdi.

Əsəbiləmiş Starobelski onun sözünü kəsdı:

– Hamının ailəsi qalmışdır. Anlaya bilmirəm: niyə siz belə ağlayıb sızlayırsınız, podpolkovnik? Qəri-bə adam-lar var! Rostovdan yenicə aralanmışıq...

– Starobelski! Pyotr Petroviç! Siz Taqanroq yaxınlığındakı vuruşmada olmusunuzmu? – deyər kim isə bir cərgə geridə qışqırdı.

Starobelski acıqlı üzünü geriye çevirdi, tutqun halda gülümsədi:

– A... Vladimir Georgiyeviç, necə olmuş ki, siz bizim vızoda gəlib çıxmısınız? Buraya dəyişdirilmisən? Kiminlə yola getməmişən? Aha... hə, bu aydındır... Taqanroq vuruşmasını soruşdunuz? Bəli, orada olmuşam... necə bəyəm? Tamamilə doğrudur... ona güllə dəydi.

Bu danışığa diqqətsiz qulaq verən Listnitski Yaqodnoyedən necə yola çıxdığını, atasını, Aksinyanı xatırladı. Birdən-birə baş

qaldırıb ürəyini sıxan qüssədən az qalırdı nəfəsi kəsilsin. O addımlarını ağır-ağır atır, qabağında süngüləri böyürlərinə bərkidilmiş tüfənglərin lülələrinin qalxıb-ənmesinə, papaqlı, furajkalı və başlıqlı başların addımlara uyğun yırgalanmasına baxıb düşündürdü:

"Sürgünə məhkum olmuş bu beş min nəfər insanın hər birinin qəlbində, mənim qəlbimdə olduğu kimi, coşqun bir kin, sonsuz bir qəzəb var. Köpek uşaqlar, bizi Rusiyadan vurub çıxartdılar – indi də burada ayaqlar altına salıb tapdalamaq istəyirlər. Baxarıq!.. Kornilov bizi Moskva üzərinə hücum aparar!"

Bu anda o, Kornilovun Moskvağa gəlişini xatırladı, şadlıqla həmin günün xatirələrini yada salmağa başladı.

Yaxınlıqda, ehtimal ki, rotanın quyruğunda batareyə gəlirdi. Atlar finxırır, top arabaları gurultu salırdı, hətta o tərəfdən külək at tərinin iyini də getirirdi. Listnitski bu tanış, ürəyi tel-tel edən iyi o dəqiqə hiss etdi, başını geriye çevirdi; qabaqda gedən sürücü, gənc praporşik onun üzünə baxdı, tanış adam görülmüş kimi gülümsədi.

Könüllü ordu martın 11-də Olginskaya stanitsası ətrafında toplaşmışdı. Kornilov irəli getməyib səbr edir, Don qoşununun yürüş atmanı, general Popovun Olginskayağa gəlməsini gözləyirdi. General Popov 5 topa, 40 pulemyota malik 1600 nəfərlik süvari dəstəsi ilə Novoçerkasskdan çəkilmiş, Don arxasındakı düzə çıxmışdı.

Martın 13-də səhər general Popov, öz qərargah rəisi polkovnik Sidorinin, bir neçə keşikçi kazak zabitinin müşayiəti ilə Olginskaya stanitsasına gəldi.

O, atının başını çəkdi, Kornilovun düşdüyü evin qarşısındakı meydanda saxladı; yohərin qaşından yapışdı, ayağını yohərdən ağır-ağır araladı. Özünü yetirmiş çapar – qarşım üzlü, qırğı kimi qaynar gözlü, qaratelli kazak, generala atdan düşməyə kömək etdi. Popov yüyəni ona verdi, vüqarlı addımlarla artırmaya tərəf getdi. Sidorin ilə zabitlər də atdan düşdülər, onun dalınca yollandılar. Çaparlar atları çəkib, bala qağıdan həyəte saldılar. Çaparlardan biri – yaşlı, əyriqə kişiyə atların başına torba keçirəne kimi, çökükburun quşa oxşayan qaratelli çapar da ev sahibinin qulluqçusu ilə tanış oldu. Oğlan qıza nə isə söz atdı; yaylığını başına işvokarcasına bağlamış,

yalın ayaqlarına yekə qaloş geymiş qulluqçu qız da gülə-gülə, dişləri ağara-ağara, ayaqları ilə gölməçəni şappıldada-şappıldada kazakin yanından mərəyə tərəf getdi.

Vüqarlı, yaşa dolmuş Popov evə girdi. Dəhlizdə şinelini çıxartdı, cəld yanına gəlmiş çapara verdi, qamçısını asqıya keçirtdi, xeyli vaxt, həm də, səs-küylə burnunu silib təmizlədi. Çapar, onu və yeriyə-yeriye saçını sıgallayan Sidorini salona ötürdü.

Müşavirəyə dəvət olunmuş generalın hamısı gəlmişdi. Kornilov stolun dalında əyləşmiş, qabağına sərilmiş xoritəyə dirəsklənmiş; arıq, şux bədənli, üzünü təzəcə qırxdımış Alekseyev onun sağında oturmuşdu. Ağillı, iti gözlerini işıldadan Denikin Romanovski ilə nə barədə isə danışırdı. Denikinə çox az oxşarlığı olan Lukovski saqqalının tüklərini dartırdı-a dartırdı otaqda aramla gəzişirdi. Markov həyəte açılan pəncərə yanında durub, atların yanında gəzişən və qulluqçu qıza söz atıb gülüşən çaparlara baxırdı.

Gələnlər salamlayıb, stola yaxınlaşdılar. Alekseyev yola dair, Novocerkassk şəhərinin boşaldılmasına dair bir neçə az əhəmiyyətli sözlər verdi. Kutepov, onun ardınca Kornilov tərəfindən həmin müşavirəyə dəvət edilmiş bir neçə nizami zabit içəri girdi.

Kornilov arxayın və hər şeydən xatircəm adam kimi əyləşən Popovun üzünə baxa-baxa soruşdu:

– General, dəstəyinizdə nə qədər adam var?

– Min beş yüz süvari, nəfərləri ilə birlikdə batariya və qırx pulemyot.

– Könüllü ordunu Rostov şəhərindən çəkilib getməyə nə kimi bir vəziyyətin vadar etdiyi sizə məlumdur. Dünən bizim müşavirəmiz oldu. Bu qərara gəldik ki, Yekaterinodar şəhərinə istiqamət götürmək şerti ilə Kubana gedək, onun ətrafında könüllü dəstələri fəaliyyət göstərirlər. Biz bu marşrutla gedəcəyik... – Kornilov karadaşın yonulmamış tərəfi ilə xəritədə istiqaməti göstərdi, daha yeyin danışmağa başladı. – Yol uzununu Kuban kazaklarını öz tərəfimizə cəlb edərək, bizim irəliyə doğru hərəkətimizə müqavimət göstərmək istəyən sayca az, qeyri-mütaşəkkil, döyüş bacarığında məhrum qızılqvardiyaçı dəstələrini dağıda-dağıda gedəcəyik. – O, Popovun qıyılmış, kənara yönəldilmiş gözələrinə baxdı, sözünü tamamladı. Biz təklif edirik ki, siz də dəstəyinizlə könüllü orduya qoşulun, bizimlə birlikdə Yekaterinodara gedəyin. Qüvvələrimizi parçalamaq bizə sərf etməz.

– Mən belə şey eləyə bilmərəm! – deyərək Popov qəti və sərt səsle bildirdi.

Alekseyev azca ona tərəf əyilib soruşdu:

– Lütfən söyləyin, niyə?

– Ona görə ki, mən Don vilayəti ərazisini tərk edib haraya isə Kubana gedə bilmərəm. Şimalda Don çayına arxalanaraq, qışlaqlar rayonunda qalıb, hadisələrin sonunu gözləyə bilərik. Düşmənin fəal hərəkət edəcəyi güman edilmir, çünki bu gün-sabah havalər mülayimləşəcək, belə olduqda çaydan nəinki topxananı, hətta süvariləri də bu yana keçirtmək mümkün olmayacaqdır; amma qışlaqlar tərəfdə, o yerlər taxilla, alaflla kifayət qədər təmin olunduğundan, biz istədiyimiz zaman, istədiyimiz istiqamətdə partizan əməliyyatına başlayıb onu inkişaf etdirə bilərik.

Popov qətiyyət və inamla Kornilovun təklifini rədd edən dəlillər irəli sürdü. O, nəfəsini dərdi və Kornilovun nə isə demək istədiyini görüb, başını inadla silkələdi:

– İcazə verin, sözümlü qurtarım... Bundan başqa, çox mühüm bir amil də var, biz də komandanlıq də həmin amili nəzərə alırıq: bu, kazakların əhvali-ruhiyyəsidir. – O şəhadət barmağında möhkəm oturmuş qızıl üzük olan ağ, ətli əlini qabağa uzatdı; o, hamıya göz gəzdirdi, səsini ucaldaraq sözüne davam etdi. – Biz üz tutub Kubana getsək, dəstənin dağılmaq qorxusu meydana çıxar. Kazaklar oraya getməyə bilərlər. Bunu nəzərdən qaçırtmaq olmaz ki, dəstəmdə daimi və etibarlı qulluq edənlərin əksəriyyətini kazaklar təşkil edir; onlar da mənəvi cəhətdən... sözləşsəniz sizin hissələr qədər möhkəm deyildirlər. Onlar sadəcə desək düşüncəsiz adamlardır. Getməzlər, vəssalam. Dəstəni bütünlüklə itirməyə isə mən cəsarət edə bilmərəm, – Popov sözlərini kəlmə-kəlmə dedi, yəni də dillənmək istəyən Kornilovun sözünü kəsdi. – Üzr istəyirəm, məni bağışlayın; mən burada sizə qərarımızı bildirdim və sizi əmin edə bilərəm ki, biz bu qərarı dəyişdirə bilməyəcəyik. Aydın işdir ki, qüvvələrin parçalanması bizə sərfli deyildir, lakin yaranmış indiki vəziyyətdən birçə çıxış yolu var. Mən bu fikirdəyəm ki, könüllü ordu, indicə dediyim mülahizələri nəzərə alaraq, Kubana deyil, bizim Don qoşunu ilə birlikdə çay ətrafındakı düzlərə getmə daha ağıllı hərəkət etməli olar; çünki Kuban kazaklarının əhvali-ruhiyyəsi də məni xeyli təşvişə salır. Könüllü ordu orada fasilədən istifadə edib

dincini alar, özünü nizama salar, yazbaşı isə Rusiyadan gələn fəda-
ilərlə tərkibini təkmilləşdirir...

– Yox! – deyə Kornilov ucadan səslənib razı olmadı; halbuki
dünən o özü ordunun Don ətrafındakı düzlərə getməsinə meyl edir,
buna zidd çıxan Alekseyevi iddiasını inadla rədd edirdi. – Qışlaq-
lar tərəfə getməyin mənası yoxdur. Biz altı min nəfərə yaxıyıq...

– Əgər məsələ ərzaq məsələsindədirsə, sizi general həzrətləri,
əmin edə bilərəm ki, qışlaqlardan ruzili yer tapa bilməzsiniz. Bun-
dan başqa, o yerlərdə siz xüsusi at zavodu olanlardan at ala bilərsiniz,
ordunun bir qismini atlandıra bilərsiniz. Çölləmə manevr vuruşması
zamanı sizin qələbəyə əlavə üstünlüyünüz olar. Sizə süvarilər çox
lazımdır, könüllü ordu bu cəhətdən kasıbdır.

Bu gün Alekseyevə qarşı xüsusilə ehtiyatlı davranan Kornilov
onun üzünə baxdı. Çox ehtimal ki, o, qoşunu aparmaq üçün istiqamət
seçməkdə tərəddüd edirdi, başqa mətbəər adamdan yardım
gözləyirdi. Alekseyevi böyük diqqətlə dinlədilər. Qarşıya çıxan
vəzifələri qısaca, qanecədi, aydın şəkildə həll etməyə adət etmiş
qoca general, bir neçə mənalı cümlə ilə Yekaterinodar tərəfə get-
məyə tərəfdar olduğunu bildirdi.

– Bu istiqamətdə biz bolşeviklərin mühasirə xəttini daha asan
yarıb, Yekaterinodar tərəfə fəaliyyət göstərən dəstə ilə birlikdə
bilirik, – deyə o, sözünü bitirdi.

Lukomski ehtiyatla soruşdu:

– Mixail Vasilyeviç, birdən bu, müəssər olmadı, onda necə olsun?
Alekseyev dodaqlarını çeynədi, əlini xəritə üzərində gözdirdi.

– Lap müəssər olmadığını nəzərə alsaq belə, yəno Qafqaz sıra
dağlarına çatmaq, ordunu dağıtmaq imkanımız olacaqdır.

Romanovski də onun fikrinə şərik oldu. Markov bir neçə qızğın
söz dedi. Alekseyevin sanballı dəlillərinə qarşı sanki heç bir şey
demək mümkün deyildi; amma bu zaman Lukomski söz aldı və
məyyəyan müvazinət yaratdı.

O, sözləri aramla seçə-seçə dedi:

– Mən general Popovun fikrinə şərikəm. Kuban tərəfə getmə-
yimiz böyük çətinliklərə əlaqədardır, həmin çətinliklərin nədən
ibarət olduğunu burada ayırd etmək imkan xaricindədir. Hər şey-
dən əvvəl bunu göstərməliyəm ki, bu istiqamətdə biz dəmiryol
xəttini iki dəfə keçməli olacağıq...

Müşavirə iştirakçılarının hamısı gözlərini onun xəritə üzərində
gözen barmağının istiqamətinə zillədi. Lukomski inadla sözüne
davam etdi:

– Bizi layiqincə qarşılamaq bolşeviklərin yadından çıxmayacaq,
yola zirehli qatarlar gətirəcəklər. Bizim isə araba karvanımız ağırdır,
xeyli yaralıdır; biz onları atıb gedə bilmərik. Bütün bunlar isə
ordunu çox çətin vəziyyətə salacaq, onun sürətlə irəliləməsinə
mənəfilik törədəcəkdir. Sonra mənəm üçün burası da anlaşılmalıdır:
kim buna əmindir ki, Kuban kazakları bizə qarşı dostcasına əhvali-
ruhiyyədədirlər? Deyirdilər ki, Don kazakları bolşeviklərin haki-
miyyətdən zara gəlmişlər, amma yalan çıxdı; biz bunu unutma-
lı, indi yayılmış şayiələrə də çox ehtiyatlı, həm də mümkün
qədər şübhə ilə yanaşmalıyıq. Kubanlılar da əvvəlki rus ordusundan
gətirilmiş bolşevik naxoşluğuna tutulmuşlar... Onlar bizə qarşı düş-
məncəsinə əhvali-ruhiyyəyə ola bilərlər. Sözümlərin sonunda bunu
bir daha təkrar edərik ki, mənəçə biz şərqə, çöllərə tərəf getməli və
qüvvə topladıqdan sonra, oradan bolşevikləri hədələməliyik.

Generallarının əksəriyyəti tərəfindən fikri müdafiə olunan
Kornilov Velikoknyajeskaya stanitsasının qərb tərəfindən getməyi,
yürüş zamanı ordunun ehtiyacı olan qismini atla təmin edib, oradan
Kubana dönməyi qərara aldı. O, müşavirəni bağladı, Popovla qısaca
söhbət etdi, onunla soyuq vidalaşaraq, öz otağına getdi. Alekseyev
də onun dalınca içəri girdi.

Don qoşun hissəsinin qorqaraz rəisi polkovnik Sidorin, çəkmə-
sinin mahmızları cingildəyə-cingildəyə artırmaya çıxdı, coşqun və
fərəhli səslə çaparlara qışqırdı:

– Atları getirin!

Sarı bıqlı gənc kazak yüzbaşı qılincinin dəstəsindən tuta-tuta,
gölməçələrin üstündən adlaya-adlaya artırmaya yaxınlaşdı. O, pil-
ləkənin aşağısında dayandı, pıçılıtlı ilə soruşdu:

– Necə oldu, cənab polkovnik?

Sidorin kefi kök halda yavaşca dedi:

– Pis olmadı! Bizim general Kubana getməkdən boyun qaçırdı.

İndicə yola düşürük. İzləyirən, siz hazırınızımı?

– Bəli, atları getirilər.

Çaparlardan atları yaxına gətirdilər. Çökükburun quşa oxşayan
qaratelli oğlan yoldaşının üzünə baxdı.

O, pıçıldayaraq soruşdu:

– Hə, yaxşı qızdırmı?

Yaşlı kazak təmkinlə qımışdı:

– Lap qoturun biridir.

– Məqam tapsa idi, yanına çağırardım?

– Əl çək, ay axmaq! Aytıdır, böyük pəhrizdir, axı.

Əvvəllər Qriqori Melexov ilə birlikdə qulluq etmiş İzvarin sıçrayıb sağrısı sallaq, burun pərləri ağ, alını tamam qaşqa olan atını mindi, çaparlara əmr etdi:

– Atlarınızı küçəyə sürün.

Popov ilə Sidorin generallardan biri ilə vidalaşdılar, artırmadan düşdülər. Çaparlardan biri atın yüyönündən yapışıb saxladı, generalın ayağını üzəngiyə keçirməyinə kömək etdi. Popov bekara kazak qamçısını havada şaqıldatdı, atı löhrəm yerişlə sürdü, üzəngiyə qalxmış, bədənlərini bir az qabağa öymüş çapar-kazaklar, Sidorin və zabitlər atlarını onun ardınca çapdılar.

Könüllü ordu iki yürüşdən sonra gəlib Meçetinskaya stanitsasına çatdıqda Kornilov qışlaqlar rayonu haqqında əlavə məlumat əldə etdi. Alınan məlumat mənfi xarakterli idi. Kornilov nizami hissələrin komandirlərini yanına çağırtdırıb, Kubana getməyi qərara aldığı elan etdi.

Könüllü ordu ilə birləşmək haqqında ikinci təkliflə Popovun yanına çapar göndərildi. Çapar sifəti ilə göndərilmiş zabit Staro İvanovsk yaxınlığında qayıdıb orduya çata bildi. Popov bu zabit vasitəsi ilə yenə də eyni cavabı göndərmişdi: Popov Kubana getmək təklifini nəzakətlə və soyuqca rədd edib yazırdı ki, o, qərarını dəyişməyəcək və hələlik Salsk mahalında qalacaqdır.

XIX

Novoçerkasski dolayı yolla işğal etmək üçün Qolubovun irəliləyən dəstəsi ilə Bunçuk da yola düşdü. Onlar fevralın iyirmi üçündə Şaxtnayadan çıxdılar, Razdorskaya stanitsasından keçdilər, gecə artıq Melixovskaya çata bildilər. Ertəsi günü səhər açılan kimi stanitsadan yola çıxdılar.

Qolubov dəstəsini sürətli yürüşlə aparırdı. Onun ənlükürək gövdəsi qabaqda görünürdü; qamçısı tez-tez atın sağrısına dəyirdi. Gecə Bessergenevskaya stanitsasından ötdülər, atlar dincəlsinlər deyər onları bir az dayandırdılar, yenə ulduzsuz boz gecədə süvarilər at belində yırğalana-yırğalana yola düşdülər, torpaq yolun buzu atların ayağı altında xırçıldamağa başladı.

Krivyanskaya yaxınlığında yolu azdılar, lakin azca sonra gedəcəkləri yolu tapdılar. Onlar Krivyanskaya stanitsasına çatanda dan yeri qızarırdı. Stanitsada hələ ins-cins görünmürdü. Balaca meydan da su quyusunun yanında bir qoca kişi təknənin içindəki buzu sındırırdı. Qolubov atını bu qocanın yaxınlığına sürdü, dəstə dayandı.

– Salaməleyküm, a qoca.

Kazak əlcəkli əlini aramla papağının kənarına qaldırdı, kinlikinli salamı aldı:

– Salaməleyküm.

– Babacan, olmaya sizin stanitsanın kazakları Novoçerkasska getmişlər? Sizdə səfərbərlik keçirilmişdirmi?

Qoca tələsik baltanı götürdü, suala cavab verməyərək, darvazaya doğru getdi.

Qolubov oradan aralana-aralana və söyüş söyə-söyə bağardı:

– Atları sürün!

Həmin gün Kiçik qoşun məclisi Konstantinovskaya stanitsasına köçməyə hazırlaşdı. Don Qoşununun yeni yürüş atamanı olan general Popov silahlı qüvvələri artıq Novoçerkasskdan çıxartmış, qiymətli qoşun ləvazimatını başqa yere göndərmişdi. Səhərçağı məlumat alındı ki, Qolubov Melixovskayadan çıxmışdır, Bessergenevskaya tərəf gəlir. Məclis Novoçerkasskın təslim olunması şərtləri barədə Qolubovla danışıq aparmaq üçün yasavul Sivolobovu onun yanına göndərdi. Qolubov köpüklənmiş, qan-tərə batmış atın belində bir dəstə kazakla bərabər atını birbaşə Məclisin yerləşdiyi binanın qabağına sürdü. Küçə qapısında bir neçə avara dayanmışdı, bir çapar da Nazarovun yəhərli atının başını saxlayır, generalı gözleyirdi.

Bunçuk sıçrayıb atdan düşdü, əl pulemyotunu qaşdı. O da Qolubovla, bir dəstə kazakla birlikdə yüyürə-yüyürə Məclisin binasına girdi. Qapı taybatay açıldıqda, geniş salonda əyləşmiş nümayəndələr başlarını şaqqılıtra tərəf çevirdilər, hamısının rəngi saraldı.

Qolubov, baxışda imiş kimi zil səsle ömr etdi:

– Aya-ğa, qalx! – Tələsdiyindən büdrəyə-büdrəyə ətrafındakı kaxaklarla bərabər rəyasət heyəti oturan stola yaxınlaşdı.

Məclis üzvləri, amirana səsə itaət edərkən, gurultu ilə stulları geriye itələyib, ayağa qalxdılar, təkcə Nazarov yerindən törpənədi. O qəzəblə dedi:

– Necə cəsarət edib Məclisin iclasını dayandırsınız?

– Siz həbs edirsiniz! Səsinizi kəsin! – Qıpqırmızı olmuş Qolubov Nazarovun yanına cumdu, onun general pəncəyinin çiyindəki poqonları dartıb qopartdı, xırıltılı səsle bağırdı. – Sənə deyirlər, aya-ğa qalx! Götürün bunu!.. Bori bax! Sənə demirəmmi?! Qızılpoqonlu!..

Bunçuk pulemyotu qapının ağzında quraşdırırdı. Məclis üzvləri qoyun sürüsü kimi bir küncə qışıldadı. Kaxaklar Nazarovu, vəhi-mədən gömgöy olmuş Məclis sədri Voloşinovu və bir neçə adamı sürüyə-sürüyə Bunçukun yanından bayıra apardılar.

Pörtmüş yanaqlarında boz ləkələr amələ gəlmiş Qolubov da, qılıncı qaçılıta sala-sala, onların dalınca getdi. Məclis üzvlərindən birisi onun qolundan yapışdı.

– Lütfən, cənab polkovnik, bəs biz hara getməliyik?

– Biz azadıqmi? – Birincinin dalına qısılmış bir başqasının çevik, ırkək başı görsəndi.

– Cəhənnəm olun! – deyərək Qolubov qışqıraraq əlini yellətdi, Bunçukun bərabərinə çatdıqda isə ayağını yerə döydü. – Filan-filan şüdələr, çıxın gedin... sizinlə məşğul olmağa mənim vaxtım yoxdur!.. Haydı!..

Onun küləkdən kallaşmış, xırıltılı qışqırığı xeyli vaxt salonda eşidildi.

Bunçuk evlərinə getdi, gecə anasının yanında qaldı, ertəsi günü isə Siversin Rostovu tutması xəbəri Novoçerkasska gələn kimi, Qolubovdan icazə aldı, səhər tezdən atlanıb Rostova getdi.

O iki gün Siversin qərarığında işlədi; Sivers onu çoxdan, “Okopnaya pravda” qəzetinin redaktoru olandan tanıyırdı, inqilab komitəsinə baş çəkdi, nə Abramson, nə də Anna orada yox idi. Siversin qərarı yanında inqilabi tribunal təşkil edilirdi. Ələ keçmiş aqvardiyaçılar tribunalada amansızcasına mühakimə olunur, cəzalandırılırdılar. Bunçuk məhkəmə işlərinə kömək elədi, tutatutda iştirak etdi. Bir gün orada işlədi, amma ertəsi günü ümidi

üzülmüş halda qaça-qaça inqilab komitəsinə gəldi, pilləkənlə yenicə yuxarı çıxırdı ki, Annanın tanış səsinə eşitdi. O, addımlarını yavaşladı və yan otağa getdi, çünki həmin otaqda kimlər isə danışır, Anna gülürdü – içəri girdikdə isə ürəyi dağa döndü.

Əvvəllər komendantın yerləşdiyi otaqda papiros tüstüsü duman kimi hər yanı bürümüşdü. Küncdəki kiçik, qadınlara məxsus stolun arxasında şinli düyməsiz, əsgər papağının qulaqları sallanan bir kişi kağızda nə işə yazırdı, əsgərlər, gödəkçəli, paltolu sivil şəxslər də onun başına yığışmışdılar. Adamlar dəstə-dəstə idilər, papiros çəkir, söhbət eləyirdilər. Anna pəncərə yanında dayanıb, arxasını qapıya çevirmişdi, Abramson da çıxıb pəncərədə oturmuş, barmaqlarını bir-birinin arasına salaraq hər iki əli ilə qatlanmış çığını qucaqlamışdı; sir-sifətdən latışa oxşayan uca boylu bir qızılqvardiyaçı da onları yanında dayanıb, başını bir az yana əymişdi. O, çəçələ barmagını aralayaraq, papirosunu kənara tutur, nə işə nəğl edirdi, yaqın gülməli əhvalat danışdı, çünki Anna qəhqəhə çəkib ləzzətlə güldürdü. Abramsonun üzü təbessümdən qırıqırdı, yaxında olanlar da söhbətə qulaq verərək gülməyəyərdilər: qızılqvardiyaçının iri sifətində, onun simasının ölçülmüş-biçilmiş kimi sərrast olan hər cizgisində ağıllı, kəskin və bir qədər acıqlı ifadə var idi.

Bunçuk əlini Annanın çiyinə söykədi.

– Salam, Anya!

Qız dönüb ona baxdı, Annanın üzü yanaqlarından tutmuş, boy-nuna kimi qızardı, gözləri yaşardı.

– Haradan gəlirsən? Abramson, bir buna bax! O təzə ikişahlıq kimi iltıdayır, sən isə ondan nigaran idin, – Anna başını qaldırmadan danışdı, utandıqını gizlədə bilmədiyini görüb, qapıya tərəf getdi.

Bunçuk Abramsonun od kimi isti əlini sıxdı, onunla başdansovdu danışdı, öz üzündə sarsaq, çox bəxtiyar bir təbessüm hiss edərkən, Abramsonun nə bərədə isə sualına cavab vermədən (o, hətta bu sualın mənasını başa düşməmişdi) Annaya yaxınlaşdı. Qız özüne gəldi, onu utandırdığına görə bir az hirsli təbessümlə Bunçuku qarşıladı.

– Hə, bir də salam. Necəsən? Salamatsanı? Nə vaxt gəlmişən? Novoçerkasskdanmı gəlirsən? Sən Qolubovun dəstəsində idin? Odur ha... Hə, işlər necədir?

Bunçuk yenilməz möhkəm baxışlarını onun üzündən ayırmayaraq suallara cavab verirdi. Qız da ona baxır, onun nəzərlərinə dözə bilmir, gözlərini yana çevirirdi.

– Gəl bir hovurluğa küçəyə çıxaq, – deyə Anna təklif etdi.
Abramson onları arxadan səslədi:
– Tezmi qayıdırınız? Yoldaş Buncuk, mənim səninlə işim var.
Biz bir işdə səndən istifadə etmək isteyirik.
– Mən bir saatdan sonra gələcəyəm.
Anna küçədə mehriban baxışla düz Buncukun gözlərinə baxdı, port olub əlini yellətdi:
– İlyə, İlyə mən nə biabircasına utandım... Lap qız kimi? Bunun birinci səbəbi odur ki, gözəlmədən görüştük, ikinci səbəbi də bizim vəziyyətimizin yarımqıçlığıdır. Əslində, səninlə mən nəyik? Şairənə həyatdakı “adaxlı ilə nişanlımı?” Bilirsən nə oldu, bir gün Luqanskda Abramson məndən soruşdu: “Sən Buncukla yaşayırsanmı?” Mən dedim ki, bu söz yalandır, amma çox müşahidəçi oğlandır, gözəçarpan bəzi şeylər onun nəzərindən yayına bilməmişdir. O, mənə heç nə demədi, amma gözlərindən anlayırdım ki, mənə inanmır.
– Sən özündən danış, görüm, nə var, nə yox?
– Pah, biz orada qiymət işlər görmüşük! İki yüz on bir adamdan ibarət bir dəstə təşkil eləmişik. Təşkilat işləri və siyasi iş aparmışıq... Belə şeyləri iki kəlmə ilə nağıl edib qurtarmaq mümkündürmü? Sənin gəlişindən mən hələ toxtaya bilməmişəm. – Anna söhbəti kəsərək ondan soruşdu. – Sən harada yatırsan... harada qalırsan? – Burada... bir yoldaşın yanında.
Buncuk sıxıldı, çünki yalan deyirdi; son gecələri o, Siversin qarargahı yerləşdiyi binada qalırdı.
– Bu gündən köçüb bizə gələrsən. Harada yaşadığın yadındadır mı? Bir zamanlar sən mənə o evə qədər ötürürdün.
– Taparam. Ancaq... mən sənəni ailəni narahat etməyəm ki?
– Belə sözləri boşla, sən kimsəni narahat etməyəcəksən, ümumiyyətlə bir də bu barədə danışma.
Axşam Buncuk yekə əsgər heybəsinə doldurulmuş avadanlıqları götürüb şəhərin kənarına, Annanın yaşadığı ucqar döngəyə gəldi. Kəmpdən tikilmiş kiçik evin astanasında qarşısına bir qarı çıxdı. Qarının sifəti tutqun halda Annanın simasını xatırladırdı. Qızının gözləri kimi bunun da gözlərində tünd göy-qara ışıltı var idi, burnu donqar idi, birçə torpaq rəngində olan dərisi qırıq-qırıq idi, bir də batıq ovurdları çox qocaldığını göstərirdi.
– Buncuk sizsinizmi? – deyə qarı soruşdu.

– Bəli.
– Buyurun, içəri keçin. Qızım sizin gələcəyinizi mənə demişdir. Qarı Buncuku balaca bir otağa apardı, şeylərini haraya qoyacağını göstərdi, yel xəstəliyindən qatlanmış barmağı ilə otağı göstərib dedi:
– Siz daha burada yaşayacaqsınız. Bu çarpayı da sizin üçün qoyulmuşdur.
Qarı danışdıqca ləhcəsindən yəhudi olduğu aşkarca hiss olunurdu. Qarıdan başqa evdə yeniyetmə – zəif, gözləri Annanın gözləri kimi dərinde yerləşmiş bir qız da var idi.
Bir qədər sonra Anna da gəldi. O gələnin kimi ev səs-küylə doldu, canlandı.
– Bizə heç kəs gəlməyib ki? Buncuk gəlməyib ki?
Anası öz ana dilində ona nə işə cavab verdi, Anna qəti, bir az yeyin yerləşə qəpiyə yaxınlaşdı:
– Yanına gəlmək olarmı?
– Bəli, bəli.
Buncuk stuldan qalxıb, onu qarşılamaya getdi.
– Hə, işlər necədir? Rahatlana bilmənsənmi?
Anna məmnun baxışlarla, gülməzlə Buncuku başdan-ayağa süzüb soruşdu.
– Bir şey yemənsənmi? Gedək ora.
Anna Buncukun gimnastyorkasının qolundan yapışıb onu böyük otağa götürərək dedi:
– Ana, bu mənim yoldaşımdır, – və gülümsündü. – Siz onun xətrinə dəyməyin, ha.
– Nə danışsan, canım, heç elə şey olarmı?.. O, bizim qonağı-mızdır.
Gecə Rostovda çataçat güllələr atılırdı. Hər dəqiqə pulemyot şaqıldayırdı, sonra ətraf sükuta qorq olurdu. Əzəmətli, zülmət dolu fevral gecəsi yenə də dünyanı öz sükutu ilə çulğalaydı. Buncuk ilə Anna çox səliqəli və təmiz olan balaca otaqda xeyli oturdular.
– Burada bacımın mən yaşayırdıq, – deyə Anna söhbət edirdi, – görürsənmi, evimiz necə kasıbdır, elə bil rahibə evidir. Divarlarında mən gimnazistə layiq nə ucuzvarı lövhə, nə fotosəkil, nə də başqa bir şey var.
– Nə ilə dolandırınız? – deyə sözarası Buncuk soruşdu.

Anna daxili bir iftixar hissi ilə cavab verdi:

– Mən Asmolovun fabrikinde işləyir, eyni zamanda dərs deyirdim.

– Bəs indi nə ilə dolanırsız?

– Anam paltar tikir. İki adamın dolanması üçün az şey lazımdır.

Bunçuk Novoçerkasskin alınmasının, Zverevə ilə Kamenskaya uğrunda döyüşlərin təfəsilatını danışdı. Anna Luqansk ilə Taqanroq-dakı işləri barədə təəssüratını nağıl etdi.

Saat on birdə, anası çırağı söndürən kimi, Anna otaqdan çıxdı.

XX

Martda Bunçuku Don inqilab komitəsi yanındakı inqilabi tribunaalda işləməyə göndərdilər. Ucaboy, gözləri donuq, işdə, gecələr yuxusuz qalmaqdan sarsəmlemiş sədr onu öz otağında pencərəyə önlünə çəkib, qol saatının üstünü silərək (o, iclasa tələsirdi) dedi:

– Neçənci ildən partiyadasan? Aha, lap yaxşı. Deməli, sən bizdə komendant olacaqsan? Əvvəlki komendantımızı biz dünən gecə... rüsvət aldığına görə "o dünyaya" göndərdik. Çox qaniçən, həyasız və yaramazın biri idi, bizə belə adam lazım deyil. Komendantlıq çirkin işdir, amma burada da partiya qarşısında məsuliyyət hissini tam saflığı ilə mühafizə etmək lazımdır, sən də demək istədiyimi layiqincə anla... – sədr bu cümləsini xüsusi ilə aydın dedi. – İnsanlığı mühafizə etmək lazımdır. Biz zərurət nəticəsi olaraq, əks-inqilabçılara cismani məhv edirik, amma bunu çevirib sirk etmək olmaz. Sən nə demək istədiyimi anlayırsanmı? İndi ki, elədir, çox gözəl. Get, işləri təhvil al.

Həmin gecə Bunçuk on altı qızılqvardiyaçıdan ibarət komanda ilə şəhərdən üç verst kənarda güllələnmək cozasına məhkum edilmiş beş adamı gecəyarısı güllələdi. Bunlardan iki nəfəri Qnilovskaya stantsiyası kazakı, qalanı Rostov şəhəri sakini idi.

Demək olar ki, hər gün, gecəyarı dastaqları yük məşinəna doldurub, şəhərdən daşıyır, onlar üçün tez-tələsik çala qazıyırdılar. Bu işdə edam ediləcək adamların özləri də, qızılqvardiyaçıların bir qismi də iştirak edirdi. Bunçuk qızılqvardiyaçıları sıraya düzür, naqanını yuxarıya qaldırır, daş kimi ağır, boğuq səslə deyirdi:

– İnqilabın düşmənlərinə... – naqanı yellədirdi, – atəş!..

O, birçə həftənin ərzində quruyub çöpə döndü, sifəti qaraldı, torpaq kimi oldu. Çuxura düşmüş gözləri işıldayır, əsəbilikdən tez-tez kirpik çalan göz qapaqları gözlərindəki sıxıntılı işıltını gizlədə bilmirdi. Anna onu yalnız gecələr görürdü. Qız inqilab komitəsində işləyirdi, oradan evə gec gəlir, amma həmişə yatmayıb Bunçukun gəlməyini, pencərəni qırıq-qırıq tıqqıldatmağını gözləyirdi.

Bunçuk bir gün, həmişəki kimi, gecə yarıdan keçəndən sonra gəldi. Anna qapının açaraq soruşdu:

– Şam edəcəksənmi?

Bunçuk cavab vermədi. Sərxoş kimi səndələyə-səndələyə öz otağına keçdi, şinelli, çəkməli və şapkalı halda çarpayımın üstünə yıxıldı. Anna yaxınlaşdı, üzünə baxdı: Bunçukun gözləri, bir-birinə yapışmış kimi qiyılmışdı, ağaran, bir-birinə kilidlənmiş kimi görünən dişləri arasından selik sızırdı, tifdən sonra çoxu tökülmüş, seyrəlməmiş saç tərədən islanıb alınına düşmüşdü.

Anna onun yanında oturdu. Ürəyi mərhəmət və iztirabdan parça-parça olub didildi. Pıçılı ilə soruşdu:

– İşin ağırdır, hə, İlya?

Bunçuk onun əlini bərk sıxdı, dişlərini qıcırdatdı, üzünü divara çevirdi. Bir kəlmə belə olsun danışmadı, elə bu vəziyyətdə də yuxuladı, rəya ələmində nə haqda işə yavaş, şikayətli səslə mızıldadı, sıçrayıb qalxmadaq istədi. O, göz qapaqları yarıya qədər yumulu, gözələrinin qararı yuxarıya axmış halda yatır, göz qapaqları altında gözələrinin saralmış ağı sönük işıldayırdı: qız bunu görüb dəhşətə gəldi, qorxudan bədəni titrədi.

O, səhər Bunçuka yalvararaq dedi:

– Sən oradan çıx! Belə işləməkdən cəbhəyə getmək yaxşıdır! Sən lap əldən düşməsən, səni tanımaq olmur, İlya! Bu işdə sən məhv olarsan!

Bunçuk, qəzəbdən vəhşiləşib ağarmış göz qapaqlarını çala-çala qışqırdı:

– Kəs səsini!..

– Qışqırma. Xətirinə deydim?

İndicə alışıb-yanan Bunçuk elə bil birdən-birə söndü, bir dəfə qışqırmaqla sanki sinəsinə toplaşmış qəzəb yox oldu. O, yorğun-yorğun ovuclarına baxa-baxa dedi:

– Murdar adamları qırmaq çirkin işdir. Adam güllələməyin cana da ziyanı var, ruha da... Bir bax... – O, Annanın yanında birinci dəfə olaraq biabırçı bir söyüş söydü. – Belə çirkin işə ya axmaqlar və vəhşilər gedir, ya da fanatiklər. Belədirmi? Hamı güllü-çiçəklilikdə gozmək arzusundadır axı – ay onları lənətə gəlsinlər çiçək əkməzdən, ağac basdırılmazdan əvvəl torpağı zirzibildən təmizləmək lazımdır! Torpağı gübrələmək lazımdır! Əlləri buladıрмаq lazımdır! – deyə o, Annanın üzünü konara çevirib, dinmədiyinə baxmayaraq, səsinə ucaldırdı. – Zirzibili yox etmək lazımdır, amma bu işdən iyənirler!.. – Son sözlərini o arıq qışqıra-qışqıra dedi, var gücü ilə yumruğunu stola vurdu, qan sağılmış gözələri ilə tez-tez kirkip çaldı.

Annanın anası başını qapının arasından içəri uzadıb baxdı, Bunçuk özünü ələ aldı, sakitcə danışmağa başladı:

– Mən bu işdən çıxmayacağam! Mən görürəm, lap yaxından duyuram ki, xeyir verirəm! Murdarları qırıram! Torpağı gübrələyirəm ki, gümrək olsun! Bərəkətli olsun! Bir zamanlar bu torpağın üstündə xoşbəxt insanlar gözcəklər... Ola bilsin ki, mənəm hələ doğulmamış oğlum da gözcəkdir... – O, dişlərini xırçıldadaraq, kədərli-kədərli güldü. – Mən bu həşəratdan... bu gənələrdən... nə qədərini güllələmişəm... Gənə elə həşəratdır ki, bədəne yapışır... On nəfərdən çoxunu, bax, bu əllərimlə öldürmüşəm... – Bunçuk üstü qaqpərə tüklü, qartal cayağı kimi uclarında iri dirnaqlar olan yumulu əllərini irəliyə uzatdı; sonra əllərini geri çəkdi, dizlərinin üstünə qoyub pıçıldadı. – Ümumiyyətlə cəhənnəmə, nə olacaq, olsun! Yananda da elə yanmalısın ki, qığılcımın ətrafa yayılsın, yoxsa tüstülənməkdən nə kar çıxar... Ancaq mən, doğrudan yorulmuşam... Bir az da belə davam etsə... sən doğru deyirsən... mən cəbhəyə gedəcəyəm...

Ona dinməzəcə qulaq asan Anna dedi:

– Ya cəbhəyə get, ya da başqa işə keç... Get, yoxsa, İlya sən... dəli olacaqsan.

Bunçuk arxasını ona çevirdi, barmaqları ilə pəncərənin şüşəsini döyüclədi.

– Yox, mən möhkəməm... Sən elə zənn etmə ki, demirdən sazlanmış adamlar var. Bizim hamımızı eyni maddədən hazırlayıblar. Dünyada elə adam yoxdur ki, dava vaxtı qorxmasın; beləsi də yox-

dur ki, insanları qırsın, amma mənəvi cəhətdən ruhu düşkünləşməsin. Mənim ürəyimi ağrıdan poqonluram məhv edilməsi deyildir... Onlar da sənə kimi, mənə kimi süurlü adamlardır. Amma gör, nə oldu? Dünən doqquz adam güllələdik, bunların içərisində üç nəfər zəhmətkeş kazakı qırmağa məcbur olduq... Birinin qollarını açmağa başladım... – Bunçukun səsi batır, sözləri eşidilməz olurdu, elə bil o getdikcə uzaqlaşdı. – Əlim onun əlinə deydi, gördüm əli... gənə kimi bərkidir... Tamam qəbarlıdır... qara ovcu cadar-cadar... döyənəkli idi... hə, mən qədim, – deyə o, söhbətini birdən-birə kəsdi, boğazına çatı keçirilmiş, boğulmağa başlamış adam kimi əli ilə boğazını, Annaya hiss etdirmədən ovuşdurdu.

O ayaqqabısını geydi, bir stəkan süd içib getdi. Anna koridorda ona çaldı. Bunçukun ağır əlini öz əli arasında uzun zaman saxladı, sonra alışıb-yanan yanağına söykədi və həyəətə yüyürdü.

Havalar istiləşirdi. Bahar Azov dənizindən Don çayının mənsəbinə doğru getdikcə irəliləyirdi. Haydamaklarla almanlar tərəfindən sıxışdırılan Ukrayna qızılqvardiyaçıları martın sonunda Rostova gəlməyə başladılar. Şəhərdə adam öldürmək, oğurluq, qarət başlandı. Dəstələrdən bəziləri, tamamilə pozğunlaşmışlarını inqilab komitəsi tərk-silah etməli oldu. Bu işlər toqquşmasız və atışmasız ötüşürdü.

Novoçerkassk yaxınlığında kazaklar hərəkətə gəlirdilər. Martda stanitsalarda kazaklarla gəlmələr arasındakı ziddiyyət əndəzədən çıxırdı, bezi yerlərdə üsyanlar baş verir, əks-inqilabi qəsdlər aşkara çıxarıldı. Rostovda isə həyat öz qaydasında idi; axşamlar əsgərlər, matroslar, fəhlələr dəstə-dəstə olub Bolşaya Sadovaya küçəsində gözişirdilər. Mitinglər keçirir, tum çirtlayır, səkilərin yanı boyunca axan arxlara tüpürür, qadınlarla məzələndirilirdi. Adamlar həmişə olduğu kimi, yenə də işləyir, yeyir, içir, yatır, durur, ölür, doğur, sevir, nifret edir, dəniz tərəfdən esən duzlu havanı udur, böyük ehtiraslara qapılır, kiçik həzzlərlə vaxt keçirərək yaşayırdılar. Fırtınalı qara buludlar Rostovun başının üstünü alırdı. Qarı ərimiş torpağın da, yaxınlaşan vuruşmalarda axıdılacaq qanın da iyi duyulurdu.

Bunçuk belə lotif, günəşin hərələri ilə qızınmış günlərin birində evə həmişəkəndən tez gəldi və Annanın evdə olduğunu gördükdə töəcəüb etdi.

– Sən ki, həmişə gec gəlirsən, bu gün nə əcəb belə tez gəlmisən?
– Deyəsən mən naxoşam, – deyər Anna cavab verdi.

Bunçuk otağına keçdi. Anna da onun dalınca gəldi. Bunçuk palatını soyundu, titrək və sevinc dolu təbəssümlə dedi:

– Anna, mən bu gündən tribunaldə işləmirəm.

– Nə danışırsan? Bəs sənə hara göndərilir?

– İnqilab komitəsinə. Bu gün Krivoşilkovla danışdım. O mənə mahalda bir işə göndərəcəyini vəd etdi.

Onlar birlikdə şam elədilər. Bunçuk yatağa uzandı. Çox həyəcanlı olduğundan xeyli vaxt yata bilmir, papiros çəkir, daş kimi bərk olan döşəyin üstündə o tərəf-bu tərəfə çevrilir, şadıqla içini çəkirdi. O, tribunaldən böyük məmnuniyyətlə çıxırdı, çünki aşkarca hiss edirdi ki, bir az da belə getmə, davam gətirə bilməyəcək, yıxılacaqdır. O, dördüncü papirosu çəkib qurtarırdı ki, qulağına səs gəldi. Qapı yavaşca cırıldı. Başını qaldırıb, Annanı gördü. O, ayaqyalın, oynındə yalxı alt köynəyi astanadan içəri sıvışdı, yavaşca onun çarpayısına yaxınlaşdı. Pəncərə taxtası qırağından onun çılpaq girdə çiyinlərinə ayın tutqun yaşılmsov işığı düşürdü. Anna əyildi, isti ovcunu Bunçukun dodaqlarına söykədi.

– Bir az o tərəfə çəkil. Sus...

O, Bunçukun yanında uzandı, üzüm salxımı kimi ağır olan bir çəngə saçını tələsik alından yana itələdi, onun göyümsov qığılcım saçan xumar gözləri işıldadı, kobudcasına, iztirabla pıçıldadı:

– Bu gün-sabah, mən sənə itirə bilərəm... Mən sənə var qüvvəmlə sevmək istəyirəm! – deyib özünün belə cəsarətli tərponisindən səksəndi. – Hə, tez ol!

Bunçuk onun üzündən öpür, dəhşətlə, şüurunun bürümüş sonsuz bir xəcalət hissi ilə görürdü ki, bir şey edə bilməyəcəkdir.

Bunçukun başı silkələnin, yanaqları əzabdan od tutub yanır. Anna onun qucağından kənara çəkildi, onu qəzəblə geri itələdi, nifrətlə və iyrenə-iyrenə, acığından boğula-boğula pıçıldı ilə soruşdu:

– Səndə... səndə hal yoxdur? Yoxsa... naxoşsan? O-o-o-of, bu necə də iyrenədir! Məni azad burax!

Bunçuk onun barmaqlarını elə bərk sıxdı ki, onlar astandan xırçıldadı, gözlərini onun geniş açılmış, dumanlanıb qaralan, düşməncəsi-nə baxan gözlərinə zillədi, dili dolaşa-dolaşa, başı əsə-əse soruşdu:

– Niyə elə deyirsən? Niyə mənə məzəmmət edirsən? Bəli, görür-nür yanib kül olmuşam!.. İndi hətta belə bir işə də qadir deyiləm... Mən naxoş deyiləm... başa düş, başa düş! Mən üzümüşəm... Ancaq...

Bunçuk boğuc səslə zarıdı, çarpayından qalxdı, papiros yandırdı. Döyülmüş adam kimi uzun zaman pəncərə qarşısında büzüşüb qaldı.

Anna ayağa qalxdı, onu dinməzəcə qucaqladı, bir ana kimi arxayınlıqla alından öpdü.

Amma bir həftə sonra, qıpqırmızı qızarmış üzünü onun qolu altında gizlədə-gizlədə etiraf etdi:

– ...Elə bildim ki, vaxtından əvvəl qüvvəni sərf etməsən... Nə bilim ki, iş sənə öldən salmışdı.

Bu əhvalatdan xeyli sonralar da Bunçuk, sevdiyi qızın məhribanlığını, hətta hərərləti, aşib-daşan ana qayğısını da hiss edirdi.

Bunçuku əyalətə göndərmədilər. Podtelkovun təkidilə, o, Rostovda qaldı. Bu zaman Don inqilab komitəsində qızğın iş gədir, Sovetlərin vilayət qurultayına, Donun o tayında dirçəlməyə başlamış əks-inqilaba qarşı çarpışmaya hazırlıq aparılırdı.

XXI

Çay qırağındakı söyüdlər arasında qurbağaların hərəsi bir cür quruldıydı. Təpənin dalından günəş gur işıq saçırdı. Setrakova xutorunu axşam sərinliyi bürüyürdü. Qıppuru olan yola evlərin iri əyri kölgələri düşürdü. İki düzdə toz qaldıra-qaldıra kəndə gəlirdi. Kazak qadınlar əllərindəki çubuqla inəkləri otlaqdan sürür, sən yeniliklər haqqında bir-birinə qışqıra-qışqıra xəbər çatdıraraq gəlirdilər. Ayaqyalın, günəşdən bədənləri yanmış kazak uşaqları dōngələrdə eşşəkbeli sınırdı oynayırdılar. Qocalar doqquzda torpaq üstündə dəstə ilə əyləşirdilər.

Xutorda yaz səpini işləri qurtarmışdı. Yalnız tək-tək yerlərdə darı və günəbaxan əkidirdilər.

Ucqar həyətlərdən birinin yaxınlığında kazaklar pahlıd kötöklərinin üstündə oturmuşdular. Həyət sahibi çopur topçu Almaniya

müharibəsindən bir əhvalat nağıl edirdi. Müsahibləri, kişinin qonşusu olan qoca ilə kürəkəni, qıvrım saçlı cavan kazak dimməzəcə qulaq asırdılar. Ev sahibinin qədd-qamətli, xanımlar kimi ötlü-canlı və göyçək arvadı artırmadan aşağı düşdü. Tumanın içinə saldığı çəhrayı köynəyinin qolları çırmamışdı, mərmərdən yonulmuş kimi möhkəm qarışın qolları görünürdü. Əlində səmic var idi. O, təşəxxüslü yerişlə, yalnız kazak qadınlarına xas olan məğrur və sərbəst addımlarla mal damına yönəldi. Başındakı ağ ləçək altından saçları pırtlaşırdı (o, sobanın içinə yenicə təkək doldurmuş, sabah üçün ocağı hazır ələmişdi). O, yeridikcə Yalın ayaqlarındakı çustlar şappıldayıb, həyətin hər tərəfini bürümüş yaşıl otları tapdalayırdı.

Sağılan inəyin südü səmicin divarlarına toxunub səslənir, kötüklərin üstündə oturmuş kazaklar bunu aydın eşidirdi. Qadın inəyi sağdı, evə getdi; sol əlində tutduğu dolu səmicə tərəf öyilə-öyilə otağa yönəldi.

Qadın evin astanasından sözləri uzada-uzada qışqırdı:

- Syoma, gedib dananı axtarsana!
- Bəs Mityaşka haradadır? - deyər əri soruşdu.
- Kim bilir, qaçıb hansı cəhənnəmə gedib.

Ev sahibi arxayınca yerindən qalxdı, evin tininə getdi. Qonşusu olan qoca kişi ilə kürəkəni də evlərinə getməyə hazırlaşdılar. Ev sahibi tından onları səslədi:

- Dorefoy Qavriliç, bir bax! Bura gəl!

Qoca ilə kürəkəni kazakın yanına gəldilər. Kişi dimməzəcə düzü göstərdi. Böyük yolda toz dumanı yüksəlir, qızartdaq şar kimi diyirlənirdi, tozun ardınca dəstə-dəstə piyada qoşun, araba karvanı, süvarilər hərəkət edirdi.

- Bunlar, qoşundur, deyilmi? - Qoca heyrtlə gözlerini qıydı, əlini ağ qaşlarının üstünə qoydu.

Ev sahibi təşvişə düşdü:

- Axı bu, necə işdir, bunlar kimdir?

Arvadı da qapıdan küçəyə çıxdı; o, koftasını çiyinə salmışdı. O, çölə baxdı, özünü itirib ah çəkdi:

- Bunlar kimdir, ay başınıza dönüm? Ya həzrəti İsa, özü də, gör nə çoxdurlar!

- Görünür, yaxşı adam deyildirlər...

Qoca bir qəder yerində mıxlanıb durdu, həyətinə tərəf getdi, hisrlənib kürəkənin üstünə qışqırdı:

- Yeri həyətə, nəyə baxırsan?

Uşaqlarla qadınlar döngənin o başına yüyürür, kazaklar dəstə-dəstə oraya axışdırlar. Xutordan bir verst kənarda, düzde, böyük yol ilə güclü dəstə irəliləyirdi; külək anlaşılmaz hay-küyü, atların kişnəməsinə, təkərlərin tarəqulitısını həyətlərə qəder getirirdi.

Kazak qadını ərinə dedi:

- Bunlar kazak deyil... Bizim adamlar deyil?..

Əri çiyinlərini çəkdi:

- Əlbəttə ki, kazak deyillər. Birdən almanlar olmasınlar?! Yox, ruslardır... Ora bax, bayraqları qırmızı parçadandır... Aha, məsələ aydın oldu...

Ucaboy, atamançı kazak onlara yaxınlaşdı. Görkəmindən hiss olunurdu ki, titrətmə-qızdırma onu haldan salmışdır: rəngi sarılıq azarına tutulmuş adam kimi sapsarı idi, ayağında keçə çəkmə, əynində kürk var idi. O, qıllı papağını qaldırıb dedi:

- Ora bax, bayraqları, gör nə rəngdədir?.. Bolşeviklərdir.
- Onlardır.

Dəstədən bir neçə atlı aralandı. Onlar atlarını çaparaq xutora sürdülər. Kazaklar bir-birinin üzünə baxıb, evlərinə dağılmağa başladılar, qızlarla uşaqlar ley görmüş sərcə kimi qaçıb hərsi bir yanda gizləndi. Beş deqənin içində döngədə həyat nişanəsi qalmadı. Atlılar dəstə ilə döngəyə soxuldular; atlarını qamçılaraq, on beş deqə bəndən əvvəl kazakların oturduqları palıd kötüklərinə çatdılar. Yaxındakı evin sahibi olan kazak darvazasının yanında durmuşdu. Qabaqdakı atlı, görkəmindən başqalarından böyük olan, qara kəhər at minmiş, başında kubanka olan, kəmərlə bağlanmış torpaq rəngli gimnastyorkasına iri qırmızı ipək bant bağlanmış kişi atı darvazanın yanına sürdü.

- Salam, ay ev yiyəsi! Qapını aç!

Çopur topçunun rəngi sapsarı saraldı, o, furajkasını çıxartdı.

- Axı siz kimsiniz?

- Qapını aç!.. - deyər başında kubanka olan əsgər qışqırdı.

Qara kəhər at tərs-tərs ona baxdı, köpük dolu ağızında yüyeni gəmirərək, qabaq ayağını çəpərə çırpdı. Kazak qapını açdı, atlar bir-birinin ardınca həyətə doluşdular. Başında kubanka olan əsgər

qoçaqcasına sıçrayıb atdan düşdü, keyimiş ayaqlarını ata-ata artırmağa yönəldi. O biri atlılar atdan düşüncəyə qədr o, artırmada oylaşdı, papiros qutusunu cibindən çıxardı. Papiros yandıra-yandıra ev sahibinə də təklif etdi. Ev sahibi imtina etdi.

– Papiros çəkmirsen?

– Sağ ol.

– Sizin bura camaatı köhnə tərifiət əhlidir?

– Yox, pravoslavdırlar... Bəs siz özünü kimsiniz? – deyər kazak qaşqabaqlı-qaşqabaqlı məsələni öyrənməyə başladı.

– Bizmi? İkinci Sosialist ordusunun qızılqvardiyaçılarıyıq.

O biri atlılar atdan düşəndən sonra atlarını yedəkləyib artırmaya yaxınlaşıb, onları məhəccərə bağlayırdılar. Telli at yalı kimi başından yana salınmış uzundraz bir süvari, ayaqları qılıncına dolaşa-dolaşa qoyun yatağına yönəldi. O, mal sahibi kimi yatağın qapısını açdı, başını orta koronin altına doğru ayıb gözənd itdi, iri quyruqlu, yekə, burulmuş qoçu buynuzundan yapışib sürüyə-sürüyə eşiyə çıxardı.

O, beyindən gələn zil səsə qışqırdı:

– Petriçenko, bura gal, kömək elə!

Gödək avstriya şineli geymiş balaca əsgər yüyürüb onun yanına gəldi. Ev sahibi olan kazak saqqalını sıgallayır, yad adamın həyə-tində imiş kimi döyükdü. O dimirdi, boynu qılıncı üzümüş qoç çapalayıb nazik ayaqları ilə yeri eşdikdə dözə bilməyib, artırmaya tərəf gətdi.

Başında kubanka olan əsgərlə birlikdə iki nəfər: biri çinli, digəri kamçadala¹ oxşayan rus əsgəri da ev sahibinin ardicına atğa girdilər.

Kubanlı astanadan içəri keçəndə suxluqla qışqırdı:

– Sən bizdən incimə, ay ev sahibi! Biz nə əlsaq pulunu artıqlama-sı ilə verəcəyik.

O, əlini şalvar cibinin üstünə şappıldatdı, kəşik-kəşik qaçıldı, gözləri ev sahibinə sətəşən kimi xəhəhəsinə kəsdi. Ev sahibi dişlərinə bir-birinə qıçıyıb, sobanın yanında durmuşdu, qorxa-qorxa əsgərin üzünə baxırdı.

Kubanlı üzünü çinli əsgərə çevirdi, gözlərini həyəcanla bərlə-dib ona dedi:

– Sən, bala-bala, dayı ilə, bu dayı ilə get. – O, ev sahibini gəstərdi. – Onunla get. O, atlara ot verəcəkdir... Get, ot ver, a kişi.

¹ Kamçadala – Kamçatkada yaşayan şimal xalqı

Əşidirsənmi? Biz, nə əlirsə pulunu artıqlaması ilə veririk! Qızılqvardiyaçılar talançılıq etmirlər! Get, ay ev yiyəsi, nə durmuşsan? – Kubanlının səsində açıq hədə var idi.

Ev sahibi çinli və o biri əsgərlə, döyüke-döyüke daxmadan çıxdı. Artırmanın pilləkənindən yenicə aşağıya düşmüşdü ki, arvadının ağlamsına-ağlamsına qışqırdığını eşitdi. O özünü dəhlizə yetirdi, qapını dartıb açdı. Yüngülvarı cəftə rəzədən sıçrayıb aralandı. Kubanlı ev sahibinin ötlə-canlı arvadının biləyinin bir qədr yuxarı-sından yapışaraq, onu otəgim yarıqaranlıq küncünə dartışdırırdı. Ev sahibəsi müqavimət göstərər, onu döşündən geri itələyirdi. O, arvadı belindən qucaqlayıb aparmaq istəyirdi, lakin bu zaman qapı taybatay açıldı. Kazak iri addımlarla yaxınlaşdı və arvadının qabağında dayanıb onu müdafiə etdi. Onun möhkəm, sakit səsi eşidildi:

– Sən mənim evimə qonaq gəlmisən... Bəs niyə qadını incidirsən? Sən nə edirsən? Burax! Mən sənə silahından qorxmuram! Sənə nə lazımdırsa götür, talan elə, ancaq qadına sətəşmə! Yalnız mənim meyitim üstündən keçəndən sonra... Nyurka, sən işə... – o, burun pələrlərini tərpedə-tərpedə arvadına tərəf çevrildi. – Get buradan, Dorofey dayıgile get. Burada sənə işin yoxdur!

Kubanlı köynəyinin aşırma qayıqlarını sahmanlayıb pərtliklə gülümsündü:

– Yaman hirsli kişisən, ay ev yiyəsi, zarafat eləmək də olmaz-mış... Mən rotamızın ən məşhur zarafatçıсыyam... Bilmirsən? Mən bunu yalandan edirdim. Dedim, qoy bu arvadım qolundan yapışım, görün cımayarım, o da dərhal vengildəməyə başladı... Atlara ot buraxdınımı? Ot yoxdur? Qonşularınızda varmı?

O fit çala-çala, qamçısını yuxarıdan-aşağıya var gücü ilə endirəndirə bayıra çıxdı. Tezliklə dəstə bütünlüklə xutora yaxınlaşdı. Dəstədə səkkiz yüzədək piyada və atı var idi. Qızılqvardiyaçılar xutordan kənarda yerləşib orada gecələdilər. Görünür dəstə komandiri xutorda gecələmək istəmir, başıpozuq, müxtəlif millətlərdən olan adamlarına etibar etmirdi.

2-ci Sosialist ordusunun Tiraspol dəstəsi, qaydamaklara və Ukrayna torpağına dolmuş almanlara qarşı vuruşmalarda özışdirildikdən sonra döyüşə-döyüşə özünə yol açıb, Don çayı sahilinə çıxdı, Şeptuxovka stansiyasında yükünü vaqonlardan boşaltdı, almanlar qabağı kəsdiyi üçün, şimala, Voronej vilayətinə yol açmaq

niyyəti ilə yürüş qaydası ilə Miqulinskaya stanitsası ərazisindən keçib getməli oldu. Tərkibinə soxulmuş və sayı-hesabı məlum olmayan cinayətkar ünsürlərin təsirinə qapılaraq, pozğunlaşmış dəstənin qızılqvardiyaçıları yol uzunluğunu azğınlıq edirdilər. Aprelin 17-də axşam, gecələmək üçün Setrokovo xutoru yaxınlığında qaldıqda, qızılqvardiyaçılar, komanda heyətinin qadağan elməsinə, qəti hədələrinə baxmayaraq, dəstə-dəstə xutora axışdılar, qoyunları kəsməyə başladılar, xutorun kənarında iki kazak qızını zorladılar, meydana hədə yerə atışma saldılar. Öz yoldaşlarından birini yaraladılar. Gecə qarovulda olanların hamısı o ki var içib kefləndi (arabaların hamısında spirt tapmaq olardı). Bu zaman xutordan yola salınmış üç nəfər atlı isə ətraf xutorlarda völvələ qaldırıldı.

Kazaklar gecənin qaranlığında atlarını yəhərleyir, silah və sursat götürür, tələsik cəbhəçi kazaklardan və qocalardan ibarət dəstələr təşkil edir, xutorlarda yaşayan zabitələri, bəzən lap vaxmistələrin başçılığında Setrokovo xutoruna yönəlir, qızılqvardiyaçı dəstəsini mühasirəyə alır, dərələrin içinə, təpələrin ardına yığışdılar. Miqulinskayadan, Kolodeznidən, Boqomolovdan yarım bölüklər gecə vaxtı oraya hərəkət edirdilər. Üsyanı verənçirilər də, napolovlular da, kalinovlular da, yeyskililər də, kolodezyanskiilər də qoşuldular.

Göyüldə ulduzlar söndürdü. Dan yeri ağarkən atlı kazak dəstələri ildırım kimi qızılqvardiyaçıların üstünə şığıdılar. Pulemyot bir ağız saqqıldadı və susdu, başıpozuq, çovutma atışma başlandı, qızdı, sonra sustaldı, qılınclar səssizcə işə düşdü.

Bir saatdan sonra iş başa çatdırılmışdı: dəstə tamamilə darma-dağın edilmiş, iki yüzdən artıq adam qılıncla doğranmış, yaxud güllə ilə öldürülmüş, beş yüz nəfərə qədər əsir alınmışdı. Kazakların əlinə hər biri dörd topdan ibarət iki batareya, iyirmi altı pulemyot, minlərlə tüfəng, çoxlu hərbi sursat keçdi.

Bir gün sonra əllərinə qırmızı bayraq götürmüş çaparlar atlarını böyük və kiçik yollarda səyirdək bütün mahalə bildirdirdi ki, üsyan başlanmışdır. Stanitsalar və xutorlar təlatümə gəldi. Hər yerdə sovetləri dağıdı, tələsik ataman seçirdilər. Kazanskaya ilə Veşenskaya stanitsalarının yarım bölükləri Miqulinskaya ancaq indi gəlib çıxırdı.

Aprelin iyirmisində Donetsk mahalının yuxarı stanitsaları vilayətdən ayrıldılar. Onlar ayrıca olaraq yeni mahal təşkil etdilər və

bunu Verxni-Donetsk adlandırdılar. Veşenskayanı mahal mərkəzi elədilər, Mixaylovskaya stanitsasından sonra əhalisinin miqdarı və xutorlarının çoxluğu etibarı ilə ikinci böyük stanitsa Veşenskaya idi. Əvvəlki xutorlardan tələsik təzə stanitsalar təşkil elidirdi. Şumilinskaya, Karginskaya, Bokovskaya stanitsaları yaradıldı. Öz ərazisinə on iki stanitsa ilə bir Ukrayna nahiyəsini qatmış Verxni-Don mahalı mərkəzəndən asılı olmayan sərbəst bir həyat sürməyə başladı. Verxni-Don mahalının əvvəllər Donetsk mahalında olan Kazakskaya, Miqulinskaya, Şumilinskaya, Veşenskaya, Yelenskaya, Karginskaya, Bokovskaya stanitsaları, bir də Ponomaryovskaya nahiyəsi; əvvəllər Ust-Medveditsa mahalında olan Ust-Xoperskaya, Krasnokutskaya stanitsaları və Xoper mahalındakı Bukanovskaya, Slaşevskaya, Feodoseyevskaya stanitsaları daxil edildi. Yelenskaya stanitsası kazakı, hərbi akademiya bitirmiş general Zaxar Akimoviç Alfyorov yekdilliklə mahal atamanı seçdi. Alfyorov haqqında belə bir rəvayət var idi ki, o yalnız arvadının səbəsinə, bu ağıllı və çalışqan qadının sayəsində yüksələ bilmiş, adı kazak zabiti ikən böyümüş, məşhur bir adam olmuşdu; deyirdilər ki, bu arvad istedadsız örinin qulağını döne-döne çəkmiş, əri üç dəfə imtahanda kəsilmiş olsa da, nəhayət dördüncü dəfə akademiya qəbul imtahanı verəndən sonra onun yaxasından əl çəkmişdir.

Lakin son zamanlarda Alfyorovdan danışan yox idi, danışanda da iki kəlmə deyib susurdular. İndi fikirləri məşğul edən ayrı şeylər idi.

XXII

Daşqın suları yenidən çökilməyə başlamışdı. Biçənəkdə, dirriklərin çəpərləri yanında lillənmiş boz torpaq üzə çıxmış, sel gətirdiyi quru qamış qırıqları, şax-budaq, çör-çöp, xəzəl, kör-kötük həşiye kimi düzilmişdi. Donun o tayındakı meşənin su altında qalmış söyüdləri puçurlamağa başlamışdı, budaqlarından sallanan salxımlar balaca sığaları andırırdı. Qovaqların puçurlamasına bir şey qalmamışdı, xutorun həyətlərində isə sel suyu arasında qalmamış qızıl söyüdlər başlarını suya sallamışdı. Onların sarımtıl və yumşaq, öti üstünə hələ tük gəlməmiş ördək balalarını xatırladan tumurcuqları su təpələndikcə dalğalara bax vururdu.

Dan yeri qızarıda çöl qazları, cüllütlər, qatar-qatar çöl ördökləri yem axtarmaq üçün üzüb dirrliklər tərəfə gəlirdi. Hələ səhər ertə iken burada – talada səsləri mis kimi cingiltili çıxan qu quşları çığırırdı. Lap günorta da Donun küləkdən dalğalanan əngin sinəsində – ləpələrin ağuşunda qarınının altı ağ cürələrin yırğalandığını görmək olardı.

Bu il kəçəri quş nədənsə çox idi. Tələ ilə quş tutan kazaklar qayığa minib tələləri yoxlamağa gələndə dan yeri ağararkən, doğan günəşin qan kimi qırmızı səfəqi suyu boyayarkən ətrafında kol-kos bitən axmazlarda dincələn qu quşlarını dəfərlə rast gəlmişdilər. Lakin Xristonya ilə Matvey Kaşulin babanın gotirdiyi son təzə xəbər xutorun bu vaxtdək eşitdiyi-bildiği xəbərlərin hamısından qaribə oldu; onlar təsərrüfatlarına gerek olan iki palıd ağacı kəsmək üçün dövlət məşəsinə getmişdilər; bir tala ilə gedərkən qəfil-dən dağ keçisi ilə çəpəşini yuvassından ürkmüşdülər. Arıq, sarımtıl, bozartdaq dağ keçisi hər yanı qanqal və göyömlük olan koldan sıçrayıb qırağa çıxdı, bir dikə dirmaşib bir neçə saniyə oradan ağac kəsməyə gələnlərə baxdı, gərgin vəziyyətdə qaldığından yaraşlıq, nazik ayaqlarının gah birini, gah da o birini qaldırıb qoydu; çəpəsi də böyrünə qısılmışdı; Xristonyanın heyərlə dərinəndə aldığı nəfəs səsinə eşidib, dağ keçisi elə götürüldü, cavan palıd məşəsinə elə cumdu ki, onun tünd göy dirmağı, dəvəyünü rəngini xatırladan gödək irtməyi bir an içində kazakların gözərindən itdi.

Balta Matvey Kaşulinin əlindən yerə düşdü, o soruşdu:

– Bu necə şeydir?

Xristonya heç nə ilə izah oluna bilməyən şadlıqla sükuta qərğ olmuş füsunkar meşəyə tərəf bağırdı:

– Deməli, keçidir? Ay onu nə deyim, dağ keçisidir! Karpat dağlarında biz ona çox rast gəlmişik!

– Deməli, belə çıxır ki, müharibə bu yazıq heyvanı qova-qova bizim düzlərə gotirib, hə?

Xristonyanın başqa çərəsi qalmadı, o da bu fikrə şorik oldu.

– Elədir ki, var. Oğlağımı da gördüm, baba! Ay onu nə deyim!.. Hə, köpək oğlunun malı nə qəşəng idi. Lap körpə idi ha!

Onlar evə qayıtdıqları zaman yol uzununu hey vilayətdə görünməmiş heyvan barədə danışdılar. Axırda Matvey baba şübhələndi:

– Bəri bax, bəlkə heç keçiyə deyildi?

– Keçi idi. Allaha and olsun ki, keçiyə idi, vəssalam!

– Bəlkə... Keçi idisə, niyə buyunuz yox idi?

– Onun buyunuzun sizin nəyinə görədir?

– Söhbət buyunuzun mənə görə olub-olmamasında deyildir.

Orasını soruşuram ki, bu heyvan keçiyə tayfasındadırsa... niyə öz şəklində deyildi? Heç buyunuzuz keçiyə görmüsən? Hə, bax, məsələ də burasındadır. Kim bilir, bəlkə vəhşi qoyundur?

Xristonya incidi:

– Matvey baba, deyəsən, ağıldan kasıblamısən? İndi ki, elədir, Melexovgile get, öz gözünle gör. Onun oğlu Qrişanın qamçısının sapı keçiyə qıçındandır. Buna da sözün varmı?

Matvey baba o günü Melexovgile getməli oldu. Qrişorinin qamçısının dəstəsinin üzünə doğrudan da dağ keçisinin dərisi çəkilmişdi; hətta dəstənin ucunda keçinin balaca dirmağı qalırdı, dirmağın üstünə məharətlə mis nal çalınmışdı.

Pəhrizin altıncı həftəsində, çərşənbə günü Mixail Koşevoy səhər tezdən meşə yaxınlığında qurduğu balıq torlarını yoxlamağa getdi. O, evdən dan yeri ağaranda çıxdı. Səhərin yazından qırışmış torpağın üzünü buz bağlamışdı, palçıq quruyub bərkimişdi. Sırıqlı pencek, çartıq geymiş, şalvarının balağını ağ yun corablari içinə salmış Mişka furajkasını peysərinə qaldırmışdı, yeridikcə ciyərlərinə bərk şaxtalı, suyun şit ətri hopmuş hava dolurdu. O uzunsov avarı çiyinə qaldırıb aparırdı. Qayığın ipini açıb, içinə mindi, ayaq üstə durub var gücü ilə avarla təkən verdi, sürətlə uzaqlaşdı.

Balıq tutmaq üçün quraşdırdığı torları tələsik yoxladı, qıraqdakı tordan balığı çıxartdı, toru yenə suya saldı, torun kənarlarını düzəlttdi, qayığı yavaşca sürüb papiros çəkmək istədi. Dan yeri yenice qızarmışdı. Tutqun yaşılımsov səmanın ətkəllərinə şərqdə elə bil qan çiləmişdilər. Bu qızartı get-gədə yayılır, tünd sarı rəng alıb üfüqün üzərini bürüyürdü. Mişka qarabattaq quşunun aramla uçmasına tamaşa edib, eşməsinə yandırdı. Eşmədən qalxan zəif tüstü havada oridi, kola ilişərək gözəndə itdi. Toruna düşmüş ova – üç cökə balığa, səkkiz giryənkelik sazana, bir yığın xırda balığa baxıb fikirləşdi:

– “Bunun bir hissəsini satmaq lazım gələcəkdir. Çəpəz Lukeşka alar, armud qaxı ilə dəyişərəm, lazımı olanda anam kompot bişirər”.

O, eşməsinə tüstülədə-tüstülədə qayığı körpüyə tərəf sürdü. Dirriklərin çəpəri qırağında, qayığı iplə bağladığı yerdə bir kişi oturmuşdu.

“Görəsən bu kimdir?” – deyə Mişka düşündü, cəld avar çəko-çəko qayığı sürotlə sürdü.

Çəpərin qırağında oturan Valet idi.

O, qəzet kağızından bükülmüş zorba bir eşmə çəkirdi.

Onun iti baxışlı, dələ gözləri kimi xırda gözləri yuxulu idi, yanaqlarını bozumtul tük basmışdı.

– Xeyir ola? – deyə Mişka qışqırdı.

Onun qışqırığı yumru top kimi suyun üzə ilə diyirləndi.

– Qayığı bərk sür.

– Yoxsa balıq üçün gəlmisən?

– Balıq nəyimə lazımdır?

Valet quru səslə öskürdü, bir yekə lopa tüpürdü və həvəssiz ayağa qalxdı; bədəninə nisbətən xeyli uzun olan şinelinin ötekleri yer süpürür, onu ağaca keçirilmiş bağça uyğuna oxşadırdı. Furajkasının sallaq qıraqları qulaqlarının iti ximircəklərinin üstünə düşmüşdü. O, xutora bu yaxınlarda gəlmişdi, “bədnam” qızılqvardiyaçı adı ilə qayıtmışdı. Kazaklar onu sorğu-suala çəkir, əsgərlikdən buraxıldıktan sonra harada olduğunu soruşurdular, lakin Valet onlara başdövşü cavab verir, təhlükəli danışıqdan yaxasını qurtarırdı. O, dörd ay Ukraynada, qızılqvardiyaçıların dəstəsində qulluq etdiyini, qaydamaklara əsir düşdüyünü, oradan qaçıb Siversin dəstəsinə qoşulduğunu, onunla Rostovun dövrəsində gezişdiyini, sağalmaq və dincəlmək üçün özünə məzuniyyət vəərəqəsi yazdığını bir gün xəlvətçə İvan Alekseyeviçə və Mişka Koşevoya demişdi.

Valet furajkasını başından çıxartdı, kirpi tikanlarını xatırladan seyrək balaca tüklerini sığalladı; döyüke-döyüke qayığa yaxınlaşmış fısıldadı:

– İşlər xarabdır... xarabdır... Balıq tutduğun yetər! Yoxsa başımız balıq ovuna clə qarışar ki, hər şey yadımızdan çıxar...

– Səndə təzə nə xəbər varsa, tez ol, de.

Mişka onun sümükləri çıxmış balaca əlini, balıq suvaşığına bulanmış, balıq iyi yayan əli ilə sıxdı, səmimi gülümsündü. Onlar çəxdən dost idilər.

– Miqulinskaya tərəfdə dünən qızıl qvardiyanı darmadağın ediblər. Qardaş, boğuşma başlanmışdır... Vurhavurdur!

– Hansı qvardiyanı? Onlar Miqulinskaya nə gözlirler?

– Onlar stanitsadan keçib gedirmişlər, kazaklar da onlara divan tutublar... Karginskaya stanitsasına çoxlu əsir apardılar! Orada hərbi-səhra məhkəməsi artıq işə başlamışdır. Bu gündən bizdə də səfərbərlik başlanır. Odur bax, səhər açılandan kilsənin zəngi çalınır.

Koşevoy qayığı sahile bağladı, balıqları torbaya doldurdu, avarları çiyinə qaldırıb iri addımlarla getdi. Valet də dayca kimi onun yanına yortur, şinelinin ətəyi yellənə-yellənə, qollarını gəndən ata-ata qabağa keçirdi.

– Bu xəbəri mənə İvan Alekseyev dedi. İndicə növbəyə, mənə dəyişməyə gəlmişdi, dəyirman gecə səhərdə işləyirdi, basabasdı! Ona da hadisələri gözləri ilə görmüş bir kişi söyləmişdir. Sergey Platonoviçin yanına Vyoşkiden bir atlı zabıt gəlmişdir.

– Bəs indi neyləməliyik? – Mişkanın müharibə illəri ərzində ahılaşmış, solğunlaşmış simasını şaşqınlıq bürüdü. O, Valetə çəpəki nəzər saldı, bir də soruşdu. – Bəs indi nə edək?

– Xutordan əkilmək lazımdır.

– Haraya?

– Kamenskaya.

– Axı ora kazakların əlindədir.

– Özümüzü bir az sola verərik.

– Haraya?

– Obliva.

– Ora necə keçərsən?

– İstəsən keçərsən! İstəmirsən qal burda, canın çıxsın! – deyə Valet birdən-birə kişiləndi... – “Hara, nə cür”, mən nə bilim axı? Quyuğun qapı arasında qalanda canını qurtarmaq üçün şıcan yolunu tapacaqsan! Lap burnunla özünə yol açacaqsan!

– Qızıqma, a kişi. Qızıqan atın belinə minib, bilirənmə, hara səyirdirlər? Bəs İvan nə deyir?

– Sənin bu İvanın silkləyib danışırdıncaya qədər axşam olar...

– Hay-küy salma... odur ey, o arvad bu tərəfə baxır.

Onlar ineyini həyətdən küçəyə qovan balaca qadına – Avdeic Byoxun gəlininə ehtiyatla baxdılar. Birinci yolayrıcına çatdıqda Mişka geriye döndü.

– Hara gedirsən? – deyə Valet təəcübə soruşdu.

Koşevoy dönüb dala baxmadan donquldandı:

– Qurduğum balıq torlarını götürməyə gedirəm.

– Nəyinə görəkdir?

– Orada qalib, xarab olmayacaq ki.

– Deməli, əkilirik? – deyə Valet sevindi.

Mışka avarı yellətdi, uzaqdan dedi:

– İvan Alekseyevin yanına get, mən də tələləri evə aparıb, bu saat gəlirəm.

İvan Alekseyeviç yaxından tanıdığı kazaklara vaxtında məlumat verə bilmişdi. Onun kiçik oğlu Melexovgile qaçdı, qayıtdıqda Qriqori ilə gəldi. Xristonya, fəlakəti duymuş olmalıdır ki, özü gəl-di. Tezliklə Koşevoy da qayıtdı, bundan sonra məsləhətləşməyə başladılar. Hamı tələsir, birdən danışıq, gözləyirdi ki, lap bu dəqiqə üsyan başlandığını bildirən zəng səsləri eşidiləcəkdir!

Özündən çıxmış Valet deyirdi:

– Bu dəqiqə getmək lazımdır! Dərhal dabanımıza tüpürüb aradan çıxmalıyıq!

Xristonya soruşdu:

– Sən, deməli, bizi bir başa sal görək, niyə getməliyik?

– Necə yəni niyə? Səfərbərlik başlandıktan sonra yayına biləcəksən?

– Getmərəm, vəssalam!

– Zorla apararlar!

– Gücləri çatmaz, mən qulağımdan tutulub arabaya qoşulan xış cəngəsi deyiləm!

Çəpəz arvadını daxmadan haraya isə yollamış İvan Alekseyev hirsli-hirsli söylədi:

– Aparmağına aparacaqlar... Valet doğru deyir, amma hara gedəcəksən? Məsələ budur.

Mışka Koşevoy köksünü ötürdü:

– Mən bunu ona demişəm.

– Mən bilmirəm, niyə belə danışırsınız, yoxsa mənə bu dünyada çox şey görəkdir? Tək gedərəm, barıt qoxusu duyub qorxanlar lazım deyil! “Necə, nədən ötrü, nə üçün?”... Getməsəniz boyunuza kendir keçirərlər, hələ üstəlik bolşevizmə görə qalada da xeyli yatırardılar!.. Zarafata səhbəsiniz? Görmürsünüz ki, nə cür zamandır? Burada indi hər şey alt-üst olacaqdır!..

Dartıb divardan çıxardığı paslı mıxı əlində bir növ sakit qəzəblə, dalğın-dalğın oynadan Qriqori Melexov təmkinlə Valetin sözünü kəsdi:

– Ağzına gələni çərənləmə! Sənin işin başqadır: üçdə alacağın yox, beşdə verəcəyin – şələni qoltuğuna vurub gedə bilərsən. Amma biz bu məsələni ağıllı-başlı fikirləşməliyik. Mənim arvadım, iki də uşağım var... Özü də sənin qəder yox, sənin ağırlığın qəder barıt qoxusu görmüşəm. – Onun qəzəbli qara gözləri birdən-birə işildadi. O, sıx və iri dişlərini vəhşicəsinə ağardıb bağardı. – Sən istədiyini qəder ağzına gələni çərənləyə bilərsən... Əvvəl də Valet idin, yəni də Valetdən! Əynindəki pencəkdən başqa heç nəyin yoxdur...

Valet onun üstünə çığırdı:

– Ağzını açıb nə bağırırsan? Zabit olduğunu göstərirsen? Qışırma! Tüpürüm sənin zabıtlığına!

Valetin kirpi sifətinə oxşayan balaca üzü qəzəbindən sapsarı saraldı, bir-birinə yaxın olan balaca hirsli gözlərindən iti və azgın qığılcım çıxdı, hətta, üzündəki nazik saqqalının tükləri də elə bil ürpeşdi.

Qriqori dinc həyatının birdən-birə pozulmasının hayıfını, qızıqlıqvardıyaçı dəstələrinin mahal ərazisinə soxulduğuna dair İvan Alekseyeviçdən eşitdiyi xəbər nəticəsində canında duyduğu yanğının hayfını Valetdən çıxdı. Valetin qışırığı Qriqorini lap dəli elədi. O, qəfildən vurulmuş adam kimi dik atıldı, kətilin üstündə qurxanan Valetlə üz-üzə dayandı, düyünlənmiş yumruğunu zorla saxlayıb dedi:

– Kəs səsinə, oclaf! Bunu fırtıqlı alçaq! Dərənin dilgün! Nə böyüklük edirsən? Hara gedirsənsə çıx get, səni saxlayan yoxdur! Buradan elə itil ki, izin-tozun qalmasın! Hə, hə, səsinə çıxartma, yoxsa yolüstü sənə elə tövbələtmə verərəm ki, dadi damağında qalar...

Koşevoy araya girdi, Qriqorinin düyünlənmiş yumruğunu Valetin qorxudan qırışmış burnunun qabağından uzaqlaşdırdı:

– Boşla, Qriqori! Yaxşı deyil!

– Kazaklardakı pis adətlərdən əl çəkmək lazımdır... Ayıb deyilmi? Utan, Melexov! Ayıbdır!

Valet ayağa qalxdı, karıxmış halda öskürə-öskürə qaçıya tərəf gətdi. Astanaya çatdıqda dözə bilmədi, gəri çevrildi, hirsli-hirsli gülümsəyən Qriqorini sandı:

– Hələ özü də qızılqvardiyada olubdur... Sən jandarmsan!.. Biz belələrini çox qırımsıq!

Qriqori özünü saxlaya bilmədi. Valeti dalından dəhlizə itələdi, onun köhnəlmiş əsgər çəkməsinin dabanından tapdalayaraq hədələdi:

– Yeri, yoxsa qıçlarını sındıraram!

– Belo iş yaxşı deyil! Hə, siz lap uşaq kimi dalaşırsınız?

İvan Alekseyeviç narazı-narazı başını buladı, tərs-tərs Qriqorinin üzünə baxdı.

Mişka dinməzəcə oturub dodaqlarını çeynəyirdi, görünür ki, özünü saxlayır, ağzından çıxmaq istəyən kəskin sözü bayıra atılmağa qoymurdu.

– Axı o niyə başından yekə danır? Niyə özündən çıxır? – deyə Qriqori utana-utana özünü doğruldu; Xristonya onun üzünə həmrəyliklə baxırdı, Qriqori bu baxışlarla göz-gözə gələnin kimi sadəliklə, uşaq təbəssümü ilə qırımsdı. – Az qalmışdı, onu döyər... Döyülməli canı da yoxdur... bir yumruq vuran kimi canı çıxacaq.

– Hə, siz bu bərədə nə deirsiniz? İş görmək lazımdır.

İvan Alekseyeviç sualı verən Mişka Koşevoyun diqqətli baxışları ilə göz-gözə gəldikdə sıxıldı, ağır-ağır cavab verdi:

– Neyləyəcək, Mixail?.. Qriqori qışmən haqlıdır: heç elə şey olarmı ki, qış kimi yerindən qopub dərhal uçasan?! Hamımızın ailəmiz var... Sən bir hövsələ elə!.. – deyə o, Mişkanın səbirsizcəsinə qurcaladığını görüb səsləndi: – Bəlkə də heç nə olmayacaq... Nə biləsən? Qızılqvardiyaçı dəstələrindən birini Setrakovo tərəfdə özışdiriblər. Yerdə qalanlar buralara soxulmazlar... Biz isə bir az gözələyəcək. Neyləmək lazım olduğunu iş özü göstərər. Yeri gəlmişkən deyim ki, budur, mənim özümün də arvadım və uşağım var, paltarlarımız dağılıb, evdə bir ovuc unumuz yoxdur... Hə, necə eləyim, düzəlim yola gedim? Mən getsem bas onlar nə çür dolanlar?..

Mişka hirsli-hirsli qaşlarını tərpətdi, gözlərini torpaq döşəməyə dikdi.

– Deməli, getmək fikrində deylirsiniz?

– Məncə bir qədər gözləmək lazımdır. Getmək hər zaman mümkündür... Qriqori Panteleyeviç, Xristonya, buna siz nə deirsiniz?

– Deməli, belə... gözələyəcək.

Qriqori, İvan Alekseyeviçlə Xristonyanın gözələnilmədən ona tərəfdar çıxdıqlarını görüb canlandı.

– Hə, elə mən də belə deyirəm də. Valetlə də elə buna görə dalaşdım. Halva yeməkdir ki, rahatca ötürəsen? Fikirləşmək lazımdır... düşünmək lazımdır, deyirəm...

– Don-don-don-don! – Kilsə zənginin sədaları meydana, küçələrə, döngələrə yayıldı; zəng səsləri daşqın sularının qonur səthi, təpənin yaş tabaşirli burunları üzərində dalğalandı, meşədə qırıq-qırıq oldu və inildəyə-inildəyə susdu. Yəne zəng çalındı, bu dəfə artıq arasikesilmədən və həyəcanla səsləndi: – Don-don-don-don!..

– Odur, camaatı çağırırlar! – Xristonya tez-tez kirpik çaldı. – Mən bu dəqiqə qayığa minib gedirəm. Özümü o tərəfə, meşəyə verəcəyəm. Dəvə gördümmü, – heç qığım da görmədim!

– Bəs indi nə qərara gəldik? – Koşevoy yerindən ağır-ağır, qocayana qalxdı...

– İndi getməyəcəyəm. – deyə Qriqori hamının əvəzindən cavab verdi.

Koševoy yenə qaşlarını tərpətdi, xurmayı, qıvrım ağır telini alınından kənara itələdi.

– Sağlıqla qalın... Belo görünür ki, bizim cığırlarımız ayrılır!

İvan Alekseyeviç günahkar adam kimi, üzr istərcəsinə qırımsdı:

– Mişatka, sən cavansan, qızığınsan... Elə güman edərsən ki, yollarımız birləşməyəcək! Bir-lə-şə-cək! Arxayın ol!..

Koševoy onlarla vidalaşmış çıxdı. Həyətdən birbaşa qonşunun xırmanına gətdi. Valet arxın qırağına qışılıb oturmuşdu. O elə bil Mişkanın buraya gələcəyini bilirdi; onu görənin kimi ayağa qalxa-qalxa soruşdu:

– Hə, nə dedilər?

– Getməkdən boyun qaçırdılar.

– Mən bunu əvvəldən bilirdim. Zəif adamdırlar... Qrişa isə... sənənin bu yoldaşın isə, alçaqdır! O, özünü ildə ancaq birçə dəfə sevdir! O əclaf mənim xətrime deydi! Onunla lovğalanır ki, mənədən güclüdür! – Kövrələrek dedi: – Vintaçan əlimdə olsa idi, vurub onu öldürərdim!

Onunla yanaşı yerişən Mişka, Valetin biz-biz duran tükələrinə baxıb ürəyində dedi: "Balacılığına baxma, doğrudan vurub öldürə bilərli!"

Onlar yeyin gedirdilər, zəngin hər bir danqılıtını onları qamçı kimi şallaqlayırdı.

– Bize döyək, yemək götürüb yola düşək! Piyada gedək, atı götürməyəcəyəm. Sən özünle bir şey götürəcəksənmi?

– Nəyim varsa üstümdədir, – deyə Valet üz-gözünü büzüşdüdü.

– Nə imarətim var, nə malikanəm... Ancaq bax, yarım ayın maaşını almamışam. Neynək, qoy bizim yekəqarın Sergey Platonoviç qalsın. Haqq-hesab almadığımızı görüb, sadlığından qaçqıldayacaqdır.

Zəng səsleri kəsildi. Səhərin hələ mürgüden ayrılmamış yuxulu sükutunu heç bir şey pozmurdu. Toyuqlar yol kənarında kül içində eşələnirdi, göy ot yeyib kökəlmiş buzovlar çəpərlərin qırağında gozişirdilər. Mişka dönüb dala baxdı: kazaklar tələsə-tələsə xutorun ortasındakı meydana tərəf gedirdilər. Bəziləri sürük və mündirlərinin yaxasını yeriyə-yeriyə düymələyərək həyətdən çıxırdılar. Bir süvari meydana atını ıldırım sürəti ilə səyirdirdi. İzdiham məktəbin yanına toplaşdı, qadınların ağ leçəkləri və tumanları ağardı, sıx dayanmış kazakların kürekləri qaralırdı.

Vedre ilə su aparən bir qadın onların qabağından keçmək istəməyərək dayandı, acıqlı-acıqlı dedi:

– Gəlin keçin, yoxsa bu saat yolun o tərəfinə adlayacağam!

Mişka bu qadına salam verdi; qadının enli qaşları altında gözləri parıldadı, o, gülümsünərək soruşdu:

– Kazaklar meydana gedirlər, siz isə dala qayıdırsız? Sən niyə ora getmirsen, Mixayla?

– Evdə işim var.

Döngəyə çatdılar. Mişkanın balaca daxmasının dalı quru giləs çubuğuna bağlanmış, küləyin yelləndirdiyi sığırçın qutusu görünürdü. Dikdə yel dəyirmanının qanadları ölüm-zülüm fırlanırdı; qanadların çərçivəsi arasında küləyin qopardığı parusin parçası dalğalanırdı, tili iti taxtapuş dəmiri şappıdayırdı.

Günəş parlaq deyildisə də, şüaları adamın canını qızdırırdı. Don tərəfdən tərəvətli meh esirdi. Tində, bir zamanlar qvardiya batareyasında qulluq etmiş iri gövdəli köhnə tərqiətçi qoca Arxip Boqatryovun həyətidə Pasxa bayramı yaxınlaşdığına görə, qadınlar yekə girdə evə suvaq çökür və ağardırdılar. Bunlardan biri peyin qatılmış palçığı ayaqlayırdı. O, tumanın balağını xeyli yuxarı qaldırıb, yoğun baldırının dərisi üstə corab bağının qırmızı izləri görünən süd kimi ağ ayaqlarını çətinliklə götürüb qoya-qoya dövrə vururdu. O, tumanın balağını barmaqalarının ucu ilə tutmuşdu, corab ipi dizinin yuxarisından bağlanmış, ötinin içinə möhkəm girmişdi.

O çox yaraşıqlı geyinən arvad idi, günəş hələ yüksəyə qalxmadığı halda, üzünü yaylıqla bürümüşdü. O biriləri – iki cavan qadın, Arxipin gəlinləri, yaraşıqlı şəkildə qamış basdırılmış damın altına nərdivanla qalxıb evin bayrını ağardırdılar. Onlar qollarını dirsəklərinə qədər çirmələyib ellərindəki lif şotkanı divara sürtürdülər, birçə gözləri görsənən, yaylıqla örtülü üzlərinə ağ əhəng damcılarını çilənirdi. Qadınlar birlikdə və ahəngdar səsle mahnı oxuyurdular. Evin böyük gəlini, dul qalmış və tez-tez hamunun gözü önündə Mişka Koşevoyun yanına gedən, çilli, amma saz kazaçka Mariya, demək olar ki, kişi səsine oxşayan, xutorda şöhrət tapmış güclü və gur səsle pəsdən mahnını başlayırdı:

...Heç kəs bunca ezab çəkmir...

O biriləri də mahnıya qoşulur, bu sadələvhəsinə şikayət dolu, acı, qəmgin qadın mahnısını üç səsle qəşəng oxuyurdular:

...Davadakı yarım qədər
Orda özü top atsa da,
Hər an məni salır yada.

Mişka ilə Valet çəpərin qırağı ilə gedərək, mahnıya qulaq verirdilər; biçənək tərəfdən gələn uzun-uzadı at kişnəməsi mahnını bir qədər batırdı, sonra mahnı yenə eşidildi:

Möhürü bir kağız – qara bir xəbər,
Yarım davada, ah, öldürüblər!
Serilib meyiti bir kol dibində,
Qapanıb əbədi məhrəban gözlər.

Ətrafına boylanan, üzünü bürüdüyü yaylığın altından ala gözləri hərərlə parıldayan Mariya oradan keçən Mişkaya baxır, gülümsəyib-gülümseyib, ağ əhəng damcılarını çilənmiş üzünü sadlıq nuru bürüyə-bürüyə, sinədən gələn güclü aşıqanə bir ahənglə oxuyurdu:

Xurmayı telini oynadır külək,
Onun qıvrım-qıvrım saçları vardı.
Yoxsa qara qarğa dimdikləyərək,
Qumral gözlərini vurub çıxardı?

Qadınlara qarşı münasibətində nəvazişkar olan Mişka həmişəki kimi indi də mehribanlığına onun üzünə güldü. Palçıq ayaqlayan Pelageyaya dedi:

– Tumanımı bir az yuxarı qaldır, yoxsa çəpər arxasından heç nə görünmür.

Pelageya gözlərini qıydı:

– İstəsən, görürsən.

Nərdivanın üstündə əlini belinə vurub dayanmış Mariya ətrafına boylanaraq, səsinə uzada-uzada soruşdu:

– Harada idin, əzizim?

– Balıq ovuna getmişdim.

– Uzaq getmə, gedək anbarda oturaq.

– Odur, qayınatan oradadır, ay utanmaz!

Mariya dilini marçıldatdı və qəhqəhə çəkib əhəngə batırılmış şotkanı Mişkaya tərəf yellətdi. Mişkanın penceyi və furajkasına ağ əhəng damcıları çiləndi.

– Sən heç olmasa bu Valeti bizə ver. Evi səliqə-sahmana salmaqda bizə kömək eləsin! – deyə kiçik gəlin süd kimi ağ dişlərini ağarda-ağarda onların dalınca qışqırdı.

Mariya onlara yavaşca nə isə dedi, qadınlar qəh-qəhə çəkib güldülər.

– Yaman pozğun qancıqdır, – deyə Valet qaşqabağını salladı, bir az da yeyinlədi, lakin həsrət və nəvazişlə gülümsünən Mişka onun səhvini düzəldti:

– Pozğun deyildir, şən qanıdır. Mən gedəcəyəm, sevgilim qalacaqdır. “Sən məni ağlatma, sıxma, ey hicran!” – o, mahnının sözlərini deyə-deyə öz həyəət qapısından içəri girdi.

XXIII

Koşevoy gedəndən sonra kazaklar bir qədər dinməz-söyləməz oturdular. Xutorda zəng uğultusu hələ də eşidilir, daxmaların pəncərə şüşələri yavaşca cingildəyirdi. İvan Alekseyeviç pəncərədən bayıra baxırdı. Mərkədən yerə yüngül səhər kölgəsi düşürdü. Quzu dərisini andıran otların üstə düşmüş şəh ağarırdı. Səma hətta şüşə arxasından də əngin və göyümsov lacivərdi görünürdü. İvan Alekseyeviç Xristonyanın aşağıya sallanmış yekə başına baxıb dedi:

– Bəlkə iş elə bununla qurtardı? Miqulinskiilər onları darmadağın eləyəndən sonra bir də buralara gəlməzlər...

– Elə şey yoxdur... – Qriqorinin bədəni ürpeşdi. – Siftəni ki, eləyiblər, indi tut gəldi! Hə, nə edək, meydana gedəkmi?

İvan Alekseyeviç əlini uzadıb furajkasını götürdü; özünü şübhədən xilas etmək üçün soruşdu:

– Uşaqlar, olmaya biz doğrudan korlanmışdıq? Mixail bir qədər qızğın oğlandır, amma işgüzarıdır... bizi məzəmmətlədi.

Heç kəs ona cavab vermədi. Dinməzce çıxdılar, meydana yönəldilər.

İvan Alekseyeviç dalğın-dalğın, ayaqlarının altına baxa-baxa gedirdi. Düz iş görmədiyinə, şüurunun göstərdiyi kimi deyil, başqa cür hərəkət etdiyinə görə əzab çəkirdi. Həqiqət Valet ilə Koşevoy tərəfdə idi. Tərəddüd etmədən xutordan çıxıb getmək lazım idi. Özünə haqq qazandırmaq üçün beynində irəli sürdüyü dəlillərin hamısı çürük idi, daxilində dillənən ağıllı, istəhzalı bir səs, at durnağı gölməçə üzündəki buzu qırq-qırq etdiyi kimi, həmin dəlilləri darmadağın edirdi. İvan Alekseyeviçin qəti qərar aldığı bir şey var idisə, birinci toqquşma baş verən kimi bolşeviklər tərəfə keçmək idi. Onlar gəlib meydana çatana kimi İvan Alekseyeviçin bu qərarı qətiləşdi; amma bu haqda o nə Qriqoriyə, nə də Xristoniyaya bir söz demədi; əzca da olsa anlayırdı ki, indi onların hər ikisi ayrı şeylərin dərdini çəkirlər, həm də şüurunun dərinliklərində bu adamların hər ikisindən ehtiyat edirdi. Onların hər üçü Valetin təklifini rədd etdilər, ailələri olduğunu bəhanə elədilər, halbuki hər üçü bilirdi ki, belə dəlillər əsassızdır, qalmağa bəraət qazandıra bilməz. İndi də hər üçü, həresi təklidə, yoldaşları yanında özünü günahkar hesab edirdi, elə bil biabırçı, xəcalətli iş tutmuşdu. Onlar dinməzce gedirdilər; Moxovun evinin bərabərinə çatdıqda İvan Alekseyeviç adamı darıxdıran şükuta dözməyib həm özünə, həm də yoldaşlarına təne edirmiş kimi dedi:

– Günahımızı boynumuza alsaq yaxşıdır; cəbhədən gələndə bolşevik idik, amma indi qaçıb özümüzü kola veririk! Qoy əvəzimizə vuruşsunlar, biz isə arvadlarımızın yanında oturaq...

Qriqori üzünü gəyirib çəvirib ağızcuu söyləndi:

– Mən az vuruşmamışam, qoy indi də başqaları dadına baxsınlar.

– Bu nə işdir, balam... onlar quldurluq eləyəcək, biz də, deməli, onlara qoşulmalıyıq? Bu necə Qızıl qvardiyadır? Qadınları zorlayır, xalqın malını talayırlar... Bu işdə dördgözlü olmaq lazımdır. Həmişə belə olur: korun kolləsi tinə deyir.

– Sən öz gözünü görmüsən, Xristonya? – deyər İvan Alekseyev qeyzlə soruşdu.

– Adamlar belə deyir.

– A-a... adamlar deyir.

– Hə, kifayətdir! Birçə bizim danışmağımız əskik idi.

Meydanın hər tərəfində yanları qırmızı zolaqlı kazak şalvarları, furajkaları, hərdən bir qılı papaqlar görünürdü. Bütün xutor meydana axışmışdı. Bir nəfər də olsun qadın yox idi. Gələnlər yalnız qocalar, cəbhə yaşlı kazaklar, bir də nisbətən cavanlar idi. Hamudan qabaqda əsalarına söykənərək lap qocalar, – fəxri hakimlər, kilşə şurası üzvləri, məktəb hakimləri və ktitor dayanmışdılar. Qriqori göz gəzdirdi, saqqalına dən düşmüş dədəsini gördü. Qoca Melexov qudası Miron Qriqoryevičlə yanaşı durmuşdu. Rəsmi-keçid mundirini geyinmiş, ordenlərini döşünə taxmış Qrişaka baba yumru başlı əsaya söykənmiş, onlardan qabaqda dayanmışdı. Yanaqları qızıləhmədi alma kimi qırmızı Avdeç Bryox, Matvey Kaşulin, Arxip Boqatiryov, başına kazak furajkası qoymuş Atepin-Tsatsa da qudaların yanında idilər; onlardan o yanda isə tanış adamlar – şələsaqqal Yeqor Sinilin, Yakov Podkova, Andrey Kaşulin, Nikolay Koşevoy, uzundraz Borşov, Anikuşka, Martin Şamil, yekəbaldır dəyirmançı Qromov, Yakov Koloveydin, Merkulov, Fedot Bodovskov, İvan Tomilin, Yepifan Maksayev, Zaxar Korolyov, Avdeç Bryoxun oğlu – fındıqburun və qısaboy kazak olan Antip yarımdeyirə vurub dayanmışdılar. Qriqori meydanın o tərəfinə keçdikdə bu dəstə ilə üzbəüz durmuş qardaşı Petronu gördü. Georgi xaçlarının narıncı-qara lentlərini üst köynəyinin döşünə vurmuş Petro burada təkqol Alyoşka Şamil ilə hırıldayırdı. Onun sol yanında Mitka Korşunovun yaşıl gözləri işıldayırdı. O, eşməsini Proxor Zıkovun eşməsindən yandırdı. Proxor da dana gözlərini bərdələrdək, dodaqlarını marçılı ilə büzbüz odu üfürür, tez yandırmasına kömək edirdi. Cavan kazaklar arxaya toplaşmışdılar; yığnağın ortasında balaca ayaqlarının dördü də boş və hələ yaş torpağa batmış, tərənənən kiçik stolun arxasında Xutor inqilab komitəsinin sədri Nazar əyləşmişdi, onun yanında

Qriqorinin tanımadığı, başında kokardı, torpaq rəngində furajka, əyində poqonlu gödəkçə və torpaq rəngində dar kalife şalvar olan bir yüzbaşı əlini stolun üstə söykəyərək durmuşdu. İnqilab komitəsinin sədri sıxla-sıxla ona nə isə deyir, yüzbaşı başını azca əyib, yekə qulağını sədrin saqqalı tərəfə tutaraq onu dinləyirdi. Meydanı arı pətəyi kimi asta uğultu bürümüşdü. Kazaklar bir-biri ilə söhbət edir, zarafatlaşırdılar, amma hamının siması gərgin idi. Kimin isə səbri tükəndi, oynaq səslə qışqırdı:

– Başlayın! Nəyi gözləyirik? Demək olar ki, hamı gəlmişdir!

Zabit arxayınca qəddini düzəldti, furajkasını başından çıxartdı və öz ailəsi arasında olan adam kimi adi səslə danışmağa başladı:

– Hörmətli qocalar və cəbhəçi kazak qardaşlar! Setrakovo xutoru yanındakı əhvalatı eşitmisinizmi?

– Bu adam kimdir? Haradan gəlmişdir? – deyər Xristonya gur səslə soruşdu.

– Vyoşensklidir, Çomaya Reçka tərəfdəndir, görək ki, familiyası Soldatovdur, – deyər kim isə cavab verdi.

– Bu günlərdə Setrakovaya, – deyər zabit sözünə davam etdi, – Qızıl qvardiya dəstəsi gəlmişdi. Almanlar Ukraynanı işğal etmişlər, Don Qoşunu Vilayətine doğru irəliləyərək, həmin dəstəni dəmiryol xəttindən kənara oturtmuşlar. Dəstə də Miqulinskaya stantsiyasına ərazisindən keçib getməyə başlamışdır. Xutora girdikdən sonra kazakların malını talan etməyə, arvadlarını zorlamağa, avamları qanunsuz olaraq həbs etməyə və başqa bu kimi işlər görməyə başlamışlar. Ətraf xutorlar bu əhvalatdan xəbər tutan kimi kazaklar əldə silah talançılara hücum etmişlər. Dəstənin yarıya qədərini qırmış, yarısını əsir almışlar. Miqulinskaya stantsiyası sakinləri çoxlu qənimət əldə etmişlər. Miqulinskaya və Kazakskaya stantsiyaları bolşevik hakimiyyətinin zülmünə son qoymuşlar. Kazaklar kiçikdən böyüyə qədər Sakit Donu müdafiyyə qalxmışdılar. Vyoşenskaya inqilab komitəsi ləğv edilmiş, stantsiya atamanı seçilmişdir, xutorların əksəriyyətində belə edilmişdir.

Yüzbaşının nitqi buraya çatdıqda qocalar təmkinlə səs-küy saldılar.

– Hər yerdə dəstələr təşkil olunmuşdur. Stantsiyaları quldur dəstələrinin yeni basqınlarından qorumaq üçün siz də cəbhəçi kazaklardan burada dəstə təşkil etməlisiniz. Biz öz idarə üsulumuzu bərpə

etməliyik! Bizə qırmızı hakimiyyət gerek deyil: o, azadlıq yox, pozğunluq gətirir! Axı biz buna yol verə bilmərik ki, müjliklər arvadlarımızın və bacılarımızın namusuna toxunsunlar, bizim pravoslav dinimizi ələ alsınlar, müqəddəs ibadət gahlarımızı bihөрmət ələsinlər, malımızı, dövlətimizi talan ələsinlər... cənab qocalar, ələ deyilmi?

Meydanı yekdilliklə deyilən "Doğru-dur!" qışqırığı bürüdü. Yüzbaşı şapıroqrafda çap olunmuş bir müraciətnaməni oxumağa başladı. Sədr bəzi kağızları unudub stol üstə qoyaraq, stolon arxasından çıxdı. İzdiham bir kəlmə belə danışmadan zabiti dinləyirdi. Arxa tərəfdə cəbhəçi kazaklar tənбəl-tənбəl söhbət edirdilər.

Zabit müraciətnaməni oxumağa başlayan kimi Qriqori izdihamdan aralandı; evə tərəf yönəlib, aramlı keşik Vissarionun evinin tininə yaxınlaşdı. Miron Qriqoryevic onun gətdiyini görüb, Panteley Prokofyevici dümsüklədi.

– Ora bax, sənin kiçik oğlun getdi!

Panteley Prokofyevic əxsaya-əxsaya izdihamın arasından çıxıb, xahiş qarışıq amirənə səslə oğlunu çağırdı:

– Qriqori!

Qriqori, çevrilib baxmadan, yanakı dayandı.

– Geri qayıt, oğul!

– Niyə gedirən! Geri qayıt! – deyər yüzlərlə adam üzünü ona tərəf çevirib bağırır.

– Bu da bizim zabitimiz!

– Çox da özünü çəkmə!

– O özü bolşeviklərin arasında olmuşdur!

– O da doyunca kazak qanı içmişdir...

– Qırmızı!

Qriqorinin qulağına bu qışqırq səsləri çatdı. O, dişlərini qıcayaraq dinləyir, görünür, öz daxili ələmi ilə mübarizə aparır; adama ələ gəlirdi ki, bircə dəqiqə də belə getsə Qriqori dala baxmadan çıxıb gedəcəkdir.

Qriqori yırğalandıqdan sonra, başını qaldırmadan izdihama tərəf gəldikdə, Panteley Prokofyevic və Petro rahat nəfəs aldılar.

Qocalar lap özlərindən çıxmışdılar. Görünməmiş bir tələsikliklə Miron Qriqoryevic Korşunov buradaca ataman seçildi. O, ağımsov sifətindəki çilləri bozara-bozara ortaya gəldi, hakimiyyət rəmzi olan misbaşı ataman əsasını utana-utana əvvəlki

atamandan aldı. O, bu vaxtdək atamanlığa yaxın durmamışdı; onu ataman seçdikdə nazlanır, belə ada ləyaqətli olmadığını, əzsavadlığını bəhanə edərək, boyun qaçırdı. Amma bu gün qocalar onun qoltuğunun altına qarız verərək qışqırdılar:

– Götür əsanı! Ziddimizə getmə, Qriqori!

– Xutorumuzda birinci adam sənən!

– Xutorun var-dövlətinə kəc baxmazsan!

– Amma bax ha, xutorun yerlərini Semyon kimi satıb arağa vermə!

– Hə, hə... belə adam ələ iş görməz!

– Yeyərsə, həyətinde aparmağa şey taparıq!

– Qoyun kimi dərisini soyarıq...

Bu gün təcili seçki də, mövqə yarıhbəri şərait də o qədər qeyri-adi idi ki, Miron Qriqoryevic minnətsiz-zadsız təklifi qəbul etdi. Seçkini əvvəl olduğu kimi aparmadılar. Əvvəllər meydana stanitsa atamanı gələr, onbaşılının yığnağı keçirilər, namizədlər səsə qoyulardı, bu gün isə seçki çox sadə keçirildi: "Kim Korşunovun ataman olmasını istəyirsə, xahiş olunur sağ tərəfə keçsin". Camaatın hamısı sağ tərəfə axışdı, bircə Korşunovla ədavətli olan çəkmeçi Zinovi subasarda qaralan yanmış kötük kimi tək qaldı.

Miron Qriqoryevic razı olduğunu himlə anladan kimi, ataman əsasını onun əlinə dürdülər, uzaqdan və qulağının dibində bağırıldı:

– Qonaqlıq ver!

– Şarların hamısını sən tərəfə diyirlətdik!

– Bu işi şərabla yumaq lazımdır!

– Atamanı, atıb-tutaq!

Lakin yüzbaşı qışqırq səslərini kəsərək, yığnağı məsələlərin işğırcasına həllinə məharətə yönəldi. O, dəstə komandiri seçmək məsələsini qaldırdı, ehtimal ki, Veşenskiyə Qriqorinin çox tanınmış zabit olduğunu eşitdiyindən, ona yaltaqlanaraq, xutora da yaltaqlandı:

– Komandir zabit olsa daha yaxşıdır! Belə adam komandir olsa vuruşma baş verdikdə iş müvəffəqiyyətlə noticələner, həm də tələfatımız az olar. Sizin xutorda işə istədiyiniz qədər qəhrəman var... Həmyerlilər, mənim ixtiyarım yoxdur ki, öz fikrimi sizə zorla qəbul etdirəm; bununla belə bu vəzifəyə öz tərəfimdən xorunji Melexovu məsləhət görürəm.

- Hansı Melexovu?
- Axı Melexov ikidir.

Zabit izdihama göz gozdürüb, başını aşağı öyrək hamıdan dalda dayanmış Qriqorini gördükdə, gülümsəyə-gülümsəyə qışqırdı:

- Qriqori Melexovu!.. Siz necə bilirsiniz, həmyerlilər?
- Allah xeyir versin!
- Acizane xahiş edirik!
- Qriqor Panteleviç! Möhkəmbaldır!
- Yığnağın ortasına çıx! Ortalığa çıx!
- Qocalar sənə tamaşa etmək istəyirlər!

Dalından itələ-nə-itələ-nə qabağa gələn Qriqori qıpırmızı qızaraq yığnağın ortasında dayandı, qısnadılmış adam kimi ətrafına döyükdü.

Matvey Kaşulin əsasını yerə döydü və barmaqlarını gəndən dolandırıb xaç çəkdi.

- Oğlanlarımız başılıq elə! Başçı ol və elə rəhbərlik et ki, sərkər çoban sürünü sağ-salamat saxladığı kimi, bunların da birinin burnu qanamasın. Çoban sürüsünü vəhşi heyvanlardan və insanlardan qoruduğu kimi, sən də onları eləcə qoru! Allah eləsin ki, rəşadət göstərüb daha dörd xaç alsan!

- Panteley Prokofyeviç, gör nə oğuldur!..
- Başçı baş deyil, qızıldır! Yaman kəlləli oğlandır, köpek oğlu!
- Ay axsaq şeytan, bari bir çetvert araç qoy ortalığa!
- Ha-ha-ha-hal!.. Kef elə-yə-cə-yik!..
- Cənab qocalar! Sakit olun! Bəlkə biz belə eləyək, həvəskarların yazılmamış gözləməyək, iki və ya üç yaş döstəyə cəlb edək? Çünki həvəskarlığa qalsa biri gedəcək, biri getməyəcəkdir...

- Üç yaş!
- Beş!
- Həvəskarları toplamalı!
- Özün yazıl, sənə qoymayan kimdir?

Xutorun yuxarı hissəsində yaşayan qocalardan dörd nəfəri, yeni atamanla nə haqda isə danışan zabıtə yaxınlaşdı. Qocalardan biri, camaat arasında ləqəbi Smorçok olan balacaboy, dişləri tökülmüş qoca ərizəbazlığı ilə şöhrət qazanmışdı. Bu kişi məhkəməyə o qədər tez-tez gedirdi ki, qapısında yeganə heyvani olan ağ madyan məhkəmənin yolunu elə öyrəşmişdi ki, sərxoş sahibi onu ara-

baya qoşub keçib yerində oturur, tütək səsi verən bir mızılta ilə "Məhkəməyə!" bağırır, at özü yola düzəlib stantsiyaya gedirdi... Həmin Smorçok balaca şapkasını başından çıxartdı, yüzbaşıya yaxınlaşdı. O biri qocalar, bunlardan biri Gerasim Boldrev varlı-əhvalı kişi idi. Hamı onun hörmətini saxlayırdı - yaxında dayandırlar. Qeyri ləyaqətləri öz yerində, - bunlardan başqa natiqliyi ilə ad çıxartmış Smorçok elini yüzbaşının qoluna toxundurdu:

- Zabıt cənabları!
- Nə buyursunuz, cənab qocalar? - yüzbaşı onların qarşısında iltifatla baş eydi, ximircəyi ətli iri qulağını qocalara tərəf tutdu.
- Cənab zabıt, indicə bizə komandirliyə təyin elədiyiniz həmyerlimiz haqqında, belə görünür ki, yaxşı məlumatınız yoxdur. Budur, biz qocalar sizin bu qərarınız barədə şikayət edəcəyik, bizim buna ixtiyarımız var. Biz onun təyin olunmağına ziddik!
- Niyə ziddinəsiniz? Nə səbəbə?
- Səbəbi budur, bu adam ki, Qızıl qvardiyada olmuş, onlarda komandir işləmiş, yalnız yaralandığı üçün cəməsi ikicə ay bundan əvvəl bura gəlmişdir, biz ona necə etibar edə bilərik?

Yüzbaşı qıpırmızı qızardı. Qanı üzünə vurduğundan elə bil qulaqları şişib yekələndi.

- Ola bilməz, canım! Mən belə şey eşitməmişəm... Bu barədə mənə heç kəs bir söz deməmişdir...
- Düzdür, bolşeviklərin yanında olmuşdur, - deyə Gerasim Boldrev sərt səslə deyiləni təsdiq etdi. - Biz ona etibar etmirik!
- Deyişdirmək lazımdır! Eşidin, görün, cavan kazaklar onun haqqında nə deyirlər: "İlk vuruşma olan kimi, - deyirlər, - hamımızı satacaqdır!"

- Cənab qocalar! - deyə yüzbaşı ayaqlarının ucuna qalxaraq hiylə işlədib, cəbhəçi kazaklara deyil, qocalara müraciətlə qışqırdı. - Cənab qocalar! Biz dəstə başılığına xorunji Qriqori Melexovu seçdik, ancaq buna yol verməyən səbəblər varmı? Mənə indi məlumat verdilər ki, qışda Qriqori Qızıl qvardiyada olmuşdur. İndi, deyin görək, siz oğlanlarınızı, nəvələrinizi bu adama etibar edə bilərsinizmi? Siz də deyin, cəbhəçi qardaşlar, belə dəstə rəhbərinin dalmca xatircəm gedəcəksinizmi?

Başlarını itirmiş kazaklar dinnirdilər. Birdən-birə qışqırığ qopdu; adamların çığır-bağırından heç nə başa düşmək olmurdu.

Həmı doyunca çığır-bağır salandan, səslər kəsildəndən sonra top-sapaql qoca Boqatryov yıgnağın ortasına çıxdı, camaat qarşısında şapkasını çıxartdı, ətrafa göz gözdirdi:

– Mən axmaq başımla bu fikirdəyəm ki, biz Qriqori Panteleviça belə bir vəzifəni tapşıra bilmərik. Onun belə bir günahı olduğu məlumdur, bunu eşitmişik. Qoy o əvvəlcə etibar qazansın, günahını yuyub təmizləsin, ondan sonra biz də işə baxarıq. Onun igid əsgər olduğunu bilirik... ancaq duman olanda günəş görünür: hələlik onun xidməti də gözümüzə görünür, bəşeviklərin yanında qulluq etməsi gözümüzə dürtülüb heç nə görməyə qoymur!..

Cavan Andrey Kaşulin hirsli-hirsli bağırdı:

– Qoy sıravı əsgər olsun!

– Komandirliyə Petro Melexov seçilsin!

– Qoy Qrişa dəstəyə qarışsın!

– Onu seçsəydik, başımızda belə olacaqdı!

Arxa cərgədə durmuş Qriqori hirsindən qızara-qızara qışqırdı:

– Mənə heç lazım da deyil! Cəhənnəm olun, siz mənim nəyimə görəsiniz! – Əlini yellədiyə təkrar etdi. – Mən özüm bu işə girişmə-rəm. Nəyimə görəsiniz! – Əllərini şalvarının dərin ciblərinə soxdu; belini azca büküb, durna kimi iri addımlarla evə yönəldi.

Dalınca qışqırışdılar:

– Hə, hə! Özünü çəkmə!..

– İylənmiş göbələk! Donqar burnunu yuxarı qaldırdı!

– Oho-ho!

– Gör, türk qanı onu necə coşdurur!

– Qorxma, susan deyil! Cəbhələrdə zabitlərdən söz götür-mürdü, o ki qaldı burada...

– Geri qayıt!

– Ha-ha-ha-ha!..

– Ə, tutun onu! Yaxalayın! Tyu! Tlyu-lyu-lyu-lyu!..

– Canım, niyə siz onun nazı ilə oynayırsınız? Ona yaxşı qulaq-burması vermək lazımdır.

Birdən də olmasa, get-gədə sakitləşdilər. Qızgın mübahisə zamanı kim isə birisini qeyzlə kənara itələdi, kiminsə burnundan qan açıldı, cavan kazaklardan birinin gözünün altında qəflətən şiş omələ gəldi. Həmi susduqdan sonra dəstə komandiri seçməyə baş-ladılar. Petro Melexovu seçdilər; o qürurundan qızardı. Lakin bu

zaman yüzbaşı, həddindən artıq yüksək maneə ilə qarşılaşmış hərbi at kimi karıxdı, gözənilməz bir əngəllə üz-üzə gəldi: həvəskarlar-ın dəstəyə yazılması başlandı, ancaq həvəskar tapılmadı. Burada baş verən hər şeyə təmkinlə yanaşan cəbhəçilər tərəddüd edir, yazılmaq istəmir, zarafatla yaxalarını qurtarmağa çalışırdılar.

– Bu nədir, Anikey, yazılırsan?

Anikuşka da donqulandırdı:

– Mən hələ cavanam. Bax, hələ bığım yoxdur...

Qoca Kaşulin onun qulağının dibində çığırdı:

– Zarafatı boşla! Bu nədir, bizi ələ salırsan?

Anikey başı üzərində vızıldayan milçəyi qovurmuş kimi əlini yelləyərk dedi:

– Sən get öz Andryuşanı yazdır.

– Yazdırdım!

– Proxor Zikov! – deyə stolun yanından səsləndilər.

– Mənəm!

– Adını buraya yazmaq mı?

– Bilmirəm...

– Yazdıq!

Mitka Korşunov ciddi sima ilə yaxınlaşdı, kəlmə-kəlmə ömr etdi:

– Məni yaz.

– Hə, daha kimin yazılmaq həvəsi var?.. Fedot Bodovskov... bəs sən?

Çəptəhər, kalmık gözlerini utana-utana yerə zilləmiş Fedot lap yavaşıdan dedi:

– Cənab qocalar, mənim qamım cırıqdır!..

Cəbhəçilər əllərini böyürlərinə qoyaraq çəkinmədən qəhqəhə ilə güldürdülər, şit zarafatçılar isə deyirdilər:

– Nə olar, arvadını da yanınca götürərsən... qamın cırıqdan eşiyə çıxan kimi yapışib yerinə doldurur.

– Ha-ha-ha-ha!.. – Arxadakılar gülməkdən qəşş edir, çəçəyib öskürür, dişləri ağarr, yaşarmış gözleri işıldayırdı.

Yıgnağın o biri başından tələsik deyilən təzə bir zarafat eşidildi:

– Biz səni əspaz qoyarıq! Sarsaq borş bəşirsən qamının cırıqın-dan eşiyə çıxıncaya qəder sənə yedirəcəyik.

– Sən qaça bilməzsən, sənin kimilərlə geri çəkilmək çox sərfəli olar.

Qocalar qəzəblənir, bağırırılar:

– Bəsdir! Bəsdir! Görün nə şadlıq edirlər!

– Gicliklərini aşkara çıxartmağa vaxt tapdılar!

Biri nəsihətlə deyirdi:

– Utanın, uşaqlar! Allah qəzəblənər! Odur ha! Allah belə işlərə yol verməz. Orada adamlar qırılır, amma siz... Allahınız yoxdurmu?

Yüzbaşı başını döndərüb ətrafa göz gəzdirdi:

– İvan Tomilin.

– Mən topçuyam, – deyər Tomilin səsləndi.

– Yazılırsanmı? Bizə topçu da lazımdır.

– Yaz... e-eh!..

Zaxar Korolyov, Anikuşka bir neçə kazakla birlikdə topçunu masqaraya qəzədlər:

– Biz sənin üçün söyüddən yaxşı bir top slaylayacağıq!

– Mərimi övəzinə balqabağı atacaqsan, özü də içərisinə qırma əvəzinə kartof dolduracaqsan.

Zarafatlaşa-zarafatlaşa və gülüşə-gülüşə siyahıya altmış kazak yazıldı. Sonuncu olaraq Xristonya yazıldı. O, stola yaxınlaşdı, sözünü kəlmə-kəlmə dedi:

– Bəri bax, deməli, mənim adıma da yaz. Amma bəri başdan bildirirəm ki, vuruşmayacağam.

– Onda daha nə üçün yazılırsınız? – deyər zabıt əsəbiləşərək soruşdu.

– İşə baxacağam, cənab zabıt. Baxmaq istəyirəm.

– Bunun da adını yazın, – deyər zabıt çiyinlərini çəkdi.

Camaat meydanda dağılanda az qala günorta idi. Belə qərara gəldilər ki, günün səhəndən dağılanda az qala günorta idi. Belə qərara gəldilər ki, günün səhəndən dağılanda az qala günorta idi.

Ertəsi gün səhərcəyi siyahıya yazılmış altmış nəfər könüllü-dən yalnız qırx nəfərə qədər gəldi. Dabanları hündür çəkmə və yaraşıqlı şinel geyinmiş Petro kazaklara göz gəzdirdi. Bir çoxları əvvəl qulluq etdiyi polkun nömrəsi yazılmış göy poqonlarını təzə-dən çiyinə tikmişdi, bəziləri də poqonsuz idi. Yəhərlərə səfəri yük bağlanmışdı, heybələrle çantalara yeməli şeylər, alt paltar, cəbhədən gətirilib saxlanmış patron doldurulmuşdu. Tüfəngi olma-yanlar da var idi, amma əksəriyyətinin qılncı belində idi.

Qadınlar, qızlar, uşaqlar və qocalar əsgərləri yola salmaq üçün meydana toplaşmışdılar. Petro çoxdan yorğunluğunu almış atını

qəşəng bir şəkildə oynada-oynada yarımbölüyünü sıraya düzdü, həresi bir rəngdə olan atlara, kimi şinel, kimi mundir, kimi də bre-zent plaş geymiş süvarilərə göz gəzdirdi, tərpenmək komandası verdi. Dəstə adı yerləşlə təpəyə qalxdı, kazaklar kədərlə çevrilib xutora baxdılar, dal cərgələrdəkilərdən biri göyə güllə atdı. Təpə-nin başına çatdıqda Petro əlcəklərini əllərinə taxdı, sünbülü bığla-rını tumarladı, addımlarını atdıqca tez-tez yanakı yeriyən atının başını adamlar tərəfə yönəltdi, gülümsəyə-gülümsəyə sol əli ilə furajkasından yapışdırı qışqırdı:

– Bə-lü-tü-ü-ük, komandamı dinlə!.. Löhrəm yerləşlə, arş!

Kazaklar üzəngiyə qalxıb, qamçıları saqqıldatdılar, atları löh-rəm yerləşlə sürdülər. Kələk onların üzlərini döyəcəyir, atların yal və quyuqlarını yellədirdi, yağış yağacağı hiss olunurdu. Söhbət və zarafat ələməyə başladılar. Xristonyanın üç verşək hündürlüyündə atı altında büdrədi. O, zorba qamçısı ilə atı vurdu, söyiş söydü, at boynunu aşağı öyib dik atıldı, səksəndiyindən yerindən qopub dəstə-dən aralandı.

Karginskaya stanitsasına çatanadək kazakların kefi kök, damaq-ları çağ idi. Buna tamamilə xatircəm idilər ki, heç bir dava-zad olmayacaqdır. Miqulinskaya üzərinə edilən basqın bolşeviklərin kazak ərazisinə təsadüfi həmləsindən başqa bir şey deyildir.

XXIV

Axşam olmamış Karginskaya stanitsasına çatdılar. Orada cəb-həçilərə rast gəlmədilər, hamısı Miqulinskaya getmişdi. Petro dəstə-sini meydanda, tacir Levoçkinin mağazası yanında dayandırdı, atdan düşürdü, stanitsa atamanının mənzilinə getdi. Onu ucaboy, cüssəli bir zabıt qarşıladı. Bu adam öyninə yekə və uzun, poqonsuz köynək geymişdi, üstündən zərif Qafqaz toqqası bağlanmışdı, yanları qırmızı zolaqlı şalvarının balağın kazak qaydası ağ yun corabın içinə salmışdı. Nazik dodaqlarının küncündən qəlyan sallanmışdı. İşıldayan mixəyi gözləri ilə adama altıdan-altıdan baxırdı. O, artı-rmada durub, qəlyan çəkir, yaxınlaşan Petroya baxırdı. Gümrək və dolu bədəni, qollarında, köynəyinin altında əzələlərinin qabarıq olması, demir kimi bərkliyi çox güclü bir şəxs olduğunu göstərirdi.

– Stanitsa atamanı sizsinizmi?

Zabit sallaq bıqları altından xeyli tüstü burumu buraxaraq nərdədi:

– Bəli, stanitsa atamanı mənəm. Kiminlə danışmaq şərfinə nailəm.

Petro kim olduğunu bildirdi. Ataman onun əlini sıxıb başını azacıq yana aydı.

– Fyodor Dmitriyeviç Lixovidov.

Əslən Qusino-Lixovidovsk xutorundan olan Fyodor Dmitriyeviç heç də adi adamlardan deyildi. O, yunker məktəbində oxumuş, məktəbi bitirdikdən sonra uzun zaman yoxa çıxmışdı. Bir neçə il keçəndən sonra qəflətən xutora gəlib, ali hakimiyyət orqanlarının icazəsilə, həqiqi əsgəri xidmətini bitirmiş kazaklar arasında könlüllü yığmağa başlamışdı. İndiki Karginskaya stanitsası ərazisində həmin dəstəyə yüz nəfər dəlisov yığır, götürüb İrana aparır. Dəstəsi ilə birlikdə bir il İranda qalır, şahın şəxsi mühafizə dəstəsi vəzifəsində qulluq edir. İran inqilabı baş verdikdə şahla birlikdə qaçıb aradan çıxır, dəstəni itirir, amma yenə də gözənilmədiyi halda Karginskaya gəlir; o, kazakların bir hissəsini də götürür, şahın atları arasından üç xalis ərəbi atı da, çoxluca qənimət də: bahalı xalılar, nadir tapılan bəzək şeyləri, al-əlvan ipək parçalar, tirmə və zərxara da götürür. Gələndən sonra düz bir ay kef edir; şalvarının ciblərindən çoxlu qızıl İran pulu çıxarıb xərcləyir, qar kimi ağ, çox gözəl, ayaqları zərif, boynunu qu qusu kimi əyri tutan ərəb atının belinə qalxaraq, onu xutorlar arasında səyirdir, düz Levoçkinin mağazasının astanasına sürüb bir şey alır, atın belindən düşməyərək pulunu verir, atını sürüb o biri tərəfdən çıxır. Fyodor Lixovidov qəfildən gəlidiyi kimi, eləcə də yoxa çıxır. Ayrılmaz yoldaşı, çapanı, məharətlə rəqş edən qusinovskli kazak Pintelyuşka da onunla birlikdə yox olur; atlar da, İrandan götürülmüş qənimətlər də itib–batır.

Altı aydan sonra Lixovidovun sorağı Albaniyadan gəldi. O həmin ölkədən, onun Duratso şəhərindən Karginskayadakı tanışlarına üzərində Albaniyanın mavi dağ mənzərələrinin şəkli olan qərribə ştem-pel vurulmuş açıq poçt kartoçkaları göndərdi. Sonra oradan keçdi, İtaliyaya getdi, bu başından o başınadək Balkan ölkələrini gəzdi. Ruminiyada oldu, Avropanın qərbinə getdi, azca qaldı ki, gedib İspaniyaya çıxsın. Fyodor Dmitriyeviçin adı əsrarəngiz şöhrət tapmışdı. Xutorlarda onun haqqında müxtəlif rəvayətlər və qərribə fikirlər danışıldılar. Amma hamı bir şeyi – onun mütləqiyyətçi dairələri ilə

əlaqə saxladığını, Piterdə böyük dövlət xadimləri ilə tanış olduğunu, “Rus xalqı ittifaqı”¹ təşkilatında hörmətli şəxs sayıldığını bildirdi, ancaq onun xarici ölkələrdə nə kimi tapşırıqları yerinə yetirdiyi barədə heç kəs heç nə bilmirdi.

Fyodor Lixovidov xaricdən qayıdandan sonra Penzada məskən saldığı oranın general-qubernatoru ona kömək elədi. Karginskayada onu tanıyanlar fotosəkləne baxır, xeyli vaxt başlarını bulayır, kaxıx-mış halda ağzlarını marçıldadıb deyirdilər: “Pah atnanan!..” “Fyodor Dmitriyeviç, gör necə yüksəli!” “Bir buna baxın, görün kimlərlə oturub-durur?” Şəkildə serbiyalı kimi qaraşın və donqaburun olan Fyodor Dmitriyeviç gülümsünür, qubernator arvadının qolundan tutub onu faytona mindirirdi. Qubernatorun özü, yaxın qohum kimi, Lixovidovun üzünə gülümsünürdü; enliklə baxırdı ki, uzadılmış əlləri ilə atların cilovunu dartır, onları çətinliklə saxlayır, dəhnəni gəmirən atlar az qala havalanıb uçmaq istəyirdilər. Fyodor Dmitriyeviç bir əlini əda ilə tüklü papəğınə uzatmış, o biri əli ilə qubernator arvadının dirşeyindən elə tutmuşdu ki, elə bil fəncanın qulpundan yapışmışdı.

Bir neçə il yoxa çıxdıqdan sonra, artıq 1917-ci ilin axırında Fyodor Lixovidov yenə də haradansa Karginskaya gəldi, həm də bu dəfə, deyəsən, burada həmişəlik qalmaq niyyətində idi. Ukraynalı, polyaklı olduğu bilinməyən arvadı da, uşağını da getirmişdi; o, meydanda dörd otaqlı kiçik bir evə yığılı, heç kəsə məlum olmayan planlar quraraq, bütün qışı həmin evdə yaşadı. Qış girdəndən çıxanadək otaqlarının pəncərələrini açıq saxladı (o il Donda qış tərs kimi, görünməmiş dərəcədə şiddətli idi). O, həm özünü, həm də ailə üzvlərini soyuqadavamlı olmağa alışdırır, bununla da kazakları heyrətə salırdı.

1918-ci ilin yazında, Setrakov xutoru tərəfindəki qurğun əhvalatından sonra, onu ataman seçdilər. Fyodor Lixovidov qurğun fəaliyyəte başladı, həm də bu zaman böyük qabiliyyət sahibi olduğunu göstərdi. Stanitsa elə qəddar bir şəxsini əlinə keçmişdi ki, bir həftədən sonra, hətta qocalar da başlarını bulayb onun işlərinə mat qalmışdılar. Lixovidov kazakların əl-ayağını elə yığırdı ki,

¹ “Rus xalqı ittifaqı” Çar Rusiyasında azğın qaragürubcu, mütləqiyyətperost təşkilatı idi. Bu təşkilat yohudilər əleyhinə təbliğat aparır, yohudi qurğularını təşkil edir, dövlətdən külli miqdarda pul alır, onun siyasi düşmənlərini öldürürdü.

stanitsa yığıncığında o nitq söyləyəndən sonra (Lixovidov səliqəli danışdı; təbiət ona təkə güc deyil, ağıl da vermədi) qocalar buğa naxır kimi bölüşərək dedilər: "Allah xeyir versin, zati-aliləri!" "Minnətdarcasına xahiş edirik!" "Düzdür!"

Təzə ataman işləri ciddi aparır; Karginskaya stanitsasına Setrakovo xutoru yanındakı çarpışmanın xəbəri çatır-çatmaz, bütün cəbhəçi kazaklar ertəsi gün yekdilliklə oraya yollandılar. Gəlmələr (stanitsada yaşayanların üçdə birini təşkil edirdi) evləcə getmək istəmirdilər, bəzi cəbhəçi əsgərlər də etiraz edirdilər, amma Lixovidov yığıncığa sözü'nün üstündə möhkəm durdu, qocalar onun təklif etdiyi qərara – Donun müdafiəsində iştirak etmək istəməyən "mujiklərin" dərhal stanitsadan çıxardılması qətnaməsinə qol çəkildilər. ertəsi gün ağzına qədər əsgərlə dolu arabalar qarmon çalacağına, mahını oxuya-oxuya Napolov tərəfə, Çernetsk obasına doğru yola düşdü. Gəlmələr içərisindən yalnız bir neçə cavan əsgər – başçı Vasil Storojeçko olan, 1-ci pulemyot polkunda qulluq etmiş əsgərlər qızılqvardiyaçılar tərəfə keçmişdilər.

Ataman ona yaxınlaşan Petronun yerindən anladı ki, gələnlər zabit aşağı rütbələrdən yüksəlmiş adamdır. O, Petronu otağına dəvət etmədi, onunla xoştəbiət adam laqeydiyli ilə danışdı:

– Yox, əzizim, Miqulinskaya sizin görəcəyiniz bir iş yoxdur. Sizsiz işimizi aşırımsıq, dünən axşamçağı teleqram almışıq. Atalarınızı gəliyə sürün, evinizə qayıdın, əmri gözləyin. Kazakları möhkəm silkələyin! Xudahafiz, xoş gəldiniz!

Lixovidov zorba vücudunu quş kimi tərpedərək, sadə çustlarını şappıldada-şappıldada çox qıvrıqlıqla evə getdi. Petro meydana, kazakların yanına qayıtdı. Ona çoxlu sual verdilər:

– Hə, nə oldu?

– Nə danışdınız?

– Miqulinskaya gedirikmi?

Petro sevindiyini gizlətməyərək gülümsündü:

– Evə gedirik! Bizsiz işlərini görüblər.

Kazaklar dəstə ilə, gülümsoyo-gülümsoyo, hasarın kənarına bağladığı atların yanına getdilər. Hətta Xristonya üstündən dağ götülürmüş kimi, rahat nəfəs aldı, əlilə Tomilinın küreyini şappıldatdı:

– Deməli ki, evimizə gedirik, a topçu!

– Elə olmağı yaxşıdır, arvadlarımız indi bizdən nigarandılar.

– Bu dəqiqə yola düşürük.

Məsləhətləşərək belə qərara gəldilər ki, gecələmək üçün burada qalmayıb dərhal yola düşsünlər. Stanitsadan başıpozuq halda dəstə ilə çıxdılar. Əgər onlar Karginskaya gedəndə həvəssiz gedirdilərsə, atları hərədən bir səyirdirdilərsə, indi, stanitsadan çıxanda atları dəhmərləyir, bərk çapırdılar. Bezon də dördnala səyirdirdilər; atların dirmağı quraqlıqdan bərkimmiş torpağa deyir, boğuş səslə təppildayır. Donun o tayında, keyli uzaqdakı təpələrin yalları arxasında ildırım çaxır.

Xutora gecəyarısı çatdır. Təpədən endikdə qayıtdıqlarını bildirmək üçün Anikuşka Avstriya tufəngindən bir güllə atdı, o biriləri də yayılma atəşi açdılar. Buna cavab olaraq xutorda itlər hürüşdü, atlardan biri evə yaxınlaşdığı duyub bədəni əsə-əse bərk kişnədi. Xutorda dağılıb hərə bir tərəfə getdi.

Martin Şamil Petro ilə vidalaşarkən rahatca dedi:

– Doyunca vuruşduq. Şükür olsun ki, belə qurtardı!

Petro qararıqlıqda gülümsündü, atını öz heyətlərinə tərəf sürdü. Atı rahatlamağa Panteley Prokofyeviç çıxdı, o, atın yəhərini aldı, yedəkləyib tövləyə apardı. Evə Petro ilə birlikdə girdi.

– Yürüşü dayandırdılar?

– Hə.

– Hə, Allaha şükür! Kaş heç yüz il onun adını çəkməsinlər.

Yatıb yuxusunu aldığından bədəni qızımsı Darya qalxdı. Ərinə yemək verdi. Əyində təkə alt paltar olan Qriçori də dəhlizdən gəldi; qara qılı döşünü qaşıya-qaşıya, gözlərini məzəli halda qıyıb qardaşına baxdı.

– Olmaya qalib gəldiniz?

– Budur, bax, borsun qalıqına qələbə çalırım.

– Bundan asan nə var. Mən sənə köməyə girişsəm, borsun öhdəsindən gələrək...

Pasxa bayramınadək müharibədən xəbər-ötər olmadı, bayram-qaşağı axır şənbə günü Veşenskayadan bir çapar gəldi, o qan-tərə batmış atını Korşunovun darvazası önündə boşlayıb, qılncı pille-kənə deyib taqqıldaya-taqqıldaya artırmaya çıxdı.

Miron Qriçoryeviç onu astanada qarşılayıb soruşdu:

– Nə xəbər var?

- Mənə ataman lazımdır. Sizinizmi?

- Bizik.

- Bu saat kazaklarınızı silahlandırın. Podtelkov Qızıl qvardiya ilə Naqolinskaya nahiyəsindən keçərək üstümüzə gəlir. Bu da ömr. - Çapar paketi çıxardıb verəndə, furajkasının tərden islanmış tər-kini də dartışdırıb eşiyə çıxartdı.

Qrişaka baba söhbəti eşidib eynəyini taxdı, yaxınlaşdı: Mitka də həyətdən yüyürə-yüyürə yaxına gəldi. Mahal atamanın gəndər-diyi ömrü birlikdə oxudular. Çapar pilləkənin oymalı məhəccərinə söykənmişdi, qolunun ətəyi ilə küləkdən cadar-cadar olmuş üzün-nün tozunu silirdi.

Kazaklar Pasxanın birinci günü, pəhrizlərini açıdıqdan sonra, atla-nıb xutordan yola düşdülər. General Alfyorov çox sərt ömr göndər-mişdi; buna görə də əvvəlki kimi cəmişi qırx adam atlanmamışdı, Podtelkovun üstünə yüz səkkiz adam girdirdi; bunların arasında qırmı-zılara qarşı vuruşmağı qızğın arzulayan qocalar da var idi. Oğlu ilə birlikdə qırmızıburun Matvey Kaşulin də atlanmışdı. Sarsaq bir mad-yan minmiş Avdeic Bryox da ön cərgədə görünürdü; o yol uzunlu başına gəlmiş əcaib sərgüzəştləri nağıl edir, kazakları öyləndirirdi; qoca Maksayev də gərdirdi, bir neçə başqa ağsaqqal kişi də... Cavanlar könülsüz gədirildirsə, qocalar böyük həvəslə atlanmışdılar.

Yağış plaşının başlığını furajkası üzərinə çəkmiş Qriqori Melexov dal cərgədə idi. Üzünü bulud bürümüş göyden çiskin yağış yağırı. Buludlar, hər tərəfində yamyaşıl otlar bitmiş çölün üzərində də süzürdü. Bir qartal çox hündürdə, lap yüksəkdə olan buludun altında fırlanırdı. Hərdənbir qanad çalan, sonra qanadlarını geniş açaraq küləyin istiqaməti ilə süzən, hava cərəyanı ilə axıb gedən, yana əyilə-əyilə mixəyi rəngi solğun-solğun işıldayan qartal şərqə tərəf uçur, uzaqlaşdıqca kiçilir.

Yaşıl çöl nəm idi. Orda-burda keçənlik topa-topa boğazotu görünür, əjdaha çiçəkləri qızarı, bir də silsilə təpələr üstə keşikçi kimi duran qəbirlər göyümsov işıq saçır.

Təpədən Karginskayaya endikdə kazaklar öküzləri otarmağa aparan yeniyetmə kazak balasına rast gəldilər. Oğlan qamçısını yellədə-yellədə gedir, yalın ayaqları sürüşürdü. O, atlıları görüb dayandı, onları və gövdələri palçığa bulaşmış, quyruqları düyülmüş atları diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladı.

- Haralısən, bala? - deyə İvan Tomilin ondan soruşdu.

Başına saldığı gödəkçəsinin altından gülümsənən oğlan cəsa-rotlə cavab verdi:

- Karginliyəm.

- Sizin kazaklar gediblərimi?

- Gətdilər. Qırmızı qvardiyayı qovmağa gətdilər. Sizdə bir eşimlik tütün olarmı? He, əmi can?

- Tütün istəyirsən? - deyə Qriqori atının başını çəkdi.

Oğlan Qriqoriyə yaxınlaşdı. Balağı qatlanmış şalvarı nəm idi, şalvarının qırağındakı qırmızı zolaqlar işıldayırdı. O, cibindən tütün kisəsini çıxardan Qriqorinin üzünə cəsarətlə baxır, tenor səslə danışırdı:

- Bu saat, təpədən aşağı enən kimi, meyitlərə rast gələcəksiniz. Dünən bizimkiler əsir alınmış qırmızılara qabaqlarına qatıb Vyoskiyə apardılar və hamısını qılincdən keçirdilər... Əmi, mən, bax, o qum-sal təpə yanında mal otarırdım, orada əsirlərin qılınca necə doğ-randığını gördüm. Aman Allah, necə də dəhşətli idi! Kazaklar qılinc çalmağa başlayan kimi onlar çıxışdılar, hərəsi bir yana qaçdı... mən sonra gedib baxdım... Qılinc birinin çiyini çapmışdı, kəsik-kəsik nəfəs alırdı, üreyinin içəridə, qan içində necə döyündüyü görünürdü, qara ciyəri isə gömgöy idi... Dəhşətli idi! - deyə oğlan təkrar etdi, öz ələmində buna mat qaldı ki, onun dedikləri heç də kazakları vahimə-ləndirmir, oğlan heç olmasa, Qriqorinin, Xristonyanın və Tomilinın soyuq və sakit simalarına baxdıqda bu nəticəyə gəldi.

O, eşməsinə yandırıb Qriqorinin atının tərli boynunu əli ilə sığalladı və "sağ ol!" deyib öküzlərin yanına yüyürdü.

Qılınca öldürülmüş qızılqvardiyaçıların meyitlərini, sel-sularının ovduğu dayaz, yola yaxın bir yarığana tullaması, üstünə bir qəder gilli torpaq tökmüşdülər. Bir meyitin qalaydan tökülmüş kimi qaraşın-göyümsov üzü görünürdü, qanı dodaqlarında laxtalanıb qurumuşdu, göy sırtlı şalvardan eşiyə çıxmış yalın ayağı qaralmışdı.

- Üstlərini torpaqla örtəydilər elə bil canları çıxardı... It uşaqları! - deyə Xristonya boğuc səslə pııldadı və qamçını qəfildən atının belinə çırpdı. Qriqoriden qabağa keçib, atını çaparaq təpənin dibinə sürdü.

- Hə, deməli, Don torpağında da qan axıdıldı! - deyə Tomilin yanağı səyriyə-səyriyə gülümsündü.

Bunçukun pulemyotundakı nəfərlərdən biri də Tatarsk xutorı kazakı Maksimka Qryaznov idi. Onun atını Kutepov dəstəsinə qarşı döyüşdə vurmuşdular; o vaxtdan bəri xiffət elədiyindən ara-bərsiz ara q içirdi, qumara qurşanmışdı. Bel qayıqlarında çoxlu gümüş olan kohor atına güllə dəydikdə Maksimka yəhəri dalına götürdü, dörd verst apardı, amma gördü ki, arzuincasına irəliyə soxulan ağıqvardiyaçıların əlindən canını qurtarmayacaqdır, yəhərin gümüşlərini çəkib qopartdı, yüyəni də götürərək, özbaşına vuruşma meydanından uzaqlaşdı. Onun sorəği sonra Rostovdan gəldi, qılıncla öldürdüyü bir yasavulun belindən açdığı gümüş qılıncı "iyirmi bir" oyununda uduzdu; bundan başqa əlində qalmış başqa at ləvazimatını da, şalvarını da, şevro çəkmələrini də uduzdu, lümbələmlüt Bunçukun komandasına gəldi. Bunçuk onu təzədən geyindirirdi, üst-başını təzələdi. Bundan sonra Maksimka, ola bilsin ki, islah olunar, adam arasına çıxardı, amma Rostov yaxınlığındakı vuruşmada başına güllə dəydi, beyninin qapağını göyə tulladı, Maksimkanın göy gözləri köynəyinin üstünə töküldü, konserv qutusu kimi geniş açılmış qafa təsindən qan fişqırdı. Elə bil ki, kişi min ilin ölüsü idi, keçmiş at oğrusu, son zamanlarda isə başibolalı əyyaş kimi tanınmış Qryaznov – vəzenskli kazak heç bu dünyaya gəlməmişdi.

Bunçuk Maksimkanın vücudunun can çəkişməsindən necə yığılıb-açıldığına tamaşa elədi, sonra onun dağılmış kəlləsindən fişqırıb pulemyotun lüləsini bulmuş qanlı ləkələri səliqə ilə silib təmizlədi.

Dərhal geri çəkilmək lazım gəldi. Bunçuk pulemyotu sürüyə-sürüyə apardı. Köynəyi başına çirmənmiş Maksimkanın qaraşın kürəkli bədənini isə isti torpaqda soyumaq üçün düzdə qaldı (o, ölərkən köynəyini dartışdırıb başına çökür, əzab içində qıvrılırdı).

Çoxu Türkiyə cəbhəsindən qayıtmış əsgərlərdən ibarət qızılqvardiyaçı vzvodu, birinci yolayrıcına çatan kimi mövqeyini möhkəmlətdi. Yekə alınlı, başına yan çürümüş köhnə papaq qoymuş əsgər pulemyotu quraşdırmaqda Bunçuka kömək etdi, yerdə qalanlar yolun ortasında barrikadaya oxşar köndələn səngər düzəldilər.

Bir saqqallı əsgər təpə dalından yaxında görünən yarımqövşə oxşar üfufə baxıb gülümsünə-gülümsünə dedi:

- Hünəriniz var, indi gəlin!
- Biz indi onların suyunu verərik!
- Çəperin taxtalarını dartıb qopardan bir cantıra q oğlana bağdırdılar:
- Qopart, Samara!

Yekə alınlı əsgər araç anbarının damına çıxaraq çığırdı:

– Odur, bax, onlardır! Bu tərəfə gəliirlər!

Anna Bunçukla yanaşı uzandı. Qızılqvardiyaçılar müvəqqəti səngərin arxasına sərilidilər.

Bu zaman sağda, qonşuluqdakı döngəyə doqquz nəfər qızılqvardiyaçı mərzlərin dibi ilə bazılayan köklik kimi yürüdü və tindəki evin arında gözənd itdi. Biri qaça-qaça macal tapıb qışqırdı:

– Süvarilər gəlir! Qaçın!

Yolayrıcı bir göz qırpmında boşaldı və sükuta büründü, bir dəqiqədən sonra isə furajkasının belinə ağ bağlanmış, qısa lülə tütəngini böyrünə basmış süvari kazak tot dumanını ötürək tindən çıxdı. O, atın başını çəkib, onu yan tərəfə elə sərt döndərdi ki, at dal ayaqları üstə çökdü. Bunçuk firsəti qaçırtmayıb kazaka naqandan atəş açdı. Kazak atın yalına yatdı, onu geriye səyirttdi. Pulemyotun yanındakı əsgərlər tərəddüd edirdilər, iki nəfər hasar qırağı ilə qaçdı, darvaza yanında yerə yatdı.

Aşkarca görünürdü ki, indicə hamısı yerindən qalxıb qaçacaq. Son dərəcə gərgin sükut, adamların coşqun baxışları onların möhkəm dura bilməyəcəklərini göstərirdi... Bundan sonra nələ baş verdiyindən Bunçukun yanında əbədi qalan, beynində silinməz iz buraxan bir an oldu. Ləçəyi sürüşüb boynunun ardına düşmüş, saçları dağılmış, tüzünün qanı qaçdığından sifəti tanınmaz olmuş Anna sıçrayıb ayağa qalxdı, tütəngini hazır tuta-tuta, kazakın indicə yanından ötdüyü evi əli nişan verib, yenə də tanınmayacaq dərəcədə qırıq səslə qışqırdı: "Dalınca!" – sonra da ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa, bürüyə-bürüyə yüyürdü.

Bunçuk azca qalxdı. O, ağız əyilə-əyilə nə isə bağrdı. Yanındakı əsgərin tütəngini qapdı, ayaqlarında dəhşətli bir titrətmə hiss edə-edə Annanın dalınca qaçdı; qızı səsləmək, geri qaytarmaq üçün çığıрмаq istəyirdisə də, bərk həyəcanlandığından səsi çıxmır, nəfəsi kəsilir, sifəti qaralırdı. Geridə tappılı salaraq gələn adamların hənirtisini eşidir, indicə bir fəlakət baş verəcəyini, dəhşətli bir şeyin yaxınlaşdığını bütün varlığı ilə hiss edirdi. O, bu anda artıq

dərək etdi ki, Annanın hərəkəti başqalarını sövq etməyə qadir deyil, mənasız və ağılsız hərəkətdir, aqibəti pis olacaqdır.

Tinə çatmağa azca qalmış atlarını səyirdib gələn kazaklarla üzbəüz çıxdı. Kazaklar ona dağınıq yaylın atəş açdılar. Güllələr vıyılıtlı ilə ötdü. Anna dovşan kimi zəifcə qışqırdı. Güllə dəymiş Anna yavaş-yavaş çökdü, əlləri qabağa uzanılı qaldı, gözləri dəhşətli hala düşdü. Bunçuk, kazakların atlarının başını geriyyə çevirdiklərini, pulemyot yanındakı on səkkiz əsgərin Annanın şücaətindən ruhlanaraq, kazakları gülləyə basıb qovduqlarını görmədi. Onun gözləri yalnız Annanı görürdü, qız onun ayaqları altında çapalaydı. Əlləri keyimişdi, qızı qaldırmaq, götürüb haraya isə aparmaq üçün belindən yapışdı, böyrü üstə döndərdi, qızın sol böyründə qanlı yaranın dövrəsində göy koftasının didik-didik olduğunu gördükdə, Annanın öləcəyini, ona partlayan güllə deydiyini başa düşdü, örtülü gözləri də qızın öləcəyini göstərirdi.

Kim isə Bunçuku meyitin yanından kənara itələdi. Annanı yaxınlıqdakı həyəətə getirdilər, mərəyin çardağı altına, sərin yerə qoydular.

Yekə alınlı əsgər çəngə-çəngə pambığı yaranın içinə yeridir, qan hopub şişdikdə və qaraldıqda onları çıxardıb kənara tullaydı. Bunçuk özünü ələ aldı, Annanın koftasının yaxasını açdı, öz alt köynəyini cırdı, parçanı yumrulayıb yaranın üstünə basanda qanın necə qabarcıqlandığını, hava buraxdığını, Annanın üzünün gömgöy olduğunu, ağzının özəblə əsdiyini gördü. Onun dodaqlarından içəri hava dolurdusa da, nəfəsi kəsilirdi: hava içəriyə həm ağzından, həm də yarasından dolmaqda idi. Bunçuk onun alt köynəyini parça-parça elədi, ölüm təri bürümüş bədəni görsəndi. Yaranın içərisinə birtəhər tampon yerləşdirdilər. Bir neçə dəqiqədən sonra Anna huşa gəldi. Anna dövrəsi qaralmış, çuxura batmış gözləri ilə İlyanın üzünə baxdı, onun kirpikləri titrəyən göz qapaqları təzədən yumuldu.

– Su! Yanıram! – deyə Anna qışqırdı və çapalaya-çapalaya ağladı. – Yaşamaq istəyirəm! İly-a-a-a... Mənim özüm... Aaaa!

Bunçuk şişkin dodaqlarını onun alışıb-yanan yanaqlarına söykəyib öpür, parçadakı suyu sinəsinə tökürdü. Su cınaq sümüyünün çuxuruna dolur, dərhal da quruyurdu. Amansız qızdırma Annanı yandırıb kül edirdi. Bunçuk onun sinəsinə nə qədər su tökürdüdə də, Anna rahatlına bilmir, çapalayır, Bunçukun əlindən çıxmaq istəyirdi.

– Yanıram!.. Od tutub yanıram!..

O, taqətdən düşüb, bədəni getdikcə soyuya-soyuya aydın surətdə bu sözləri dedi:

– İlyə, nə üçün özünü yorursan? Hər şeyin necə də sadəcə baş verdiyini görürsənmi... Sən qərribə adamsan!.. Sadəcə dəhşətli görürsən... İlyə, özüm, əhvalatı anama elə de ki, bir cür ey... Özün bilir-sən... – Anna adətən gülən zaman yarıya qədər yumulu gözlərini bir qədər araladı, ağrıya, dəhşətə dov gəlməyə çalışaraq, mənəne arası salınmış kimi, anlaşılmaq surətdə dedi: – Övvəlcə yalnız hiss etdim ki, mənə güllə dəydi... Təkan və yanıq duyğusu... İndi isə bədənim od tutub yanır... Hiss ələyirəm ki, öləcəyəm... – Bunçukun əl işarəsi ilə “yox” dediyini, ölməyini onun razı olmadığını gördükdə qaşqabağını salladı. – Boşla! Ah, nəfəs almaq nə çətindir!..

Ağrılar ara verdikdə Anna tez-tez və çox danışıq, sanki bu vaxtədək ona iztirab verən hər şeyi söyləməyə səy edirdi. Bunçuk sonsuz bir dəhşətlə hiss etdi ki, Annanın sifəti ılıdayır, şəffaf olmağa başlayır, gigcaqları sarılır. O, gözlərini qızın üzündən çəkdi, onun yanlara uzadılmış, tərənəməyən əllərinə baxıb gördü ki, Annanın dirnaqları, dəyməyə başlamış qara gavalı kimi göyümsov-çəhrayı rəng almağa başladı.

– Su verin... Sinəm üstə su tökün... Yandırm!

Bunçuk su götürmək üçün yaxınlıqdakı evə yüyürdü. O, mərəyin çardağı altına qayıtdıqda Anna artıq xırıdamırdı. Sonuncu rəşadən əylmiş ağzına, yaranın üstünə basılmış və hələ də isti, bir az mumu andıran əlinə batan güneşin şüası düşmüşdü. Bunçuk ehmalca qızın çiyinlərindən yapışdı, başını bir qədər qaldırdı, onun biz kimi itiləmiş burnuna, burnunun yanlarında qaralan cumbulu çillərə bir dəqiqə qədər baxdı, enli və qara qaşları altında bəbəkələrindən son işıltnın süzülüyünü gördü. Gücsüzcəsinə sallanan baş get-gedə aşağı düşür, zərif qız boynundakı damarcıqda son dəfə nəbzı atırdı. Bunçuk onun yarıyumulu, qaralmağa başlamış göz qapaqlarından öpərək səslədi:

– Dostum! Anya! – Sonra isə qalxdı, qəddini düzəltdi, birdən-birə geriyyə döndü, yanına düşmüş əllərini tərəpətmədən, qeyri-adi düz yerləşə uzaqlaşdı.

Son günlərdə onun həyatı yatalaq xəstəliyi keçirən adamın həyatı kimi huşuzluqda keçirdi. O gözür, nə işə edir, yeyir, yatırdı, amma elə bil bu işlər başgicəllədən, bihüş edən yuxu aləmində baş verirdi. O, sərsəmlənmiş, şişkin gözləri ilə ətrafını bürümüş aləmi seyr edir, bir şey başa düşmürdü, tanışları tanıya bilmirdi, gözlərindən çoxlu içmiş sərxoşa, ya da üzücü xəstəlikdən yenicə qalxmış adama oxşayırdı. Anna ölənin gündən onun hissiyyatı tamam ölmüşdü: o, heç nə istəmədi, heç şey fikirləşmədi.

– Bunçuk, ye! – deyə yoldaşları onu yeməyə dəvət edir, o da çənəsini ağır-ağır, tənbelcəsinə tərpedə-tərpedə gözlərini məchul bir nöqtəyə zilləyə-zilləyə yeyirdi.

Yoldaşları onu gözədən qoyurdular, hərbi xəstəxanaya yolla-maq haqqında danışırdılar.

Pulemyotçulardan biri bu hadisədən bir gün sonra ondan soruşdu:

– Naxoşsan?

– Yox.

– Bəs niyə beləsen? Xiffət eləyirsən?

– Yox.

– Hə, gəl, bir papiros çəkək. İndi, qardaşım, sən öləni dirildə bilməyəcəksən. Həder yere canını üzmə.

Yatmaq vaxtı çatdırdı, ona deyirdilər:

– Uzan, yat! Vaxtdır.

O da uzanırdı.

Onun varlıq aləmindən müvəqqəti uzaqlaşmaq vəziyyəti dörd gün davam etdi. Beşinci gün Krivoşlıkov ona küçədə rast gəldi, qolundan tutdu:

– Aha, sən burada imişsən, mən isə səni axtarıram. – Bunçukun başına nə iş gəldiyindən Krivoşlıkovun xəbəri yox idi; əlini bir dost kimi onun kürəyinə döydü, təşvişlə gülümsündü. – Niyə beləsen? Kefli deyilsən ki? Şimaldakı mahallara ekspedisiya göndəriləyindən xəbərin varmı? Beş nəfərdən ibarət komissiya da seçilmişdir. Onları Fyodor aparır. Ümidimiz yalnız şimaldakı kazaklardır. Əks təqdirdə hər şey alt-üst olacaqdır. İşlər fənandır! Sən gedirsənmi? Bizə təbliğatçılar lazımdır. Gedirsən, ya yox?

– Gedirəm, – deyə Bunçuk qısaca cavab verdi.

– Çox yaxşı. Sabah yola düşürük. Orlov babanın yanına get, münəccimimiz odur.

Bunçuk, mənəvi cəhətdən əvvəlki kimi yenə də tam üzüntülü bir vəziyyətdə yola çıxmağa hazırlaşdı və ertəsi günü, mayın 1-də ekspedisiya ilə birlikdə getdi.

Bu zaman vilayətdəki mövcud siyasi vəziyyət Don Sovet hökuməti üçün açıqdan-açığa təhlükəli idi. Almaniyanın işğal qoşunları Ukrayna tərəfindən axışıb gəlirdi, çayın aşağılarındakı stantsiyalar və mahalları isə başdan-başə eks-inqilabi qiyam bürümüşdü.

Popov qışlaqlar tərəfdə veyllənir, ordan Novoçerkassk hədələyirdi. Rostovda aprelin 10-13-də keçirilən vilayət Sovetləri qurultayının iclasları dəfələrlə dayandırılırdı, qiyam qaldırmış çər-kasskılar Rostova yaxınlaşır və onun yaxınlığındakı qəsəbələrini işğal edirdilər. İnkilabi ocaqlar yalnız şimalda, Xopersk və Ust-Medveditsk mahallarında idi. Aşağı mahalları Sovet hökumətinə kömək duracağından ümidlərini üznmüş Podtelkov da, başqalarını da, istər-istəməz şimaldakı bu coşqunluq cəlb edirdi. Səfərbərlik baş tutmadı, son zamanlarda Don xalq komissarları şurası sədri seçilmiş Podtelkov da, Laqutinin təşəbbüsü ilə həmin yerlərdə cəbhələrdən üç-dörd polk qoşun toplamaq, onları almanların üstünə, aşağı mahallarda baş qaldırmış əks-inqilabçılar üzərinə göndərmək üçün şimala getməyi qərara aldı.

Podtelkov başda olmaqla fəvqəladə səfərbərlik komissiyası yaradıldı. Komissiya üzvləri aprelin 29-da xəzindən səfərbərlik xərclərini ödəmək üçün on milyon manat qızıl pul və Nikolay pulu götürdülər, pul qutularını mühafizə üçün təcili olaraq əsas etibarilə sabiq Kamenskaya yerli komandası kazaklarından ibarət keşikçi dəstəsi təşkil etdilər, özləri ilə bir neçə təbliğatçı kazak götürüb, mayın 1-də alman təyyarələrinin atəşi altında Kamenskaya stantsiyasına tərəf yola düşdülər.

Yollar Ukraynadan geri çəkiləndə olan qızılqvardiyaçıların qatarları ilə dolmuşdu. Üsyan qaldırmış kazaklar körpüləri dağıdırdı, qatarları fəlakətə uğradırdılar. Hər gün səhərçağı Novoçerkassk-Kamenskaya demiryol xətti üzərində alman təyyarələri görsənir, qzğün sürüsü kimi fırlanır, aşağılara enib pulemyotdan qissa atəş açır, qızılqvardiyaçılar çəlonlardan yerə tökülüşürdülər; atılan güllə səsindən qulaq tutulurdu, stansiyalarda şlak iyi acı bərit və

dağıntı iyinə qarışırdı. Təyyarələr ağlasığmayan hündürlüyə qalxır, döyüşçülər isə uzun zaman tənəkə qutulara doldurulmuş patronu atıb tükədir, qutular boşalır, qatarların yanı ilə yeriyənlərin ayaqları topuğa kimi boş giliz yığını içərisinə girirdi.

Hər şeydə intəhasız bir xarabazarlıq duyulurdu: enişlərdə yandırılmış və dağıdılmış vaqonlar tüstülənir, teleqraf dirəklərində qırılmış məftillər dolaşmış kasalar ağarırdı. Evlərdən bir çoxu dağıdılmışdı, demiryol xətti kənarındakı siperlər yoxa çıxmışdı, elə bil onları tufan qorapıb aparmışdı...

Ekspedisiya beş gün idi ki, özünə yol aç-aça Millerovaya tərəf gedirdi. Altıncı gün Podtelkov komissiya üzvlərini öz vaqonuna çağırdı.

– Bu cür yol getməkdən zara gəldik! Gəlin, şələ-küləmizi vaqonlardan boşaldaq, yürüş qaydası ilə gedək.

– Sən nə danışırsan? – deyə Laqutin heyrət içində səsləndi. – Sən yürüş qaydası ilə gedib Ust-Medveditsaya çatana kimi, ağlar bizi ayaqlayalarlar.

– Çox uzadıq, – deyə Mırxın də tərəddüd etdi.

Yalnız bu yaxınlarda ekspedisiyaya çatmış Krivoşlıkov dimirdi, o, çiyin nişanları solmuş şinelinə bərk-bərk bürünmüşdü. Titrotmə-qızdırma onu əldən salırdı, kinə atdığı üçün qulaqları cingildəyir, başı qızdırmadan od tutub yanır, ağrıyırdı. O, məsələnin müzakirəsində iştirak etmirdi, şəkər kisəsinin üstündə belini bükərək oturmuşdu. Qızdırmadan gözləri dumanlanırdı.

Podtelkov başını xəritə üzərindən qaldırmadan onu səslədi:

– Krivoşlıkov!

– Nə var?

– Bəs nədən danışdığınızı eşitmirsən? Yürüş qaydası ilə yola düşməliyik, yoxsa bizi qabaqlayalarlar, məhv olarıq. Sən nə fikirdə-sən? Sən bizdən çox savadlısan, de görək neyləməliyik!

– Yürüş qaydası ilə getmək pis olmazdı, – deyə Krivoşlıkov fikrini kəlmə-kəlmə dedi, amma qəfilən dişlərini canavar kimi bir-birinə saqqıldatdı, titrotməsi tutduğundan bədəni yavaşca əsdi. – Yükümüz az olsaydı, səfər qaydası yürüş pis olmazdı.

Podtelkov qapının yanında vilayət xəritəsini açdı. Mırxın xəritənin küncələrindən tutdu. Tutqun, şərqdən əsən külək xəritəni yelləndirir, dartıb adamların əlindən almaq istəyirdi.

– Bax, bu yolla gedəcəyik, bax! – Podtelkovun papiros tutmaqdan saralmış barmağı xəritə üzərində köndələninə istiqamət göstərdi. – Miqyası görürsənmi? Məsafə ya 150 verstdir, ya da uzaq-başı 200 verstdir, hə!

– Biry, doğrudan da elə imiş! – deyə Laqutin də razılaşdı.

– Mixail, sənin fikrin nədir?

– Krivoşlıkov dilxorluqla çiyinlərini çəkdi.

– Mən etiraz etmərəm.

– Mən bu saat gedib kazaklara deyim ki, yüklərini vaqonlardan boşaltsınlar. Həddər yerə vaxt itirməyin mənası yoxdur.

Mırxın intizarla hamının üzünə baxdı, heç kəsini etiraz etmədiyini görə kimi atılıb vaqondan düşdü.

Bu tutqun, yağışlı səhər çağında Podtelkovun ekspedisiyasını aparən eşelon Belaya Kalitva yaxınlığında idi. Bunçuk öz vaqonunda uzanmış, şinelini başına çəkmişdi. Kazaklar həmin vaqonda çay qaynadır, qəhqəhə çəbib gülür, zarafatlaşırdılar.

Miqulinskaya stantsiyanın kazakı, zarafatçı və adamoyndan Vanka Boldirev pulemyotçu yoldaşını ələ salırdı.

– İqnat, sən hansı quberniyadansan? – deyə o, xırıltılı, papiros çəkməkdən tutulmuş səsi ilə soruşdu.

Fağur İqnat yumşaq gur səsi ilə cavab verdi:

– Tambov quberniyasındanam.

– Yəqin ki, özün də Morşanskdansan?

– Yox, Şatskdanam.

– A-a-a-... şatskılı uşaqlar savaşqan olurlar; dalaşanda yeddisi birinin üstünə tökülüşməyə qorxmurlar. Olmaya bayrama dana başını xiyarla sizin kənddə kəsiblər?

– Bəsdir, bəsdir a kişi!

– Ah, yadımdan çıxdı, bu hadisə sizin kənddə olmayıb. Görək ki, sizin kənddə bir gün kilsenin içinə fəsəli doldurublar, sonra da noxudun üstünə yükləyib eniş aşağı diyiriltmək istəyiblər. Belə bir əhvalat olubmu?

Çaynıq qaynadı, bu da Boldirevin zarafatından İqnatın yaxasını az vaxta qurtardı. Ancaq səhər yeməyinə oturan kimi Vanka təzədən başladı:

– İqnat, nədənsə donuz etini yaxşı yemirsən? Xoşlamırsan?

– Xoşlayıram, babatdır.

– Al, sənə bir donuz büzdümü verim. Dadlıdır!

Qəhqəhə qopdu. Kim isə çəçədi, xeyli vaxt quru-quru öskürdü. Hədəqədən çıxdılar. O ki var çəkmələrini yerə döydülər, bir dəqiqə keçəndən sonra İqnatın hirsli, boğuş səsi eşidildi:

- Özün ye, şeytan! Niyə büzdümünlə başımı dəng eləyirsən?
- Monim büzdümüm deyil donuzunkudur.
- İkişi də bir şeydir - iyrançdır.

Soyuqqanlı, bir qədər səsi xırlıtlı çıxan Boldirev uzada-uzada dedi:
- İy-ronc-dir! Ağlın başındadırımı, a kişi? Donuzu Paskxadan əvvəl dualamışdılar. Biryolluq də ki, murdarlanmaq istəmirem...

Boldirevin həmyerlisi olan xurmayı saç, göyçək, dörd Georgi xaçı olan bir kazak aranı bir az da qışqırdı:

- Boşla, İvan! Bu mujik sənin başına bəla açar. Donuzun büzdümünü yesə, sonra ona qaban lazım olacaq. Sən qabanı burada haradan tapacaqsan?

Bunçuk uzanmış, gözlərini yummuşdu. O, adamların danışığını eşitmirdi, son zamanlarda başına gəlmiş faciəni əvvəlkindən daha ağır bir üzüntü ilə xatırlayıb yanırı. Qapalı gözləri qarşısını örtmüş bulanmış bir pərdə arxasında hər tərəfi qarlı örtülmüş düz, üföqlə qovuşmuş uzaq meşələrin qonur zirvələri fırlanırdı; onun bədəni elə bil soyuq külökdən titrəyirdi, elə bil Annanı, onun qara gözlərini, mehriban üzünün mərdanə və zərif cizgilərini, burnunun kənarlarındakı cumbulu çilləri, alnında fikirləşməkdən yaranmış incə qırışı görürdü...

Annanın dodaqları nə isə deyir, lakin Bunçuk bunları eşitmirdi; sözlər anlaşılırdı, arasında kimsənə danışıq, gülüşü girərək, eşitməyə mane olurdu, amma bəbəklerinin parıltısından, kirkpiklərinin xəfif titrəməsindən Annanın nə dediyini anlayırdı. Budur Anna başqa bir şəkllə düşmüşdü: sifəti gömgöy olmuş, saralmışdır, yanaqlarında göz yaşları iz salmışdır, burnu biz kimi olmuşdur, dodaqlarında dəhşətli əzabdan qırışlar əmələ gəlmişdir.

Bunçuk başını aşağı əyir, qızın sönmüş gözlərinin qara çuxurlarını öpür... Bunçuk yuxuda zarıdı, əlini ağzına basdı ki, hönkürməsin. Anna bir an belə onun yadından çıxmırdı. Onun sifətini heç zaman belə unudura bilmir, xəyala döndərə bilmirdi. Sifəti, qaməti, yerşi, hərəkətləri, üzünün ifadəsi, enli qaşları - bütün bunlar hissə-hissə birləşərək, tamam canlı Annanı təvəssüs etdirirdi. Bunçuk onun sentimental romantizmlə dolu danışığını, Anna ilə birlikdə keçirdiyi həyatın səhifələrini xatırlayırdı. Xəyalən dirçəldilən bu mənzərələr Bunçukun çəkdiyi əzabı birə on qat artırırdı.

Vaqonlardan yükləri boşaltmaq əmrini eşitdikdə onu yuxudan oyatdılar. Bunçuk qalxdı, laqeydcəsinə hazırlaşdı, vaqondan düşdü. Sonra yüklərin boşaldılmasına kömək etdi. Yenə də eyni laqeydliklə arabaya minib getdi.

Çiskin yağış yağırdı. Yol kənarında qısa boylu otlar islanırdı.

Çöl. Külək dərələrdə, təpələrdə atlı kimi çapır. Uzaqda, yaxında xutorlar və obalar görünür. Geridə parovozlardan tüstü qalxır, stanşiya tikililərinin qırmızı kvadratları görünür. Belaya Kalitvada kirayə edilmiş qırxdan artıq araba yüklənmiş halda yol ilə hərəkət edir. Atlar arabani aramla çəkib aparır. Qumsal qataroqaq yer yağışdan islanıb boşaldığından atlar yeyin gedə bilmirlər. Palçıq təkərlərə sivaşib yapışır. Belaya Kalitva rayonunun qazmaçılar karvanını dalında və önündə dəstə ilə gedirdilər. Kazakların özbaşınalığından ehtiyat etdikləri üçün şərşə tərəf gedirdilər. Ailələrini də, yoxsul şələ-külələrini də özləri ilə aparırdılar.

Qraçi məntəqəsində Romanovski ilə Şadenkonun darmadağın edilmiş qızılqvardiyacı dəstələri onlara çatdı. Döyüşçülərin üzlləri dəhşətli idi, vuruşmalardan, yuxusuzluqdan, məhrumiyyətdən çox əziyyəət çəkdiəkləri üçün torpaq rəngi almışdı. Şadenko Podtelkova yaxınlaşdı. İngilis qaydası biğ boymuş Şadenkonun göyçək siması, ximirçəyi nazik burnu şişkin idi. Bunçuk onların yanından ötəndə gördü ki, qaşlarını düyünlənmiş Şadenko hirsli və yorğun-yorğun deyir:

- A kişi, nə danışırsan? Məyər mən öz adamlarımı tanıyıram? İşlərimiz fənadır, bu yandan da, bu Allahın lənətinə gəlmiş alman gəlirlər! Sən indi dediyin qoşunu nə vaxt toplayacaqsan?

Podtelkov Şadenko ilə danışıqdan sonra qaşqabağı sallanmış, həm də elə bil özünü itirmiş halda qaça-qaça mindiyi arabaya çatdı, başını yerindən qaldırıb onu dinləyən Krivoşhikova həyəcanla nə isə dedi. Gözlərini onlardan çəkməyən Bunçuk gördü ki, dirşəyinə söykənmiş Krivoşhikov əlini xatircəmləklə yellətdi, bir-biri ardınca bir neçə cümllə yağdırdı. Podtelkovun o dəqiqə kefi açıldı, sıçrayıb arabaya mindikdə altıpucluq topçunun ağırığından yan dayanacaq çiyəlib bərk xırçıldadı; sürücü atları qamçılıdı, atların ayaqları altından ətrafa palçıq sıçradı.

Podtelkov gözlərini qıydı, meşin penceyinin yaxasını küləyə qarşı açıb qışqırdı:

- Yeyin sür!

Ekspedisiya bir neçə gün Donetsk mahalının içərilərinə doğru irəlilədi; o yol açıb Krasnokutskaya stantsiyasına getmək istəyirdi. Ukrayna kəndlərinin əhalisi dəstəni hər yerdə şadlıqla qarşılaydı: onlara həvəslə ərzaq, atlara vermək üçün alaf satırdılar, qalmağa yer də verirdilər, amma Krasnokutskaya stantsiyasındakı yük aparmaq üçün atlarını kirayə verməkdən söndüşən kimi tərəddüd edir, peysərlərini qaşıyır və qətiyyətlə bu təklifi rədd edirdilər.

Podtelkov ukraynalılardan birini yola götürməyə çalışaraq ona dedi:

- Yaxşıca pul veririk, daha niyə burun-damaq eləyirsən?
- Nə olsun ki, mənim üçün işə həyatım puldan ucuz deyil.
- Sənin həyatın bizə lazım deyil, sən arabanla atlarını kiresinə ver.
- Yox, verə bilmərəm.
- Niyə verə bilməzsən axı?
- Axı siz kazakların yanına gedirsiniz, elədimi?
- Ora gedirik, nə olsun ki?
- O yerlərdə çox pis işlər də baş verə bilər, hələ xata da ola bilər.

Məyər mənim öz malıma heyfim gəlmi? Məhv edərlər, onda ölüm heç yerə çatmaz! Yox, dayı can, ol çək yaxamdan, getməyəcəyəm!

Krasnokutskaya stantsiyası yurduna yaxınlaşdıqca Podtelkov da, başqaları da daha çox təşvişə düşürdülər. Əhəlinin əhvali-ruhiyəsində də dəyişiklik olduğu hiss edilirdi: əgər ilk kəndlərdə ekspedisiyanı qonaqpərvərliklə, şadlıqla qarşılaydırlarsa, sonrakı kəndlər onu aşkar bədxahlıqla və ehtiyatla qarşılayırdılar. Ərzağı həvəssiz satır, sorğu-sualdan yayınırdılar. Bayaqqı kimi, al-əlvan paltar geyinmiş kənd cavanları daha ekspedisiya aralarında dövrəsinə toplaşmırdılar. Adamlar pəncərələrdən onlara qaşqabaqlı-qaşqabaqlı, nifrətlə tamaşa edirdilər, tez çökəlib getməyə tələsirdilər.

Ekspedisiya ilə gedən kazaklar rast gəldikləri kənd adamlarından qəzəblə soruşurdular:

- Siz xristiansınız, ya yox? Bəs niyə bizə belə, dəvə nalbəndə baxan kimi tərs-tərs baxırsınız?

Naqolinskaya nahiyəsi kəndlərindən birində işə, əhəli tərəfindən dəstənin soyuq qarşılanmasından bərk cinlənməmiş Vanka Boldırev meydana şapkasını çıxarıb yerə çırparaq böyük yoldaşlardan gələn olmasın deyə ətrafa göz gözdire-gözdire bağırırdı:

– Ay camaat, siz insansınız, yoxsa şeytan? Ay ananız filan-filan olmuşlar, niyə səsini çıxartmırsınız? Adamlar sizin hüquqlarınız uğrunda qanlarını axıdırlar, amma siz onların üzünə də baxmaq istəmirsiniz! Kifayətdir, belə rəftar etmək ayıbdır! İndi, yoldaşlar, bərabərlikdir, kazak da yoxdur, xaxol da, hamı birdir, buna görə də əda-hərəkət lazımı deyil! Gedin bu saat toyuq gətirin, yumurta gətirin, pulunu Nikolay pulu ilə nağd verəcəyik!

Boldırevin necə cəzə-fəzə elədiyinə tamaşa edən altı nəfər ukraynalı, kotana qoşulmuş at kimi kefsizcə durmuşdu.

Onun qızgın niyyəti müqabilində bircəciyi belə dilənib bir kəlmə söz demədi.

– Siz necə xaxol idinizsə, eləcə xaxol da qalmısınız. Sizi görün tikə-tikə olarıq, şeytanlar! Ay sizi görün pis azar tutsun, yekəqarın burjuylar! – Boldırev köhnəlmiş şapkasını bir də qaldırıb yerə çırpdı, aşıb-daşan nifrətdən qıpqırmızı qızardı. – Sizdən qışda buz da almaq olmaz!

Ukraynalılar dağılışıb hərəsi bir yana gedəndə ona qıscaca dedilər:

- Söyüş söymə!

Yenə də həmin kənddə orta yaşlı bir ukraynalı qadın qızılqar-dıyaçı kazakların birindən soruşdu:

– Bu doğrudurmu ki, siz hər şeyi talayacaq və adamları ucdan-tutma qıracaqsınız?

Kazak da kirpik çalmadan ona belə cavab verdi:

– Doğrudur. Hamı ilə işimiz yoxdursa da qocaları mütələq qılincdən keçirəcəyik.

– Vay, aman Allah! Axı onlar sizin nəyinizə lazımdırlar?

– Biz onların etini sıyıq aşı ilə yeyirik: qoyun eti indici dadı verir, ləzzətli deyil, amma bir qoca babanın etini qazana salırsan, o tıy qıy çox dadlı olur...

– Olmaya siz zərəfat edirsiniz?

Mrxin də söhbətə müdaxilə edib dedi:

– Yalan deyir, a xala! Axmaq-axmaq danışır da!

Tək qaldıqda Mrxin zərəfat edən kazakın möhkəm abırını aldı.

– Kiminlə və nə cür zərəfat etdiyini bilginən! Belə zərəfat üstündə Podtelkov, bilirsənmi, sənin dərinə saman tərər! Sən niyə camaat arasında fitnə-fəsad yayırsan? Demirsənmi qadın gedər, doğrudan da, aləmə yayar ki, biz qocaları qırıraq!

Podtelkov istirahət və gecələmək vaxtını qısaltdırdı. Üreyi narahat olduğundan irəliləyən can atırdı. Krasnokutskaya stanitsası yurduna girmək ərafəsində o, Laqutinlə xeyli söhbət edib məsləhətləşdi:

– Biz, İvan, uzaqlara getməməliyik. Ust-Xoperskaya stanitsasına çatsaq, kifayətdir, oradan işə başlamalıyıq! Qoşun yığdığımızı elan edərək, hərəyə yüz manat verəcəyimizi bildirərək, amma bu şərtlə ki, atlarını da, yəhər-yüyenlərini də özləri ilə götürsünlər, xalq pulunu talamağın mənası yoxdur. Ust-Xoperskayadan yuxarıyla diklənərək, sənin Bukanovskaya stanitsandan keçib, Slaşevskaya, Feodosyevskaya, Kumiljenskaya, Qlazunovskaya, Skurişenskaya stanitsalarına gedərik... Mixaylovkaya çatanadək bir də görəcəksən ki, bir diviziya qoşunumuz var! Yiğə bilirikmi?

– Yiğməgünə yiğarıq, eğər oralarda sakitlik olsa.

Sən elə güman edirsən ki, oralarda da qiyam qalxmışdır?

– Nə bilmək olar? – Laqutin seyrek tükü balaca saqqalını siğaladı, şikayətdən nazik səs ilə deyindi. – Gecikmişik... Qorxuram, Fedya, işləməyə macal tapa bilməyək. Oralarda zabitlər indi öz işlərini görürlər. Bir az tələsmək lazımdır.

– Onsu da tələsirik. Ancaq sən qorxma! Bizə qorxmaq yaraşmaz! – Podtelkovun gözlərində od parladi. – Biz adamları arxamızca apardığımız halda qorxa bilirikmi? Çatırıq! Döyüşə-döyüşə özümüzlə yol açarıq! İki həftədən sonra ağları da özışdirəcəyəm, almanları da! Biz onları Don torpağından qovub çıxardacağıq, küllərini göyə sovuracağıq! – O susdu, papirosundan son qullabları həvəslə vurub, gizli saxladığı sirrini açib dedi: – Geciksək, bu o deməkdir ki, biz də məhv oluruq, Donda Sovet hakimiyyəti də. Ah, kaş gecikməyeydik! Biz ora çatıncayadək zabitlərin qaldırdığı qiyam oramı bürüsə, demək hər şey bitdi!

Ertəsi gün axşam ekspedisiya Krasnokutskaya stanitsası ərazisinə girdi. Laqutin və Krivoşlikovla qabaqda gedən bir arabaya minmiş Podtelkov, Alekseyevsk xutoruna çatmamış düzdo otlayan naxıra rast gəldi.

Podtelkov Laqutinə dedi:

– Gəlin bu naxırçını sorğu-sual edək!

– Gedin, – deyər Krivoşlikov da ona tərəfdar çıxdı.

Laqutin ilə Podtelkov arabadan sıçrayıb yerə düşdülər, naxıra yaxınlaşdılar. Günəşin istisindən yannmış çəmənlikdə bozarmış

otlar ışıldayırdı. Otlar gödəkdi, tapdanmışdı, yalnız yolun kənarlarında vəzərek otu kolcuqları qalxmış, topa-topa yayılmış, bir də gümrəh vələmir sünbülləri saçaqlı başlarını yırğalayır. Podtelkov qartmış bir yovşan çöpünü ovçunun içində özışdirib, onun tünd, xoşagəlməz iyini nəfəs ala-ala naxırçıya yaxınlaşdı.

– Salam, ata, kefin-əhvalın!

– Allaha şükür, pis deyill!

– Mal otarırsan?

– Bəli, mal otarıram.

Qoca qaşqabağını salladı, qalın ağ qaşları altından onun üzünə baxdı.

– Hə, nə var-nə yox, necə dolanırımsız? – deyər Podtelkov ilk adi sualı verdi.

– Allahın köməkliliyi ilə birtəhər dolanırıq.

– Sizin bu yerlərdə təzə nə xəbər var?

– Bir şey eşitməmişik. Bəs siz kimsiniz?

– Əsgərik, evimizə gedirik.

– Özünüz haralısınız?

– Ust-Xoperskikliyə.

– O Podtyolkin deyilən kişi də sizin aranızdadır mı?

– Bizim aramızdadır.

Naxırçı bərdən-birə vahiməyə düşdü, rəngi ağappaq ağardı.

– Sən niyə qorxdun, baba?

– Necə qorxmayım, ay bala, deyirlər ki, siz bütün pravoslavları qırırsınız.

– Yalandır! Belə şeyləri kim yayır?

– Srağagün bunu yığıncaqda ataman özü bildirdi. Bilmirəm şeyiyə əsasən, yoxsa hökumətdən gələn kağıza əsasən, deyirdi ki, Podtyolkin kalmıqlarla birlikdə gəlir, ucdantutma hamını qırırlar.

Laqutin gözucu Podtelkova baxdı:

– Sizdə artıq ataman seçilmişdir?

Qoca saralmış dişləri ilə bir çöpü didişdirməyə başladı.

– Bəli, bir az əvvəl ataman seçdilər. Soveti bağladılar.

Laqutin qocadan yenə nə işə soruşmaq istədi, ancaq kənarında zorba qaşqa öküzlə ineyin belinə sıçradı, onu barmatladı.

– Basıb belini qıracaq, məlun! – deyər qoca fəryad etdi və yaşına uyğun olmayan sürətlə naxıra tərəf yüyürdü, qaça-qaça çığırdı:

– Nastenkanın inəkciyəzidir!.. Belini basıb qıracaqdır!.. Hara... hara soxulursan, a qaşqal!..

Podtelkov qollarını gəndən ata-ata arabaya tərəf addımladı. Təsərrüfatçı Laqutin dayandı, öküzün basmarlayıb çökdürdüyü tab-sız balaca inəyə narahatlıqla baxdı, biixtiyar düşündü: “İnəyin belini qıra da bilər, bəlkə də qırmışdır! Səne azar dəysin, şeytan!”

Laqutin yalnız balaca inəyin öküzünə altından beli salamat qalxdığını yəqin etdikdən sonra arabaya tərəf yönəldi. Yeriyyə-yeriyyə ürayində özünə belə bir sual verdi: “İndi biz nə edəcəyik? Doğrudanımı Donun o tayında da atamanlar iş başına keçmişlər?” Lakin yolun kənarında dayanmış yarasıqlı dövlük buğa yenə də onun diqqətini cəlb etdi. Buğa sağrısı gen, iri qara inəyi imsiləyir, yekəalın başını oynadırdı. Buğanın döşündəki sallaq dəri dizlərinə çatırdı. Uzun bədəni, güclü və möhkəm gövdəsi sim kimi tərmiş idi. Gödək çıxları topuğuna qədər yumşaq torpağa girmişdi; Laqutin istər-istəməz cins buğaya valeh oldu, gözləri ilə buğanın sarımtıl xalları olan qırmızı derisini oxşayaraq, onu təşvişə salmış bir çox fikir-xəyal içində köksünü ötürüb, fikirləşdi: “Bizim stanitsaya da belə buğa görəkdir. Bizdəki buğalar çox bekaradır”. Bu arzu yeriyyə-yeriyyə ani olaraq ürayindən keçdi. Arabaya yaxınlaşdıqda, kazakların tutqun üzvlərinə diqqətlə baxa-baxa indi hansı yolla getməli olduqları marşrutu fikirləşdi.

Titrətmə-qızdırmadan əldən düşmüş xəyalpərvər və şair Krivoşlıkov Podtelkova dedi:

– Biz əks-inqilab dalğasından uzaqlaşırıq, onu qabaqlamağa cəhd edirik, amma o şığıyib bizdən qabağa keçir. Belə görünür ki, ondan qabağa keçə bilməyəcəyik. Dərə ilə axan sel kimi çox sürətlə gedir.

Səfərbərlik komissiya üzvləri arasında yaranmış vəziyyətin necə mürəkkəb olduğunu sanki yalnız Podtelkov nəzərə alırdı. O, arabada oturub qabağa əylilərək, dəqiqəbəsi sürücüyə qışqırırdı:

– Yeyin sür!

Arxadakı arabalarda mahnı oxudular və dərhal susdular. Oradan, təkərlərin taqılıntısını batıraraq, qəhqəhə, qışqıq səsləri gəlirdi.

Naxırçının verdiyi məlumat doğru çıxdı. Ekspedisiya yolda arvadı ilə birlikdə Svecnikov xutoruna gədən cəbhəçi kazaka rast gəldi. Onun çiyində poqonu, furajkasında kokardası var idi. Podtelkov onu sorğu-suala tutdu və rəngi daha da qaraldı.

Alekseyevsk xutorunu ötdülər. Yağış yağdı. Göyün üzü tutulmuşdu. Yalnız şərqdə buludun yanından səmanın göm-göy, çöpəki günəş nuruna qərç olmuş bir parçası görünürdü.

Arabalar tərpedən təvriyalıqların məntəqəsi olan Rubaşkinə yenice enmişdi ki, oradan camaat əks istiqamətə qaçışmağa başladı, bir neçəsi də arabasını səyirtmə sürüb uzaqlaşdı.

Laqutin yoldaşlarının üzünə baxıb, çaşqın halda dedi:

– Qaçırlar. Bizdən qorxurlar!..

Podtelkov qışqırdı:

– Onları geri qaytarın! Onları haraylayın, şeytanlar!

Kazaklar arabaların içində sıçırıb ayağa qalxdılar, şapkalarnı yelətməyə başladılar. Bir nəfər zil səslə qışqırdı:

– E-hey!.. Hara gedirsiniz? Dayanın!..

Ekspedisiya arabaları məntəqəyə sürətlə girdi. Kimsəsiz, geniş küçələrdə yellər oynayırdı. Bir həyətdə ukraynalı qoca qadın çıxır-a çıxır balıqları arabaya tullayırdı. Ayaqları yalın, başıaçıq əri də atların cilovundan tutmuşdu.

Rubaşkində məlum oldu ki, Podtelkov tərəfindən qabağa, mənzil kireləməyə göndərilmiş adamı kazak kəşfiyyat dəstəsi əsir tutmuş, tərpinin dalına aparmışdır. Belə görünürdü ki, kazaklar uzaqda deyildilər. Qısa müşavirədən sonra geriyyə qayıtmaq qərara alındı. Müşavirə başlandıqda irəliyə getməyi təkidlə tələb edən Podtelkov tərəddüd edirdi.

Krivoşlıkov dimirdi, onu yenə də titrətmə-qızdırma yaxalamışdı, bədəni yarpaq kimi əsirdi.

Podtelkov müşavirədə iştirak edən Bunçukdan soruşdu:

– Bəlkə, irəliyə gedək?

Bunçuk laqeydcəsənə çiynlərini çəkdi. Onun üçün heç fərqi yoxdur – istəyir irəli, istəyir geriyyə getsinlər, o tək hərəkət etsin, addımbaaddım onu izləyən qüssədən uzaqlaşsın. Arabanın böyründə var-gəl edən Podtelkov Ust-Medveditsa tərəfə irəliləməyin üstünlüklərini söylədi. Lakin təbliğatçı kazaklardan biri onun sözünü kəsdı:

– Sən dəli olmusan? Sən bizi hara aparırsan? Əksinqilabçıların yanına? Sən, qardaş, gəl oyun çıxartma. Geriyə qayıdırıq! Bizim ölməyə həvəsimiz yoxdur! O nədir! Sən görürsən? – Kazak təpənin üstünü göstərdi.

Hamı boylanıb baxdı: balaca bir təpəciyin üstündə üç atlımın qaraltısı açıq-aydın seçilirdi.

– Kazakların keşfiyyət dəstəsidir! – deyə Laqutin səsləndi.

– Bax, orada yenə də var!

Təpənin başında süvarilər göründülər. Onlar dəstə-dəstə təpədən aşağı enir, kənara yayılır, təpənin dalına çökür, təzədən yenə görünürdülər. Podtelkov geri qayıtmaq əmrini verdi. Alekseyevski xutorunun yanından ötüb keçdilər. Ehtimal ki, kazaklar tərəfindən xəbər edilmiş əhali burada da ekspedisiya arabalarını görər-görməz gizlənməyə, hərsi bir yana qaçmağa başladılar.

Şər qarşırdı. Narın, soyuq, adamı bezdirən yağış çisələyirdi. İslanmış adamlar soyuqdan titrəyirdilər. Hamı arabaların yanını ələ yeriyyət, tufəngləri hazırda saxlayırdı. Yol yamaqdan burxularaq dərəyə enir, dərənin içi ilə uzanıb gedir, təpənin başına dolanır, üstünə çıxırdı. Kazakların keşfiyyət dəstələri yollarda görünür, təzədən gözəndən itirdi. Onlar ekspedisiyanı müşayiət edir, adamların onsuz da gərgin əsəblərini bir az da pozurdu.

Vadi ilə kəşifən köndələn dərələrdən birinə yaxınlaşdıqda Podtelkov arabadan sıçrayıb düşdü, qalan yoldaşlarına qısaca: "hazırlaşın!" – deyə əmr etdi. O, qısalütlə süvari tufənginin şeytan-cığını açdı, arabanın yanını ələ addımladı. Dərədə bəndin arxasında qalmış sel suyu göm-göy idi. Gölün yanında, lıqın içində su içməyə gəlmiş mal-qaranın ayaq izləri qalmışdı. Bəzi yerləri dağılmış bəndin üzərində alaqlar otları ilə sarmaşmış bitmişdi, aşağıda suyun qırağında bitmiş çil sıxaq idi, yarpaqları bıçaq kimi iti olan soğanıq yağışın altında xışıldayırdı. Podtelkov əl zənn edirdi ki, kazaklar bu yerdə pusuqda durmuşlar, lakin qabağa göndərdiyi keşfiyyət dəstəsi kimsəyə rast gəlmədi.

Krivoşlikov Podtelkovu arabanın yanına çağırıb dedi:

– Onları indi gözləmə, Fyodor. Onları indi basqın etməzlər. Gecə hücum edəcəklər.

– Elə mən də belə güman edirəm.

Şər təpədə buludlar sıxlaşırdı. Hava qaralırdı. Xeyli uzaqda, Don düzənliyi zolağında ildırım çaxır, narıncı şəfəq yaralı quş qanadları kimi titrəyirdi. Düzənliyin o tərəfində, qaralan buludun altında batan günəş solğun şəfəq saçırdı. Ölüm sükutuna qarşılıq olmuş çöldə, dərələrin qolpunlarında gündüzün qəmgin işıqları gizlənməmişdi. Bu axşam nədənsə payız çağı xatırladırdı. Hələ çiçəkləməmiş otlardan belə həddindən artıq çürüntü qoxusu yayılırdı.

Podtelkov addımlayıb, islənmiş müxtəlif otların meçul özlərini qoxulayırdı. O, hərdenbir dayanır, çəkməsinin dabanına yapışmış palçıqı təmizləyirdi; qəddini düzəltəndə iri vücudu ilə ağır-ağır, yorğun-yorğun yeriyir, yaxası açıq yaş meşin pəncəyi xışıldayırdı.

Polyakovo-Naqolinskaya nahiyəsinin Kalaşnikov xutoruna gecə çatdılar. Komandanın kazakları, arabaları tərki edib daxmalara gəlməyə getdilər. Çox rahat olan Podtelkov qarovul qoyulmuş haqqında sərəncam verdi, lakin kazaklar qarovula getməyə könüllü deyilirdilər. Üç nəfər isə qarovula getməkdən boyun qaçırdı.

Krivoşlikov qızıqıb dedi:

– Onları yoldaşlıq məhkəməsində mühakimə etmək lazımdır! Döyüş əmrini yerinə yetirmədiklərinə görə güllələmək lazımdır!

Təşvişdən üzülmüş Podtelkov acı-acı əlini yellətdi.

– Yolda pozğunlaşdılar. Özlərini müdafiə etməyəcəklər. Məhv olduq, Mişatka!..

Laqutin ölüm-zülm bir necə adam yıqıb xutorun kənarına qarovula göndərdi.

Podtelkov daxmaları gəzir, ona çox yaxın olan kazakları inandırırırdı:

– Uşaqlar, yatmayın! Yoxsa başımızın üstünü alırlar ha!

O, səhər açılana qədər stolun dalında oturub yatmır, öllərilə başını tutub ağır-ağır, udquna-udquna köksünü ötürürdü. İşıqlanana yaxın onu azacıq yuxu apardı, iri başı stolun üstünə düşdü, lakin qonşu həyətdən gəlmiş Robert Fraşenbruder dərhal onu oyatdı. Yola hazırlaşmağa başladılar. Səhər açıldı. Podtelkov daxmadan bayıra çıxdı. Dəhlizdə inəyi sağıb gəlmiş ev sahibəsinə rast gəldi.

Ev sahibəsi laqeydcesinə dedi:

– Təpədə atılar gözişir.

– Harada?

- Odur ey, orada, xutorun arxasında.

Podtelkov həyəətə yüyürdü: təponin üstündə, xutoru, söyüdüüyü bürümüş ağ dumanın arxasında çoxlu kazək dəstələri göründü. Onlar atları löhrəm yerişlə asta səyirdək xutoru üzük qaşı kimi araya alır, getdikcə mühasirəni sıxdırdırdılar.

Dolu gövdəli, telli bir kişi olan miqulinski Vasilı Miroşnikov da gəldi. O, Podtelkovu kənara çəkdi, başını aşağı salıb dedi:

- İndicə onlar tərəfdən nümayəndələr gəlmişdilər, - o əli ilə tərəf göstərdi, - tapşırıdılar ki, sənə bu xəbəri çatdırım: dərhal silahlarımızı yerə qoymalı və təslim olmalıyıq. Əks təqdirdə bizə hücum edəcəklər.

- Ay köpək oğlu! Bir buna baxın! Gör, mənə bu nə deyir? Nə dedin? - Podtelkov Miroşnikovun şinelinin yaxasından yapışdı, onu dartışdırıb geriye itələdi, dərhal arabanın yanına yüyürdü; tüfəngin lülüsindən yapışdı, nəfəsi kəsilən adam kimi kobud səslə kazaklar tərəfə qışırıdı:

- Təslim olaq?.. Əksinqilabçılarla bizim nə danışmışız ola bilər? Biz onlara qarşı mübarizə aparırıq! Ardımca gəlin! Zəncir xəttinə düzülün!

Həmı həyətdən bayıra yüyürdü. Xutorun lap uçarındakı evlərə yaxınlaşanda, komissiya üzvü Mırxın tövsüyə-tövsüyə yüyürən Podtelkova çatdı.

- Bu nə biabırılıqdır, Podtelkov! Öz qardaşlarımızla vuruşub qanımızı axıdacaqıq? Boşla! Vuruşmasız birtəhər danışib razılaşarıq!

Komandanın az bir hissəsinin dalınca gəldiyini görə, toqquşma baş verdikdə mütləq məğlub olacaqlarını ayıq bir düşüncə ilə dərk edən Podtelkov dinməzce tüfənginin çaxmağını çıxardıb atdı, sustalmış halda şapkasını yellətdi:

- Lazım deyil, uşaqlar! Geriyə - xutora qayıdın...

Qayıtdılar. Bütün komanda bir-birinə bitişik olan üç həyətdə topladı. Tezliklə kazaklar xutora doluşdular. Qırx atlıdan ibarət dəstə tərədən endi. Milyutin xutoru qocalarının cəvəti ilə Podtelkov təslim şərtləri haqqında danışmaq üçün xutorun kənarına gəldi. Xutoru hər tərəfdən aralığa alması düşmənin əsas qüvvələri mövqələrini tərk etməmişdilər. Bunçuk xutorun yan küçəsində Podtelkova çatıb onu dayandırdı:

- Təslim olurıq?

- Güclü olan tərəf basar... Nə?.. Hə, neyləmək olar?

- Məhv olmaq istəyirsən? - deyə Bunçukun gözələrinə qararıq çökdü.

O, Podtelkovun yanınca gələn qocalara etina etməyərək uca, boğuq, xırıltılı səslə qışırıdı:

- Deyərsən ki, silahları təslim etməyəcəyik!.. - cəld geriye çevrildi, əlində möhkəm sıxdığı naqanı yellədə-yellədə geri qayıtdı.

Xutora qayıdıb, kazakları inandırmağa cəhd etdi ki, mühasirəni yarıb çıxmaq və döyüşə-döyüşə dəmiryol xəttinə çəkilmək lazımdır, lakin kazakların əksəriyyəti barışıq əhvalı-ruhiyyəsində idi. Kimisi Bunçukdan üz çevirib kənara çəkilib, kimisi də düşməncəsine deyirdi:

- Get, Anika, sən vuruş, biz öz doğma qardaşlarımızla vuruş-mayacağıq!

- Biz silahsız da onlara etibar eləyə bilərik.

- Müqəddəs Pasxa bayramıdır, biz isə belə vaxtda qan tökəcəyik!

Bunçuk anbarın yanında saxlanmış arabasına yaxınlaşdı, şinelini arabanın altına saldı, üstünə uzandı, əlini naqanın diyir-diyir dəstəsindən çəkmedi. Əvvəl o qaçmaq istəyirdi, amma sonra bu fikrindən daşındı, xələvətə əkilmək arına gəldi, bu, fərarilik olardı, xəyalən bu niyyətdən daşındı, Podtelkovun qayıtmağını gözlədi.

Podtelkov üç saatdan sonra gəldi. Yad kazaklardan ibarət güclü bir izdiham da onunla birlikdə xutora oldu. Bunların bəzisi atlı, bəzisi atını yedəkləyərək, qalanı isə sadəcə piyada, Podtelkovun və kiçik yasaful Spiridonovun dalınca gəlirdilər; Spiridonov keçmişdə Podtelkovla batareyada topçu olmuşdu, indi Podtelkovun dəstəsini tutmaq üçün təşkil edilmiş yığma komandanının başçısı idi. Podtelkov başını şax tutaraq yeriyir, çox içmiş adam kimi addımlarını dümdüz səliqə ilə atırdı. Spiridonov ona nə isə deyir, yavaşca və bic-bic gülümsəyirdi. Spiridonovun ardınca, əlindəki iri ağ bayrağın baş-dansovdu yonulmuş ağacının döşünə basaraq bir atlı kazək gəlirdi.

Ekspedisiya arabalarının saxlandığı küçələr və həyətlər axışan kazaklarla doldu. Dərhal səs-küy qalxdı. Məlum oldu ki, gələn kazaklardan bir çoxu Podtelkovun komandasındakı kazaklarla birlikdə xidmət etmişdir. Səvinc səsləri, gülüşmə eşidildi.

- Paho, hamaş dadaş. Sən haradan gəlib bura çıxdın?

- Hə, salam, Proxor, necəsən?

- Allaha şükür, yaxşıyam.

- Az qalmışdı ki, vuruşaq. Lvov yaxınlığında avstriyalıların dalından düşəndiyimiz yadındadırmı?

- Danilo, kirvə! Kirvə! Ölü dirilmişdir!
- Doğrudan ki, dirilmişdir! - Bunun ardınca marçamaç öpüşdü-
lər: iki kazak bığlarını tumarlayaraq bir-birinin üzünə baxır,
gülümsöyür, əllərini bir-birinin çiyinə vururdu.

Bir az bu yanda başqa söhbət gedirdi:

- Biz heç pəhrizimizi açmağa da macal tapmadıq...
- Siz ki, bolşeviksiniz, - pəhrizdən nə işiniz var?
- Nə olsun ki, bolşevikliyimiz öz yerində, Allaha da inanırıq.
- Ho! Yalan deyirsiniz!
- Allah haqqı yalan demirmə!
- Boynunda xaç varmı?
- Budur, bax, - deyər sağlam bədənlə, enlikürək qızılqvardiyaçı
kazak dodağını qabardaraq üst köynəyinin yaxasını açdı, tunc kimi
sərt qıllı sinəsi üstə sallanan balaca mis xaçı çıxartdı.

"Qiyamçı Podtelkovu" tutmaq üçün təşkil edilmiş dəstəyə
qoşulmuş, yaba və balta ilə silahlanmış qocalar heyətlə bir-birinin
üzünə baxdılar.

- Amma deyirdilər ki, siz həzrəti İsanın dinindən dönmüsünüz.
- Guya şeytanın ardınca gedirsiniz, satılmışsınız...
- Hətta belə bir şeyə də yayılmışdır ki, siz kilsələrin əşyasını
talayır və kişiləri öldürürsünüz.

- Yalandır! - deyər enlikürək qızılqvardiyaçı deyilənləri inamla
təkbiz edirdi. - Başınızı boş-boş şeylərlə doldururlar. Mən özüm
Rostovdan yola düşməmiş kilsəyə getmişəm, priçastiye¹ ayinini
icra etmişəm.

- Pah-atan-nan, gör ha! - Ağacının yarısı mişarla kəsilmiş nizə
götürmüş çansız, balaca bir qoca sevinə-sevinə əllərini bir-birinə
vurdu.

Küçə və həyətlərdə qızğın danışıq gedirdi. Lakin yarım saatdan
sonra bir neçə kazak - bunlardan biri Bokovskaya stanitsasından
olan vaxmistr idi - sıx izdihamla bir yerə toplaşmış adamları geri-
yə itələyərək qışqıra-qışqıra keçdi...

- Kim Podtelkovun dəstəsindədirsə, yoxlamaya hazırlaşsın!

Torpaq rəngində köynək geymiş, həmin rəngdə poqon vurmuş
kiçik yasavul Spiridonov, qənd kimi ağaran zabıt kokardalı furajka-
sını başından götürdü, dörd tərəfə dönmə-dönmə qışqırdı:

¹ Priçastiye - xristian dini ayinlərindən biridir.

- Podtelkovun dəstəsindən olanların hamısı sola, çəpərin qıra-
ğına çəkilsin! Qalanlar - sağa! Biz, sizin cəbhəçi qardaşlarınız,
sizin nümayəndələrinizlə birlikdə bu qərara gəldik ki, siz silahları-
nızı tamamilə bizə təhvil verməlisiniz, çünki silahlı olduqda əhali
sizdən qorxur. Tüfənglərinizi və sair silahlarınızı qoruyacayıq. Biz
sizin dəstəni Krasnokutskaya stanitsasına göndərəcəyik, orada,
Sovetdə, silahlarınızı bütünlüklə özünüzə qaytaracaqlar.

Qızılqvardiyaçı kazaklar təşvişə düşüb, boğuq səsle xısnlaşmağa
başladılar. Həyat tərəfdən qışqırq səsleri eşidildi. Kumşatskaya
stanitsası kazakı Korotkov bağırdı:

- Silahları verməyəcəyik!

Ağzına qəder adam dolu həyətdən ucalan həyəcanlı boğuş
uğultu küçəni bürüdü.

Kənardan gəlmiş kazaklar sağa axışdılar, Podtelkovun dəstə-
sindən olan qızılqvardiyaçıların pərakəndə və əzgin dəstələri
küçənin ortasında qaldı. Şinəli çiyinə salmış Krivoşlukov qısnə-
dirilmiş adam baxışları ilə döyükdü. Laqutin dodağını dişləyirdi.
Anlaşılmaz bir səs-küy qalxdı.

Silahını verməməyi möhkəm qərara almış Bunçuk, tüfəngini
hazır tuta-tuta tələsik Podtelkova yaxınlaşdı.

- Silahı təhvil verməyə! Eşidirsənmi nə deyirəm?!

- İndi daha gecdir... - Podtelkov pıçıldadı və əsəbi hərəkətlə
dəstənin siyahısını əlində övkələdi.

Siyahını ondan Spiridonov alıb baxdı. Spiridonov siyahıya
sürətlə göz gözdürüb soruşdu:

- Burada yüz iyirmi səkkiz adamın adı var... Bəs qalanı hamı?

- Yolda ləngiyiblər.

- Hə, belə də... Eybi yoxdur. Əmr ver ki, silahları götürsünlər.

Podtelkov özü birinci olaraq naqanını qoburu ilə birlikdə belin-
dən açıb verdi; təhvil verdiyi zaman güclə eşidilən səsle dedi:

- Qılıncımla tüfəngim arabadadır.

Dəstəni tərək-silah etməyə başladılar. Qızılqvardiyaçılar silah-
larını cəndəri götürürlər, tapançalarını çəpərin o tayma tullayib
gizlədir, həyətlərə dağılışırdılar.

Spiridonov sevinclə dişlərini ağarda-ağarda qışqırdı:

- Silahları götürüb təhvil verməyənlərin hamısını axtaracağın!

Başda Bunçuk olmaqla qızılqvardiyaçıların bir hissəsi tüfəngləri
verməkdən boyun qaçırtdı; onları zorla tərək-silah etdilər.

Pulemyotun kilidini götürüb atlanaraq xutordan qaçmış pulemyotçu aralığa çaxnaşma saldı. Ara qarışanda bir neçə adam bundan istifadə edərək qaçıb gizləndi. Lakin Spiridonov dərhal mühafizə dəstəsi ayırdı. Podtelkovla birlikdə qalmış qızılqvardiyaçıları mühasirə etdi, onları axtardı, siyahı üzrə adları oxumağa başladı. Əsirlər könülsüz cavab verirdilər, bəziləri işe qışırırdılar:

– Yoxlamanın nə mənası var, hamı buradadır!

– Bizi Krasnokutskaya stanitsasına yollayın!

– Yoldaşlar! İş qurtarın!

Spiridonov pul qutularını möhürlətdikdən və güclü mühafizə dəstəsinin nəzarətində Karginokaya stanitsasına göndərdikdən sonra, əsirləri sıraya düzdü, dərhal səsini ahəngini də, rəftar tərzi-dən də dəyişərək komanda verdi:

– İki cərgə-ə-ə, ol! Sol-ə dön! Sağ çiyin üstə, addımla, arş! Susun!

Qızılqvardiyaçılar narazılıq edərək bərk donquldandılar. Onlar başıpozuq halda, dinnməz-söyləməz gedirdilər, bir az keçəndən sonra iş sərgələr bir-birinə qarışdı, dəstə izdihama çevrildi.

Podtelkov axırda yoldaşlarına yalvarıb silahları təhvil verməyi onlardan xahiş edəndə, yəqin əhvalatın yaxşı qurtaracağına hələ ümid edirdi. Lakin əsirləri xutordan kənara çıxardan kimi onları mühafizə edən atlı kazakları atlarını dəhmərləyib qıraqda gedənləri sıxışdırmağa başladılar. Saqqalı köz kimi qırmızı, qulağında sırğası köhnəlib qaralmış kazak heç bir səbəb olmadan sol tərəfdə gedən Bunçuk qamçı ilə vurdu. Qamçının ucu Bunçukun yanağını parçaladı. Bunçuk yumruğunu düyünlənib geriye çevrildi, lakin birincisindən güclü şaqıldayan ikinci zərbə onu qaçmağa, özünü izdihamanın arasına verməyə məcbur elədi. Bunçuk bunu iradəsinə zidd olaraq, özünü mühafizə adlandırın heyvanı instinktin təhriki ilə etdi, bir-birinin böyrü ilə addımlayan yoldaşlarının gövdələri arasında qaldıqda, Annanın ölümündən sonra, ilk dəfə olaraq, əsəbi təbəssümlə dodaqları büzüdü, öz ələmində buna mat qaldı ki, hər bir insanda yaşamaq arzusu nə qədər qüdrətli və möhkəmdir.

Əsirləri döyməyə başladılar. Qarşılarında silahsız düşmən görüb qudurmuş, vəhşilənmiş qocalar atlarını dəhmərləyərək əsirlərin üstünə soxular, yəhərdən aşağı sallanaraq qamçılarını, qılınclarını qəbzəsini onların tepəsinə çırpırdılar. Döyülən hər kəs istər-istəməz qaçıb adamların arasına girməyə çalışırdı; basabas başlanır, qışırıq qopurdu.

Aşağı xutor sakinlərindən biri, ucaboy, qoçaq bir qızılqvardiyaçı, yuxarı qaldırdığı qolunu silkələyərək bağırdı:

– Öldürmək istəyirsinizsə, bir yolluq öldürün!.. Niyə bizə zülm edirsiniz?

– Bəs verdiyiniz söz nə oldu? – Krivoşlıkov da səsəndi.

Qocalar sakitləşdilər. Əsirlərdən birinin mühafizə dəstəsi kazaklarından birinə verdiyi: “Bizi hara aparırsınız?” – sualına, gənc kazak yavaşca cavab verdi:

– Əmr ediblər ki, sizi Ponomaryov xutoruna apararaq. Qorxmayın, qardaşlar! Biz sizə pislik etmərik!

Əsirləri Ponomaryov xutoruna gətirdilər.

Spiridonov iki kazakla balaca bir dükanın qapısı ağzında dayandı; əsirləri bir-bir içəriyə ötürərək soruşurdu:

– Adın, familiyan? Haralsan? – Verilən cavabları yağlaşov hərbi səhra kitabçasına qeyd edirdi.

Növbə Bunçuka çatdı.

– Familiyan nədir? – Spiridonov karandaşın ucunu kağıza dirədi, enli alınlı qızılqvardiyaçının tutqun simasına gözucu baxdı, onun dodaqlarını büzüb tūpürməyə hazırlaşdığını gördükdə, cəld kənara sıçradı, qışırdı: – Keç, köpek oğlu! Familiyasız da gəbərərsən!

Bunçukun rəşadətindən ruhlanmış qızılqvardiyaçı – tambovlu İqnat da suala cavab vermədi. Bir adam da astanadan dinnməzcə içəri keçdi, o da naməlum adam kimi ölmək istədi.

Dükanın ağzına Spiridonov özü qfıl vurdu.

Dükən yanında ekspedisiyanın arabanıdan götürülmüş orzaq və silahlar paylaşdırılarda, qonşuluqdakı evlərdən birində Podtelkovun dəstəsini tutmaqda iştirak etmiş xutorların nümayəndələrindən üstü təşkil edilmiş hərbi-səhra məhkəməsi iclas etməyə başlamışdı.

Məhkəməyə Bokovskaya stanitsasında doğulmuş sarıqaş, can-tıraq yasavul Vasili Popov sədrlik edirdi. O, üstündən dəsmallar sallanan güzgünün altında qoyulmuş stolun daldında öyləşmişdi, dirsəklərini stolun üstə keyli aralı qoyub dirsəklənmişdi, furajkası yastı peysərinə sürüşmüşdü. Onun məhraban, ciddi işləyən gözləri məhkəmə üzvü olan kazakların simasını dolaşır, bunların nə ifadə etdiklərini bilmək istəyirdi. Dustaqlara nə kimi cəza verilməsi məsələsi müzakirə edilirdi.

– Cənaz qocalar, biz onlara nə kimi cəza verməliyik? – deyə Popov sualını təkrar etdi.

O, başını əyib, onunla yanaşı oturmuş kiçik yasavul Seninə no isə dedi. Senin dərhal başı ilə razılıq işarəsi verdi. Popovun bəbək-ləri kiçildi, gözlərinin künclərindəki fərəhli ışıltılar yox oldu, seyr-ək kirpikləri sərt və soyuq parıltı saçan gözlərini azca örtüdü.

– Evlərimizi talamağa, kazakları məhv etməyə gəlmiş vətən xainlərinə nə kimi ceza verməliyik?

Milyutinskaya stantsiyası sakini, köhnə tərqiçətçi olan qoca Fev-rayov ötinə tikan batmış adam kimi dik atıldı:

– Güllələnməlidir!r! Hamısı güllələnməlidir! – O, başını dəli kimi silkələdi; qəddar və çöpəki baxışlarla hamıya baxa-baxa, tüpürçəyindən boğula-boğula çığırdı. – Bu həzrəti İsa xainlərinə rəhm edilməməlidir! Onların arasında olan cuhudların hamısını öldürmək lazımdır!.. Öldürmək lazımdır!.. Dar ağacından asmaq lazımdır!.. Odda yandırmaq lazımdır!..

Qocanın seyrək lifə oxşayan saqqalı əsirdi, qızılı ləkəli ağ saç-ları pırtlaşmışdı. O, nəfəsi kəsilə-kəsilə oturdu; onun üzü kərpic kimi qırpırmızı idi, ağzı köpüklənmişdi.

Məhkəmə üzvlərindən biri olan Dyaçenko, cürətsiz halda:

– Bəlkə sürgün edək?.. – deyə təklif etdi.

– Güllələməli!

– Ölüm cəzası verilməlidir!

– Onun rəyinə mən də tərəfdaram!

– Hamısını xalqın gözü qabağında edam etməli!

– Tarları alağ otlarından tozilməmək lazımdır!

– Ölümə məhkum etməli!

Spiridonov da qəzəbləndi:

– Əlbəttə ki, güllələmək lazımdır! Daha bu barədə danışmağın nə mənası var?

Məhkəmə üzvləri bir-biri ardınca çışqırdıqca yasavul Popovun ağzının kənarlarındakı bir az əvvəlki cizgilər yox olub kobudlaşır, özündən və mühitindən məmnun, firavan adamın məhribanlığınu ifadə edən görkəmini itirib sərtləşir, aşağı enib qəddarlaşır.

O, katibin çiyinləri üstündən aşağıya – kağıza baxaraq, hökm yazmağı əmr etdi.

Pəncərənin yanında oturmuş, sönməkdə olan lampanın fitilini hey burub qaldıran cantırağ, çox qocalmış bir kazak bərdən qəzəblə çığırdı:

– Podtelkovla Krivoşkovu – belə düşmənləri də güllələnmə cəzasına məhkum edirsiniz?.. Bu ceza onlar üçün azdır!

– Başçı kimi onların hər ikisi dar ağacından asılmalıdır! – deyə Popov qocaya qıscaca cavab verdi və katibə müraciətlə sözünü tək-rar etdi. – Yaz! “Hökm. Biz aşağıda imza edənler...”

Yasavul Popovla uzaq qohum olan katib Popov, saçlı soliqə ilə da-ranmış başını aşağı əydi, perosu kağızın üstündə cırdılamağa başladı.

Kim isə təəssüflə səsləndi:

– Deyəsən, lampanın nefti qurtarır..

Lampa zəif işıq saçır. Fitilindən tüstü çıxırdı. Sakitlik düşdükdə tavanda hörümçək toruna düşmüş çibinin vızılıtsı eşidildi; pero kağızın üstündə cızhacızla gəzir, məhkəmə üzvlərindən biri, kim isə ağır-ağır və fışldaya-fışldaya nəfəs alırdı.

HÖKM

1918-ci il aprel ayının 27-də (mayın 10-da) Karginşkaya, Bokovşkaya və Krasnokutskaya stantsiyaları xutorlarının aşağıda göstərilmiş nümayən-dələri:

Vasilevski xutorundan	Stepan Maksayev
Bokovskoy	"	Nikolay Krujilin
Fomino	"	Fyodor Kumov
Verxne-Yablonovsk	"	Aleksandr Kuxtin
Nijne-Dulensk	"	Lev Sinev
İlinsk	"	Semyon Volotkov
Verxne-Dulenski	"	Yakov Rodin
Savostyanov	"	Aleks. Frolov
Milyutinskaya stantsiyasından	Maksim Fevralyov
Nikolayev xutorundan	Mixail Qroşev
Krasnokutskaya stantsiyasından	Ilya Yelankin
Ponomaryovo xutorundan	Ivan Dyaçenko
Yevlantiyevo	"	Nikolay Krivov
Malaxov	"	Luka Yemelyanov
Novo Zemtsev	"	Matvey Konovalov
Popov	"	Mixail Popov
Astaxov	"	Vasili Şeqolkov
Orlov	"	Fyodor Çekunov
Klimo-Fyoderovski	"	Fyodor Çukarin

V.S.Popovun sədrliyi ilə

QƏRARA ALDILAR:

1. Cəməsi 80 nəfər olmaqla adları həmin siyahıda qeyd olunmuş şəxslər, əməkçi xalqı aldadanlar, onu qarət edənlər kimi güllənmək cəzasına məhkum edilsinlər, ancaq bunların iki nəfəri, yəni dostənin başçıları olan Podtelkov ilə Krivoşlikov haqqında ölüm cəzası dar ağacından asılmaqla icra edilsin.

2. Müqəssirliyini isbat edəcək lazımi qədər əşyayı-dəlil olmadığını görə Mixaylovsk xutoru kazakı Anton Kalitventsevo bəraət verilsin.

3. Podtelkovun dostəsindən qaçmış və Krasnokutskaya stantsiyasında həbsə alınmış Konstantin Melnikov, Qavrila Melnikov, Vasili Melnikov, Aksyonov ilə Verşinin də bu hökmün birinci bəndində göstərilən cəzaya (ölüm cəzasına) məhkum edilsinlər.

4. Hökm səhər aprelin 28-də (mayın 11-də səhər saat 6-da yerinə yetirilsin.

5. Məhbusları nəzarət altında saxlamaq üçün kiçik yasavul Senin keşik rəisi təyin olunsun, hər bir xutor bu gün axşam saat 11-də onun sərəncamına iki nəfər tufəngli kazak göndərsin; bu bəndin yerinə yetirilməsinə məhkəmə üzvləri cavabdehdir; hökmün yerinə yetirilməsini hər xutorun bir keşikçisi icra etməlidir; hər bir xutor güllənmə yerinə beş nəfər kazak göndərməlidir.

Əslini imza etmişlər:

Horbi şöbə sədri: *V.S.Popov*
Katib: *A.F.Popov*

Köhnə hesabla 1918-ci il aprel ayının 27-də Podtelkovun dostəsindən olan və horbi-səhra məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilənlərin

SIYAHISI

Nö	Stantsiyanın adı	Adı və fəmiyyəsi	Cəza
1	Ust-Xoperskaya	Fyodor Podtelkov	Asılmış
2	Yelanskaya	Mixail Krivoşlikov	"
3	Kazanskaya	Avraam Kakurin	güllənməmiş
4	Bukanskaya	İvan Laqutin	"
5	Nijni-Novqorod qub.	Aleksey İvanoviç Orlov	"
6	Nijni-Novqorod qub.	Yefim Mixayloviç Vaxtel	"

Nö	Stantsiyanın adı	Adı və fəmiyyəsi	Cəza
7	Ust-Bistryanskaya	Oriqori Fetisov	güllənməmiş
8	Miqulinskaya	Qavril Tkaçov	"
9	Miqulinskaya	Pavel Aqafonov	"
10	Mixaylovskaya	Aleksandr Bubnov	"
11	Luqanskaya	Kalinin	"
12	Miqulinskaya	Konstantin Mnxin	"
13	Miqulinskaya	Andrey Konovalov	"
14	Poltava qub.	Konstantin Kırsta	"
15	Kotovskaya	Pavel Poznyakov	"
16	Miqulinskaya	İvan Boldırev	"
17	Miqulinskaya	Timofey Koliçev	"
18	Filim.-Çelb.	Dmitri Volodarov	"
19	Çeruşevskaya	Georgi Karpuşin	"
20	Film.-Çelb.	İlya Kalknikov	"
21	Miqulinskaya	Savel Rıbnikov	"
22	Miqulinskaya	Polikarp Qurov	"
23	Miqulinskaya	İqnat Zemlyakov	"
24	Miqulinskaya	İvan Kravtsov	"
25	Rostov	Nikifor Frolovski	"
26	Rostov	Aleksandr Konovalov	"
27	Miqulinskaya	Pyotr Vixlyantsev	"
28	Kletskaya	İvan Zotov	"
29	Miqulinskaya	Yevdokim Babkin	"
30	Mixaylovskaya	Pyotr Svinsov	"
31	Dobrinskaya	İllarion Çelobitçikov	"
32	Kazanskaya	Kliment Dronov	"
33	İlovinskaya	İvan Avilov	"
34	Kazanskaya	Matvey Sakmatov	"
35	Nijne-Kurmoyarskaya	Georgi Purkov	"
36	Ternovskaya	Mixail Fevralyov	"
37	Xerson qubern.	Vasili Panteleymonov	"
38	Kazanskaya	Porfiri Lyubixin	"
39	Kletskaya	Dmitri Şamov	"
40	Filonovskaya	Safon Şaronov	"
41	Miqulinskaya	İvan Qubaryev	"
42	Miqulinskaya	Fyodor Abakumov	"
43	Luqanskaya	Kuzma Qorşkov	"
44	Qundorovskaya	İvan İzvarin	"

№	Stanitsanın adı	Adı və familiyası	Coza
45	Qundorovskaya	Miron Kalinovtsev	gülməmiş
46	Mixaylovskaya	İvan Farafonov	"
47	Kotovskaya	Sergey Qorbunov	"
48	Nijnə-Çirskaya	Pyotr Alayev	"
49	Miqulinskaya	Prokopi Orlov	"
50	Luqanskaya	Nikita Şein	"
51	RPTK baş mexaniki	Aleksandr Yasenski	"
52	Rostov	Mixail Polyakov	"
53	Razdorskaya	Dimitri Roqaçov	"
54	Rostov	Robert Fraşenbruder	"
55	Rostov	İvan Silender	"
56	Samara qub.	Konstantin Yefimov	"
57	Çernişevskaya	Mixail Oçvinnikov	"
58	Samara qub.	İvan Pikalov	"
59	İlovinskaya	Mixail Koretskov	"
60	Kuşmatskaya	İvan Korotkov	"
61	Rostov	Pyotr Biryukov	"
62	Razdorskaya n/m	İvan Kabakov	"
63	Lukovskaya	Tixon Molitvinov	"
64	Miqulinskaya	Andrey Şvetsov	"
65	Miqulinskaya	Stepan Anikin	"
66	Kremenskaya	Kuzma Dıçkin	"
67	Baklanovskaya	Pyotr Kabanov	"
68	Mixaylovskaya	Sergey Selivanov	"
69	Rostov	Artyom İvançenko	"
70	Miqulinskaya	Nikolay Konovalov	"
71	Mixaylovskaya	Dmitri Konovalov	"
72	Krasnokutskaya	Pyotr Lisikov	"
73	Miqulinskaya	Vasili Miroşnikov	"
74	Miqulinskaya	İvan Voloxov	"
75	Miqulinskaya	Yakov Qordevyev	"

Üç nəfər də kim olduqlarını demədilər.

Katib məhkumların siyahısının üzünü köçürdü, qətnamənin sonunda qalın iki nöqtə işarəsi qoyub, qələmi yaxındakı adamın əlinə dürdü:

– Qol çək!

Novo-Zemtsovo xutorunun nümayəndəsi – yaxalığının qırağında qırmızı köbə olan, boz alman mahudundan kitel geymiş Konovalov günahkarcasına gülümsündü, siyahıya tərəf əyildi. O, sınıq şagird qələmini qara, yoğun, qabarlı barmaqları arasına aldı. Familiyasının baş hərfi – “K” – nı səylə yaza-yaza dedi:

– Mən çox savadlı deyiləm...

Ondan sonra hökmə Rodin qol çəkdi; o da qələmi kağızın üzərində cürətsiz gözdirir, hiqqandığundan tər tökür, qaşqabağı yer süpürürdü. Biri də, əvvəlcə qələmin ucunu silkələdi, onu kağıza gəndən yaxınlaşdırdı, imza atdı, sonra isə qol çəkərkən eşiya çıxartdığı dilini geri çəkdi. Popov səlisəz, quyruqlu xətli imza etdikdən sonra terli əlini yaylığı ilə silib ayağa qalxdı. Əsnəyə-əsnəyə dedi:

– Siyahını hökmə əlavə etmək lazımdır.

Senin, mürəkkəb hopduğundan islanmış kağızı ağırdılmış divara söykəyib qurudan katibə tamaşa edə-ədə, fərəhlə gülümsəyən gülümsəyə dedi:

– Kaledin o dünyada bizə sağ ol deyəcəkdir.

Zarafata nədənsə heç kəs cavab vermədi. Onlar səssiz-səmsiz evdən çıxdılar.

Adamlar bayıra çıxanda dəhlizdə kim isə qaranlıqda köksünü ötürüb dedi:

– Ya həzrəti İsa...

XXIX

Solğun-sarımtıl ulduzlardan saçılan süd aydınlığına qorq olmuş həmin gecədə, içərisi adamlarla dolu dükkanda, demək olar ki, gözüne yuxu gedən yox idi. Qısa söhbətlər tez kəsilirdi. Bürküd və təşviş adamları boğurdu.

Hələ axşam idi, qızılqvardiyaçılarından biri bayıra çıxmağı xahiş etdi:

– Qapını aç, yoldaş! Bayıra çıxmaq istəyirəm, ehtiyacım var!..

O, bez köynəyini şalvarının içindən çıxarmışdı, saçları pırtlanmış halda, ayaqyalın qapının ağzında durur, qaralmış sifətini açar yerinə söykəyərək sözünü təkrar edirdi:

– Qapını açsana, yoldaş!

– Sənin yoldaşın yalqızadıq, – deyə, nəhayət bayırda qarovulda duranlardan biri ona cavab verdi.

– Qapımı aç, qardaşım! – deyə bayıra çıxmaq istəyən tez dilini dəyişdi.

Qarovulçu tüfəngini yerə qoydu, uçub gecə yemine gələn çöl ördəklərinin qaranlıqda qanad çaldıqlarına qulaq verdi, eşməsinə çəkiş qurtardıqdan sonra ağzını açar yerinə yaxınlaşdırıb dedi:

– Altına işə, a yazıq. Altına bir gecə işəməklə şalvarın xarab olmaz, dan yeri ağaranda işə səni islanmış şalvarla da o dünyaya buraxarlar...

Qızıqlıvardıyaçı qapıdan çəkile-çəkile var qüvvəsilə bağırdı:

– Bizə hələ bu da azdır!..

Adamlar çiyin-çiyinə söykənərək oturmuşdular. Bir күncə çəkilməmiş Podtelkov ciblərini boşaldı, nə işə pıçıldaya-pıçıldaya, ana söyişü söylə-söylə, çıxartdığı çoxlu pulu cırıb yerə atırdı. Pulların hamısını cırandan sonra ayaqqabısını çiyinə toxunduraraq dilləndi:

– Aydın məsələdir ki, bizi aldatdılar. Aldatdılar, bunların Allahını!.. Bu, mənə yaman yer eləyir, Mixaylo! Yeni yetmə oğlan idim, götürdün ki, dədəmin köhnə tüfəngini götürüb, Donun o tayına ova gəldirdim; meşə ilə hey gəldirdim, amma göy görünmürdü, elə bil üzünə yaşıl çadır çəkmişdilər... Qamışlığa yaxınlaşanda görürdün ki, ördəklər yatmışlar... Gülləri atırdım, boşa gədirdi, elə yanib-yaxılırdım ki, ciyərim kabab olurdu. İndi də yenə eləcəyəm, yaman pərtəm səhv eləmişəm: Rostovdan yola üçə gün tez çıxsaydıq, burada ölməli olmazdıq. Bu yerlərdə əks-inqilabçıların niyyətlərini tamam alt-üst etmiş olardıq!

Əzab içində çırpınan Krivoşlikov dişlərini hirsli-hirsli qıncırdada-qıncırdada, qaranlıqda gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Cəhənnəmə ki, qoy öldürsünlər! Ölmək hələ o qədər dəhşətli şey deyildir!.. “Mən birəcə bundan qorxuram ki, o dünyada biz artıq bir-birimizi tanımayaq...” O dünyada, Fedya biz bir-birimizlə yad adamlar kimi görüşəcəyik... Dəhşətdir!..

Podtelkov iri, isti əlini Krivoşlikovun çiyinə qoyaraq, incik səslə dedi:

– Boşla, belə sözlər danışma! İş bunda deyil...

Laqutin kimə işə doğma xutorları barədə, başının ununsovluğuna görə babasının onu “paz” adlandıraraq cıratması, özgəsinin bağça-

sına girdiyi üçün həmin babası tərəfindən qırmancla kətəklənməsi barədə söhbət edirdi.

O gecə söhbətlər müxtəlif idisə də rəbatesiz və qırq-qırq idi.

Bunçuk özünə qapının ağzında yer eləmişdi, qapının arasından içəriyə süzülən saf havanı acgözlüklə udurdu. Başına gələnəri nəzərdən keçirərək anası yadına düşdü, bədəninin hər tərəfinə qızgın bir sızılı yayıldı, anası haqqında qayğını güc-bəla ilə qovub uzaqlaşdırdı, yaxın günləri, Annanı xatırladı... Bundan qəlbində sakit, bəxtiyar bir yüngüllük duydu. Ölüm fikri onu az qorxudurdu. Həyatının məhv ediləcəyini fikirləşdikdə, əvvəllər belə uzununu canında duyduğu giziltini hiss etmir və iztirab çəkmirdi. O, əziyyət və məhrumiyyət içində ömür sürdükdən sonra, yorğunluğunun şiddətindən bədəninin hər yeri sızıldayan, heç nədən həyəcanlanmağa qadir olmayan bir insan kimi, nəşədən məhrum istirahətə hazırlanmış kimi ölməyə hazırlaşdı.

Onun yaxınlığında kimi nəşəli, kimi qəmli-qəmli qadından, məhəbbətdən, böyük və kiçik sevincdən söhbət edir, hər biri qadın və ya qız qəlbində aşiqənə nə kimi saf duyğular bəsləndiyindən danışırdı.

Ailələri, qohumları, yaxın adamları barədə də söhbət edirdilər... Bunu da dedilər ki, bu il taxıllar çox yaxşıdır: bu saat dolaşa göy taxılın arasında görünmür. Araq və azadlıq həsrəti ilə yamb tökülür, Podtelkovu söyürdülər. Amma yuxu artıq bir çoxlarını qara qanadları altına almışdı, mənəvi və cismani əziyyətdən yorulmuş, büzülmüş insanların kimisi oturduğu yerdə, kimisi böyrü üstə, kimisi ayaq üstə yatmışdı.

Dan yeri ağaranda məhbustlardan biri, yuxudamı, oyaqlıqdamı, hönküre-hönküre ağıladı: uşaqlıqdan bəri gözələrindən yaş çıxmamış yaşlı və kobud insanların ağlamağı nə dəhşətli imiş! Mürgü aləminə dalmış sükkat da dərhal yox oldu, bir neçə yerdən ağlayanın üstünə qışqırdılar:

– Kəs səsinə, mələn!

Biri də məzəmmətlə çığırdı:

– Arvad!

– Bu saat səsinə kəs, boğazını üzərəm!

– Kişiliyinə bax, ağlamağına bax!

– Burada adamlar yatmışlar, o işə... vicdanını itirib!

Ağlayan adam burnunu çəkə-çəkə, burnunu silə-silə sakitləşdi.

Tam sükut çökdü. Dükənin müxtəlif künclərində yandırılmış eşmələr işıldayırdı, lakin adamlar susurdular. Bir-birinə qısılmış sağlam vücudlu adamlardan tər iyi, papiros tüstüsü, gecə ikən düşmüş sehın şit iyi gəlirdi.

Xutorda bir xoruz banladı, səhərin açıldığını bildirdi. Addım səsləri, çaxmaq şaxqıltısı eşidildi.

Bayırda qarovulda duranlardan biri astaca soruşdu:

– Gələn kimdir?

Uzaqda bir cavan oğlan ona dilavərliklə cavab verdi:

– Özmümüzünküyük. Podtelkovun adamları üçün qəbir qazmağa gedirik.

İçəridəkilərin hamısı o dəqiqə hərəkətə gəldi.

XXX

Tatarsk kazaklarından düzəldilmiş dəstə, zabit Petro Melexovun komandası altında mayın 11-də, dan yeri ağaranda Ponomaryov xutoruna gəldi.

Çirsk tərəfinin kazakları xutorda vurnuxur, atlarını sulamağa aparır, dəstə-dəstə xutorun kənarına gədirdilər. Petro dəstəsini xutorun ortasında dayandırdı, atdan düşmək əmrini verdi. Bir neçə adam onlara yaxınlaşdı.

– Haradan gəlisiniz, həmyerililər? – deyərək biri soruşdu.

– Tatarskdan.

– Siz bir qədər gecikmisiniz... Podtelkovu sizsiz tutmuşuq.

– Onlar haradadırlar? Buradan aparmayıblar ki?

Kazak dükənin maili damını göstərərək güldü:

– Oradadırlar... Hinə doldurulmuş toyuqlar kimi böyür-böyürə oturublar.

Xristonya maraqla soruşdu:

– Onları, deməli, hara yollamaq istəyirlər?

– Ölülərin yanına.

– Necə yəni ölülərin yanına?.. Niyə yalan danışsınan? – Qriqori kazakın şinelinin ötəyindən yapışdı.

– Mən yalançıyamsa, siz məndən də yalançısınız, zati-aliləri! – deyərək kazak cəsarətlə ona söz qatdı və şinelinin ötəyini Qriqori-

nin dəmir kimi möhkəm barmaqları arasından yavaşca dartıb çıxartdı. – Odur bax, onları asmaq üçün dar ağacı hazırlayıblar. – Kazak iki sısqə söyüd ağacı arasında qurulmuş dar ağacını göstərdi.

– Atları həyətlərə çəkin! – deyərək Petro komanda verdi.

Göy üzünü buludlar bürümüşdü. Seyrək yağış yağdı. Kazaklar və qadınlar dəstə-dəstə xutorun kənarına axışırdılar. Güllələnmə cəzası icrasının bu gün səhər saat 6-ya təyin olduğu barədə xəbərdar edilmiş Ponomaryov əhalisi, güllələnmə yerinə, nadir şən tamaşaya gətirmiş kimi həvəslə yığışdı. Kazak qadınları bayrama gətirmiş kimi bəzənmişdilər, bir çoxları uşaqlarını da özləri ilə gətirmişdilər. Camaat örüşün dövrəsinə yığışmışdı, dar ağacı ilə iki arşın qədər dərinliyi olan uzunsov çalanın yanında basabas idi. Uşaqlar çalanın bir qırağına qalaqlanmış yaş gilli torpağın üstünə dırmaşırdılar; bir-biri ilə baş-başa vermiş kazaklar bir az sonra icra ediləcək güllələnmədən qızgın söhbət edirdilər; qadınlar kədərlə xıslanırdılar.

Popov yuxulu və üzündə ciddi ifadə gəldi. O, papiros çəkir, möhkəm dişlərini göstərərək, papiros kötüyünü dişləri ilə didişirdi; o, qarovul komandasının kazaklarına xırıltılı səsle əmr etdi:

– Camaat çalanın kənarından qovun! Spiridonova deyin ki, məhkumların bir hissəsini gətirsin! – O, saatına baxdı, bir qədər kənara çəkildi, qarovulçuların camaatı geriye sıxışdırmağına, izdihamin onu sıx və ala-bəzək bir qövş kimi aralığa aldığına tamaşa etməyə başladı.

Spiridonov bir dəstə kazakla tələsik dükana tərəf getdi. O, yolda Petro Melexova rast gəldi.

– Sizin xutordan da həvəskarlar varmı?

– Nəyin həvəskarları?

– Hökmü yerinə yetirmək həvəskarları.

– Yoxdur və olmayacaqdır! – deyərək Petro ona kəskin cavab verdi və yolunu kəsmiş Spiridonovun yanından ötdü.

Lakin həvəskar tapıldı: Mitka Korşunov furajkası altından alınmış sallanmış hamar saçlarını öli ilə sığalladı, yanını basaba Petroya yaxınlaşdı, yaşıl gözləri işıldağa-ışıldağa dedi:

– Mən güllə ataram... Niyə deyirsən “yoxdur”? Mən razıyam.
– Qımışıb başını aşağı saldı. – Mənə patron ver. Mənim birçə daraq
patronum qalmışdır.

Mitka Korşunov, rəngi qaçmış, qeyzindən sifəti bərk tutulmuş
Andrey Kaşulin, bir də kalmıca oxşayan Fedot Bodovskov güllələ-
məyə həvəskar çıxdılar.

Güllələnmək cəzası kəsilmiş məhbusların birinci dəstəsi
dükandan çıxarılıb, keşikçi kazakların mühafizəsi altında bu tərəfə
gətirildikdə çiyin-çiyinə durmuş qadın izdihamı arasında pıçıldı və
ya yavaş uğultu yayıldı.

Hamıdan qabaqda Podtelkov gəlirdi; o, ayaqyalın idi, qara
mahuddan enli qalife şalvar geymişdi, meşin pencəyinin yaxası açıq
idi. İri ağ ayaqlarını palçıqın içində namla atır, bəzən sürüşür, lakin
sol qolunu qabağa verərək, yıxılırmı, müvazinatını saxlayırdı. Üzü-
nə meyit rəngi çökmüş Krivoşlikov da onunla yanaşı yeriyir, amma
addımlarını güc-bəla atırdı. Gözləri ifadəsiz işıldayır, ağzı əzabla
əyilirdi. Çiyinə saldığı şineli düzəldikdə çiyinlərini bərk üşüyür-
müş kimi büzüşdürdü. Podtelkov ilə onun paltarlarını nədənsə
soyundurmamışdılar, yerdə qalanların hamısı təkçə alt-tuman köy-
nəkdə idi. Laqutin addımlarını iri atan Bunçukun böyrüncə yeriyir,
onunla ayaqlaşırı. Hər ikisi sarayalın idi. Tumanı cırıldığından
Laqutin seyrək tüklü, dərisi aralan baldır görünürdü. O, tumanın
cırtıq yerini əli ilə utana-utana örtərək, dodaqları əsə-əsə gəlirdi.
Bunçuk keşikçilərin başları üzərindən boz buludlara bürünmüş
uzaqqlara baxırdı. Onun ayıq və soyuq gözləri yol çəkirmiş kimi bəzən
gərgincəsinə kirpik çalırdı, o, əlini köynəyinin açıq yaxasından
içəri salır, meşə kimi qalın tüklə örtülmüş sinəsini sığallayırdı.
Adama elə gəlirdi ki, o çoxdan həsrətini çəkdiyi və şadlıqla gözlə-
diyi kamına çatırdı... Bəzilərinin üzündə laqeyd ifadə var idi; saç-
ları qar kimi ağarmış qoca bolşevik Orlov qollarını acıqla daha da
sərrəst atır, kazakların ayaqları altına tūpürürdü; amma iki və ya üç
məhbusun gözlərində elə oğrun kədər, eybəcərleşmiş üzlərində elə
dəhşətli ifadə var idi ki, kazaklar da onların üzünə baxa bilmir,
təsədüfən göz-gözə gəldikdə isə üzlərini kənara çevirirdilər.

Adamlar yeyin yeriyirdilər. Podtelkov ayağı sürüşmüş Krivoşli-
kovun qolundan yapışdı, yıxılmağa qoymadı. Qırmızı-göy furajkalar,
ağarışan ləçəklər dərya kimi təlatümə gəlib bir-birinə qarışdı, izdi-

ham məhbuslara yaxınlaşdı. Podtelkov gözaltı camaata baxdı, çox
biabırçı söyüş söydü, Laqutinın yandan ona baxdığını görüb soruşdu:

– Niyə baxırsan?

– Bu günlər ərzində saçın-saqqalın ağarmışdır... Yamanca
qocalmışan...

– Adamın saçı da ağarar... – deyərək Podtelkov ağır-ağır köksünü
ötürdü; ensiz alınının tərini silib, təkrar etdi. – Belə işdən adam
qocalar da, lap bir az o yana da keçər... Canavar canavarlığı ilə əsa-
rətə alındıqda qocalır, halbuki mən insanam...

Onlar daha bir kəlmə olsun danışmadılar. İzdiham məhbuslara
sıx yaxınlaşdı. Sağda, qəbirin qırağında uzunsov sarı gil təpəsi
görünürdü. Spiridonov komanda verdi:

– Dayanın!

Podtelkov dərhal bir addım irəliyə çıxdı, yorğun baxışla izdiha-
mın qabaq cərgələrini nəzərdən keçirdi: burada duranların çoxu
ağsaqqal, yaxud çallaşmış qocalar idi. Cəbhəçilər daldə dayanmış-
dılar. Onların vicdanı bu həngəməyə baxmağa yol vermirdi. Podtel-
kov sallaq bığlarını ehmalca qımıldatdı, boğuş, lakin aydın səsle
danışmağa başladı:

– Qocalar! Krivoşlikovla mənə icazə verin, yoldaşlarımızın
ölümü necə qarşıladığlarına tamaşa edərk. Bizi sonra asarsınız, ancaq
bizi indi dostlarımızın – yoldaşlarımızın üzünə baxmaq, ruhən zəif
olanlara ürək vermək istəyirik.

Elə dərin sükut çökdü ki, furajkalara dəyəndə yağış damcılarını
nı taqıltısı eşidildi.

Daldə dayanmış yasavul Popov qımışı, papiros çəkməkdən
saralmış dişləri görünürdü; o, buna etiraz etmədi; qocalar da müxtəlif
səslə, qarışıq qışqırdılar:

– İcazə veririk!

– Qoy baxsınlar!

– Onları çaladan kənara çəkin!

Krivoşlikovla Podtelkov camaata tərəf yeridilər; adamlar geri
çəkildilər, balaca bir yer açdılar. Onlar sıx insan izdihamı ilə əhatə
olunmuşdu, yüzlərlə gözlərin bu mərkəyə sonsuz bir maraqla zil-
ləndiyini hiss edirdilər: adamlar, kazakların səliqəsiz halda
qızılqvardiyacıları arxaları çalaya tərəf düzməklərinə tamaşa edir-
dilər. Podtelkov hər şeyi yaxşı görür, Krivoşlikov isə görmək üçün
barmaqalarının ucuna qalxır, nazik və tüklü boynunu uzadırdı.

Bunçuk sol cinahda axırınıcını dayanmışdı. O, belini azca büküb, ağır-ağır nəfəs alır, başını aşağı salıb dururdu. Onun yanında dayanmış Laqutin köynəyinin əyətini tumanının cırıq yeri üstə çəkirdi, belini əyirdi. Üçüncü – tambovlu İqnat, dördüncü – sifəti tanınmaz dərəcədə dəyişmiş, azı iyirmi il qocalmış Vanka Boldırev idi. Podtelkov diqqətlə baxır, beşincini tanımağa çalışır: bu adamın, Kamenskayadan yola çıxan gündən bəri sadlıq və əziyyətinə ona – Podtelkova danışan Kazakskaya stanitsası kazakı Matvey Sakmātov olduğunu güclə müəyyən edir. Daha iki qızılqvardiyaçı da gəlib deyirdi, dalını çalaya çevirdi. Petro Lisikov ədəbsizcəsinə və sirtıqlıqla gülür, qışqıra-qışqıra ana söyləyib söylər, səssizcə durmuş izdihamı kirli yumruğu ilə hədələyirdi. Koretskov isə dinmirdi. Axırınıcını sürüyə-sürüyə gətirdilər. O çapalayır, taqətsiz ayaqları yerlə sürünür, onu gətirən kazakların belindən bərk-bərk yapışbı baxmır, göz yaşlarından islanmış üzünü tərpedir, onların ölindən çıxmağa çalışaraq xırıldaya-xırıldaya deyirdi:

– Buraxın mənı, qardaşlar! Sizi Allaha and verirəm, buraxın! Qardaşlar! Əzizlərim! Qardaşçığazlarım!.. Siz nə edirsiniz? Mən Almaniya müharibəsində dörd xaç ordeni almışam!.. Uşaqlarım var!.. İlahi, mən müqəssir deyiləm!.. Vay, axı siz nə üstə?..

Ucaboy atamañçı kazak dizi ilə onun döşündən itələdi, çalanın içinə saldı. Müqavimət göstərən adamın kim olduğunu Podtelkov ancaq indi tanıdı və dəhşətə gəldi: bu, qızılqvardiyaçılar arasında ən casur oğlanlardan biri idi, o, göyçək, açıq sarı bıqlı, 1910-cu ildə orduya getmiş, davada dörd Georgi xaçı almağa nail olmuş miqulinski kazak idi. Onu qaldırıb ayaq üstə qoydular, amma o, yənə də yəre yıxıldı: məhkum kazakların ayaqları altına döşənir, qabarmış dodaqlarını, onu təklikləyon adamların çəkmələrinə yapışdırıb öpür, nəfəsi kəsilə-kəsilə dəhşətlə xırıldaya-xırıldaya yalvarırdı:

– Mənı öldürməyin! Yazığınız gəlsin!.. Üç uşağım var... qızım var... mənım özizlərim, qardaşlar!..

O, atamañçının dizlərini qucaqladı, lakin atamañçı dartındı, kənara sıçradı, ayağımı qaldırıb nallı dabanı ilə onun qulağını təkliklədi. O biri qulağından qan fışqırdı, ağ yaxalığının dalına şırıldadı.

Spiridonov qeyzlə çığırdı:

– Onu ayağa qaldırın!

Məhkumu birtəhər ayağa qaldırdılar, dayandırdılar, qaça-qaça kənara çəkildilər. Məhkumlarla üzbəüz dayanmış həvəskarlar tüfənglərini döşlərinə qaldırıb nişan aldılar. İzdiham gurladı və donub hərəkətsiz qaldı. Bir qadın iyrenc səslə inildədi...

Bunçuk göy üzünü çulğalamış boz dumana, iyirmi doqquz il üzərində məşəqqətlə keçindiyi qəmgin torpağa baxmaq, yənə də doyunca baxmaq istəyirdi. Başını qaldıranda gördü ki, on beş addım ondan kənarda kazaklar sıx cərgə ilə düzülmüşlər: bunlardan biri, iri cüssəli, yaşıl gözleri qıyılmış, teli furağkəsi altından ensiz alına düşmüş bir oğlan bədənini azacıq qabağa əyib, dodaqlarını bir-birinə kip basaraq düz onun – Bunçukun sinəsini nişan almışdı. Hələ atəş açılmamış, Bunçukun qulağına hönkürtü səsi gəldi; o, başını çevirdikdə, üzü çilli balaca bir qadının izdiham arasından sıçrayıb, bir əli ilə körpəsini qucağına bərk-bərk bası-basa, o biri əli ilə uşağın gözələrinin üstünü örtə-örtə, xutora tərəf yüyürdüyünü gördü.

Uyğunsuz yaylım atəş açıldıqdan, çalanın qırağından durmuş səkkiz adam yırğalana-yırğalana çalaya yıxıldıqdan sonra atəş açanlar irəli cumub baxdılar.

Mitka Korşunov, güllə ilə vurduğu qızılqvardiyaçının çapaladığını, ciynini çeynədiyini görüb, ona bir güllə də çaxdı, Andrey Kaşulinə pıçıldadı:

– Sən bu şeytana baxırsanmı, öz ciynini çeynəyib qanatdı və canavar balası kimi səsinə çıxarmadan öldü.

Dustaqlardan on nəfərini də tüfəng qundağı ilə döyə-döyə çalanın kənarına gətirdilər...

İkinci yaylım atəşi açıldıqdan sonra qadınlar çıxışdılar, bir-birinə toqquşa-toqquşa izdihamdan aralanıb, uşaqlarının əllərindən tuta-tuta qaçdılar. Kazaklar da dağılışmağa başladılar. İnsanların on iyrenc bir şəkildə məhv edilməsi, ölənlərin qışqır və xırıltı, növbədə saxlanılanların nərlitisi – bütün bu qorxunc və sarsıdıcı mənzərə insanları qaçırtdı. Yalnız ölümlə doyunca üz-üzə gəlmiş cəbhəçilər, bir də qəddar qocalar qaldılar.

Bir ucdan ayaqyalın və lüt qızılqvardiyaçılar çalanın kənarına gətirir, həvəskarlar dəyişilir, yaylım atəşləri gurlayır, tək-tək atılan güllələr partapart salırdı. Yaralananları ikinci güllə ilə öldürürdülər. Fasilələrdə meyitlərin üstünə tələsik torpaq tökürdülər.

Podtelkov ilə Krivoşlikov növbəsini gözləyən qızıqlıvardiyaçıların yanına gəlir, onlara ürək-dirək verməyə çalışırdılar, amma sözlərin indi evvəlki əhəmiyyəti qalmamışdı, yaşayışları bir dəqi-qədən sonra yavaşca başqa qırılan taxta parçası kimi məhvə məhkum insanlar indi başqa düşünçənin ömrində idilər.

Qriqori Melexov çaxnaşmadan çalxalanan izdiham arasında özünə yol aç-aça xutorə yollandı və Podtelkovla üz-üzə gəldi. Podtelkov geriyyə çəkildi, gözəlirini qıyib ona baxdı:

– Melexov, sən də buradasan?

Qriqorinin yanaqlarına göyimsəv bir solğunluq çökdü, o dayandı:

– Buradayam. Necə ki, görürsən...

– Görürəm... – deyərək Podtelkov acı-acı gülümsündü, Qriqorinin ağarmış sifətinə qəflətən baş qaldırmış sonsuz nifrətlə baxdı. – Bu nədir, öz qardaşlarını güllələyirsən? Üz döndərmisən?.. Sən belə imişsən... – O, Qriqoriyə lap yaxınlaşıb pıçıldadı. – Hər iki tərəfə qulluq edirsən? Kim çox pul versə, ona? Eh, sənə nə deyim!..

Qriqori onun qolundan tutub boğula-boğula soruşdu:

– Qlubokaya yanındakı vuruşma yadındadırmı? Zabitlərin güllələndiyi yadındadırmı... onları sənəin ömrinlə güllələyirdilər! Hə? Bax, indi sənəin onun hayfını alırlar! Odu ki, şikayətlənmə! Başqalarının canını almaq tək cəza sənə tapşırılmayıb! İndi ağılı başına gəlibmi, ay Don xalq komissarları sovetinin sədr! Sən mürdar bir adamsan, kazakları cuhudlara satmışan! Anladını? Yoxsa yenə deyim?

Xristonya daldan onu qucaqladı, özündən çıxmış Qriqorini kənara çəkdi.

– Deməli, gedək atlarımızın yanına! Yola düşək! Sənəinlə mənəim burada işimiz yoxdur. Pərvərdigara insanlar nə qədər azğınlaşmışlar!

Onlar getdilər, lakin arxadan Podtelkovun səsini eşidib dayandılar. Cəbhəçilərə qocaların arasında durmuş Podtelkov ehtiras dolu uca səslə bağıra-bağıra deyirdi:

– Siz cahil adamlarsınız... korsunuz! Siz korsunuz! Zabitlər sizi tovlaşdırıb, öz doğma qardaşlarınızı qırmağa vadar etmişlər! Siz belə güman edirsiniz ki, bizi öldürməklə işlər qurtaracaqdır? Yox! Bu gün meydan sizindir, amma sabah sizin özünüzü güllələyəcəklər! Rusiyanın hər tərəfində Sovet hakimiyyəti bərqərar olacaqdır. Mənəim bu sözlərimi yaxşı yadınızda saxlayın! Başqalarının qanını nəhaq yerə axıdarsınız! Siz axmaq adamlarsınız!

Bir qoca sıçrayıb qabağa çıxdı:

– Biz onların da öhdəsindən bax bu cür gələcəyik!

Podtelkov gülümsündü:

– Hamını güllələyə bilməzsiniz, baba. Bütün Rusiyanı dar ağacından asmaq olmaz. Öz başının hayına qal! Tutduğunuz işin sonra peşmançılığını çəkəcəksiniz, amma gec olacaq!

– Sən gəl bizi hədələmə!

– Mən sizi hədələmərəm. Mən sizə yol göstərəm.

– Podtelkov, sənəin özün korsan! Moskva sənəin gözəlirindən pərdə asmışdır!

Qriqori, Podtelkovun daha nə dediyinə baxmadı, atışma səsi eşidib yerində qurcuxan atının bağlanmış olduğu həyət tərəfə qaça-qaça getdi. Qriqori ilə Xristonya atların bel qayıqlarını, təkaltılarını və tapqırlarını bərkidib mindilər, çaparaq xutorədən çıxdılar, dallarına baxmadan təpəyə qalxıb gözden itdilər.

Ponomaryov xutorunda isə hələ də atılan güllələrdən tüstü qalxırdı: Veşenskaya, Karginokaya, Bokovskaya, Krasnokutskaya, Milyutinskaya stanitsalarının kazakları Kazanskaya, Miqulinskaya, Razdorskaya, Kumşatskaya, Baklanovskaya stanitsalarının kazakları güllələyirdilər...

Çala ağzına kimi meyitle doldu. Üstünə torpaq tökdülər. Sonra ayaqla tapdaladılar. Sifətlərinə qara maska taxmış iki zabit Podtelkov ilə Krivoşlikovun qollarından yapışdı, dar ağacının yanına gətirdi.

Podtelkov başını cəsaretlə, qürurla dik tutub kətlin üstünə çıxdı, qarabuğdayı, yoğun boynunda köynəyinin yaxasını açdı, bədəninin bir əzələsi belə tərpənmədən, sənəinləni kəndiri öz əlilə boğazına keçirdi. Krivoşlikovu isə dar ağacının altına gətirdilər, zabitlərdən biri kömək edib onu kətlin üstə çıxartdı, kəndiri də onun boğazına həmin zabit keçirdi.

– Ölümqabağı son sözümlə deməyə icazə verin, – deyərək Podtelkov xahiş etdi.

– Deginən!

– Xahiş edirik! – deyərək cəbhəçi kazaklar qışqırdılar.

Podtelkov əlini seyrəlmış izdihama tərəf uzadıb dedi:

– Bir baxın, bizim ölməyimizə tamaşa etmək istəyənlər necə də azdır. Vicdanları buna yol vermir! Biz zəhmətkeş xalq uğrunda, onun mənəfeyi uğrunda generalar güruhuna qarşı həyatımızı əsirgəmədən

vuruşduq, indi də, budur, sizin əlinizlə məhv edirik! Lakin biz sizə lənət oxumuruq!... – Siz, aldaddılmış, yazıq adamlarsınız! İncikli bəkimiyət bərqərar olar, onda görürsünüz ki, həqiqət kimin tərəfində imiş. Siz sakit Donun ən yaxşı oğlanlarını, bax, bu çalaya doldurdunuz...

Getdikcə şiddətlənən həy-küy qopdu, Podtelkovun səsi anlaşılma- z oldu. Zabitlərdən biri bundan istifadə etdi, kətilə bir təklik vurdu, Podtelkovun ayaqlarını yerdən üzdü. Onun zorba, ağır gövdəsi kəndirə keçən kimi aşağı sallandı, görüldü, ayaqlarının ucu yerə dəydi. Xirdəyinə keçmiş kəndir Podtelkovu boğur, onu dartınıb yuxarıya qalxmağa vadar edirdi. Onun yalın ayaqlarını baş barmaqlarının ucu əzişdirilmiş yaş torpağa dəyirdikdə Podtelkov baş barmaqlarına dirənərək dayandı, ciyərlərinə hava doldu, hədəqəsindən çıxmış gözlərini dolandırıb dinməzçə tamaşa edən izdihama baxıb yavaşca dedi:

– Hələ adam asmağı da öyrənməyibsiniz... Amma mən asmalı olsaydım, Spiridonov, qoymazdım ayaqların yerə dəysin...

Podtelkovun ağzından tüpürçək axmağa başladı. Maskalı zabitlə- rə yaxın durmuş kazaklar köməkləşdilər, taqətdən düşməyə baş- lamış iri bədəni çətinliklə qaldırıb kətilin üstünə qoydular.

Krivoşlikova sözünü qurtarmağa imkan vermədilər: bir təkliklə kətili onun ayaqları altından kənara itələdilər, kətil kiminsə yaxına tulladığı belə toxundu. Bədəni arıq, amma özəllə Krivoşlikov kən- dirdə xeyli yelləndi; onun bədəni gah büzüşüb yumağa dönür, qat- lanmış dizi qalxıb çənəsinə deyir, gah da qıc olub təzədən uzanı- rıdı... Podtelkovun ayaqları altındakı kətili ikinci dəfə təkliklə kənara itələdikləri vaxt Krivoşlikov hələ diri idi, onun bədəni əsirdi, o yana sallanmış, qaralmış dilini hələ də tərpədirdi. Podtel- kovun ağır gövdəsi yenə aşağı çökdü, ciyində meşin pencəyinin tikişləri partladı, barmaqlarının ucu yenə də yerə dəydi. Kazaklar boğuc səslə əh çəkəndilər. Bəziləri xaç çəkə-çəkə dağılışmağa baş- ladılar. Ətrafı bürümüş şəşqınlıq elə qüvvətli idi ki, hamı təlsimə düşmüş kimi bir dəqiqə yerindən tərpənə bilmədi, Podtelkovun çuquna dönmüş sifətinə qorxaq nəzərlə baxa-baxa qaldı.

Lakin Podtelkovun nəfəsi kəsilmirdi, ilgək boğazını qovuşdur- muşdu. İndi onun yalnız sel kimi yaş axan gözləri fırlanır, bir də o ağzını əyərək, işgəncəsini yüngülləşdirməyə çalışaraq, bütün vücudu ilə iztirab və dəhşətlə yuxarı dartınırdı.

Bir nəfər fikirləşib çarə tapdı: beli götürdü, Podtelkovun ayağı- nın altını qazdı. O, bellə ayaq altındakı torpağı tez-tez götürüb atır, yer boşaldıqca Podtelkovun gövdəsi də düzünə aşağıya sallanır, boğazı uzanır, azca qıvrım saçlı başı dala əyilirdi. Kəndir altıpu- luq bədənin ağırlığına güclə tab gətirirdi, ilgək yeri çığırdayır, Podtelkov da bunun ahənginə uyğun şəkildə yırğalanıb üzünü hər tərəfə çevirir, sanki zil qırmızı-qara sifətini, isti tüpürçək və göz yaşından islanmış sinəsini qatillərinə göstərmək istəyirdi.

XXXI

Mişka Koşevoy ilə Valet Karginşkayadan yalnız ikinci gün gecə yola çıxdılar. Duman çöldə köpüklənir, qobulardan burumla qalxır, çuxurlara çökür, sıldırımların qollarına yayılırdı. Üstünə duman çökmüş təpələr işıldayırdı. Təzə otların arasında bildirçinlər qışqı- rırdı. Ay göyün əngin qoynunda süzürdü; o, ətrafını soğanaq və cil basmış göldə bitən aq suzanbağı çiçəyi kimi sapsarı idi.

Onlar dan yeri sökülənə kimi yol getdilər. Dan ulduzu artıq çökmüşdü. Torpağa şəh düşmüşdü. Nijne-Yablonovsk xutoruna çatmağa bir şey qalmamışdı. Onlar buraya – xutorun üç verstliyindəki yoxuşa çatıb yuxarı qalxanda kazaklar da onlara çatdılar. Altı nəfər süvari onların dallarınca gəlir, izlərini tapdalayırdı. Mişka ilə Valet qaçıb gizlənmək istədilər, amma ot adama boy vermirdi, ay da işıqlı idi... Eyvah, onları tutdular... Hər ikisini atın qabağına qatıb, geri qaytardılar. Onlar təxminən yüz sajin burmez-söyləməz getdilər. Sonra tufəng açıldı. Ayaqları bir-birinə dolaşan Valet, öz kölgəsindən ürkmüş at kimi yan-yanı yeridi. O, yıxılmaq deyil, göyümsov yovşan kolunun üstünə yöndəmsiz halda üzüqoylu sərdi.

Mişka bədəni hi ss etmədən təxminən bəzə dəqiqə yol getdi; qulaqlarında cingilti kəsilmir, quru torpaqda ayaqları elə bil yerə yapışırdı. Sonra soruşdu:

– Niyə vurmursunuz, a köpək uşaqları? Niyə adamın canını üzürsünüz?

Kazaklardan biri məhrəbancasına dedi:

– Yeri, yeri. Səsini kəs. Mujiki öldürdük, amma sənə yazığımız gəldi. Almaniya müharibəsində On ikinci polkda qulluq edirdin?

– On ikincidə qulluq edirdim.

– O polkda yenə də qulluq edərsən. Cavan oğlansan. Doğrudur, yolunu bir az azmısan, amma bunun eybi yoxdur. Sağaldırq!

Mışkanı üç gündən sonra Karginskaya stanitsasında səhra məhkəməsi "sağaldırdı". O vaxt həmin məhkəmə adamlara iki cür cəza kəsirdi: güllələmək, çubuqlamaq. Güllələnmək cəzasına məhkum edilənləri gecə stanitsanın kənarına, qumlu təpənin dalına aparırdılar, amma döyülməklə islah olunacaqlarına inandıqları məhbusları meydana, camaat qarşısında çubuqla döydürdülər.

Bazar günü səhər tezdən, meydanın ortasına skamya qoyulan kimi camaat axışb gəlməyə başladı. Meydan adamlarla dolmuşdu, dükənlərin qabağına, mərəklərin önünə uzadılmış tirlərin üstünə, evlərin, dükənlərin damlarına da adam çıxmışdı. Çubuqla əvvəl Aleksandrovu-Qraçovsk keşişinin oğlunu döydülər. O məhkəm bolşevik kimi tanınmışdı, günahına görə güllələnməli idi, amma atasının yaxşı keşiş, həminin hörmət bəslədiyi bir şəxs olmasını nəzərə alıb, məhkəmə hökm çıxartmışdı ki, keşiş balasının yanbızlarına iyirmi çubuq vurulsun. Aleksandrov tumanını dartıb aşağı saldırlar, yanbızları açıq halda bir taxtanın üstünə uzatdılar, bir kazak da ayaqlarının üstündə oturdy (qollarını taxtanın altında kəndirdilər bağladılar), əlinə hərəsi bir dəstə yulğun çubuğu götürmüş iki kazak da böyründə dayandı. Çubuqların hamısını onun açıq bədəninə döşədilər. Aleksandrov ayağa qalxdı, silkələyib özünü düzəltdi, şalvarını bağlayanda hər tərəfə baş əydi, təzim etdi.

Oğlan güllələnmədiyinə o qədər sevinirdi ki, hey baş əyir, qocalardan razılıq edirdi:

– Sağ olun, cənab qocalar!

Kim isə ona cavab verib dedi:

– Sağlığını qismət olsun!

Meydanda elə yekdi qəhqəhə qopdu ki, yaxında, bir mərəkdə oturmuş dustaqlar da gülümsədilər.

Məhkəmənin hökmünə əsasən Mişkaya da iyirmi çubuq vurdu-lar. Lakin xəcalət hissi ağrıdan betər idi. Bütün stanitsa camaatı – məmə deyəndən pəpə yeyənə ona tamaşa edirdi. Mişka şalvarını yuxarı çəkdi, bərk doluxsunmuş halda onu döyən kazaka dedi:

– Bu ədalətsizlikdir!

– Niyə?

– Ona görə ki, baş fikirləşdiyinin hayfı yanbızdan alınır. İnsan ömrü uzunluq biabır edilir!

– Eybi yoxdur, – deyə kazak ona təsəlli verdi. – Xəcalət dediyin tüstü deyil ki, gözünü açıdıra! – Cəzalandırılmış oğlanı xoşal etmək üçün o, əlavə etdi. – Amma məhkəmə imişsən, ay oğlan: iki dəfə sənə lap tutaqlı çubuq ilişdirdim, istəyirdim ki, qışqırasan... gördüm yox, canavarsan, səni qışqırmaq mümkün deyil. O günü birini çubuqlayanda fəqir özünü buladı. Deməli, tabsız adam imiş.

Hökmün tələbinə əsasən Mişkani ertəsi günü cəbhəyə göndər-dilər.

Valetin meyitini isə iki gündən sonra basdırdılar: xutor atamanı tərəfindən göndərilmiş iki nəfər Yablonovsk kazakı dayaz bir qəbir qazdı, sonra qırağında əyləşib, ayaqlarını qəbərə salladılar, papiros çəkə-çəkə xeyli oturdular.

– Bu xam yerin torpağı yaman bərkdir, – deyə biri dilləndi.

– Elə bil demirdir! Bura heç vaxt şumlanmamışdır, qalib bərkimiş, daşa dönmüşdür.

– Bəli... bu oğlan yaxşı torpaqda, dikdirdə yatacaqdır... Hər tərəfdə yel əsir, güneydir, qurudur. Gec çürüyəcəkdir.

Onlar üzüqoyulu otun üstə yıxılmış Valetə baxdılar, qalxdılar.

– Çəkmələrini çıxardaq?

– Əlbəttə, çəkmələri yaxşıdır!

Valeti xaçpərəst qaydası ilə qəbərə qoydular, üzünü günbatana çevirdilər. Sonra çoxlu qaratorpaq tökdülər.

Torpaq qəbrin qırağı hündürlükdə olanda cavan kazak yoldaşın-dan soruşdu:

– Ayaqlaytımı?

– Lazım deyil, qoy elə beləcə qalsın, – deyib o birisi köksünü ötürdü. – İsrail surunu çalib qiyamətin qopduğunu bildirəndə yerindən tez qalxar...

On beş gündən sonra balaca qəbirin üstündə bağayarpağı bitdi, yovşan göyərdi, vələmir sünbüllədi, böyründə isə vəzərəklər boy atdı, sarı çiçəklər salladı, kəkötunun, baldırğanın, südləyənin iyi bir-birinə qarışdı. Bir az da keçdi, yaxındakı xutoradan qoca bir atı gəldi, qəbirin baş tərəfində kiçik bir çala qazdı, gətirdiyi təzəcə rəndələnməmiş palıd kötüyünü çalaya basdırıb sövməyə düzəltdi. Onun üçbucaq

balaca tağı altında həzrəti Məryəmin kədərli surəti işlədadi; surətin altında isə qıvrımlı slavyan əlifbası hərfləri ilə bu sözlər yazılmışdı:

Qoy azğınlıq illərini andırsın bu başdaşı,
Nə dost dostu qınamasın, nə də qardaş qardaşı!

Qoca atlı çıxıb getdi; tək sövməə isə daim kədərli olan görkəmi ilə yoldan keçənlərin nəzərini cəlb etməyə, insanların qəlbini həzrin-həzrin kədərləndirməyə başladı.

Bir iş də oldu: mayda bəzgək quşları sövməə yanında bərk döyüdülər, göyümsov yovşan çöplərini qırıq-qırıq etdilər, yetişən ayrıq otlarını tapdayıb yerə yatırdılar; bəzgaklər diş üstündə, həyat, məhəbbət, nəsil artırmaq hüququ uğrunda vuruşdular. Bir azdan sonra isə sövməənin böyründə, bir kəltənin altında, qoca yovşan kolunun qol-budağı altında diş bəzgək, doqquz dənə xallı, bozumtul-göy rəngli yumurta qoydu, üstündə əyləşdi, lələkləri parıldayan qanadlarını açıb onları qorumağa, bədəninin hərərəti ilə qızdırmağa başladı.

KİTABDAKILAR

SAKİT DON

İkinci kitab

Dördüncü hissə	7
Beşinci hissə	197

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piri*
Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Kompyuter operatoru: *Maral Rəisqızı*
Korrektorlar: *Tofiq Qaraqaya*
Kamilə Dilbazi

Yığılmağa verilmişdir 14.09.2006. Çapa imzalanmışdır 28.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 25,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 270.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W6(2)
\$78

